

XUDOYBERDI TO'XTABOYEV

QASOSKORNING OLTIN BOSHI

Roman

Toshkent
«Yangi asr avlod»
2010

84(5Ў)6

T98

To'xtaboyev, X

Qasoskorning oltin boshi: roman / X.To'xtaboyev. - T.: Yangi asr avlodi, 2010. - 400 b.

Mazkur asarda o'zbek xalqining tarixida o'chmas iz qoldirgan, xalq ozodlik harakatiga boshchilik qilgan qahramonlaridan biri Namoz botir haqida so'z boradi.

Keng kitobxonlar ommasida katta qiziqish uyg'otgan ushbu roman ababiyotimiz xazinasiga qo'shilgan nodir javohirlardan biri hisoblanadi.

O'quvchilarimiz hukmiga havola etilayotgan mazkur kitob ularning kitob javonlaridan munosib o'rinn oladi, degan umiddamiz.

ББК 84 (5Ў)6

ISBN 978-9943-08-406-3

© Xudoyberdi To'xtaboyev, «Qasoskorning oltin boshi». «Yangi asr avlodi», 2010-yil.

BOTIRGA O'LIM YO'Q

Har bir xalq o'zi yaratgan ajoyib shaharlar va san'at obidalari bilan qanday faxrlansa, tarixda yorqin iz qoldirgan botir farzandlari bilan ham shunday iftixor qiladi.

Zarafshon vodiysida tug'ilib o'sgan ikki tomonlama zulmdan behad ezilgan mehnatkashlarni afsonaviy bir dovyuraklik bilan himoya qilgan Namoz botir ham tariximizda o'chmas iz qoldirgan nodir shaxslardan edi. Namozning xalq ozodlik harakatiga boshchilik qilib, hokim sinflarni zir titratgani el og'ziga tushgan edi. O'sha davrni boshdan kechirgan mashhur rus yozuvchisi Anna Almatinskaya o'zining «Zulm» deb atalgan trilogiyasida Namozni boylar va chor amaldorlarining dodini beradigan, ulardan tortib olgan pullari va boyliklarini och-yalang'och kambag'allarga ularashdigan xalq qasoskori deb baholaydi. Trilogiyada Namozga bag'ishlangan bir yarim betlik kichik lavha bor. Taraqqiyarvar vrach Ronin Namozni chor politsiyachilari bilan otishmada yarador bo'lgan paytida uchratadi, unga tibbiy yordam ko'rsatadi. Yaxshilikni unutmaydigan Namoz oradan bir qancha vaqt o'tgach o'zining qirg'iz yigitidan Roninga atab katta qo'y sovg'a yuboradi.

Bu voqealar 1906-yildagi rus inqilobi to'lqinlari Turkiston kabi chet o'lkalarda ham mehnatkashlar xalqni sinfiyadolatsizliklarga qarshi qo'zg'atgan paytda yuz beradi. Namozning qo'zg'olonchi yigitlari safida o'zbeklar Nazarmatvey deb chaqiradigan Nazar

Matveyevich ismli ajoyib rus o‘g‘loni bo‘lgan. Ular bilan birga ukrain, turkman, qirg‘iz, armani, moldavan va boshqa millat vakillari ham Namoz boshchiligidagi hokim sinfningadolatsizliklariga qarshi qurolli janglar qilgani aniq hujjatlar bilan tasdiqlangan. Namoz harakati goho Pugachev bilan hamkor bo‘lgan Salavat Yulayevni yodga soladi. Uning qasoskorligi Pushkinning Dubrovskiysi ham eslatadi. Ayni vaqtida, Namoz boshchilik qilgan ozodlik harakati baynalmilal inqilobiy harakatlarga ham juda yaqinlashib keladi.

Buni yigirmanchi yillardayoq payqagan o‘lmas adibimiz Abdulla Qodiri Namoz haqida roman yozmoqchi bo‘lgan, shu maqsadda Samarqandga va Namoz tug‘ilib o‘sgan qishloqqa borib, uning o‘shanda tirik bo‘lgan opasi Ulug‘oy bilan uchrashgan, undan ko‘p narsalarni so‘rab olgan. Adibning o‘g‘li Habibulla Qodiriyning eslashicha, adib Namozni savodli, bilimli va dovyurak bir qasoskor qilib ko‘rsatish fikrida bo‘lgan, ammo bu niyatini amalga oshirishga ulgurolmay oramizdan ketgan. Keyinchalik Izzat Sulton o‘zining «Noma'lum kishi» nomli she’riy dramasidagi bosh qahramon Niyoz siymosi Namozni prototip qilib oladi.

Shunday katta yozuvchilarни qiziqtirgan tarixiy shaxs haqida roman yozish uchun iste’dod va mehnatdan tashqari ijodiy jur’at ham kerak edi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev mana shu xayrli ishga dadil qo‘l urgani, Namoz botir hayotiga oid hamma manbalarni astoydil o‘rgangani, qahramonning yurtiga borib, uni ko‘rgan-bilgan barcha odamlarni topib, batafsil suhbatlashgani va nihoyat, o‘zidan oldingi adabiy asarlarda to‘plangan yaxshi ijodiy an‘anani izchil davom ettirib, bu katta mavzuni roman janri taqozo etadigan epik ko‘lamda maroqli qilib mujassam eta olgani kishini juda quvontiradi.

Biz Xudoyberdini bolalarining sevimli yozuvchisi sifatida taniymiz. «Sirli qalpoqcha», «Sariq devni minib»

kabi asarlar faqat bizning mamlakatimizda emas, chet ellarda ham shuhrat qozongani, Italiyaning jahonga mashhur bolalar yozuvchisi Janni Rodari X. To'xtaboyevning ijodiga juda yuksak baho bergani tasodif emas. Bu yozuvchi ijodida hali bizning o'zbek tanqidchilari yetarlicha qadrlab, ochib bermagan ajoyib fazilatlari bor. X. To'xtaboyev prozasi o'zbek bolalar adabiyotida yangi bir to'lqin yaratdi, o'z janrida bu yozuvchi yangi so'z aytdi. Mark Tvenning Tom Soyer va Geklberri Finnlarini faqat bolalar emas, kattalar ham qiziqib o'qishi — bu asarlarning katta adabiyotga mansub ekanini ko'rsatadi. X. To'xtaboyevning «Sariq dev»i, «Sirli qalpoqcha»si katta-kichik barcha kitobxonlarda shavq-zavq va maroq uyg'otgani ham ularning butun adabiyotimiz xazinasiga qo'shilgan nodir javohirlar ekanini aytib turibdi.

Namoz botir haqidagi roman ham bolalar uchun yozilgan, lekin uni barcha kitobxonlar katta qiziqish bilan kutib oladilar, degan ishonchdamiz.

Namoz — mutlaqo benuqson odam emas, unda ham ichki ziddiyatlar, xato tushunchalar bor, shular ta'sirida qattiq adashgan paytlari bo'ladi. Lekin uning xalqparvarligi, adolatparvarligi doim baland keladi. Romanda Namoz faqat jismoniy jihatdan polvon va qo'rqlashtirishni emas, aqliy jihatdan ham nihoyatda iste'dodli va dono bir xalq farzandi bo'lib gavdalanadi.

Namoz botir allaqachon O'zbekiston tarixiga kirgan, uning sahifalarida isyonkor xalq vakili sifatida ta'riflangan edi. Endi bu roman uning yorqin siyosini adabiyotimiz orqali har bir xonadonga olib kiradi, muallif o'z talanti, mehri, mahorati va mehnati bilan qayta tiriltirgan dovyurak, mard, tanti yigit endi bizga tug'ishganimizdek qadrdon bo'lib qoladi. Xalqi uchun jonini bergen Namoz botir xalq qalbida mangu yashaydi.

Pirimqul QODIROV

PAXSAKASHLAR ISYONI

I bob

Dahbed bozori alg‘ov-dalg‘ov bo‘lgani

Bu muzofotda Samarqanddan keyin eng katta bozor Dahbedda bo‘ladi. Shaharning shundoqqina biqinida emasmi, Qarshi, Ziyovuddin begliklari tarafidan, Buhoro, Karmana tomonlaridan charchab, horg‘in kelayotgan karvonlar goho bu yerga bir qo‘nib o‘tadilar. Siyob bozoriga yetib olishga ulgurmagan xatirchilik, kattaqo‘rg‘onlik chorbozorchilar, Eron, Afg‘on savdogarlari, ot jallob-u vofurushlar ko‘pincha oldisottisini Dahbedda bitirib qaytaveradilar. Hamdamboy yurtga hokim bo‘lgan davrlarda Dahbed bozori xiyla tartibga solingan, qator-qator rastalar qurilib, kapponlar usti yopilgan, timlar kengaytirilgan. Bo‘z-u alak bir taraf, shohi atlas bir taraf, kulollar-u miskarlar o‘ng tomonda, kalavafurush-u ipakchikar chap tomonda; timlar ostiga qop-qop mevalar uyulgan, kapponlarga sapsariq qayroqi bug‘doylar to‘kilgan, bozorning adog‘ida o‘tinfurushlar, undan narida mol bozor-u otbozor cho‘zilib ketgan.

Choshgoh mahalida bozor juda qizib ketadi. Katta maydon bamisolli doshqozondek biqirlab qaynay boshlaydi. Xaridor arzonroq olsam deydi, mol egasi qimmatroq sotsam deydi, ikkovi ham xudoni o‘rtaga qo‘yib bir-biridan insof so‘raydi. Shunchaki tomoshaga chiqqanlarning hisobi yo‘q, birov angraygan, birov serraygan.

- Behi emas, sap-sariq oltin bu!
- Oltin bo'lsa, sotib nima qilasan, tentak!
- Qoch, loy bo'lasan!
- Dada, no'xotsho'rak olib bering.
- Avval moshni pullaylik, toyloq.
- Inim, yig bozori qayerda?
- Sumak bozorining orqasida.
- Voy o'lmasam, bir moy kovushim tushib qopti!
- Ishton jiyak sotaman, ipak jiyak sotaman!
- Katta enangga pulla bo'z jiyagingni!
- Ey, xurjun, yo'ldan qoch!
- O'zing xurjunsan, baqaloq, – degan past-u baland ovozlar guvillab turadi.

– Isiriq-isiriq, hazorsuvon, isiriq. Har tanga darmon isiriq, – buruqsab turgan isiriq donini bozorchilar ning naq iyagiga qadab, puflab-puflab qo'yadi isiriqchilar.

Paranji-chachvon yopingan ayollar, guppi chopon kiyib ustidan to'rttadan belbog' bog'lagan chollar soch-soqoli o'sib, astini tanib bo'lmaydigan kelgindi maddoh yonida, shundoqqina yerga o'tirib uning nolai-afg'onini tinglashadi:

*Menam devona-yu Mashrab,
Jahon birla ishim bormu?
Namangan shahriga borsam,
Mani yo'qlar kishim bormu?*

Boshlarini chayqab yig'lamoqdan beri bo'lib kuylaydi maddoh...

Bozorjoning kunchiqar darvozasi tarafdan besh otliq jadal kirib kela boshladi. Otliqlar bir xil kiyinishgan: boshlarida ko'k parchadan salsa, egnilarida ixcham tikilgan beqasam to'n, bellarida mahkam bog'langan shohi belbog'; beshovi ham shamshir taqib olishgan, yelkalarida miltiq. O'rtaroqda bulutdek baland oq ot minib borayotgan yigitning yoshi yigirma uch-yigirma

to'rtlari atrofida ko'rindi. Beli ingichkadan kelgan. Ko'kraklari keng, mushakdor ko'ksi beqasamni yirtib chiqaman deb turibdi. Qo'llari uzun, bilaklari yo'g'on, har bittasi chaqaloqning belidek keladi. Bo'yi ham darroz, sherkilardan yarim gaz baland ko'rindi. Cho'ziq yuzi oq-sariqdan kelgan, peshonasi do'ng, sariqqa moyil quyuq qoshlari xiyol chimirilib boryapti yigitning...

— Namozboy!..

— Namoz polvon kelyapti!

— Avliyo Namoz deganlari shu bo'ladimi?

Namozning nomini eshitib darvozaning ikki yoniga qator tizilib yo'lakcha hosil qilgan tilanchilar javrab yolborishni avjiga chiqardi. Ozg'in qo'lchalarini holsiz cho'zib o'tirgan bolalar, kimdandir ko'zin'i olib qochgandek og'ir sallali boshini egib ojizgina chayqalib o'tirgan tilanchi chollar to'satdan jonlanib qolishdi. Bir ayol boshida qirq yamoq to'n, yuziga chachvon o'rniga doka tutib olib, ikki sag'iri ikki yonida, labi uchgan sopol tovoqqa tikilgancha yetimlar haqidagi bir baytni mungli ovoz bilan o'qiy boshladi:

*Bugun bozorga o'xshaydir,
Yetimlar zor-zor qaqqashaydir.
Alarning holini so'rsang,
Ota-onasi yo'qqa o'xshaydir...*

Namozboyni kuzatib kelayotgan otliqlardan biri «bek aka, gadoylarga tangadan tashlaymi?» deb so'radi.

— Aslida bu landovurlarni boplab savalash kerak edi. — deb qo'ydi Namozboy. — O'z haqini talashib olish o'rniga tilanchilik qilib o'tirganlarni jinimdan battar yomon ko'raman; lekin, bering, tovog'ini to'ldirib bering.

Namoz yigitlari bilan bozorjoyni aylanib yurganligi haqidagi xabar bir zumda hammayoqqa tarqaldi. Bozorchilarning birovi pahlavonni yaqinroqdan ko'rish uchun oldinga intilib boshini cho'zgan, birovi yuragiga

vahm tushib do'koniga qulf urgan, birovining ko'zida quvonch, birovining labida uchuq...

Namozboyni ehtiyotlab oldinda borayotgan yigitlar-dan biri gadoylar o'rtasiga hovuch tanga sochar ekan, ikki oyog'ini uzangiga tirab, qaddini rostladi-da, ikki qo'lini og'ziga ko'vacha qilib baland ovozda dedi:

— Hoy, bandai musulmonlar! Namozboy o'z qasoskor yigitlari bilan o'tgan hafta davomida yetti ko'hnabisot boyning uyini bosib, sizning haqqizingizni bu yerga keltirdi. Insof bilan taqsimlab olinglar! Olinglar!!

Yigit egarga qaytib o'tirib, ostidan xurjundan hovuchlab tanga olib olomon boshidan socha boshladi. Havoda yaraqlab odamlarning oyog'i ostiga tushayotgan tangalarda sehrli bir kuch berkinib yotgan ekan, katta-kichik bozorchilarni ko'z yumib ochguncha ayqash-uyqash qilib yubordi. Xuddi bozorjoyda qudratli quyun qo'zg'algandek, odamlar turgan joylarida girdikapalak bo'lib aylana boshladilar.

Namozboy yigitlardan ikkisini darvoza oldida poyloqda qoldirib, o'zi go'sht do'koniga o'tib ketdi. Qassob jo'rasi unga har bozor kuni kalla-pochadan sho'rva pishirib qo'yardi. Namozboy bu taomni azal-azaldan xush ko'radi. Ayniqsa, piyoz solib, chala ko'pti yopilgan patir bilan ichganda tani-joni yayrab ketadi. Namozboy sho'rvani qaynoq-qaynoq ho'plab, qassob jo'rasini maqtashga tushdi. Xuddi shu paytda kunchiqar darvoza tarafdan yaxshi qizdirilgan nog'oraning taka-tumi eshitilib qoldi. Hokimlik yoki poshsholik amr-u farmonlari nog'ora sadolari ostida e'lon qilinishiga o'rganib qolgan olomon quloqlarini ding qilib o'sha tomonga yuzlandi.

Past bo'yli, bo'yni yo'g'on, qorni tandirdek dum-dumaloq, yerto'laning eshigidek katta og'izli Omon jarchi jar solib kelmoqda edi. Jonini ko'pam koyitayotgani yo'q, lekin shunday bo'lsa-da, ovozi xuddi katta xumdan chiqayotgandek jaranglab, uzoq-uzoqlarga ham eshitilib turibdi:

*Bozordagi xaloyiq,
Gapim bor sizga loyiq.
Hokimning farmoni bu,
Boylarning armoni bu.*

*Namoz otli bir o'g'ri,
Kofir Pirimqul o'g'li.
Do'ngpeshana, ot yuzli,
Subuti yo'q, ming so'zli.*

*O'g'ri, kazzob, qaroqchi,
Usta mergan, uloqchi.
Shayton ozdirib yo'lidan,
Ixtiyor ketib qo'lidan.*

*Bosib, talab boylarni,
Yondirib ne uylarni.
Kaltaklab ba'zilarni,
Mingboshi, qozilarni.
Yurt oromin o'g'irlab,
Barchani g'amga tashlab,
Botdi katta gunohga,
Hojat yo'qdir guvohga!*

*Tirik tutib kelganga,
Zo'rga — zo'rman, deganda
O'n ming tanga mukofot,
Va ketidan ziyofat!
Boshin kesib kelganga
Dovyurak u merganga —
Mukofot uch ming tanga
Gap tegishli hammangga!!*

Chordana qurib katta qo'llarini tizzasiga tiragan
ko'yи daricha orqali tashqariga qulq solib turgan
Namoz:

— Juda sayroqi bo‘lib ketibdi-ku, bu Omon baqaloq!
— deb qo‘ydi. So‘ng go‘yo hech narsa eshitmagandek,
aytilayotgan gaplarning unga hech daxli yo‘qdek yana
ishtaha bilan sho‘rva ichishga mashg‘ul bo‘ldi.

Qassob shoshib qoldi. Do‘kon tepasidagi peshtaxtani
tushirdi, eshikni yopib, ichidan tamba qo‘ya boshladи.

Namozboy kulib so‘radi:

— Nima balo, Salim, meni ushlab bermoqchimisan?

Qassob yigit nimadir demoqchi bo‘lib, og‘iz rostlagan
edi, ulgurmadi. Zarb bilan tepilgan qo‘shtavaqali eshik
sharaqlab ochilib ketdi. Ostonada Namozboyning
yigitlaridan Jumanpolvon ko‘rindi.

— Namoz aka!

Namozning taomdan bosh ko‘targisi kelmayotgandek
edi:

— Nima gap?

— Kunchiqar darvoza yoniga Oleynikov to‘raning
askarlari keldi!

— Ko‘pmi?

— Xudo ursin, juda ko‘p!

Ketma-ket poyloqda turgan boshqa yigitlar ham kirib
kelishdi. Hammalari hovliqqan, yuz-u ko‘zlarida
tashvish, qo‘rquv. Kunbotar darvoza tomonga Zamonbek
bilan Mirzahamidning navkarlari, hozir Namozboy
o‘tirgan kushxonaning orqasida, mol bozori tarafda
Mixail to‘ra boshchiligida qizil shapkali mirshablar
paydo bo‘lgan emish...

— Demak, qurshovda qolibmiz-da? — jo‘ralarining
g‘ashiga tegarli darajada beparvo bir ohangda so‘radi
Namozboy.

— Oshiqish kerak! — iltijo qilishdi betoqat yigitlar.

— Shunday shirin sho‘rvani tashlab-a?

— Namozboy!!!

— Oshiqmang, Eshbo‘ri og‘a. Oshiqqanning ham
oshiqmaganning ham boradigan manzili bor. Farq
shundaki birovi xiyol oldinroq, birovi xiyol keyinroq

boradi... Lekin Salim qassob sho'rvani boplabsan, boylarni kaltaklashni menga-yu, sho'rvani pishirishni senga chiqarganda o'zi! Lekin, qassob jo'ram, sen bilan bir otamlashaylik, deb keluvdim. Cho'lma-cho'l yuraverib yuragim zardobga to'lib ketgandi. Qanaqa dunyo bu o'zi-a? Do'sting bilan suhbatlasha olmasang, to'rtta odamning ichida erkin yurolmasang... Yorug' dunyo emish! Yorug' dunyosi shunaqa bo'lsa, qorong'isi qanaqa bo'larkan? Gapisangchi qassob! Nahotki, endi ko'rshapalakdek faqat kechasi yurishga majbur bo'lsam! Yo'q, meni qorong'uda yurishga majbur qilganlarning o'zini kavakka tiqaman, sichqonning uyini ming tanga qilib qo'yaman ularga!..

Namozboy garchi jo'ralarning ko'ziga beparvo, loqayd ko'rinyayotgan bo'lsa-da, qurshovga tushganlarini sheriklaridan oldinroq fahmlagan, uni yorib chiqish uchun fikran reja axtarayotgan edi. Nihoyat bir qarorga keldi shekilli, ko'zlari charaqlab ketdi-yu, qo'lini bo'z sochiqqa arta-arta otilib o'rnidan turdi.

— To'rttoving ham qilich, miltig'ingni anavi qopga sol-da, obrezga tashla. Tez bo'l! Tez bo'l deyapman!!! Ha, ana shunday! Endi to'rttoving ham o'zingni olomon ichiga ur, bu yerdan otliq chiqib ketib bo'lmaydi. Men bu qilich yalang'ochlab turgan chavandozlarni orqamdan ergashtirib cho'lga olib ketaman...

— Namozboy!

— Kechqurun sizlarni oqdaryo bo'yida kutaman... Salim qassob, mening otimni bu yerga olib kel.

— Eshik past, o'tolmas deyman.

— Tumshug'i o'tsa bas, uyog'iga tashvishlanma. Tez bo'l!

Namozning oti o'rgatilgan ekanmi, kushxonaning pastqam eshididan bamisoli emaklab o'tgandek bo'ldi, o'tayotganida qorni ostonaga tegay-tegay deb qoldi.

— Endi eshikni ichidan tambalab qo'y. Bolta bormi?

— Bor.

— Orqa tomon qo'y bozorimi?

— Ha.

— Devor sinchli emasmi?

— Yo'q, paxsa.

— Yaxshi, ber buyoqqa boltani!

Salim qassobning ko'z o'ngidagi haligi og'ir, bosiq, shoshmasdan go'sht chaynab o'tirgan ulug'vor yigit o'rniغا bamisolı dəhşətli bir dev paydo bo'lgan edi: yirik ko'zları kosasidan chiqib ketgudek olaygan, ahyon-ahyonda sherdek pishqirib-pishqirib qo'yyapti u. Orqa devorga avval katta eshik hajmida to'rtburchak qilib chizib-chizib oldi. Chiziq o'rnidan devorni kertib tusha boshladı.

Uning harakatlari shunday tez, shunday chaqqon ediki, goho ko'z ilg'amay qolardi.

— Tashqarida nima gap?

Eshik tirqishidan mo'ralab turgan Salim qassob shoshilib javob qaytardi:

— Odamlarni yoppasiga yerga o'tqazishyapti.

— Otliqlar-chi?

— Biz tarafga kelishyapti.

— Yaxshi, yaxshi! Hozir hammasini cho'lga olib borib botqoqlikka tiqaman... mana, eshik ham tayyor... Qassob, arqon bormi?

— Bor.

— Ol buyoqqa. Qo'l-oyog'ingni bog'lab ketaman. Bo'lmasa Namozga joy berding, uni qochirib yubording, deb seni xibsga olishadi. Yot!

Namozboy hang-u mang bo'lib qolgan qassob jo'rasining hay-haylashiga ham qaramay, kuch bilan yerga bosib qo'l-oyog'ini bog'ladi-yu suzishga chog'langan qo'chqordek yugurib borib, o'ng yelkasi bilan hali o'zi to'rt burchak qilib kesib qo'ygan devorga urildi. Shunday bir kuch bilan urdiki, devor yaxlit uzilib ucht-to'rt metr nariga borib tushib, tushovlab qo'yilgan qo'ylardan ikki-uchtasini bosib qoldi, yerdan chang ko'tarildi.

Namoz otini chaqqon yetaklab chiqib, sakrab mindi, qamchi bosmasdan oldin atrofni chamalab oldi: yigitlari yolg'on aytishmagan ekan, qo'ybozorining atrofini mirshablar qurshovga olibdi. Mixail to'ra uzangiga oyog'ini tirab ko'tarildi-yu chang chiqqan tomonga olazarak ko'z tashlab oldi. Aftidan bu yerdan Namoz otilib chiqishiga aqli bovar qilmas edi uning. «Sezmadi, — fikridan o'tdi Namozning, — demak ellik chavandoz quvadi meni. Faqat bittasining oti uchqur xolos, faqat shu otgina meni quvib yetishi mumkin. Otaman, otib tashlayman uni...» Ot ustiga yotib boshini uning uzun yollari orasiga berkitib borayotgan Namoz mirshabxona noziri yoniga borgach:

— Mixail to'ra, siz axtargan Namoz men bo'laman!
— deb qaddini rostladi, amerikancha sakkizotar to'pponchadan ko'k qashqanining peshonasiga qarab ikki marta o'q bo'shatdi. Mixail to'ra gap nimadaligini ot-poti bilan yerga yiqilgandan keyin angladi. Yotgan joyida (oyog'i otning ostida qolgan edi) to'pponchasidan osmonga qaratib o'q iza boshladidi. Ketma-ket otilgan o'qlar ovozi poyloqda turgan politsiyachilarни hushyor torttirdi:

— Namoz qochdi! — baqirib yubordi ulardan biri.
— Namoz polvon qochibdi!
— Xayriyat-ey!!
— E, attang! — degan shivir-shivirlar bozor joyini shamoldek tez aylanib chiqdi.

Politsiyachilar ketidan kapitan Oleynikovning otliq askarlari ham quvlashga tushdi. Alamzada Mirzahamid bilan Zamonbekning navkarlari Namoz hoynahoy O'klon cho'llariga qochsa kerak deb o'ylab, oldidan to'sib chiqish umidida Shahob qishlog'i oralab ot qo'yishdi.

Ot bozori-yu mol bozorini ortda qoldirib, taqir dalaga chiqib olgan Namoz orqasiga bir-ikki bor boqib uch to'da otliqlar kelayotganini ko'rди. «Hozir hammangni botqoqlikka tiqaman, — fikridan o'tkazdi yigit. — Yo'q,

botqoqlik yaqinida yo'l torayadi. Oldingisi loyga botishi bilan keti otining boshini tortishga ulguradi... Senlarni bir vaqtida loyga tiqishim kerak... Yaxshisi Qipchoq ariqda cho'miltirib olaman senlarni. Ha-ha, qani azamatlar, bedovingga qamchi urchi, Namozvoyga yetib olsang, uning sho'rpeshona boshi senlarniki! Yo'q, daryo bo'yiga yetguncha otlarini charchatib olishim kerak. Charchagan ot qamchidan qo'rqib o'zini har baloga uradigan bo'ladi...»

Bolaligidan buyon otga ishqiboz bo'lib, yigitlik davri poygalarda, uloqlarda sovrin talashib oldiga hech kimni o'tkazmay kelayotgan bu yigit hozir jonini omon saqlashni emas, balki och bo'ridek goh to'dalashib, goh tor so'qmoqlarda turnaqator tizilishib kelayotgan otliqlarni qanday jazolasam ekan, deb o'ylab borardi. Otiga qattiq ishonadi u. Uch oy oldin bu tulporni darg'omlik Orifboyvachchadan tortib olgan. Samarqand muzofotida uchqurlikda unga teng keladigan ot yo'q hozir. Namoz uni qo'lga kiritgandan buyon g'ovdan sakrashga, jarliklar ustidan uchib o'tishga o'rgatib kelyapti.

Namoz Qipchoq ariqqa yetguncha otining boshini goh chapga, goh o'ngga burib, goh sho'r tepalar ortiga berkinib, goho to'satdan qamishzorlar orasidan otilib chiqib, quvib kelayotganlarni holdan toydirib, otlarini xavfni sezmaydigan darajada garang qilib qo'ydi.

«Namoz yo'l topolmay qoldi, oti ham charchadi, tirik ushlayman uni», — fikridan o'tkazib borardi kapitan Oleynikov. «Mana endi, safni sal kengroq olinglar, — deb o'ylardi xuddi shu paytda Namoz ham, — hozir cho'milishni boshlaymiz...»

Namoz Qipchoq ariqning shunday bir joyini tanlagan ediki, suv bu yerdan o'n metrlar chamasi pastlikdan oqib chinakam jarlik hosil qilgan edi. Uning tulpori har kuni bu yerdan sakrab o'tib o'rganib qolganidanmi jarlikka yaqinlashgan sari o'z-o'zidan tezligini oshirib ariq

ustidan bamisol qushdek yengilgina uchib o'tdi. Izmaiz kelayotgan otliqlar oldilaridagi chuqur jarlikni payqamay qoldilarmi yoki Namoznnig oti o'tgan joydan bizning ham bedovlarimiz bemalol o'ta oladi, deb qattiq ishondilarmi, har qalay, otlarining boshini erkin qo'yib, qamchi ustiga-qamchi urishar edi. Oldingi otliq otiga bir qamchi urishga arang ulgurdi, ketidagisi boshi uzra ko'targan qamchisini havoda silkitgancha jarlik tubiga sho'ng'ib ketdi.

Ko'z yumib ochguncha o'ttiz otliq jar tubiga qulab tushdi. Otlar xunuk kishnagan, navkarlar so'kingan, narigi tomonda pala-partish o'qlar otilgan... Yulg'in bilan qoplangan qumtepa ustiga chiqib olgan Namoz telbalardek qah-qah urib kular, garchi ovozini hech kim eshitmayotgan bo'lsa ham, «Xo'sh, Mirzahamid, ahvoling qalay endi?!» — deb qichqirar edi...

II bob

Yo'lovchilar

Ming to'qqiz yuz to'rtinchi yilning o'n sakkizinchи o'ktabr kuni choshgoh mahalida uch yo'lovchi Samarqand shahridan shitob bilan chiqib kela boshladi. Samarqand-Dahbed yo'li har qachongidan ham gavjum: shaharga kirib kelayotgan aravalar yuk og'irligidan g'ijirlaydi, eshak mingan va suvoriyalar yelkalariga og'ir yuk ko'targan yo'lovchilarning ko'zini kuydirib, jadal o'tib ketishadi, faytunlarning hisobi yo'q — o'rindiqlarda viqor bilan o'tirgan sersavlat xo'jayinlarni, katta-kichik amaldorlarni olib o'tishadi ular.

Goho hammayoqqa loy sachratib, ot choptirib o'tib qolishadi.

— Oqposhshoning arzandasи bo'lsang ham evi bilanda! — deydi yo'lovchilardan biri yuziga sachragan loyni artib.

— Mingani qirchang‘i baytal-u, — deydi boshqa yo‘lovchi ham dili og‘rib, — shahar hokimidek dag‘dag‘asi bor-a!

Yo‘lovchilardan biri Namozboy. Oyog‘ida ixcham tikilgan choriq, egnida yangagina mayda gulli chopon, boshida ko‘k parchadan salsa. Ikkinchisi Hayitboy, uchinchisi To‘xtash. Ikkovlarining ham yoshi o‘n uch-o‘n to‘rtlarda. Hayitboy dum-dumaloq, yalpoq yuzli. Uning hammayog‘ini, hatto, bo‘yin va quloqlarigacha yiringli yara bosib ketgan, oyog‘ida katta odamlarning etigi, ustma-ust yamoq tushaverganidan etik ekanligi ham bilinmay ketgan. U yalang‘och badaniga eski chopon kiyib olgan. To‘xtashvoy bo‘lsa ozg‘in, ta‘riflab bo‘lmaydigan darajada ozg‘in, bo‘yni olmaning sabog‘idek ingichka, yuzi za‘faron. Ko‘zлari ich-ichiga botib ketgan, oyog‘ida poyma-poy charm kovush, egnida qat-qat bo‘z ko‘ylak, ammo ko‘ylaklar egasi kiygandan buyon yuvilmagan bo‘lsa kerak, qasmoq boylab ketgan. Ikkov bolaning ham boshida yangi do‘ppi. Kir ishtonga zar jiyak, deganlaridek mayda gulli, chiroli tikilgan do‘ppilar bolalarning eski kiyimlariga, kir boshlariga uncha yarashmayroq turgandek.

— Xo‘sish, To‘xtash polvon, charchab qolmadingmi?
— orqasiga o‘girilib so‘radi Namozboy.

To‘xtash darrov javob qaytarmadi. Yurishda to‘xtab chuqur entikdi, Namozboyga qarab g‘alati jilmayib qo‘ydi:

— Yo‘q, charchaganim yo‘q, — dedi u yelkasi bilan nafas olib, — o‘zim shunaqa bo‘lib qoldim, sal yursam terlab ketaveraman.

— Quvvating yo‘q-da, — gapga qo‘sildi oldinroqda borayotgan Hayitvoy.

— Hechama! — izzat-nafsi qo‘zg‘alib dedi To‘xtashvoy. — Quvvatim o‘zimga yetarli... Faqat yursam terlayman. Avvalgi kuni Toshoxurdan kela turib ham shunaqa bo‘luvdim.

— Toshoxurga ne deb boruvding? — so‘radi Namozboy. — Yo gubernatorning otini sug‘orishga bordingmi?

— Yo‘q, — ojizgina kulib qo‘ydi To‘xtashvoy,— kecha aytdim-ku, u yerning odamlari saxiyroq deb, tilamchilarga ko‘proq berishadi.

Namoz bu ikki yetimni Bozori asp yonidagi «Panohi sag‘iron» choyxonasidan olib kelyapti. O‘zi ham bolaligida mana shu choyxonada jon saqlagan. Och qolganda bir burda qotgan non,sovuuqqotganda bir piyola dog‘ suv shu yerdan topilgan unga. Yillar o‘tib, ulg‘ayib, odam qatoriga qo‘shilganda ham «Panohi sag‘iron»ning sohibi Devona boboni hech unutmaydi...

Aytishlaricha hozir yoshi ellik besh-ellik oltilarga borib qolgan Devona bobo ota-onadan juda erta judo bo‘lib, ko‘cha-ko‘ylarda tilamchilik qilib ulg‘aygan. Tilamchilik bilan topgan chaqalarini yemay-ichmay yig‘ib yurib, tashlandiq bir hovlini sotib olgan, yetimxona ochgan. Bu dargoh bora-bora «Panohi sag‘iron» nomini olgan...

Namoz ba’zan oyida bir, ba’zida ikki oyda bir kelib, choyxonada tunab yurgan yetimlarni mehmon qilib, foytun aravaga solib, o‘ynatib, dillarini xushlab, yetimligini bir nafas bo‘lsa ham unuttirib ketadi. Kecha uning yo‘li yana Samarqandga tushib qoldi. Yoz bo‘yi chorakorlik qilib topgan olti qop bug‘doyini sotib, unashtirib qo‘yilgan qaylig‘iga sarpo qilmoqchi edi. Opasi Ulug‘oy uni shu maqsad bilan jo‘natgandi. Namoz bug‘doyni kapponga kirmayoq Siyob bozori darvozasi yonida ko‘tarasiga sotib yubordi. Umuman, bozor qilishga hafsalasi yo‘q uning: narsa olsa albatta qimmatiga oladi, sotsa albatta arzonga sotadi. Nimaiki xarid qilsa opasi Ulug‘oyga ma’qul tushmaydi, gap eshitadi.

Devona bobo bilan birlashib bozor qilarmiz, deya shoshilib «Panohi sag‘iron»ga jo‘nadi. Kelsa, xayriyat, Devona bobo shu yerda ekan. Choy damlashni dastyor

bolaga qoldirib, o'zi tengi ikki-uch mo'ysafid bilan yonboshlashib, choyxo'rlik qilishib, suhbati jonon qurib o'tirishgan ekan. Choyxona pastqam, boz ustiga darichalari ham yopiq bo'lgani uchun qorong'ilikda Namozboy ularni darrov payqayolmadi.

— E, Polvon o'g'lim! — deb Devona boboning o'zi unga peshvoz chiqdi. Bag'riga olib, uzoq quchoqladi, ikki qo'llab yelkalarini siladi, — suf-suf-suf! Ko'z tegmasin, xo'p yetilibsan, polvon bo'lib ketibsan! Qani-qani to'shakka, obbo, o'g'lim-ey, ukalaringni sog'inibsang-da?

— O'zingizni ham sog'indim, ota!

— Umringdan baraka top, Polvon o'g'lim! Choyxo'rlar chiqib ketgach, ikkovlari yolg'iz qolib, eski to'shaklarda yonboshlashib olib, xo'b otamlashdilar. Namozboy qishloqdagi gaplardan, Devona bobo shahardagi yangiliklardan so'zladi. Bu yerda nimalardir bo'layotgan ekan, janob Yudinning izvosh haydovchilari ish haqimizga yana yarim tangadan qo'shmasang ishlamaymiz deb, to'polon ko'tarishibdi, ertasiga Nordman janoblарining aroq zavodi korgarlari, Nikolayev janoblari choy qadoqlash fabrikasi xodimlari ham ularga qo'shilibdi. Bu g'alvalar bir yoqli bo'lmasdan turib, temiryo'l tomonda ur-yiqit boshlanib ketibdi. Ishga chiqmagan temiryo'lchilarni jazolash uchun yigir-mata kazak soldat yuborilgan ekan, miltiqlarini tortib olib, o'zlarini rosa kaltaklashibdi.

— E, Polvon o'g'lim, oxir zamon bo'lganga o'xshaydi, — uh tortib dedi Devona bobo, — xo'jayinlarda insof qolmayapti, yurtda qut-u baraka, boylarda diyonat yo'q. Xudo o'zi bir yo'lga boshlamasa, qiyomat-qoyim bo'lishi hech gap emas.

— Lekin, ota, o'rislar yo'l axtarishyapti, — dedi o'yga tolib Namoz.

— Qanaqa yo'l ekan, Polvon?

— Qanaqa yo'l ekanligini bilmayman-u, lekin ular zulmga qarshi bosh ko'tarishyapti.

— E o'g'lim, bu xalq o'zi boshqacharoq ekan. Ta'bi adolatga moyil, haqsizlikka toqati yo'qroq kelarkan. Bir-ikkitasi choyxo'rlikka kelib turadi. Yetimlarning boshini silayotganimni eshitib, bittasi ataylab meni ko'rgani kelibdi. «Boboy, sen yaxshi», deb qo'ymasdan bir so'lkavoy tashlab ketdi... Lekin, o'g'lim, sen ehtiyot bo'l. Poshsholikka qarshi gap aytganlarni ushlab, avaxta qilishyapti. Endigina qo'ling oshga yetganda tag'in burning qonamasin.

— Xo'rlikda osh yegandan ko'ra, mushtlashib qon yutganing ham ma'qulmi, deb qo'ydim-da, — dedi Namozboy otaxonga e'tiroz bildirib.

— Qo'y, Polvon unaqa dema. Musulmon bandasiga bunday gap yarashmaydi, — choy quyib mehmonga uzatdi Devona bobo, — tepada xudo bor, zolimlarning jazosini o'zi beraveradi... Undan ko'ra to'ydan gapir. Xo'sh, boshingni qachon ikkita qilasan?

— Xudo xohlasa ro'zadan keyin.

— Mashshoqlarni o'zim oboraman, — negadir xursand bo'lib dedi Devona bobo, — arava kirasiga pul yig'ib yuribman.

Kechqurun bu yerga o'n-o'n ikki chog'li yetim-yesirlar, tilamchilar, dastyor-u boshpanasiz qolgan g'arib-u g'urabolar to'planishdi. Namozboy ularga atab ikki tustovuq go'shti, guruch keltirgan edi; o'zi osh damladi, ketidan qovun so'yib berdi. Ammo, Hayitboy bilan To'xtashvoyning ahvoliga Namozboy qattiq achindi, o'lib qolishlari mumkin, deb qo'rqi, olib ketib, o'ris tabibga davolataman, sog'ayganlaringdan so'ng o'ris boyning xizmatiga kiritaman degan edi, ikkovi ham darrov ko'na qolishdi.

— Namoz aka, endi aytib bering, — iltimos qildi charchaganidan qora terga botib borayotgan To'xtashvoy.

— Nimani aytay, Polvon ukam?

— Aytuvdiz-ku, men ham yetim bo'lganman deb.

— Yetim bo‘lganda ham juda xunuk yetim bo‘lganman, ukaginam, shunaqa dunyo ekan bu. So‘zlab beraman, hammasini so‘zlab beraman... Lekin o‘pkam to‘lib, yig‘lavorsam kulmaysilami?

— Sizday polvon odam ham yig‘laydimi? — hayron bo‘ldi Hayitvoy.

— Yig‘layman, to‘yib-to‘yib yig‘lab olaman goho. Pahlavonda ham yurak bor, uning ham g‘am-g‘ussasi bor, ukam... Shunday qilib, men ham bir vaqtlar xuddi silarga o‘xshab yetimchaydim. Aytishlaricha, men shumqadam bo‘lib tug‘ilganakanman. Kattaqo‘rg‘on degan bir shahar bor, eshitganmisilar?

— Yo‘q, eshitmaganmiz, — barobariga javob qaytarishdi o‘smirlar.

— Ha, mayli, nasib qisa bir olib borib o‘ynatib ham kelarman... Men ana shu shaharga yaqin O‘tarchi degan qishloqda tug‘ilganman, bomdod nomozi vaxti dunyoga kelganakanman. Onam rahmatlik ko‘z yora turib olamdan o‘tibdi. Bu shum xabarni machitta otam eshitib, xastai notavon ekan, yuragi yorilib u ham bandalikni bajo keltiribdi. Shu boisdan otimni Namoz qo‘ygan ekanlar... mana shunaqa gaplar, ukajonlarim. Boylarning molxonasida katta bo‘ldim. Ho‘kizlar bilan kunjara talashgan paytalarim bo‘lardi. Ikki marta mani qul qilib sotishdi. Xayriyatki, shu Devona bobo bor ekan, Ivanboyga ro‘para qilib qo‘ydi. Ivanboy xiyla insofli bir kishi edi. O‘qitdi, til o‘rgatdi, Moskov, Peterburglarga sayohat qildirdi... Xudo xohlasa, silar ham yaxshi yigitlar bo‘b ketasizlar. Xo‘s, polvonlar, o‘zlarining asli qayerlik bo‘lasizlar?

— Qo‘qon tarafdan kelganmiz, — barobar javob qaytarishdi bolalar.

— O‘ho‘, juda olis yurtdan ekansizlar-ku. Qanday kelib goldilaring?

— Otash aravaga osilib kelganmiz.

— Samarqandda qarindoshlaring bormidi?

— To‘xtash, «xolam bor», degan edi, — shoshilib dedi Hayitboy.

— Jim ket endi, — jerkib dedi To‘xtashvoy, — Samarqandda yetimlarga tekin taom berisharkan, deb har kuni qistarding-ku! Otash aravaga chiqquncha yelkamdan itarib boruvding-ku!

— Ota-onalaring yo‘qmi?

— Men onam o‘lgandan keyin tug‘ilgan ekanman, — tushuntira boshladi To‘xtashvoy.

— Yo‘g‘-e!

— Rost, odamlar sen to‘rqovoqda katta bo‘lgansan, deyishadi.

— Hayitvoy, sen-chi, nega indamaysan? Oldinroqda jimgina borayotgan Hayitboy yurishdan to‘xtab, kulimsiradi:

— Nima dey?

— Ota-onang bormi?

Hayitboy yelkasini qisib, yara toshgan aftini g‘alati bujmaytirdi:

— Bilmayman.

— Machitning so‘pisini otam deb yurardi bu, — gapga qo‘sildi To‘xtashvoy.

— O‘zing-chi, o‘zing? Paranji yopingan xotinni ko‘rsang enam shu bo‘lsa kerak deb, orqasidan ergashasan-ku!

— Qachon ergashibman?

— Har kun ergashasan.

— Enamni unaqa haqorat qima.

— Enang o‘zi yo‘q-ku?

— Bor, xudo xohlasa topib ham olarman.

Yigitchalar yurishdan to‘xtab, cho‘qishishga hozirlangan jo‘jaxo‘rozlardek bir-birlariga hezlanib qolishdi. To‘xtashvoy jo‘rasiga tikilib turib, to‘satdan gandiraklab ketdi-yu, orqasi bilan yerga o‘tirib oldi.

Namozboy shoshilib uning yoniga keldi:

— Nima bo‘ldi?

— O‘zim... — yelkasi bilan tez-tez nafas ola boshladi To‘xtashvoy, — darmonim yo‘q, yursam ter bosadi, boshim aylanadi... men qola qolay, jon aka, keyin darmonga kirsam olib ketarsiz.

— Ko‘tarib olaymi?

— Yo‘q, yo‘q!

— Bo‘lmasa, yuringlar. Qarshi guzariga borib, bir choylashib olamiz. Bu yerda kavobni xo‘p o‘xshatib pishiradilar. Xo‘s, To‘xtash polvon, somsaga tobing galay?

— Somsadan ko‘ra men uning sho‘rvasini yaxshi ko‘raman, — kulimsirab o‘rnidan tura boshladi To‘xtashvoy.

III bob

Sergey tabib huzurida

Dahbed bilan Loyish o‘rtasida yo‘l qamishzorlar oralab boradi. Yozin-qishin bu yerlar goho zax, goho loy bo‘ladi. Piyodalargagina emas, otliqlarga ham og‘ir keladi bu yo‘llardan o‘tish. To‘xtashvoy holdan ketgan. Namoz akasi uni chaqaloqni ko‘targandek ko‘tarib borayapti, bir qo‘lida xurjun, bir qo‘lida yigitcha, yurish o‘ng‘aysiz:

— Sabr qil, ukam! Sabr qil! — deb o‘zidan ko‘ra ham xastaga ko‘proq dalda berib borayapti u. Jadal o‘tib ketgan otliqlarga, bir-ikki aravakashga iltimos qildi, yo‘lim olis, vaqtim ziq, deb bolani olishmadni. Orqadan yana baland g‘ildiraklari orqaga loy otib arava kela boshladi. Namoz to‘xtab, bolani yerga qo‘ydi.

— Hoy, yaxshi yigit, yo‘l bo‘lsin?

— Xudo xohlasa olgani, — dedi aravakash.

— Aytganing kelsin, ukamni ola ketsang-chi, chaqasini beraman.

Aravakash Namoz tengi, chuvakkina bir yigit ekan. Qornigacha loy sachragan otning boshini tortdi:

- Xo'sh, qancha berasan?
- Qancha so'rasang shuncha olasan.
- Xudo davlatingga baraka bersin. Chiqar ukangni aravaga. Lekin, o'zing piyoda ketasan, ot urunib qolgan. Hokimnikiga o'tin olib borgan edim. Yo'lda loyga botib qoldim. Voy xudoyim, bu bolani yomon yara bosibdi-ku! Chu tulporim!.. O'zlariga yo'l bo'lsin?
- Mujik qishloqqa.
- O'russ tabibgami?
- Ha.
- Yara-chaqani yaxshi tuzatadi deyishadi. Qayerdan kelayapsizlar?
- Samarqanddan chiqdik.
- Piyoda-ya! Bay-bay-bay! Lekin, shaharlikka o'xshamaysan, shaharliklar choriq kiymaydi.
- O'zim asli Jarqishloqdanman.
- Manavi Jarqishloqdanmi? — aravakash qamchi dastasi bilan o'ng tomonni ko'rsatdi. So'ng shoshilib ottnig boshini tortdi. — To'xtang, tag'in siz Namoz polvon bo'lman!
- Xuddi o'shaman.

Aravakash Akromqul sakrab otdan tushib, so'rashish uchun Namozga ikki qo'lini barobar uzatdi. Nozik qo'lchalari bilan polvonning har biri barkashdek keladigan qo'lini olib uzoq silkitdi. Namozni qo'yarda qo'ymay aravaga chiqarib olgach, qayta-qayta uzr aytib, yana yo'lga tushdi. Otga qiyshiq o'tirib, Namozga yuzlanib oldi-yu, qulfi-dili ochilib ketdi. U Namozboyning ta'rifini ilgari ham eshitib yurgan ekan-u, ammo, birinchi marotaba Hakimxon to'raning katta to'yida ko'ribdi. O'sha kuni Namozboy Xatirchi begligidan taraf tortib kelgan jamiki polvonlarni yiqitib, oxirgi polvon bilan bellashayotganda, «agar shuni ham yiqitsa yelkaimdag'i chakmonimni ustiga yopaman», deb niyat qilgan ekan Akromqul, ammo, Namozboy sovringa tushgan pullarni tomoshabinlar o'rtasiga sochib, davradan chiqib

ketganini ko'rib, hang-u mang bo'lib qolibdi. Shuncha kumush, tillo tangalarni mensimagan polvon mening chakmonimni eshagiga to'qim qilarmidi, deb orqasidan bormay qo'ya qolibdi.

Lekin, bari bir Namozboy bilan bir uchrashish orzusida yurgan ekan, ayniqsa Akromqulning otasi ko'rmoqchi ekan. Uch-to'rt mo'ysafid uning uyiga borib; «Siz har qalay o'russ to'ralar bilan yaqinsiz, oq podshoning saroyiga ham borib kelgansiz, o'tin puli degan gap qayoqdan chiqdi. Shuni bizga bir haqiqat qilib bering», deb maslahat olmoqchi bo'lib turishgan ekan.

— Xo'p desangiz, polvon aka, to'ppa-to'g'ri Qorateriga ketaveramiz, — dedi Akromqul, — lekin, otam juda xursand bo'lardi-da.

— Keyinroq boramiz, — deb qo'ydi Namoz. — Avval bularni bir tabibga ko'rsatib olay.

Yerli aholi «Mujik qishloq», ruslarning o'zi «Pervomayskaya» deb ataydigan bu chiroli va sarishta qishloqcha bundan o'ttiz to'rt yil muqaddam, ya'ni 1870-yilning 1-may kunidan boshlab bunyod bo'la boshlagan. O'sha kuni bu yerga Rossiyaning ichkari tomonidan yetmish xo'jalik ko'chmanchi kelib tushgan. Atrof qumtepaliklar, botqoqlig-u qamish bosgan sho'rxok yerlardan iborat edi. Dastlabki uylar qamishdan qurilgan, hali-hali odamlarning esida. Keyinchalik tekis, ravon yo'llar ochilib, aravalarda, tuyalarda shag'al keltirib to'kildi, g'isht xumdon ishga tushib ketdi. Birin-ketin chiroli imoratlar, qo'ng'irog'i hamisha jaranglab turadigan mo'jazgina cherkov qad ko'tardi. Hozir bu yerda g'allakorlik, bog'bonlik va qisman ovchilik bilan shug'ullanadigan mujik xonadonlaridan tashqari Dahbed, Shahob, Qorateri, Kumushkent bo'lislarida turli lavozimlarda ishlaydigan rus to'ralarining oilalari, o'ttiz chog'liq rus askari istiqomat qiladi.

Namozboy qora tortib kelayotgan Sergey Stepanovich Ryabov (mahalliy odamlar uni Sergey tabib deb atashadi),

bu yerga badarg'a bo'lib kelgan, qattiq nazoratda yashaydi; rus mактабида muallimlik qiladi, tabobat bilan shug'ullanadi. Yakka-yolg'iz turadi, xiyla asabiy, jahldor bir kishi. Yoz oylarida Urgut tog'lariga chiqib ketib, dorivor giyohlar yig'adi. Qishloqma-qishloq yurib o'zbek urf-odatlarini o'rganadi. Kitoblar yozadi. O'zbek tilini chala-chulpa bo'lsa ham bilib olgan. Namoz u bilan marhamatli Ivanboyning xotini kasal bo'lganda tanishgan, o'shandan buyon bordi-keldilari bor. Sergey tabib Namozni rus tilini yaxshi bilib olgani, halol va rostgo'yligi uchun xush ko'rib qolgan. Namoz unga o'rdak, qashqaldoq, ba'zan to'ng'iz otib kelib beradi, ko'pincha unikida tunab ham qoladi. Qaytayotganida bir xurjin sochma o'q olib ketadi.

Sergey tabib atrofi qamish bilan o'ralgan torgina hovli o'rtasida qurilgan so'rida g'ijjak chalib o'tirgan edi. Eshikdan ketma-ket kirib kelayotgan mehmonlarga ko'zi tushgach, mashg'ulotini to'xtatib, o'rnidan turdi:

— Namozboymisan? — deb so'radi o'zbekchalab.

— Xuddi o'sha sartman, — o'rischa javob qaytardi Namoz.

— Xudo haqqi, sho'rvani kim bilan ichar ekanman. deb o'tirgan edim, — endi o'rischalab gapira boshladi Sergey tabib. — Lekin, kelganing yaxshi bo'lди-da.

— Bemorlarni olib keldim.

— Jiyanlaringmi? — bolalarga tikilib qoldi Sergey tabib, Namoz ruschalab yetimlarni qayerdan olib kelayotganini aytgan edi, Sergey tabib negadir tutaqib ketdi. Kimlarnidir g'azablab, vozillagancha uyga kirdiyu, o'sha yerdan turib qichqirdi:

— Olib kel buyoqqa!

Uzoq tekshirdi u bemorlarni. Keyin xona o'rtasida tik turib, bir nafas o'y surib qoldi.

— Chatoq!

— Og'irmi? — qo'rqib so'radi Namoz.

— Lekin oldini olsa bo‘lar deyman... Qoni buzilmagan bo‘lsin-da.

— Bechoralarning hech kimi yo‘q, — siniq bir ovozda dedi Namoz.

— Muncha ezmalik qilding, o‘zim ham bilib turibman, — jerkib berdi Sergey tabib, — burga tepkurlar... Bolalari mana bu ahvolda-yu, o‘zлari xotin olib, xotin qo‘yishadi, o‘n besh kunlab to‘y berishadi, qimor o‘ynashadi!.. Senga o‘xshagan oliftalari bo‘lsa, ovdan bo‘shamaydi.

Sergey tabib oyog‘i ostidagi chelakni taraqlatib tepdiyu, tashqariga chiqib ketdi. Xiyol o‘tmay, yana orqasiga qaytdi. Xayriyat, hovridan tushibdi, jilmayib kirib keldi.

— Mana bu doridan Hayitning yarasiga surkaysan, kuniga bir marta bo‘lsayam yetadi, ko‘p surtma — kuydirib yuboradi... Mana bu qiltiriqning oti nima?

— To‘xtashvoy.

— To‘xtashing qattiq shamollagan, o‘pkasida bod bor. Ovqatsiz yuraverib, sillasi qurib ketgan... Haliyam tustovuq otib turibsammi?

— Otib turibman.

— Uyda sandal bormi?

— Qursa bo‘ladi.

— O‘rik o‘tin topiladimi?

— Uning ham bir ilojini qilsa bo‘ladi.

— Menga qara, — yana qizisha boshлади Sergey tabib, — bari bir eplomaysan. O‘ldirib qo‘ysan bolani. Senlar bola tug‘dirishga ustasanlar-u, katta qilishni xudoning o‘ziga havola qilib, yallo qilib yuraverasanlar... Bahordan buyon bu bechoralardan qanchasi qirilib ketdi! Tashlab ket, ikkovini ham, o‘zim boqaman, faqat kunora xabar olib tur. Kelishdikmi?

— Kelishdik.

— Kelishdik emish-a!.. Menga bitta bo‘rsiq otib kelib berasan. Ikkoviga ham o‘shaning yog‘i juda dori bo‘ladi.

Sho‘rva ichayotganlarida Sergey tabib ancha yayrab o‘tirdi. Mung‘ayib bir ahvolda bo‘lib o‘tirgan yetimlarni

erkalab, orqalariga qoqib qo‘ydi. Ruscha, o‘zbekcha, tojikcha so‘zlarni aralash gapirib, ikkov bolani rosa qiqirlatib kuldirdi. Namoz ertadan kechikmay bo‘rsiq bilan boshqa har xil yovvoyi parrandalar otib kelishga so‘z berib uy egasi bilan xayrplashdi. Chiqsa, aravakash Akromqul ho‘ naridagi tollar tagida kutib ot ustida mudrab o‘tirgan ekan.

Jarqishloqqa jo‘nab ketishdi.

IV *bob*

Paxsakashlar

Jarqishloq bu atroflardagi Qo‘spresso‘rg‘on, Eshimoqsoq, O‘kron, Cho‘michli, Toymurod qishloqlari orasida eng go‘zal, qishloqning shundaygina ostidan shovullab Qiyot arig‘i oqib yotadi. Qishloq ming tanobcha keladigan ulkan tepalik ustiga joylashgan. Bu yerdan Jiyanbek cho‘llari kaftda turgandek ko‘rinib turadi. Kunyurish tomonida poyonsiz ekinzorlar bor. Uzumzorlar, zardolizorlar yoz bo‘yi yashnab turadi. Qishloqchaning shundoqqina biqinidan katta yo‘l ham o‘tgan. Mitan, Chelak, Loyish bo‘lisi atrofidagi mavzelarning fuqarosi shu yo‘l orqali bordi-keldi qilib turadi. Otliqlar, eshak minganlar, tuyakashlar goho Qiyot arig‘i bo‘yidagi salqin choyxonada dam olib o‘tishadi. Katta chinor ostidagi yog‘och so‘rilarga yonboshlashib, xudojo‘y kishilarning qumg‘ondan damlab bergen choylarini ichishib, shu xonadonlar sha’niga duoi fotiha qilib ketishadi. Namozning ana shu qishloqning fuqarosi bo‘lganiga uch-to‘rt yil bo‘lib qoldi. Avvaliga pochchasi Xolbek paxsakash bilan birga turardi. Ikki yil bo‘ldi, pochchasi unga yarim tanob yer ajratib berdi. Shu mulkning etagiga yana shu pochchasining yordami bilan Namozbek yetti bolorli uy tiklab oldi.

Akromqul qishloq chetida Namozni aravadan tushirayotib:

— Demak, shu hafta ichi albatta borasiz-a? — deb takror so'radi.

— Xudo xohlasa, gap bitta, — dedi Namoz oqko'ngil, dilbar bu yigitdan astoydil minnatdor bo'lib.

— Lekin jon aka, o'tin pulini bir yog'liq qilib berasiz, umidimiz faqat sizdan.

— Xudo xohlasa, bir unnab ko'raman.

— Xo'p xayr, Olloning panohiga, — Akromqul otiga qamchi bosdi. — Chu, tulporim!

Namoz pochchasining uyigacha bo'lgan yarim chaqirim yo'lni mammun, o'zida yo'q xursand bir kayfiyatda bosib o'tdi. Yo'q, nima bo'lganda ham bu dunyoda yaxshilar ko'p, ha-ha, bu dunyo faqat boylikka ruju qilgan ochofatlarning, amaliga bino qo'ygan amaldorlarning zulm-u zaxmatidan, fitna-yu fujuridan iborat emas. Yo'q, bu dunyoda yetim-yesirlar yo'liga jonini fido qilgan Devona bobolar, dardmanlarning dardiga malham qo'yishga tayyor turgan o'ris tabiblar, yo'lda qolganlarga yo'ldosh bo'lishga hamisha shay turgan Akromqul singarilar ham bor...

— Tog'a, jadalroq yursangizchi? — yig'lab xayolini bo'ldi jiyanlaridan biri.

Namoz bir cho'chib tushdi:

— Nima gap, Barotvoy?

— Otamni urib o'ldirayozdilar.

— Nima, nima deding?

— Hammayog'ini qora qonga beladilar, — ko'ksini yirtib dodlab yubordi jiyani, — tog'ajon, tog'ajonim.

Namoz yelkasidagi sovg'alar to'la og'ir xurjunni qo'liga olib, tor yo'lakdan to'rt hatlab o'tib, hovliga kirib bordi. Odam degani hovliga sig'may ketibdi. Qo'ni-qo'shnilar, qarindosh-urug'lar g'am-u hasratda. Namozboyning jiyanlari bo'zlab turishibdi. Ichkaridan sochlari to'zg'ib, yig'lagancha opasi Ulug'oy chiqib keldi.

— Ukam, pahlavonim! — shunday deb Namozning ko'ksiga boshini qo'yib shunday bir dard, shunday bir alam bilan chinqirdiki, bu alam nashtarlarini to'planganlarning yurak-bag'rini ezib, suyaksuyaklarigacha zirqiratib yubordi.

— Nima gap, axir, gapirsangiz-chi!..

— Tezroq kir, jigarim, pochchang jon berayapti.

Ichkarida uch-to'rt mo'ysafid qurshovida chindan ham Xolbek paxsakash jon olib-jon bermoqda edi. Aftini tanib bo'lmaydi uning, hammayog'i qon, ko'zi olayib tepaga tortib ketibdi, nafasi og'ir, qisqa-qisqa xirillayapti, ko'kragi temirchining bosqonidek ko'tarilib tushib turibdi. Namoz cho'kkalab, asta pochchasining ustidagi choyshabni ko'tardi: yo xudoyim, badan deganning sog' joyi qolmabdi; hammayoq ko'karib, momataloq bo'lib ketibdi... Namozning barmoqlari beixtiyor mushtga tugilib, baquvvat tishlari g'alati g'ijirlab ketdi:

— Nima bo'ldi o'zi? — negadir juda sokin, xiyla bosiq bir ohangda so'radi Namoz.

— Saroyliklar kaltaklashibdi, — g'amgin boshini ko'tarib dedi mo'ysafidlardan biri.

— Saroyliklar?

— Ha, Hamdamboyning ko'ppaklari.

Namoz ko'zlarini chirt yumgan ko'yi boshini solintirgancha bir nafas jim qoldi. So'ng sekin o'rnidan turib tashqariga chiqa boshladи... Uning vajohati juda xunuk edi shu paytda, ko'zları g'alati olaygan, burun kataklari behad kengaygan, bo'yin tomirlari o'qlog'dek irg'ib chiqqan, uloqchi otdek og'ir-og'ir nafas olib turibdi. To'planganlar beixtiyor orqaga tisarilishdi.

— Omon qani? — so'radi Namoz.

— Jiyaningni qamab qo'ydim, — tushuntirdi Ulug'oy, - hozir borib Hamdam hojini chopib tashlayman deb boltaga yopishdi... Bir kori hol chiqarmasin deb arang qamadik... Pochchang sho'rlikni Sherniyoz o'rtog'ing

olib keldi. Ana o'ziyam kelyapti... Endi nima qildik, ukaginam?

Hovlida yigirma-yigirma bir yoshlardagi, o'rta bo'y, chayirgina yigit Sherniyoz ko'rindi. Ko'rishish uchun Namozga qo'l cho'zgan edi, uning vajohatini ko'rib, negadir shoshilib orqasiga tisarildi.

— Assalomu alaykum! — qo'lini ko'ksiga qo'ydi Sherniyoz.

— Nima gap bo'ldi o'zi? — so'radi Namoz.

— Men bo'lis hokimnikiga o'tin olib borgan edim, — tushuntira boshladi Sherniyoz, — qaytayotsam yo'lovchilar: "Marg'ilontepada jang bo'lyapti. Jarqishloqliklarni, qo'shqo'rg'onliklarni paxsaga loy tegpandek rosa tepkilashyapti", deyishdi.

— Aravang qayerda? — gapni bo'ldi Namoz.

— Tashqarida.

— Mujik qishlog'idagi O'ris tabibning uyini ko'rganmisan?

— Topaman.

— O'zini taniysanmi?

— Sal pal.

— Mening nomimdan iltimos qil, tezda yetib kelsin.

— Keyin to'g'ri borsam...

— Jo'na tezroq! — ovozini tishlarining orasidan chiqarib dedi Namoz. So'ng ichkari kirib, dard bilan olishib yotgan pochchasining bosh tomoniga cho'kkalab, uzoq o'tirib qoldi. Hol-ahvol so'ragani chiqqan qarindoshurug'lar-u, qo'ni-qo'shnilar birin-ketin tarqay boshlashdi. Ulug'oy sharpasiz kelib Namozning yoniga cho'kdi:

— Qaynatangni ham bir ko'rib chiqsang bo'lardi.

— Unga nima qilibdi?

— U sho'ring qurg'urni ham aravada olib kelishdi.

Nayman urug'i urf-odatlariga ko'ra qiz bilan yigit unashar bo'lgach, odatda kuyov bo'lajak qaynotasi bilan qaynonasidan o'zini olib qochib yurishi, ro'para kelmasligi kerak. Ammo, bugun boshlariga nogahoniy

falokat tushgani uchun ular Namozboyni kechirishlari mumkin edi. Shunday bo'lsa ham, Namoz botinolmadi. Birga kiraylik deb opasiga iltimos qildi.

— Erta-indin to'ying bo'lay deb turibdi-ku, kiravermaysanmi! — jerikib berdi Ulug'oy.

Javlonqulning tovuq katagidek tor hovlisida xayriyat begona odam yo'q ekan, hol-ahvol so'rovchilar Javlonqulni yaratganning o'ziga havola qilib, bu yerdan ham chiqib ketishgan ekan.

— Kim bor? — hovlida turib ovoz berdi Namoz.

Ovchilarning gazasidek pastakkina uydan Javlonqulning qizaloqlari birin-ketin chopqillab chiqishdi. Uning peshonasiga xudo o'g'il bitmagan. Ammo, bir-biridan ko'hlik to'rt qiz ato qilgan.

— Voy Namoz aka! — shunday deb Nasiba orqasiga bir odim tashladi; tashladi-yu, ikki qo'li bilan yuzini berkitib, ho'ngrab yig'lab yubordi. Otalari kaltaklanganligi uchun izzat-nafslari toptalgan, o'zlarini bu dunyoda ojiz-u, notavon bo'lib, xo'rliklari oshib o'tirgan qizchalar ho'ngrab hovlini boshlariga ko'tarishdi. Namoz garchi har-har zamonda bir o'zgalarga sezdirmay, pinhona bir yig'lab oladigan odati bo'lsa ham, birovning ko'zyoshiga hech toqat qilolmas, u dunyo-yu bu dunyosi qorong'i bo'lib ketardi.

— Yig'lama, Nasiba! — o'zini arang bosib dedi Namoz.

— Xudo xohlasa, qasosli dunyo bu, o'chimizni ham olarmiz.

Ichkaridan qaynonasi Bibiqiz xola chiqib, Namozning yelkasidan olib, uzoq ko'rishdi. "Sho'rimiz qurib qoldi" deb u ham ko'zyoshi qildi. Yig'lay-yig'lay Namozni ichkari boshladи:

— Kiravering, otangiz sizni kutib yotibdilar, — deb dalda berdi.

Javlonqul yoshi elliklarga borib qolgan, mosh-guruch soqol ko'ksini qoplab tushgan, keng yuzli, barvasta kishi edi; uy bilan bitta bo'lib yotibdi.

— E polvon o‘g‘lim, bormisan? — dedi u uyning shipiga tikilgancha. Kel, kelaqol, peshonangdan o‘pay! Xayriyat, mening ham o‘g‘lim bor ekan! Onasi, mana o‘g‘limiz bor-ku, nega hadeb yig‘layverasan!

— Nima bo‘ldi, amaki, — Javlonqulning oyoq tomoniga o‘tirayotib so‘radi Namozboy.

— Hamdamboy yedi meni, o‘g‘lim, — bir to‘lg‘anib oldi Javlonqul, — belimni sindirishdi nomardlar. Naq kelisop bilan urishdi-ya! Qars etib singanini eshitdim. E, xudoym!

— Kuyunmang amaki! — qaynotasining boshi tomon surilib, peshonasidan marjon-marjon oqayotgan terni to‘ninig o‘ngiri bilan artgan bo‘ldi Namoz, — qasosli dunyo bu, kuyunmang!

— Xayriyatki, Sherniyoz jo‘rang borib qoldi, sherdek olishdi azamat. Xudo jonimni salomat qilsa, dunyosiga o‘t qo‘yaman bu boyning!.. O‘g‘lim, pahlavonim, kel, peshonangdan yana bir o‘pay!

Kun botib, xona qorong‘ilasha boshladi. Ikki tokchaga qorachiroq keltirib qo‘ydilar. Qizlar chekka-chechkaga cho‘kib, boshlarini solintirib g‘am-u anduh og‘ushida o‘tirishibdi. Bibiqiz xola dasturxon yozib non, qand-qurs, ikki taqsimchada mayiz qo‘ydi. Nasiba katta qora qumg‘onda choy keltirib, sopol piyolalarga quya boshladi. Uyga go‘ristondek og‘ir jimlik cho‘kkan, ahyon-ahyonda qizlarning xo‘rsingani, og‘riqqa dosh berolmay betoqat bo‘layotgan pahlavon Javlonqulning ingragani eshitilib qoladi.

— Yo‘q! — sakrab o‘rnidan turib ketdi bir mahal Namoz. — Men buni shunday qoldirib qo‘ymayman! Boy bilan hisob-kitobni o‘zim qilaman, kerak bo‘lsa o‘zim o‘t qo‘yaman uning xonadoniga!

Hamdamboyning qo'rg'oni

Samarqand muzofotida ikkita katta boy bo'lsa shularning biri hisoblangan dahbedlik Hamdamboy ellik beshlarda bo'lsa ham yigitlardek chaqqon, harakatlari keskin, serzarda bir kishi, ushlagan joyidan uzib oladigan, bir so'zli odam. Birov uning so'zini ikki qilolmaydi, o'zi ham o'lgudek cho'rtkesar. Buyog'i Dahbed, Shahob bo'lisi, uyog'i Yangiqo'rg'on, Jo'i Devona bo'lislari, boringki, shu deparadagi jamiki boy-u boyvachchalar, to'ra-yu mirzolar undan hayiqib turishadi. Sababki, Hamdamboy yiliga bir, goho ikki bora oqposhshoning noyibi huzuriga borib, ziyorat qilib keladi: oqposhsho oliv hazratlari xazinasiga oltin-u kumushlar jo'natib turadi.

Hamdamboy aslida kattaqo'rg'onlik. Padari buzrukrori Akramboy yurtning e'tiborli boyonlaridan bo'lgan. Rus qo'shinlari shahar darvozasiga yaqinlashib kelganda shahar hokimi kechasi qochib ketdi. Ortiqcha qurbanlar bo'lishini xohlamagan shaharning qozi kaloni, o'z davrining ilg'or fikrli, fozil-u donishi, oqil-u adolatli, kambag'alparvar qozi Ochildi Ne'matullo o'g'li Miriy boshchiligida bir guruh a'yonlar rus generalini non-u tuz bilan kutib oldilar. Kutib oluvchilar orasida Akramboy ham bor edi. Tez kunda u Damariq dahasiga mingboshi etib tayinlandi. Katta o'g'li Hamdamboyni rus ma'muriyati idorasiga xizmatga berdi. Hamdamboy oz fursat ichida Mirza Hamdam degan nom chiqardi. Tengqurlariga qaraganda xiyla hushyor, zehni o'tkir edi uning. Rus tilini, rus yozuvini puxta egallab, hokim janoblarining hurmat-u e'tiborini qozondi. Avval soliq yig'uvchi, so'ngra shu idoraning noziri lavozimiga erishdi. Soliqlarning tayini yo'q edi o'sha paytlarda. Nozirlar istaganlaricha soliq yig'averdilar, qancha ko'p

yig‘ilsa — podsholikka ham, nozirlarga ham shuncha yaxshi bo‘lardi. Sababki, yig‘ilgan soliqning to‘rtdan birini nozirlarning o‘zлari olar edi.

Tinkasi qurigan el o‘rtasida katta g‘alayon boshlandi. Damariq, Ishtixon, Mingariq bo‘lislaridan, shaharning Hojiqurban, Oq masjid, Ko‘chaxo‘r, Begijon dahalaridan vakillar kelib, qozikalon Miriy janoblariga arz ustiga arz qila boshladilar. Miriy janoblari, nihoyat, haqsizlikning poyoniga yetish uchun yeng shimardi. Hokimga ahvolni tushuntirishdi. Hokim taftish qilishga farmon berib, nohaqlikka yo‘l qo‘yanlar qattiq jazolansin deb, ko‘rsatma berdi. Hamdamboy uch yildan buyon yig‘ilayotgan soliqning to‘rtdan bir qismini ham xazinaga topshirmay kelar ekan. Agar bu sir oshkor bo‘lgudek bo‘lsa katta janjal boshlanishi aniq edi. Buni oldindan sezib, padari buzrukrori Akramboy mingboshi va boshqa a‘yonlar maslahati bilan bir kechada g‘oyib bo‘ldi: hajga jo‘nab ketdi, degan ovozalar tarqaldi.

Bu voqealar 1886-yilning yozida ro‘y bergen edi. Hamdamboy qaytib Kattaqo‘rg‘onga qadam bosmadi; Dahbedga kelib qo‘ndi-yu, kichikroq bir mulk sotib olib, shu yerlik bo‘lib qoldi. Kuzga borib bo‘lis saylovi paytida bo‘lis hokimligiga ko‘tarilib qoldi. Fuqaroning, ayniqsa xudojo‘ylar, mullo-yu mullavachchalarning e’tiborini qozonish umidida ancha-muncha xayrli ishlar qilgan bo‘ldi: Dahbedning Masjidi kaloni 1630-yilda Yalangto‘shbiy Bahodir tomonidan solingan bo‘lib, yillar o‘tishi bilan u yer-bu yeri buzilgan edi, uni ta‘mir qildirdi.

Dahbedning kunbotar tomonida — Oqdaryoga yaqin joylarda behisob botqoqliklar, zahkash yerlar bo‘lg‘usi edi. Gubernator janobi oliylariga yozgi oromgoh bahonasida qamishzorlariga o‘t qo‘yib zovur qazdirib ming tanobcha yer ochtirdi. Oqdaryoga damba qurdirib, suv chiqardi. Oradan ikki-uch yil o‘tgach, sholizor-u polizga aylangan bu yerlarning katta ulushini har

tanobiga ming tillordan baho qo'yib, pullab ham yubordi. Hamdamboy bora-bora shunday boyib ketdiki, Urgut tog'lari etaklaridagi uyurlarda qanchadan qancha yilqilari, Nurota yaylovlarida qancha qo'ylari. Yangiqo'rg'ongacha bo'lgan mazhablarda paxta, mayiz, bug'doy sotib oladigan nechta gumashtasi borligini aniq hisobiga yetmasdi.

Katta o'g'li savdo ishlari bilan shug'ullanuvchi Zamonbekka Marg'ilontepa qishlog'i yonidan qo'rg'on qura boshladi. Yuz tanobcha keladigan mulkning atrofiga yetti paxsa devor urish, ichkari-tashqarili naqshinkor imoratlar solish, Sochma, Taxta Qoracha tog'laridan oq marmar keltirish, ariq ochish, hovuzlar kavlattirish o'zi bo'lmaydi, albatta.

Ikki yilcha ish yurishmadi.

Nihoyat, bu yil erta bahorda esini taniganidan buyon jo'yali ishga qo'l urmagan, biror og'iz rost so'zlamagan Hamdamboy bir quvlik ishlatishga qaror qildi. Bo'lis bozorlariga Omon jarchi orqali:

*Bozordagi odamlar:
Eshitmadim demanglar
Qo'ti ochiq Hamdamboy,
Marhamatli, xudojo'y,
Marg'ilontepa qishlog'da,
Qishloqning adog'ida,
Katta imorat solur,
Atrofin qo'rg'on olur,
Ustalarga besh tanga,
Devolzangga uch tanga,
Oltin to'lar hammangga,
Kelavergin shu yonga,—*

deb jar chaqirtirdi.

Hamdamboyning kimligini yaxshi bilgan, avval ham uning sovuniga kir yuvib ko'rgan Dahbed, Shahob.

Qo'rg'oncha, Soyaqishloq odamlari bu gaplarga uncha ham ishonmadilar, birontasi ham ketmon yoki bel ko'tarib, qo'rg'onga bormadi... Lekin, devolzan-u duradgorlarga va'da qilinayotgan uch yoki besh tanga — bu katta pul edi. Boshqa boylarning yumushini bajarib, kuniga yarim tanga ham haq ololmaydigan qarol-u chorikorlar, usta-yu duradgorlar boshqa bo'lislardan oqib kela boshladи. Ana shu nasiya bug'doyni deb naqd somondan quruq qolganlar orasida jarqishloqlik Javlonqul bilan Xolbeklar ham bor edi. Boybuva ishning dastlabki kunlari loykash-u paxsakashlarga yarim tangadan, duradgorlarga bir tangadan ulashib turdi; hisob-kitobni ish bitgandan keyin qilamiz, deb barchani ishontirdi. Qurilish shunaqangi avj olib ketdiki, hatto tunlari mash'al yoqib ishlashga to'g'ri kelib qoldi. Va nihoyat, bir-biridan chiroyli dang'illama imoratlar bitib, o'ymakor eshig-u, kungurador darichalar o'rnatilib bo'lindi. To'qqiz uysa to'qqiz xil naqsh va rang berildi. Qo'rg'onnинг yetti paxsalik devori ham bitib, to'rt joyiga bulutdek baland darvoza o'rnatildi. Ammo, hisob-kitob qilinadigan kun cho'zilgandan-cho'zilaverdi. Hamdamboyning etagini hech tutib bo'lmay qoldi.

Nihoyat, bugun ertalab o'klonlik bir to'da usta-mardikorlar yo'l-yo'lakay Javlonqul bilan Xolbeklarni olib boyning qo'rg'oniga yo'l olishdi. Xayriyat, boy qo'rg'onda ekan: qarindosh-urug'lari, yaqin-yiroqlari bilan to'planishib, bo'lajak katta to'yning maslahatini qilayotgan ekanlar. Maslahatga qozi, mingboshi va atrof bo'lis hokimlari ham taklif etilgan ekan. Ichkari hovlida quyuq ziyofat berilmoqda edi.

Boy cho'ziq yuzli, ingichka boshli, yuzida no'g'ay qovoqdek katta burundan boshqa hech narsa ko'rinxayib, yirik ko'zlari hamisha chaqchayib boqadigan, qotma, terakdek novcha bir kishi edi. Boshida oq parcha salsa, egnida ko'k movut chakmon, ikki qo'lini

orqaga qilgancha bitta-bitta qadam bosib da'vogarlar yoniga keldi.

— Xush ko'rdik, musulmonlar, — dedi u ingichka kallasini xiyol egib.

— Davlatingiz ziyoda bo'lsin, Boybuva! — bir ovozdan deyishdi da'vogarlar qo'llarini ko'ksilariga qo'yishib.

— Xo'sh, xizmat? — andak vahshat bilan so'radi Hamdamboy.

Da'vogarlar «sen gapir, sen boshla», deya bir-birlarini turtishib turishaverdi. Javlonqul o'zini qo'lga olib:

— Hisob-kitob qilgani keluvdik, Boybuva, — dedi.

— Qanaqa hisob-kitob? — o'siq qoshlari baland-past bo'lib do'qqa o'tdi boy.

— Boybuva, men qo'rg'oningizda bir yuz-u yigirma kun paxsa urdim.

— Xo'sh, urgan bo'lsang nima qipti?!

— Va'da qilganingizdek kuniga uch tangadan hisoblasak, 360 tanga bermog'ingiz darkor.

— Nima?!

— Shuni so'rab keldim. Xudoyo davlatingiz bundan ham ziyoda bo'lgay. Qizimni uzatmoqchiman. Haqqimni bersangiz.

— Sen, nonko'r nimalar deyapsan o'zing?! Betofiq!!

— Astag'furullo, — dedi Javlonqul yoqasini ushlab va o'zidan ham battarroq hang-u mang bo'lib turgan da'vogarlarga bir-bir boqib chiqdi.

Hamdamboy yaqinroq kelib, Javlonqulning qalin soqoldidan tortib, iyagini yuqori ko'tardi:

— Ishlagan bo'lsang, qorningni to'yg'azganman-ku, nonko'r!

— To'g'ri, to'yg'azgansiz.

— Tushlikka sho'rva, xuftonga osh bergenman-ku!

— To'g'ri, bergansiz.

— Har kuni o'nlab qo'ylar so'yilib turdi-ku.

— Bunisi ham to'g'ri, Boybuva.

— Har chorshanbada novvos, yakshanbada ot so‘yib sen dangasalarni ziyofat qilib turganim esingdan chiqdimi?

— Yo‘q, hammasi esimda, Boybuva.

— Mana shularning barchasi pulga kelgan, haromi! Sen yaramaslarni yozi bilan boqqanim kam ekan-da! Senlarning o‘zing mendan qarzdorsanlar. Mirza! — deb qichqirdi oxirida Hamdamboy.

— Labbay, Boyota! — zipillab yugurib keldi boyning kirim-chiqimlarini boshqaradigan mahrami Olim Mirzo.

— Qarzdorlar daftarini keltir buyoqqa!

— Daftar qo‘limda, Boyota.

— O‘qib ber, bu nonko‘rlarga!

Olim Mirzo gap nimaga borib taqalishini sezgan ekanmi yoki avvalroq kelishib olgan ekanlarmi, har qalay qarzdorlarning ismi, otasining ismi qayd etilgan daftarning xuddi o‘scha betini ochib, taxt qilib turgan ekan. Mullabachchalaryning tilovatiga o‘xshatib, cho‘zib o‘qiy boshladi:

— «Bismillohur rahmonur rahim, oqil-u fozillar ishtirokida sarhisob qilinganidan so‘ng imorat qurilishi hisob-kitobi ma’lum-u ravshan bo‘ldikim, qo‘rg‘on qurilishiga sarflanmish mablag‘lar, xarjlangan kumush-u tillolar bo‘lib o‘tmish ishlar va bajarilgan yumushlarga nisbatan bag‘oyat ko‘pdur. Qo‘l uchida ishlab, sifatsiz ish bajargan, ish bajarish borasida Hamdamboy Akramboy o‘g‘lini o‘rinsiz chiqimlarga duchor-u mubtalo qilgan usta Jamol usta Kamol o‘g‘li ming tanga, Javlonqul Mavlonqul o‘g‘li uch yuz tanga, Xolbek Ravshanbek o‘g‘li uch yuz tanga... qarzdordirlarkim ushbuni undirmoq uchun qoziyi nokaramga murojaat bo‘ldi...»

Olim Mirzo bir sahifani o‘qib, bismillo deya ikkinchi sahifani ochmoqchi bo‘lgan edi:

— Ey, to‘xta! — deb halidan buyon karaxt bo‘lib turgan Javlonqul daftarga qo‘l cho‘zdi.

- Qo'lingni tort, betofiq! — jerkib dedi Olim Mirzo.
- Boybuva, bu qanaqa gap bo'ldi? — bir ovozdan so'rashdi da'vogarlar.
- Bu shundoq gapkim, — qoshlarini kerib, har bir so'zini chertib-chertib dedi Hamdamboy, — qarzdorlar uch kun muhlat ichida qarzini to'lagaylar, bo'lmasa uyjovlari «kim oshdi»ga qo'yilur.
- Nima?! — barobariga baqirib yuborishdi da'vogarlar.
- Endi uylaringga jo'nanglar, — burilib keta boshladи Hamdamboy.
- To'xtang, Boybuva, — Javlonqul boyning etagidan ushladi.
- Ol qo'lingni, haromi!
- Boybuva!
- Ol deyapman! — shunday deb boy qattiq silkingandi Javlonqul etakni qo'lidan chiqarib yuborsa, haqqini undirolmagani ustiga qulog'idan qarzga botishi ham aniq bo'lib qolayotgandek movut chakmon o'ngirini shunday bir kuch bilan o'ziga tortdiki, boy himoyaga mahtal ekanmi yoki ataylab qildimi, har qalay, yuzi bilan yerga yiqilib tushdi, oq parcha salsa boshidan uchib ketdi.
- Yo'q, Javlonqul uni yiqitmoqchi emasdi. Yo'q, u shunchaki Boybuvani to'xtatmoq bo'lib o'ziga tortgan edi, xolos.
- Voydod, boy otamni o'ldirib qo'yyaptilar! — ovozining boricha baqirib yubordi Olim Mirzo.
- Vahimali chinqiriqni eshitib, ichkaridan Hamdamboining o'g'llari Zamonbek, Davronbek, Jabborbek, kuyovlari Mirzoumar, G'aniboyvachchalar quyuq ziyofat yeb, xonadonning egasi sha'niga hamd-u sanolar o'qib o'tirgan boy-u mirzolar, Shahob bo'lisi hokimi Mirzo Hayitmurod, Dahbed bo'lisi hokimi Mirzo Hamidlar hay-haylashib yugurib chiqishdi. Valine'matlari va pushti panohlari bo'l mish Boybuva-

ning boshidan sallasi uchib, yerga cho'zilib yotishi ularning hamiyatlariga qattiq tegib, g'azab otiga minishdi.

— Ur-r, bosqinchilarni ur! — deb baqirdi Zamonbek,
— yalangoqlarni ur!

Qo'rg'on tashida otlarini xashakka qo'yib, suhbatlashib o'tirgan bo'lis hokimining bekorchilikdan xirsdek semirib ketgan, kasb-korlari faqat urish-u kaltaklashdan iborat bo'lib qolgan navkarlari ham: «Ur, bos!», deb ichkariga yopirilib kirishdi.

Mujik qishloqdan rus askarlari yetib kelguncha da'vogarlarning hammasini chala o'lik qilib devorning tagiga qator yotqizib qo'yishdi.

VI bob

Jarqishloqning sutdek oydin kechasi

Xayriyatki Sherniyoz uzoq qolib ketmadi, yarim xuftonga qolmay Sergey tabibni yetkazib keldi. Namoz ko'cha eshik oldida betoqat bo'lib kutib o'tirgandi.

— Nima gap, Polvon? — so'radi Sergey tabib aravadan sakrab tusharkan.

— Bu ko'rgulikni qarang, — dedi Namoz uni ichkari boshlab.

— Yaxshi, juda yaxshi bo'pti!

— Nimasi yaxshi buning?

— Yaxshiligi shundaki, — ko'rsatkich barmog'i bilan Namozning peshonasiga urib-urib gapira boshladi Sergey tabib, — yaxshiligi shundaki, mushtlashishga qodir bo'lgan xalq bora-bora o'z haq-huquqini ham himoya qilishga o'tadi. Bugun mushtlashadi, ertaga qo'liga qurol oladi. Rossiya, Zakavkazye... hammayoqda hozir odamlar qo'lini musht qilib turibdi. Tokaygacha «hammasi xudo-dan» deb bo'ynini egib turaveradi. Bas endi! Mushtlashishsin, shunda pishadi bular! Qani meni

ichkari boshla-chi, bay-bay uy juda qorong'i-ku,
lampachiroq yo'qmi?

— Hozir o'choqqa guldirramazon qilib o't yoqaman,
— deb qo'ydi Namoz, — uyni kunduzdek yoritadi.

Sergey tabib qadam bosishi bilan xonadondagilarning
ko'ngli bir nav ko'tarilgandek bo'ldi. Nazarlarida xuddi
otalari oyoqqa turib ketayotgandek, chehralarida
quvonch yondi. O'ksinishlar, xo'rshinishlar to'xtab, bir-
birlariga qarab, jilmayib qo'yishdi. Chunki, jikkakkina,
cho'qqi soqol bu rus cholining ovozasi hozir uzoq-
uzoqlarga ketgan, minglab chechak bilan og'rigan
bolalar, bezgakka yo'liqqan, dard bilan olishib,
«ramaqijon» bo'lib qolgan bemorlar undan shifo topishdi.
Ayniqsa, yara-chaqani tuzatishda Sergey tabibning
oldiga tushadigani yo'q. Avvaliga musulmon bemorlar
undan cho'chibroq turishdi, «g'ayri din tabibga
davolatib, gunohi azimga botmaylik», deb qo'rqishdi.
Qoraterilik Rahim hazrat boshiga qo'tir toshgan uch
o'g'lini shu tabibga davolatib yaxshi shifo topganligi
haqidagi ovozani eshitishgach, odamlar orasida: «Sergey
tabib aslida musulmon ekan, besh vaqt namozni yashirib
o'qirkan», degan mish-mishlar tarqaldi.

— Hechqisi yo'q, tuzatamiz! — deb to'satdan
o'zbekchalab gapira boshladi Sergey tabib, bemorning
bosh tomoniga o'tarkan, — xudo xohlasa tuzatamiz.
Namoz, ayt-chi, mana bu bolalar hammasi shunikimi?
Jannati ekan-ku, bu! Qani, bemor, ko'zingni och-chi?
Ko'zingni och deyapman!

Namoz o'choqqa yantoq qalab yubordi, ikki qumg'on
suv quyib, ilita boshladi. Bemor bir o'ziga kelib, bir
o'zidan ketib, hamon og'riq bilan olishib yotardi. Sergey
tabib juda ehtiyyotlik bilan uning hammayog'ini
paypaslab chiqdi. «Jigari ezilganga o'xshaydi, —
ko'nglidan o'tkazdi u, — o'qtin-o'qtin hushidan ketishi
ehtimol shundandir. Yo'q, yelkasiga o'roq sanchishibdi,
ko'p qon ketgan. Bexudligi shundan...»

Sergey tabib bemorning yuz, badanlaridagi qotib qolgan qonlarni ho'l latta bilan avaylab artib oldi; ezilgan joylariga malham bosdi.

— Esingdami, — so'radi Namozdan, — Ivanboy ham otdan yiqilganda bir kun hushsiz yotgandi?

— U qon qusgan edi shekilli?

— Jigari ezilgan edi uning ham... Pochchang necha yoshda?

— Qirq beshlarda bo'lsa kerak.

— Hech bezgak bilan og'riganmi?

— Bilmadim.

— Ha, mayli. Eng muhimi — baquvvat ekan. Xudo xohlasa, dardni yengadi. Mana buni ko'zini ochishi bilan bir qoshiqdan yetti mahal ichirasan. Lat yegan jigar faoliyatini tartibga soladi bu dori, o'zim tayyorlagaganman. Hamma umid uning bardoshida, yengadi. Sovun bilan tog'ora keltir endi. Lekin, mushtlashib yaxshi qilishibdi. Qachongacha «peshanada bor ekan» deb qo'yday yuvosh yuraveramiz... Ayt, bolalari endi kiraverishsin.

Sergey tabib Ulug'oysa o'rischa-o'zbekcha so'zlarni aralashtirib, ul-bul narsani tushuntirgan bo'ldi. «Eng muhimi ko'p suv bermang, xudo xohlasa, bir haftada oyoqqa turib ketadi», deb cho'kkani ko'nglini tog'dek ko'tarib chiqib ketdi.

Javlonqulning o'zi aytayotgandek beli emas, o'ng tomonidan ikki qovurg'asi singan ekan. Sergey tabib unga ham imkoniyati kelgancha dori-darmon qildi. Bir-birining pinjiga tiqilishib, musicadek beozor bo'lib o'tirishgan qizlariga qiziq-qiziq so'zlar aytib kuldirib, jarohatlangan ikki qo'shnining ahvoldidan kunora xabar olib turishga so'z berib: «Agar xabar olmasam, xudo ursin», deb qizlarni yana bir bor qiqirlatib kuldirib, jo'nab ketdi.

Namoz bilan Sherniyoz uni eltib qo'yishdi.

Qaytib kelishsa, hovliga yana odamlar to'planishibdi. O'klonlik, bugun kaltak yegan Usta Jamolning kuyovi,

ikki shogirdi. Qozoqovuldan Esergep, Eshbo'ri degan qozoq yigitlar (Eshbo'rining otasi qo'rg'onga tuyada xarsang tashigan edi) bugun haqlarini undirishga borolmagan va shuning uchun ham kaltaklanishdan qutulib qolgan yana besh-olti mardikorlar to'planishib, o'rtaga o't yoqib, davra qurib o'tirishgan ekan. Hammalarining umidi Namozboydan. Namozboy dunyo ko'rgan, mard, halol yigit. Rus to'ralari bilan oshnoligi bor, qozilar, sudyalar uni hurmat qilishadi. O'shaning maslahati — maslahat, yo'rig'i — yo'riq, deb o'tirishgan edi.

— Xo'sh, Namazboy, endi nema qildiq? — asta gap boshladi Esergep.

— Haqqimizning bir so'mini ham qoldirmay undirib olamiz, — dedi choyni qaynoq-qaynoq ho'plab Namoz.

— Bu mushkulroqqa o'xshaydi-ku? — ikkilanibroq dedi yigitlardan biri.

— Haqqimizni bermasa, qo'rg'oniga o't qo'yamiz, — dedi boshini solintirib o'tirgan boshqa bir yigit.

— Ertalab namozi bomdoddan so'ng Dahbedga boramiz, — maslahat berdi Namoz, — qozi kalon Shodixonto'ra huzurida hamma gapni ochiqchasiga gaplashamiz. Endi tarqalinglar.

Bu oqshom Namozning harakatlari keskin, so'zları qisqa, qo'rg'oshindek og'ir edi. Biron qarorga kelganda u odatda ana shunday kamgap bo'lib qolardi. Uning bu fe'lidan xabardor bo'lgan hamyurtlari birin-ketin chiqib keta boshladilar. Namozning o'zi miltillab yonayotgan olov yonida uzoq o'tirib qoldi. Jiyanlari botinib yoniga kelisholmasdi. Opasi Ulug'oy tovoqda bir kafgir osh keltirib qo'ydi. O'zi ham yoniga cho'kib, choy quyib berib turdi. Ro'za hayiti o'tishi bilan u pahlavon ukasini — ham ota, ham ona o'rnida qolgan yakka-yolg'izini uylantirib qo'ymoqchi edi. Hamma umidlari Hamdamboy beradigan uch yuz tangada edi. Yarmini to'yga xarjlab, yarmini ro'zg'orga sarflab, qishdan ham omon-eson

chiqib olamiz deb yurishgandi. Endi nima bo'ladi? Bordiyu, otalari tuzalmasa-chi? Voy xudoyim...

— Kirib yet endi? — mehr to'la bir ovoz bilan dedi Ulug'oy.

— Uxlagim yo'q, — deb qo'ydi Namoz.

O't miltillab yonar, chordana qurib olgan Namoz boshini quyi solib o'tirgancha o'y surar, o'ylarining to'xtami yo'q, keti ko'rinnmasdi. Bir mahal «Namoz aka», degan nozikkina ovoz chalindi uning qulog'iga, yuragi hapriqib ketganday bo'ldi. Bu — Nasiba. Namozning suyuklisi...

— Beri kel! — dedi Namoz o'rnidan turayotib.

— O'zingiz bora qoling, — shunday deb Nasiba hovli orqali boqqa kiyikdek yengil sakrab o'tib ketdi...

Bog' etagida, jar yoqasida ularning uchrashib turadigan, ikki oshiqni odamdan pana qiladigan manzilgohlari bor. Unashib qo'yilgach, urf-odat oshkor uchrashuvlarini taqiqlaganligi sababli, goho tunda, goho kunduz mana shu yerda diydor ko'rishadilar. Shirin-shirin orzular og'ushida mast bo'lib, yulduz to'la osmonga, yakka suzgan to'lin oyga, tuman qoplagan cho'llarga nigoh tashlab, bir-birlarining pinjiga kirib, soatlab unsiz xayol suradi ular...

Qiziq ekan bu dunyo, goh g'amgin, goho shodlikka limmo-lim to'la ekan bu dunyo. Ko'ngillarning tashvishidan, dillarning intilishidan tashkil bo'lgan ekan bu dunyo. Nasiba Namozga ko'ngil qo'yganda o'n ikki yoshli qizaloq edi hali. Ivanboyning xizmatida yurgan kezları Namoz opasini ko'rgani tez-tez kelib turar, jiyanları qatori Nasibani ham kolyaskaga mindirib, qishloq aylantirar, sayr-tomosha qildirar edi. Nasiba goh loy kechib, goho tuproq changitib o'g'il bolalar qatori kolyaska ortidan yugurib, ho've naridagi Devtepagacha kuzatib borar, tepalikka chiqib, Namoz ko'zdan yo'q bo'lib ketguncha qo'lini silkitar, goho sababini o'zi ham sezmay chinqirib yig'lab qolar edi. Kalta sochlariqa oq

paxtadan chiroyli jamalak taqqan, oq lo'ppi yuzlariga chang qo'ngan, tizzasigacha tuproq kechib yugurgilab kelayotgan bu qizaloqning qalbida ne kechayotganini hali Namoz bilmas edi. Nasiba unga atab chekkalariga rangorang ipaklardan shokilalar to'qib, ro'molchalar tikar, qiyiqchalar bichar, tunlari uyquga ketish oldidan «Xudoyo Namoz akamni o'zing panohingda asragin», deb duolar qilar edi. Murg'ak qalbida tug'ilib, kun sayin oromini o'g'irlab borayotgan bu tuyg'ular qanaqaligiga goho o'zi ham tushunmasdi. Namozdek pahlavon, sofdiil-u mehribon akasi bo'lishini orzu qilarmidi... Ana shunday bir kishi uniki, faqat uniki bo'lishini istarmidi yoki Namozdek el suygan bir yigit g'arib oilalarining pushti panohi bo'lishini xohlarmidi, yoki hammasi ham qo'shilib ketganmidi, — ishqilib Namoz keldi deb eshitsa, yuvib turgan qozonini, tuyib turgan sholisini shundoq qoldirib ko'chaga yuguradi u.

Yillar o'tib, Namoz Ulug'oy opasinikiga butunlay ko'chib keldi. Bu paytda Nasibaning bo'yi cho'zilib, yonoqlari anor donasidek qizil tortib, sutga chayib olgandek oppoq yuziga zeb berib turgan qoraqiyg'och qoshlari quyuqlashib, shahlo ko'zlariga nur to'lib, Jarqishloqning eng go'zal qizlaridan bo'lib yetishgandi. Sovchi ustigasovchi kelar, qizim hali yosh, boz ustiga qo'lim ham kalta, deb Javlonqul ularni qaytarar edi.

Bir kuni Javlonqul Namozni hasharga taklif qilib qoldi, Qiyot arig'inинг quyи tomonlariga sholi o'tagani borishdi. Tushlikka Nasiba bir chelak qatiqli ugra olib bordi. Qiz zarang kosada ovqat uzata turib, Namozga shunday bir o'tli nigoh tashladiki, yigit dovdirab andak bo'lmasa qo'lidagi kosani tashlab yuborayozdi. Namoz bir ozdan so'ng o'sha nigohdan umidvor bo'lib yana boqdi. Yo'q, qiz endi beparvo edi, qaramadi. Ertasiga ham, indinisiga ham o'sha vujudini lovillatib kuydirgan o'tli nigohini topa olmadi.

Yigitning qalbiga cho‘g‘ tushgan edi, ishq cho‘g‘i tushib, vujudini lovillatib kuydirmoqda edi. Qishga borguncha Namoz adoyi tamom bo‘ldi. Ortiq toqat qilolmasligiga ko‘zi yetib qoldi uning. Bir kuni telbalardek poyma-poy qadam tashlab, Javlonqulning hovlisiga kirib bordi-yu, o‘g‘irda sholi tuyayotgan Nasibaga ko‘zi tushib, taqqa to‘xtadi.

- Kelavering, Namoz aka!
- Uylaringda kim bor? — qizarib so‘radi Namoz.
- Yolg‘izman, — chiroyli boshini yerga egdi qiz.
- Sholingni tuyishib beraymi?
- Qo‘snilar ko‘rsa uyat qilishadi!
- Nasiba, men senga sovchi qo‘yaman... — dedi tomdan tarasha tushgandek qilib Namoz.

Qiz allaqanday bir kuch ta’sirida chayqalib ketgandek sezdi o‘zini, o‘g‘irning sopiga boshini qo‘yib, qiyo boqdi-da:

- Ho, otamning sizga tushib qolgan qizi borakanda,
- nozli, istehzoli bir ohangda dedi qiz. Shunday dediyu, «Nega bunday dedim, nega qo‘pollik qildim, axir bu sehrli so‘zni bir necha yildan buyon kutayotgan edim-ku...» deya o‘zini-o‘zi koyidi.

— Men otangga o‘g‘il bo‘laman, — negadir o‘zining ovozidan o‘zi uyalib ketdi Namoz.

- Otamga o‘g‘il bo‘laman deganlar son mingta.

Namoz dovdirab qoldi. U «bir og‘iz so‘z bilan hammasini hal qilaman» deb o‘zini-o‘zi ishontirib yurgan edi. Endi nima qildi? Nima qilsa bu baxt qushi boshiga qo‘narkin?

— Nasiba! — dardli ham mungli bir sado otilib chiqdi uning qalbidan.

— Namoz aka! — shahlo ko‘zlarida miltillab yosh tomchilar ko‘rindi qizning.

- Rozimisan?

— Maylingiz... qiz kaftlari bilan lovillab yonayotgan yuzlarini berkitib, chopqillagancha ichkari kirib ketdi.

Namoz katta gavdasiga hech yarashmaydigan harakatlar qilib, sakrab, irg‘ishlab uylariga qaytdi.

Ulug'oy opasi tandirdan non uzayotgan ekan. Uni dast ko'tarib olib, uch-to'rt aylantirib yerga qo'ydi-da:

— Opajon, bugun sovchilikka kirasiz! — dedi quvonchdan yuzlari lov-lov yonib.

— Xudoyo baxting ochilgan bo'lzin! — entikib ketdi Ulug'oy...

Shundan buyon ular bu jarlik yonida bot-bot uchrashib turadilar. Jimgina o'tirib, shirin-shirin xayollar gashtini suradilar. Bugun ham shunday bo'ldi. Namoz to'shagan guppi chopon ustida go'yo gaplashgani gaplari, dardlashgani hasratlari tugab qolgandek soyning bir maromda shovullashiga quloq solib, unsiz o'tirishibdi. Qishloqning shundoqqina tepasida to'lin oy suzmoqda. Ipakdek mayin, kumush nurlar sochib, borliqqa ilohiy tus bag'ishlayapti u. Olis-olislardagi qamishzorlar orasida tulki chaqaloqdek «inga»lab qo'yadi. Qayerdadir kakillab o'rdak sayraydi, goho tepadan qashqaldoqlar arg'amchi tortib uchib o'tadi, soydagи suv o'z tilida allaqanday qo'shiqlar aytib, kuy kuylaydi. Ho've naridagi yong'oq shoxiga in qurgan qush:

— Kak-ku! Kak-ku! Kak-ku! — deb haligacha uyg'oq o'tirgan oshiqlarni uyqu oromiga chorlagandek bo'ladi.

— Namoz aka, shuni yeb oling! — shivirlaydi qiz.

— Nima o'zi bu? — so'raydi yigit.

— Kadi bichak. O'zim yopuvdim.

— Obbo sen-ey!

— Yoqdimi sizga?

— Judayam!

— Namoz aka, bilib qo'ying, siz bo'sh kelsangiz, o'zim borib o'ch olaman.

— Obbo, Barchinim-ey!

— Xudo haqqi, rost aytayapman.

— Sabr qil, jonim, Namoz akang tirik hali.

— Lekin, o'zingizga ehtiyyot bo'ling.

— Xudo xohlasa, hammasi joyida bo'ladi, tur endi ketaylik.

Qozi kalon Shodixon to'ra

Rus ma'muriyatining 1867-yilda chop etilgan «Turkiston o'lkasini boshqarish haqida vaqtincha qo'llanma» nomli risolasida yerli xalqning haq-huquqlarini himoya etishda qozilik katta rol o'ynashi haqida alohida qayd qilib o'tilgan. Shu qo'llanmaga asosan aholi soni va maydonining katta-kichikligiga qarab ba'zan bir, ba'zan ikki-uch bo'lisga bir qozi tayinlangan. Masalan, Samarqand uyezdida aholisi ko'p, maydoni ham katta bo'lganligi sababli o'ttiz uch qozilik idorasi ta'sis etilgan. Kattaqo'rg'on hokimligida esa boryo'g'i o'ntagina qozilik ish ko'rар edi. Turkiston o'lkasi Rossiyaga qo'shilgunga qadar qozilar odatda xon va beklar tomonidan tayinlanardi. Tayinlanish oldidan shu xon yoki beklilik qoshida tashkil etilgan komissiyaga shariat ilmidan, fiqhdan imtihon topshirar edilar. Qozilarni bekor qilish ham shu xon-u beklar izmida edi. Qozilarga cheklanmagan huquqlar berilardi. Er-u xotin janjali, qo'ydi-chiqdidan tortib katta-katta jinoiy ishlargacha shularning o'zi ko'rib chiqar, aytgani-aytgan, degani-degan edi.

Yangi qo'llanma qozilar huquqini birmuncha cheklab, fuqaroning imtiyozini birmuncha yuqori ko'tarib qo'ydi. Qo'llanmaga asosan qozilar endi xalq tomonidan ma'lum bir muddatga saylanadi, ma'lum bir muddatda hisob berib turadi. Bo'lis qozilari ming tangagacha, qozilar kengashi o'n ming tangagacha bo'lgan da'volarni, mulk janjallarini ko'rib chiqish va hukm chiqarishga haqli. Qimmati o'n ming tangadan yuqori turadigan mulk janjallari, qotillik, qiz o'g'irlash, bachchabozlik singari jinoyatlar rus sudyalarini — mirovoy sudyalar tomonidan ko'rildi.

Qozilar ustidan tushgan shikoyatlar ham shu mirovoy sudyalar tomonidan qarab chiqiladi. Qo'llanmaning

ta'kidlashicha, tuman birligiga qarab har uch qozidan bir qozikalon — katta qozi deb atalib, uning huquqi qozilar kengashi biron masalani ko'rib chiqayotganda shu kengashga raislik qilishdan iborat bo'ladi.

Dahbedlik Shodixon to'ra uch saylovdan buyon qozi kalon bo'lib saylanib keladilar. Yoshlari qirq beshlarda bo'lishiga qaramay behad semirib, qorinlari naq bir arava bo'lib ketgan. Otga mina olmas, shu bois ko'pincha kolyaskada yurar edilar. Boshlarida savatdek oq salsa, egnilarida malla chopon, yiltiroq moylar surtilgan qop-qora soqollari ko'ksilariga tushib, to'ramni yana ham basavlat qilib ko'rsatar edi. To'ram xiyla bilimdon, forsiy va arabiylardan tillarda erkin so'zlay olguchi, ko'ngillari she'riyatga moyil bir kimsa edilar. She'r mashq qilib, bayozlar ham tuzgan deyishadi. O'ta mulohazakor, har bir narsadan shubhaga tushuvchi bo'lganlari sababli hech qachon keskin, dadil fikr bayon qilmas, hukmlari ham ko'pincha mujmal, lanj bo'lardi.

Pora olishni juda yaxshi ko'rardilar. Da'vogardan ham, javobgardan ham bir xilda tama qilardilar; ammo unisining ham, bunisining ham ishini bitirmay oylab paysalga solib yuraverardilar. Tabiatan qo'rqaq bo'lganlari bois avom o'rtasida adolatsiz deb nom chiqarmoqdan ehtiyot bo'lardilar. Qozilik lavozimi maishat qilmoq va boy-u badavlat yashamoqlarining birdan-bir manbai ekanligiga fahmlari yetganidan ehtiyotsiz qadam tashlab, biron hokim yoki to'rani nogahoniy ranjitib qo'yib, lavozimdan mahrum bo'lib qolmasam, deya hamisha vahimaga tushib, yurgan yo'llarida ham «Lo-iloha illoblohu va allohuakbar, lo havla valoquvvata illo billo al-Aliyul-azim...» deb kalima o'girib yurar edilar.

To'ramning terilari ichiga bamisol uch odam bekingandek edi: biri ochko'z poraxo'r-u badnafs maishatparast; ikkinchisi qo'rqaq va pismiq shuhbachi; uchinchisi ilmli, rahmdil, xudojo'y edi. Uchovlari goho

galma-galdan, goho bir vaqtida talashib ishlar edi. Ammo, xudoyi taolo Shodixon to'ramga yaxshi ishtaha, toshni ham yesa hazm qila oladigan katta oshqozon ato qilgan edikim tun-u kun yaratganga shukronalar aytib ovqatdan bosh ko'tarmas edilar...

Qozixona hovlisiga Namoz boshliq da'vogarlar kirib kelishganda qozi kalon xona to'rida to'shalgan yumshoq ko'rpa charchada chordana qurib, baquvvat tizzalari ustiga qorinlari, qorinlari ustiga boshlarini solintirib o'y surib o'tirgan edilar.

Boyning qo'rg'onida bo'lib o'tgan hangomalarining barchasini tafsilotlarigacha kecha oqshomda yoq eshitib, o'zlaricha mazlumlarga achinib, Hamdamboyga la'natlar o'qib o'tirgan edilar. Sababkim, boydan sichqon mushukdan qo'rqqandek qo'rqrar, duch kelib qolganlarida oyoqlaridan darmon ketib, dag'-dag' qaltirashga tushar edilar. Kechagi janjalda Boybuva nohaq ekanligini Shodixon to'ram aniq-ravshan bilib tursalar ham, qanday qilib ham boyni tinchitsam-u, ham avomning dardiga malham qo'ysam deb, yo'l axtarib o'y surmoqda edilar. O'ylari oxiriga yetgancha yo'q edi.

— To'ram, arzgo'ylar keldilar, — oyoq uchida kirib xabar berdi Mirza Qobil.

— Ha, darvoqe, — sekin boshlarini ko'tardilar qozi kalon, — qayerdan kelibdilar?

— Boybuvamning qo'rg'onida bo'lib o'tgan janjal xususida kelibdilar.

— Ijozat bering, kira bersinlar.

Qozixona o'n yetti bolorli, eniga qaraganda bo'yi xiyla cho'ziq bir uy bo'lib, qoq yarmidan ikkiga bo'lingan. Bir qismi yerdan yarim gazcha ko'tarilib, ipak gilamlar, atlas ko'rpa charchalar to'shalgan, dasta-dasta parq-u bolishlar qo'yilgan. Qozi kalonga xos joy qilib berilgan. Xonaning kiraverishdagi boshqa bo'lagi esa past, zaxroq, pishiq g'isht terilgan, siyrak poxol yozilib, sholcha tashlangan. Arzgo'ylar birin-ketin kirib, taomilga ko'ra

cho'kka tushib, qo'llarini tizzalari ustiga qo'yib, jim bo'ldilar.

Qozi kalon boshlarini ko'tarib Mirza Qobildan:

— Arzgo'ylar poshsholik xazinasiga jarima pulini daromad qildilarmi? — deb so'radilar.

— Yo'q, taqsir.

— Daromad qilsinlar, — shunday deb qozi kalon paypaslanib to'shak ustida yotgan kark suyagidan chiroyli ishlangan har donasi kichikroq yong'oqcha keladigan tasbehni olib, o'girishga mashg'ul bo'ldilar. «Xudo qarg'agan boy, — fikridan o'ta boshladi u kishining, — iloyo ta'ziringni Ollo taollanding o'zi bersin! Bu mazlumlarga osonmi. Bola-chaqasi, qo'l uchida yurgizib turgan ro'zg'ori bor ularning. Lekin, menga ham oson emasdur, hammasidan qiyini menga... Ey, parvardigori olam, bu g'alvalardan ham eson-omon chiqib olishimga o'zing madad ber, o'zing yo'l ko'rsat...»

Arzgo'ylar arz boshlash oldidan bunaqangi katta to'lov to'lanishini bilishmas ekan, ko'plari chaqasiz kelibdi. Surisha-surisha arang qirq tanga jamladilar. Ertaga yana qirq tanga keltirishga so'z berib kirimlar daftariga hammalari barmoq bosdilar.

— Xo'sh, musulmonlar, sizlarga ne ozor yetdi? — hamma gapni bilib tursalar ham hech narsa bilmagandek so'z boshladilar Shodixon to'ram.

— Biz ikki vajdan arz qilurmiz, — dedi o'klonlik Usta Kamol.

— Indoollo arzingiz inobatga o'tgay.

Usta Kamol davom etdi:

— Hammamizning nomimizdan Namozboyni vakil qildik.

Namoz o'rnidan turib, qo'lini ko'ksiga qo'yib, jim turdi.

— Ismingiz? — erkalovchi bir ohangda so'radi Qozi kalon.

- Namozboy.
- Otangizning ismi?
- Pirimqul.
- Qaysi qishloq fuqarosisiz?
- Jarqishloqdanman.
- Yoshingiz?
- Yigirma to'rtida.
- Ilm-u savodingiz bormi?
- Ruscha o'qurman va ozroq yozurman ham.
- A?!
- Shundoq, taqsir!
- Barakallo, bo'tam, inshoollo kam bo'l magaysiz.

Musurmonmisiz?

- Alhamdulillo! — qo'lini ko'ksiga qo'yib xiyol ta'zim qildi Namoz.
- Bundan burun ham vakolatlikka o'tganmisiz?
- O'tganman, taqsir.
- Qani, bayon qiling-chi.
- Samarqandda ikkinchi uchastka mirovoy sudyasi Kozlovskiy janoblari huzurida bir fursat tilmoch bo'lib xizmat qilganman.

- A?!

- Shundoq, taqsir.

— Barakallo, bo'tam, barakallo! Inshoollo, bu vakolatingizda ham haq joyiga qaror topgay, barcha da'volar haqiqat bo'lg'ay.

Namoz bo'lib o'tmish voqealarni bayon qilishga tushdi. Kuyib-yonib isbot-u guvohlari bilan so'zladidi. Gap orasida arzgo'ylarning o'ziga so'z berib, tasdiqlatib bordi. Mirza Qobil qamish qalamini qitirlatib shoshilib yozar, qozi kalon berilib tinglar, ahyon-ahyonda katta sallali boshini chayqab:

— Bay-bay, bay! — deb afsus bildirar edilar. Nihoyat «tabarruk» ul zot Namozga «joyingizga o' tiring», deb amr qildilar. So'ng uvishgan oyoqlarini uqalay-uqalay o'rinalaridan turayotib:

— Ilgimdan kelguncha, zolim tig'in ushotib, mazlum jarohatig'a intiqom malhamin qo'ydim, degan ekanlar hazrati Navoiy, — deb qo'ydilar. — Inshooloh biz ham intiqom malhamini qo'ygaymiz, shundaymi Mirzo?

— Xuddi shunday, taqsir, — shoshilib dedi Mirza Qobil.

— Endi musurmonlar, peshin namozini o'qib olsak — tashqariga chiqayotib, dedilar qozi kalon,— haqiqatning poyoniga yetishni namozdan so'ng davom ettirgaymiz. Ma'qulmi?

— Ma'qul taqsir, — deyishdi da'vogarlar. Taxminan ikki soatlardan so'ng yana shu xonada jamuljam bo'lib har kim o'z o'rnnini egalladi. Mirza Qobil katta daftarni ochayotgan edi, tashqaridan tasir-tusur ovozlar eshitilib qoldi. Hamma ochiq daricha orqali hovliga bo'y cho'zdi. Yo rabbiy, yo navzambillo! Nimalar bo'lyapti o'zi? Qozixonaning qo'sh tavaqali darvozasi sharaqlab ochilib, qo'sh ot qo'shilgan kolyaska shitob bilan kirib kela boshladi. Kolyaskaning orqa oldida o'n chog'li nayzali miltiq taqqan rus askari, starshina Nikitin to'ra qilich yalang'ochlab olibdi. Ko'z yumib ochguncha hovlini otliq degani bosib ketdi. Kolyaskadan oldin viqor bilan Hamdamboy, ketidan Dahbed bo'lisining hokimi Mirzo Hamid tusha boshladi. Hokimning navkarlari, garchi yo'lakda hech kim bo'lmasa ham po'sh-po'shlab ularni ichkariga — qozixonaga boshlashdi. Xonaga birinchi bo'lib eshikni oyog'i bilan tepib vajohatidan chakillab zahar tomib turgan basavlat Hamdamboy kirdi, ketidan hokim, yalang'och qilichini yaraqlatib boshi uzra ko'targancha Nikitin to'ralar ergashishdi: to'ppa-to'g'ri yuqoriga — qozi kalonning xos o'rniqa o'tib, atlas ko'rpachalarni etiklari bilan toptashib, safga chizila boshladilar.

Hamdamboy ikki qo'lini biqiniga tirab, qo'rqqanidan xonaning bir chekkasiga g'uj bo'lib olgan arzgo'ylarga g'azab to'la ko'zlarini sanchib, bir-bir qarab chiqdi:

— Oralaringda Namoz Pirimqul o‘g‘li bormi? — ovozini yakkam-dukkam tishlarining orasidan chiqarib dedi boy.

— Menman, Boybuva! — Namoz bir odim oldinga yurdi.

— Qulibek! — chaqirdi boy.

— Labbay, Boybuva, — tashqaridan chuvakkina, echki soqol bir kishi yugurib kirdi.

— Bularning ichida qay biri ot o‘g‘risi, taniysanmi?

— Tanidim, Boybuva, mana bu! — qo‘lini bigiz qilib Namozni ko‘rsatdi Qulibek.

— Nechta ot o‘g‘irlagan, esingdami?

— Esimda, Boybuva to‘rtta ot o‘g‘irlagan.

— Qachon o‘g‘irlagan?

— Chorshanbaga o‘tar kechasi o‘g‘irlagan.

— Shodiqul! — deb chaqirdi Hamdamboy ochiq daricha orqali.

— Labbay, Boybuva! — bashang kiyingan, mo‘ylabi endigina sabza urgan, oq-sariq yuzli, yoshgina bir yigitcha xonaga otilib kirdi.

— Sen otlarni kimdan sotib olgan eding? Bularning ichida o‘sha odam bormi?

— Bor, Boybuva.

— Qani bizga ko‘rsat-chi, ot sotgan kimsani.

— Mana bu yigit sotgan otlarni menga, — qo‘lini bigiz qilib Namozboining ko‘kragiga tiradi Shodiqul.

— Har bir otga necha tangadan bergansan? — so‘rashda davom etdi Hamdamboy.

— Uch ming tangadan, Boybuva.

— Itvachcha! — Hamdamboy haligacha gap nimadaligiga aqli yetmay, karaxt bo‘lib turgan Namozga yaqinlashib, ikki yuziga ketma-ket tarsaki tushirdi, — o‘g‘ri, muttaham!

Namoz burun kataklari kerilib, sherdek bir pishqirdi-yu, lekin gapning poyoniga yetolmaganligi uchun o‘zini bosib:

— Men hech narsa tushunmayapman, Boybuva, — dedi yelkasini qisib. — Nima gap o'zi? Bundoq bir tushuntirib aytgansiz-chi, qanaqa otlar haqida gap ketyapti?

Bo'lis hokimi Mirza Hamid sekin mo'ylov qilgan edi davangirdek olti navkari birdan tashlanib, garangsib turgan Namozning qo'llarini orqasiga qayirdi.

— Nima qilayapsanlar, o'zi?! — xonaning shipini ko'chirgudek bir kuch bilan o'kirib yubordi Namoz. — Bu qip-qizil tuhmat-ku, hoy musurmonlar, nega qarab turibsizlar, menga tuhmat qilyaptilar-ku!

Olti barzangi uni sudrab tashqariga olib chiqsa boshladi. Boy nima qilarini, nima deyishini bilmay nasha elitib qolgan bangidek tirjaygancha qotib qolgan qozi kalonga o'girildi:

— Ot o'g'rilari bilan nimani maslahat qilayotgar edingiz, to'ram?

— Astafurullo! — deb qo'ydilar qozi kalon, — men... biz... Inshoollo...

Ammo, to'ramning nima deganini boy eshitmadni, qanday vahshat bilan kirgan bo'lsa, shunday vajohat bilan chiqib ketdi.

Xonada sallasi bir tomonga qiyshaygan qozi kalon-u boshlarini g'amgin eggan arzgo'ylar qolishdi. Go'ristondek og'ir jimlikni Sherniyozning qichqirig'i buzdi:

— Bu tuhmat-ku, taqsir!

— Xudo shohid! — daricha orqali jimjit bo'lib qolgan hovliga ko'z tashlab dedilar to'ram.

VIII bob

Qozi kalon qasos olmoqchilar

Shodixon to'ram hali peshin namoziga taraddud ko'rayotganlarida Mirza Qobil lip etib, tashqariga chiqdiyu, oyog'ini qo'lga olib, Hamdamboyning qo'rg'oniga yugurdi. Bo'lsa o'ziga, bo'lmasa o'g'illaridan birontasiga

Boybuva ustidan arzgo‘ylar kelganini ma’lum qilib qo‘ymoqchi edi u. Niyati: «Ko‘rayapsizmi, Boybuva, men sizga qanchalik sodig‘-u sadoqatliman. Qozi kalon bo‘lsalar sizdek ulug‘ zotning oldilaridan bir og‘iz o‘tmasdan ustingizdan jinoiy ish qo‘zg‘ab yubordilar...» degan ma’noni ta’kidlash edi. Mirza Qobil garchi tashqaridan qozi janoblariga g‘oyat e’tiqodli va samimiyl ko‘rinib, har bir harakati bilan ul zotning nozik ko‘ngillarini ovlab tursa-da, zimdan payini qirqishga, obro‘yini to‘kishga harakat qilar, uch saylovdan buyyon qozilikka saylanib kelayotgan Shodixon to‘rani ko‘rgani ko‘zi, otgani o‘qi yo‘q edi. Erta-yu kech qozilik lavozimini egallahsga yo‘l axtarar, yo‘l axtargan sari Shodixon to‘ramning qo‘l-oyoqlarini tinmay yalar edi.

Hamdamboy tushlik taomdan so‘ng yonboshlab qaynoq-qaynoq choy ichib, cho‘ri qizga oyog‘ini uqalatib, huzur-halovatda yotgan edi. Dastyor bola kirib xabar qildi:

- Mirza Qobil amakim zarur ish bilan kelibdilar.
- Ayt, kirsin, — buyurdi Boybuva.

Mirza Qobil Hamdamboy qarshisiga tortinibroq kelib, odob bilan qo‘l qovushtirdi.

- Ha, Mirza, it quvgan soqovdek buncha hovliqmasang? — so‘radi Hamdamboy.
- Boybuva, bir qoshiq qonimdan kechsangiz...
- Kechdim, nima gaping bor?
- Qozi kalon sizga nisbatan beodoblik qildilar, ustingizdan jinoiy ish qo‘zg‘ab yubordilar.

Yonboshlab yotgan boy turib chordana qurdi:

- Qanaqa jinoiy ish ekan?
- Kecha qo‘rg‘onda bo‘lib o‘tmish g‘avg‘olar xususida.

Boyning qoshlari past-baland bo‘lib ketdi:

- Shunaqa degin?
- Va yana alarning pul da’volari bor ermish.
- Itvachchalar!

— Namoz Pirimqul o‘g‘li otliq bir yalangoyoqni o‘zlariga vakil qilib sayladilarkim, ul xiyla badtarin ko‘rinadi.

— Shunaqa qilishayapti degin?

— Men qozi hazratlariga valine’matimiz Boybuvamni ogoh etaylik, dedim. U kishi qo‘l siltab, boy o‘z yo‘liga, qozilik ishlari o‘z yo‘liga, deb kaminani urishib berdilar.

— Nonko‘r ekan-ku, to‘rang! — Hamdamboining uzun bo‘ynidagi ikki tomiri o‘qlog‘dek bo‘rtib chiqdi, yutindi. Mirzaga bir so‘lkovoy oltin sovg‘a qilib, minnatdorchilik bildirdi. So‘ngra o‘z uyidan nari borsa ikki yuz qadam keladigan hokimning mahkamasiga oshiqdi. Mirza Hamid peshin namoziga taraddudda ekan.

— Namozni keyin o‘qirсан, — dedi Hamdamboy hokim taklif qilgan yumshoq o‘ringa o‘tirayotib. — Maslahat chiqib qoldi. Buni faqat ikkimiz bilmog‘imiz va yana juda tez hal qilmog‘imiz darkor.

Mirza Hamid Hamdamboining sodiq quli. Sababi shundaki, shu valine’matning ko‘magida u hokimlikka saylangan. Va yana shu kishining soyasi davlatida davri davron surib yuribdi.

— Tinchlikmi, Boybuva? — chinakam tashvishga tushib so‘radi hokim.

— Sen aralashsang, xudo xohlasa tinchlik bo‘ladi.

— Qulingizman, — barkashdekkatta kaftini ko‘ksiga qo‘yib, og‘ir sallali boshini xiyol egdi bo‘lis hokimi.

— Jarqishloqlik Namoz degan yigitni taniysanmi?

— Taniyman, yaxshi uloq chopadi, to‘yga taklif qilmoqchi edingizmi?

— Uloq chopadi degin?

— Kurash ham tushadi, Boybuva, xudo xohlasa to‘yingizda katta sovrinni shu yigit olsa ham ajab emas...

Mirza Hamid Mirza Qobilchalik hushyor yigitlardan emas edi. Boyning g‘azabi oshib, chakka tomirlari bo‘rtib, ko‘zlarida qahrli o‘t yona boshlaganini

payqamadi u. Aksincha boy Namozni xizmatga olmoqchi bo'lsa kerak deb o'ylab, yana ta'riflashga tushdi:

- Mard, halol yigit deyishadi...
- Bas qil, tiling kesilgur! — Hamdamboy o'rnidan turib ketdi. Hech narsaga tushunmay, angraygancha Mirza Hamid ham o'rnidan turdi:
- Kechirasiz, Boybuva!
- U it emgan kechagi g'alayonchilarga bosh bo'lib kelgan emish.
- Yo'g'e!
- Sendaqangi hokimdan o'rgildim-e!
- Boybuva, men qulvachchani kechiring, hoziroq borib u muttahamning bo'ynini sapchadek uzib tashlayman.

Ikkovlari da'vogarlardan «qutulish» yo'lini uzoq muhokama qildilar. Nihoyat, boshliqlarini gum qilish kerak, degan xulosaga kelib, shoshilib tashqariga chiqdilar...

Mirza Hamid avaxtaxonaga qo'li orqasiga qayrilib kishanlangan Namozni itarib kiritarkan, urishga hech qanday vaj-u sabab bo'lmasa ham, o'zining Hamdamboyga sadoqatli ekanini namoyish etish maqsadida yigitning yalang'och betiga uch-to'rt qamchi tortib yubordi. Qiziq, Namoz ikki oyog'ini kergancha, og'ir-og'ir yutinib jum turardi. Yuzlaridan tirqirab qon chiqib ketsa hamki, miq etmadi u...

Qozixona mahkamasida hang-u mang bo'lib qolgan arzgo'ylar esa Sherniyoz: «Bu tuhmat-ku, taqsir», deb baqirib yuborganidan keyingina asta-sekin o'zlariga kela boshladilar. Nima qilishlarini bilmay yelka qisib, «Astag'furullo» deya kalima o'girib, bir-birlariga qarab qo'yishar edi.

- Xo'sh, taqsir, buyog'i endi necha puldan tushdi?
- piching aralash so'radi qozog'ovullik Eshbo'ri.

Qozi kalon hamon o'zlariga kela olganlaricha yo'q edi. Izzat-nafslari behad haqoratlandi u kishining. Avom

oldida boyning shunday shakkoklik qilishi, qozilikning xos o'rnidagi atlas ko'rpachalarni kir oyog'i bilan toptashi yaxshimi! Yo'q, boy bo'lsa o'ziga! Yo'q, yo'q! Shodixon to'ram bu muqaddas dargohni, Kallomulloi sharifning tartib-u yo'riqlarini oyoq osti qildirib qo'ymarydilar. Qasos oladilar, qasos!

— Labbay, bo'tam? — sekin boshlarini ko'tardilar qozi kalon.

— Biz ne qildig' endi? — takror so'radi Eshbo'ri.

— Bir dag'dag'a bilan da'voingiz puchga chiqdimi?

— Asla shunday emas, taqsir. Biz qiyamatqacha da'vogarbiz.

— Yana shu ish xususida da'vogarlardan bormi?

— Jami oltmis kishimiz, taqsir.

— Ertaga barchangiz jamlanib, bu yerga kelgaysizlar, — qasos o'tida yonib, dedilar Shodixon to'ram, — men Samarqanddag'i okrug sudi janoblariga siz jabriddiyalar nomidan arznama bitib bergayman. Toki ishni ko'rib chiqmoqni mirovoy sudyalar boshqargay. Inshoollo, niyatlariningizga yetgaysizlar. Endi bandai musurmonlar uylaringizga qaytingiz. Ertaga, xudo xohlasa, shu yerda yuz ko'rishgaymiz. Aminmanki, battol Hamdamboy yon bergay. Sababkim, sizlar ko'pchiliksiz, xudo ham ko'pchilikning iltijosini inobatga olgay.

Shodixon to'ram xufton mahaligacha vozillab yurdilar. O'zlarini qo'yarga joy topolmay goh guzarga, goh masjidga chiqib, bari bir hech joyda o'tirolmadilar... Bir tomondan boyning g'azabidan, shu g'azabdan kelib chiqadigan xunuk oqibatlardan qo'rqrar, ikkinchi tomondan el o'rtasida qoziyi bokaramning sariq chaqalikcha obro'yi yo'q ekan, degan mish-mishlar tarqab ketishidan hayiqar edilar. Yo'q, vozillab yurishlarining birdan bir sababi faqat shugina emas edi. U kishi bu janjallarni tinchitish borasida kamida o'n ming tanga daromad qilmoqni rejalab qo'ygandi. Ana shu tangalardan mahrum bo'lib qolayotganlari uchun ham

yurak-bag'irlari kuyib bormoqda edi. Xufton namoziga tahorat olmoq uchun endigina hovliga chiqqan ham edilarki, kimdir ko'cha eshikni ot keldisiga olib duppilatib qoldi. Qarol yigit borib ochsa — Hamdamboyning mirzosi Mirza Olim ekan. To'ramni yo'qlab kelibdi.

— Xush ko'rdik, qadamlariga hasanot! — dedilar Shodixon to'ram allanechuk betoqat bo'lib.

— Boybuvam duysi salom aytdilar, — Mirza Olim atrofda hech kim yo'qmikan, deya u yoq-bu yoqqa ko'z tashlab oldi.

— Umrlari ziyoda bo'lzin!

— Daryo bo'yidan mulk sotib olayotganingizni eshitib, behad xursand bo'ldilar va ozgina ko'mak berib yubordilar... — Mirza Olim Shodixon to'ramning qo'liga baxmal xaltacha uzatib, keskin bir harakat bilan orqasiga burildi. — Xudo xohlasa boshqa ishlaringizga ham yordam bermoq niyatlari bor.

«E, xudoyim, bugun qanaqa kun bo'ldi, o'zi? Nahotki, chorshanbani shunaqangi alg'ov-dalg'ov qilib yaratgan bo'lsang! Boyning kunduzgi vahshatini qarang-u, endi mana bu marhamatini ko'ring! E tavba! E tavba!! Lekin, nima bo'lganda ham, — o'ylashda davom etdilar Shodixon to'ra, — qurgur boyning ham xonligi, hambekligi borda!.. Ammo, sho'ring qurg'ur da'vogarlarga jabr bo'ldi-da! Nachora, yaratganning o'ziki shuni buyurib turgandan keyin, men bandai ojizning qo'lidan nima kelardi... »

Shodixon to'ra ikki qo'llarini boshlari uzra ko'tarib, Hamdamboyni uzoq duo qildilar, notavon tuhmatdan, bemahal o'limdan o'zing asragin, davlati bundan ham ziyoda bo'lzin, oblohu akbar, deb yuzlariga fotiha tortdilar.

Jarqishloqlik arzgo'ylar ertasiga kelib, qozi-yu kalonni mahkamadan topolmadilar, indinisiga ham uchratib bo'lmasdi. Shodixon to'ram og'ir betobman deb,

mahkamaning barcha yumushlarini Mirza Qobilga topshirib, bir oygacha bu yerga qadam ranjida qilmadilar.

IX bob

Dard ustiga chipqon

Namozning hibsga olinishi jarqishloqliklar uchun dard ustiga chipqondek bo'ldi. Yoz bo'yi qo'rg'onda ishlab, haqlarini undira olmaganlari, haq so'rab borib kaltak yeganlari kamlik qilgandek, haq-huquqlarini himoya qilishi mumkin bo'lgan birdan bir kishilarining nogahoniy qamalib qolishi katta-kichikning yurakbag'rini ezdi, boshlarini egib qo'ydi.

— Voy xudoym, voy zolim falak! — sochlarini yilib yig'lar edi Ulug'oy. — Bu yana qanday ko'rgilik bo'ldi! Ukam bechorani nega hadeb qiyinayverishadi?!

Onalari yig'laganini ko'rib o'g'il-qizlari ham bo'zlashar, Sergey tabibning dori-darmonlari bilan sal o'ziga kelib, suyagi yengillashib qolgan yumshoqko'ngil Xolbek ularni yupatgan bo'lib:

— Hammasi xudodan, — deb qo'yari edi, — dard bergen xudo shifosini ham beradi, sabr qilaylik, «sabrning tubi oltin», bu gapni mashoyihlar aytgan. Xudo xohlasa hammasi joyiga tushib ketadi...

Qovurg'asi sinib, zaxa yegan joylari gazaklab, o'ng tomoni qulog'igacha tir'sillab shishib ketgan Javlonqul kuyovining boshiga tushgan baxtsizlikni eshitib, avvaliga juda tutoqib ketdi. So'ng o'zini bosib:

— Onasi, juma bozor kuni sigirni sotamiz, — deb bir xo'rsinib oldi, — aqcha bo'lmasa kuyovingni qutqarib bo'lmaydi.

Turmushning achchiq-chuchugini ko'p tatib, boshidan ko'p sho'rishi g'avg'olarni kechirgan pahlavcn Javlonqul zamonning zayiliga fahmi yetadigan bo'lib

qolgan. Odamlar xudodan ko'ra ham pulga ko'proq sig'ina boshladilar. Boy-u batrak, to'ra-yu hokim — hammasining og'zidan «aqcha» degan sehrli so'z tushmay qoldi. Buni Javlonqul har kuni, har joyda eshitadi...

— Rostdan ham kuyovingiz ot o'g'irlagan bo'lsa-ya?
— qo'rqa-pisa so'radi Bibiqiz xola.

— Unday dema, onasi, — xafa bo'ldi Javlonqul, — kuyoving undaylardan emas. Hamdamboyning navbatdagi nayrangi bu.

— Shunday deysiz-u, lekin otasi, sigirni sotsak, qizlaringiz oqliqsiz qolishadi-ku!

— Xudo xohlasa bahorga borib, g'unajining tug'ib beradi.

— Nima ham derdim... — rozi bo'ldi Bibiqiz xola. — O'sha yetimchaga ham qiyin. Tovba qildim-ey, bu qanaqa ko'rgilikki, erta-indin go'shangaga kiradigan yigitni avaxta qilib o'tirishsa-ya! El-u yurt nima deydi endi?

Hammadan ham Namozboyning do'st-u tengqurlari: Sherniyoz, Eshbo'ri, Jumanboy, Esergep, Usta Kamollar shoshib, dovdirab qolishdi. Aslida-ku, Namoz ularning yonini olaman deb, shu balolarga giriftor bo'ldi, shunday ekan, bas, endi boyga qilinadigan haq da'vosini hozircha bir chekkaga qo'yib turib, tuhmat balosiga qolgan begunoh do'stlarini qutqarmoqlari darkor. Boy bilan sudlashish qochmas, inshoollo sudlashadilar ham. Kerak bo'lsa Toshkentga, yarim poshsho huzurigacha ham borishadi. Haqlarini undirib olmaguncha qo'yishmaydi, bu aniq. Ammo, hozir Namozboyni qutqarmoq hammasidan ham muhim bo'lib qoldi. Ha, uni qutqarmaguncha, ko'ngillari tinchimaydi endi. Besh yigit Sherniyozning to'sin-u vassalari tutundan qorayib ketgan torgina uyida to'planib, shu xususda maslahat qilardilar.

— Qani, hammalaring cho'kka tushinglar, — dedi nihoyat Sherniyoz suhbatga yakun yasab, — qasam ichamiz!

Besh og‘ayni qibлага qarab cho‘kka tushishdi.

— Namozboyni qutqarmaguncha yegan nonimiz harom bo‘lsin, oblohu akbar! — barobariga yuzlariga fotiha tortishdi do‘sstar.

O’sha kundan buyon yugurib, yelib yurishibdi. Bormagan joylari, uchrashmagan kimsalari qolmadı. Sherniyoz kechalab maslahat olgani Sergey tabibnikiga ham borib keldi. Tabib Namozning tuhmat bilan qamalganini eshitib jig‘ibiyroni chiqib o‘tirgan ekan:

— Xo‘s, nima bo‘libdi! — dedi u battar tutoqib.

— Namozboy akamni qamab qo‘ydilar, deyapman! — hayron bo‘lib takrorladi Sherniyoz.

— Beshtasi qamaladi, o‘ntasi otiladi — ozodlik yo‘li shu, — dedi Sergey tabib. Keyin bir oz o‘zini bosib olgach, Namozni qutqarish uchun u ham o‘zicha harakat qilayotganini aytdi. Lekin, nima bo‘lganda ham uning ishi mirovoy sudyalar qo‘liga tushmasligi kerak. Hozir zamon chirsillab turibdi. Sibirga surgun qilib yuborishlari hech gap emas. Bu ishni poraxo‘r qozilar ko‘rgani ma’qul, deb maslahat berdi. Oxirida: mening uyimga kamroq kelinglar, kecha tintuv qilishdi, nimaiki gap bo‘lsa Namozning yetim ukalari orqali xabardor qilib turaman deb, qattiq iltimos qildi.

Bir xayollari Namoz yotgan avaxtaxonaga hujum qilib, eshigini sindirib, qutqarmoqchi ham bo‘ldilar. Ammo, bu rejaga shu avaxtaxonada ikki bora yotib chiqqan Esergep ko‘nmadi. Qo‘limizda qurol yo‘q, ostimizda ot yo‘q, pichoq bilan miltiqqa qarshi borib bo‘lmaydi.

Nihoyat, axtara-axtara bir yo‘lini topganday ham bo‘lishdi: Jumanpaksakashning dahbedlik qarindoshi Mirza Qobilning qo‘ltig‘iga qo‘l solib ko‘rgan ekan, Mirza Qobil: «Qozi kalon kasalliklari tufayli, xudoga shukur, hamma yumushlar mening izmimda, agar ayblanuvchining qarindosh-urug‘lari besh ming tanga aqcha yig‘ib bersalar uch ming tangasini uchastka politseyiga in’om qilib, Namozboyni ozodlikka

chiqarib yuborurmen, inshoollo so‘zim so‘z», deb qasam ichibdi.

Besh ming tanga, besh ming tanga-ya!! Avvaliga besh og‘ayni katta pulning daragini eshitib, birdan g‘azabga keldi. Lekin, na chora, do‘sni qutqarmoq darkor. Yozi bilan boyning qo‘rg‘onida mehnat qilgan Qo‘shqo‘rg‘on, O‘kron, jarqishloqlik usta-mardikorlar baholi qudrat besh-o‘n tangadan qilib, yig‘a boshladilar.

Nihoyat, yig‘ilgan aqchani olaxurjunga solib, og‘aynilari Mirza Qobilning huzuriga jo‘nashdi. O‘sha kuni mahkama qabulxonasida arzgo‘ylar-u da‘vogarlar anchagina to‘planishgan edi. Ichkarida er-xotin janjaliga oid ish ko‘rilmoxda ekan. Mirza Qobil pak-pakana bo‘yiga hech yarashmaydigan katta salla o‘rab, bamisol yomg‘irdan so‘ng bo‘liq yerda unib chiqqan qo‘ziqoringa o‘xshab o‘tirardi. Besh azamat xonaga birin-ketin kirib bordilar. Sherniyoz xurjunni Mirzaning oldiga qo‘ydi.

— Bu nimasi? — garchi gap nimadaligini bilib turgan bo‘lsa ham hech narsa payqamagandek so‘radi Mirza Qobil.

— So‘ragan narsangiz.

— Nima so‘ragan ekanman?

— Biz Namoz Pirimql o‘g‘lining odamlarimiz.

— Ko‘rib turibman, xudoga shukur, ko‘zdan qolganim yo‘q.

— Besh ming tanga, ishonmasangiz sanab ko‘ring!

— Yo‘qoling bu yerdan! — ham qo‘rquv, ham jahl bilan dedi Mirza Qobil, — ko‘taring xurjun-xaltangizni! Betofuqlar, benomuslar!

— Axir, o‘zingiz...

— Xudoga shukur, men hali imonimni yutganimcha yo‘q.

— Jumanboy orqali ayttirib yuborgan ekansizku!

— Chiqingiz bu yerdan, — shunday deb Mirza Qobil besh og‘aynini galma-galdan ko‘kragidan itarib, naq darvozagacha surib bordi. O‘sha yerga yetganda,

to'satdan past va yumshoq ovoz bilan: «Kechqurun uyg'a
olib boringlar», deb shivirladi va orqasiga qaytayotganida
o'tirganlarga eshittirib dedi:

— Betovfiqlar, meni poraxo'r deb o'ylashganga
o'xshaydi!

Mirza kechqurun Sherniyoz bilan Jumanboyni o'z
ininsidek iltifot bilan kutib oldi. Bir cho'qim osh
damlatgan ekan, qo'yarda-qo'y may birga baham
ko'rdilar.

— Xudo xohlasa, bir haftaga qolmay Namozboyni
hibsdan chiqarib yuboraman, — deb qo'ydi mehmonlarni
kuzatayotganda.

X bob

Bir boshga bir o'lim

Namoz Pirimqul o'g'lining ishi mirovoy sudyalar
qo'liga o'tguncha nomiga bo'lsa ham qozilik sudida
ko'rib chiqilishi kerak edi. Tartib shunday. Namoz: «Ha,
otlarni o'g'irlaganman», degan so'zni aytса bas,
qolganini bo'lis hokimining o'zi to'g'rileydi. Shuning
uchun ham Mirza Qobil ishni tezlashtirishga oshiqadi.
Marhamatli Hamdamboyning quruq qo'ymasligiga aqli
yetib turibdi. Ha, nomigagina Namozni so'roq qilyapti
u. Bari bir, uning bo'yniga bir narsa qo'yish qiyin.
Lekin, kim biladi deysiz, joniga tegib «ha,
o'g'irlaganman, bor bilganiningni qil», deb yuborishi ham
hech gap emas-ku, axir.

— Xo'sh, Namozboy Pirimqul o'g'li, shunday qilib, ot
o'g'irlashda ishtirok etgan sheriklaringizni
aytmaysizmi? — so'raydi Mirza Qobil.

Namoz, taomilga ko'ra, cho'kka tushib, ikki qo'lini
tizzasiga uzatib o'tiribdi. Yuzi, peshonasidagi hokimning
qamchisidan qolgan yara shishib, gazaklab ketgan. Har
lo'qillaganda joni uzilgudek bir ahvolga tushadi Namoz.

Uni kecha yana kaltaklashdi. Mirza Hamidning o'zi urdi yana! Opasi Ulug'oy bilan jiyani Omon ertalab ko'rgani kelib, uchrashuvga ruxsat bo'l magach, keltirgan taomlarini tashlab ketishgandi. Namoz ochiqib turgan bo'lsa ham tovoqdagi oshga qo'l urgisi kelmay: «Bechora opaginam, tuni bilan uxlamay non yopibdi, osh damlabdi...» — deya iztirobli o'ylar og'ushida xo'rsinib-xo'rsinib o'tirgandi.

Avaxtaxonaning og'ir eshigi g'ijillab ochildi. Soqching tanish ovozi eshitildi:

- Xo'sh, Namozboy, yaxshi yotib turdingizmi?
- Ha, xuddi onamning qornida yotgandek.

Bu soqchi, negadir, boshqalariga nisbatan Namozboyga mehribonroq, dag'allik qilmaydi, so'roqqa olib chiqayotganda yelkasiga qo'ndoq bilan turtmaydi.

— Men aytgandek qilib, kalima o'girdingizmi? — yana so'radi soqchi.

- Bilganimcha o'girdim.
- Yaxshi qilibsiz, inim. «Kalimai shahodat»ni ming bor takrorlagan kishining dili ravshan bo'ladi. G'urbatni unutadi. Yusuf payg'ambar ham zindonda yotganlarida shu kalimani aytib jon saqlagan ekanlar...

Namozning qo'liga, odatdagidek, kishan urib ikki navkar qurshovida hokimning mahkamasiga olib kirdilar... Qiziq, hokim nega chaqirtirdi ekan uni?.. Mirza Hamid, Hamdamboy, Mixail to'ra uchovlari o'tirishibdi. Kattaqo'rg'on qamoqxonasi haqida gap ketyapti. Hamdamboy, negadir, masxaraomuz kulib-kulib ham qo'yapti. «Ehtimol, boy menga nohaq tuhmat qilgani uchun vijdoni azobda qolib, uzr aytgani kelgandir. Axir nima bo'lgandayam musulmon-ku, — ko'ngidan o'ta boshladi Namozning. — Qiziq, nahotki «Kalimai shahodat» uning ruhiga ta'sir etgan bo'lsa? Demak, soqchi haq ekan-da, kalima mushkulni oson qilarkan-da...»

— Nega tik turibsan? — to'satdan Namozga yuzlandi Hamdamboy.

Namoz, boy yaxshi niyatidan aynab qolmasin, deb bazo'r jilmayib, yumshoq ohangda dedi:

— O'tirishga ruxsat bo'lmadi-ku, Boybuva?

— Tiz cho'k, it emgan isyonchi!

«It emgan» degan ibora Namozning miyasiga bigizdek sanchildi, etlari zirqirab ketdi. «O'zing it emgansan, o'zing tuhmatchisan» demoqchi ham bo'ldi-yu, lekin boyning marhamatidan hamon umidvor bo'lgani uchun o'zini bosib:

— Haqorat qilmang, Boybuva! — deb qo'ydi.

Mixail to'ra halidan buyon Namozboyning xuddi qo'rg'oshindan quyilgandek miqtı gavdasiga, keng ko'kraklari, ko'kraklarida qadoqtoshdek o'ynab turgan baquvvat mushaklariga suq bilan tikilib, «lekin polvon deganlaricha ham bor ekan, parvarish qilsang jahonning man-man degan polvonlari bilan bellashadigan siyoqi bor ekan. E, attang, shunday azamat jinoyatchi bo'lib ketibdiya», deb o'ylab o'tirgan edi. Suhbatga u ham qo'shildi. Namozni rus tilini bilmasa kerak, deb o'ylab, bilganicha o'zbekchalab so'ray boshladi. So'rayotganda qo'lidagi bir dasta qog'ozni unga ko'rsatib turdi:

— Siz Kattaqo'rg'onda qamalgan?

«Nima desam ekan, — tezgina fikridan o'tdi Namozning, — qamalganimga ochiq iqror bo'laymi? Unda bir tuhmat ustiga boshqasi ham qo'shiladi-ku...»

Namoz boshini ilkis ko'tarib xuddi Mixail to'radek chuchuk til bilan javob qaytardi:

— Ha, qamalgan.

— Nega qamalgan?

— Mushtlashgan.

— Kim bilan mushtlashdi?

Namoz avvaliga yetim jivanlarimning yarim tanobcha keladigan yeriga o'tarchilik bir boy objuvoz qurib oldi. Shu haqni talashib boyning o'g'llari bilan mushtlashuvdim, demoqchi ham bo'ldi-yu, o'tirganlar uni mazax qilib, shunchaki ermakka so'roq qilayotganlarini sezib, tafsilotini aytmay qo'ya qoldi:

- Yomon odamlar bilan mushtlashgan.
 - Nega mushtlashgan?
 - Qo'lim qichib turgan edi.
 - Qo'l qichiganda uradi?
 - Ha, uradi.
 - Keyin qamoqdan qochgan?
 - Ha, qochgan!
 - Siz qochoq?!
 - Ha, qochoq!
 - It emgan! — Hamdamboy o'rnidan turib ketdi, — o'zing qochoq, isyonchi bir maxluq ekansan-ku, nega tuhmatchi paxsakashlarga boshchilik qilib yuribsan?
 - O'zingiz tuhmatchisiz, Boybuva!
- Bu gap Hamdamboya qarab aytilgan bo'lsa-da, Mirza Hamidning hamiyatiga tegib ketdi shekilli, sakrab o'rnidan turdi:
- Tilingni tiy!
 - Sen jim tur, laycha. Katta it irillaganda, laycha jim turishi kerak.
 - Men senga laycha bo'ldimmi?
 - Undan ham battarroqsan.
 - Mana, mana senga o'g'ri, qochoq! — Mirza Hamid etigining qo'njidan qamchisini olib Namozning yuzi-ko'zi demay qulochkashlab tushira boshladi. O'tgan gal o'zini Hamdamboyga yaqin ko'rsatish uchun nomigagina qamchilagan edi. Bu gal uning hamiyati qattiq haqoratlandi, mo'tabar zotlar oldida uni «ko'ppak» deb atadi-ya!
 - Mana senga, mana!
- Mixail to'ra shoshilib kelib hokimning qo'lidan ushladi:
- Endi urmang.
 - Siz aralashmang, mana! — og'zidan ko'pik sachratib dedi hokim.
 - Qonun man etadi, — ovozini xiyol balandlatib rasmiy bir ohangda dedi Mixail to'ra, -- mahbusni urish yomon.

Mirza Hamid negadir, qo‘lidagi qamchini xonaning burchagiga otib yuborib, borib o‘rniga o‘tirdi. O‘tirdiyu shu zahotiyoy xuddi cho‘g‘ ustiga o‘tirib olgandek yana turib xonada aylana boshladi.

— Bu o‘g‘rini sazoyi qildirdingmi? — to‘satdan esiga tushib qolgandek shoshilib so‘radi Hamdamboy.

— Yo‘q! — dedi Mirza Hamid.

— Hoziroq bozorga hayda bu yaloqxo‘rni. Keyin sudlovni tezlashtir. Sibir qildiramiz bu isyonchini!

Vujudida qo‘zg‘algan g‘azabning behad kuchliligidanmi, qamchilar zarbidan taniga yetgan ozorning iztirobidanmi, xo‘rligi oshib, dunyo-dunyosi qorong‘i bo‘lib ketganidanmi, Namoz shu paytda xuddi nasha elitgandek garang, vujudi karaxt edi. Voqealar bamisoli tushida sodir bo‘layotgandek, unga aloqasi yo‘q, bemaqsad, ma’nosizdek tuyula boshladi.

Uch navkar oldida, uch navkar ketida, nog‘orachi oldinroqda Dahbedning mashhur Omon jarchisi orqaroqda bozorjoyga olib kirayotganlari-da, Namoz to‘satdan uyqusidan uyg‘onib ketgandek bo‘ldi:

— Yo‘q, yo‘q!

Omon jarchi yer-u ko‘kni larzaga keltirib o‘kira boshladi:

*Bozordagi odamlar,
Eshitmadim demanglar.
Kazzob, o‘g‘ri Namozboy,
Ot o‘g‘irlab o‘tgan oy...*

«Nahotki, bularning hammasi o‘ngimda yuz berayotgan bo‘lsa. E, xudo, o‘g‘ri emasligim o‘zingga ayon! Tamom, hammasi tamom bo‘ldi. Tomchilab yiqqan obro‘yim chelaklab to‘kildi parvardigor! Odamlarning ko‘ziga qanday qarayman endi. Qarindoshlarim, yor-u do‘stilarim oldida yuzim qaro bo‘ldi-ku! Odam bolasi pulini yo‘qotsa hech narsa yo‘qotmaydi, sog‘lig‘ini

yo‘qotsa ko‘p narsa yo‘qotgan bo‘ladi, obro‘yini yo‘qotsa — hammasidan mahrum bo‘lgan bo‘ladi, der edingiz, Devona bobo. Men hamma narsamni boy berib qo‘ydum... Go‘dakligimdayoq ota-onamdan ayrilganim kammidi. Bir burda nonga zor bo‘lib, qishloqma-qishloq kezganim yetmasmidi, o‘lib-tirilib, ozgina obro‘ orttirgan edim, uni ham ko‘p ko‘rdingmi, e, xudo! Yo‘q, yigit kishi badnom bo‘lib yashaganidan o‘lgani yaxshi. Undan ko‘ra meni tezroq osib qo‘ya qolmaysanlarmi! Yo‘q, «oyning o‘n beshi qorong‘u bo‘lsa, o‘n beshi yorug‘», deydilar. Chidasing kerak, yetimcha! Chidaysan, boshqa ilojing yo‘q. Yuzingga qorakuya surkab qo‘ydilar. Nomingni poklab ketishing kerak, u dunyoga uncha oshiqma, bu qaro yuz bilan u dunyoga ham sig‘maysan endi...»

Qo‘li orqasiga bog‘langan mahbusning qorniga chambarak qilib arqon o‘rashgan. Arqonning boshqa uchini otliq navkar egarning qoshiga bog‘lab olgan. Namozning boshi solingan, ko‘zlarini chirt yumib arqon qayoqqa sudrasa o‘scha yoqqa chalama-chatti qadam tashlab boryapti u.

— Bay-bay-bay! Qomatni qarang-u, qilgan ishini qarang!

— Voy, bu Namoz polvon-ku.

— Polvon emish, ot o‘g‘irlabdi, ovsar!

— Otga ishqibozligi bor edi!

— Toshbo‘ron qilish kerak.

— Ur o‘g‘rini!

— Voy, sho‘rlikning bola-chaqasi bordir, — o‘ng-u so‘ldan ana shunday past-u baland ovozlar ham eshitilib turibdi. Namoz boshini ko‘tarolmaydi, ko‘zini ocholmaydi, vujudi uyatdan qora terga botib boryapti.

Omon jarchi avjiga chiqadi:

— *To‘rt bedouni o‘g‘irlab,
Arzon garouga pullab...*

Xuddi shu paytda olomon orasidan paranji-chachvonga o'ralgan bir ayol xuddi poloponini qirg'iydan himoya qilgan chumchuqdek chirqillab chiqib bandini quchoqlab oldi:

— Voy-dod, muslimonlar, bu mening ukam-ku! U o'g'ri emas, imonsiz Hamdamboy tuhmat qilayapti unga! Hoy, Omon nega qarab turibsan, arqonni qirq, qirq zormandani! Tog'angni qutqar!

Namozning ko'zlar yaraqlab ochilib ketdi:

— Opajonim!

— Hoy muslimonlar!

Orqadagi navkarlardan biri otini tezlatib ayolning yaqiniga keldi-yu, engashib ko'ksidan nari itardi:

— Oling qo'lingizni.

Omon yelkasidagi xurjunni yerga qo'yib otliqlar davrasiga shoshilib kirdi-da, onasini dast ko'tarib nari keta boshladi.

— Ukaginam, pahlavonim! — battar chinqirib yubordi Ulug'oy. — Zolimlar, qon tupurgurlar...

Namozning qulog'ida anchagacha Ulug'oyning chinqirig'i jaranglab turdi. Ancha uzoqlashgach yelkasi osha orqasiga ko'z tashlab, opasini yana ko'rib qoldi. Omon uni qo'lidan chiqarib yubormaslik uchun bag'riga mahkam bosar, Ulug'oy bo'lsa tipirchilanib, tatalanib, o'g'lining ko'ksiga, yuzlariga ayamay mushtlar edi.

— Yo'q!! — Namoz orqasiga yarim burilib shunday bir kuch bilan oldinga intildiki, egarning qoshiga mahkam bog'langan jun arqon tarang tortilib otning orqa oyoqlarini bukib yubordi. Olti navkar har qancha urinsa ham bandini joyidan siljita olmadi. Namoz ikki oyog'ini oldinga tirab, xiyol orqasiga tashlangan ko'yi tishlarini g'ijirlatgancha tik turaverdi.

— Otga qamchi bos, — buyurdi qorovulboshi, -- menga desa o'lib ketmaydimi!

Namozni bozorjoydan otga sudratib olib chiqib ketishdi...

Hozir yigit ana shularni o'ylab o'tiribdi. Shuning uchun ham Mirza Qobilning nima deyayotganini yaxshi anglay olmadi.

— Uxlab qoldingizmi? — ovozini bir pardal yuqorilatib so'radi Mirza Qobil.

— Uxlaganim yo'q.

— Ayting bo'lmasa.

— Nimani aytay?

— Ot o'g'irlashda ishtirok etgan sheriklaringizni so'rayapman.

— Menga qarang, Mirza, siz o'zi qachondan buyon qozi bo'lib qoldingiz? — betoqat bo'lib so'radi Namoz, — siz yaxshisi mirzaligingizni qilaversangiz-chi! Uch-to'rt kundan buyon boshimni qotirib yubordingiz-ku.

— Shodixon to'ram menga vakolat bergenlar.

— Lekin, fuqaro vakolat bermagan-ku!

Mirza Qobil o'rnidan turib, daricha orqali hovliga ko'z tashladi. Bitta-bitta bosib, Namozga yaqinlashib:

— Niyatim sizga yordam bermoq, — deya shivirlab qo'ydi, — kecha oqshom mening hovlimga do'stlaringiz kelib ketishdi.

— Kimlar keldi? — to'satdan hushyor tortdi Namoz.

— Sherniyoz bilan Jumanboy otliq yigitlar.

— Ul-bul tashlab ketishgandir?

— Baholi qudrat, — g'alati jilmayib qo'ydi Mirza Qobil.

«Obbo, nomard-ey, fikridan o'tdi Namozning, — olgansan, olgandayam juda katta olgansan. Bechoralarning sho'ri quriydi endi. Sendan keyin qozi kalon tergov boshlaydi, undan keyin mirovoy sudya-yu okrug sudlari yeng shimarib ishga kirishadi, sho'ring qurg'urlarning chaynab turgan nonigacha tortib olasanlar, xudo berdi endi senlarga! Bu o'rtada Hamdamboy vaqtdan yutib, janjallarni bosti-bosti qilib oladi. Ming tanga sarflaydi-yu, yuz ming tangani urib ketadi bu nomard. Rejalarining puxtaligini qarang-a...

Yo‘q, qanday bo‘lsa ham men bu yerdan chiqib ketishim kerak. Bo‘lmasa, badnom bo‘laman. Nomim o‘g‘riga chiqadi. E, xudo, nahotki... Axir bechoralar menga umid ko‘zini tutishgan edi-ku, yordam berish o‘rniga boshlariga tashvish solib qo‘ydim-ku!.. Qochaman! Eson-omon qutulib chiqib ketsam, sen tuhmatchilar bilan o‘lguncha olishganim bo‘lsin... Yo bugun, yo hech qachon! Qarorim shu! Qochaman! Bir boshga bir o‘lim!»

Namozning tishlari g‘ijirlab ketdi. Boshini keskin ko‘tarib, atrofga burgut qarash qilib oldi.

— Rostdan ham yordam berasizmi? — so‘radi Mirza Qobildan.

— Xudo shohid! — shoshilib dedi Mirza.

— Xo‘sish, nima qil, deysiz?

— Qilmishingizga iqror bo‘lasiz. So‘ng Boybuva ko‘pchilik oldida sizni kechirgan bo‘ladi. U kishiga el o‘rtasida «Marhamatli boy» degan dovrug‘ kerak.

— O‘sha kecha juda qorong‘i edi, — yolg‘ondan so‘zlay boshladi Namoz, — turib gapirsam maylimi?

— Bemalol, — ishi o‘ngidan kela boshlagani uchun o‘zida yo‘q mamnun edi Mirza Qobil. — Xudo haqqi, bemalol turib gapiravering.

— O‘sha kecha juda qorong‘i edi, ammo, men qorong‘ida yurishga o‘rganib qolganman. Boyning baland qo‘rg‘onidan oshib o‘tdim-u, to‘g‘ri otxonaga yo‘l oldim. Bir mahal otboqar menga tashlanib qolsa bo‘ladimi! Yo sheri xudo, dedim-u, qulochkashlab, mana bunday qilib boshiga...

Shavq-u zavq bilan hikoya tinglayotgan Mirza Qobil gurzidek og‘ir musht chakkasiga tushganini sezmay qoldi. Ko‘zi g‘alati olayib, bir daqiqa angrayib turdi-da, shilq etib yonboshiga yiqlidi.

Namoz keskin bir harakat bilan eshik yoniga borib, qiya ocharkan: «Yordam, yordam bering muslimmonlar», dedi vahimali bir ohangda ingrab. Tezroq tergov tugasa-yu, mahbusni tezroq avax-taxonaga eltib qo‘yib, ulfatlar

yoniga bora qolsam, deya o'zicha shirin xayollarga borib o'tirgan soqchi o'qdek ichkari otildi-yu, Namozning oyog'iga chalishib «gup» etib yerga yiqlidi. Bo'yni aralash kelib tushgan musht uni ham tinchitdi qo'ydi. Namoz mushtlashganda odatda, raqibiga faqat bir musht tushirardi. Har narsadan o'ziga ermak axtaradigan marhamatli Ivanboy uni katta polvonlar bilan mushtlashtiraverib, xo'b pishitgan, tajribali qilib qo'yan edi. Mushtlashganda raqibining yo bo'yniga yoki chakka qon tomiriga urish kerakligini Namoz o'sha qulochkash polvonlardan o'rgangan. Soqchini yechintirib, kiyimlarini o'zi kiydi. Patrontoshini yelkasiga taqib, miltig'ini qo'lga oldi. Yuzi va peshonasidagi qamchi zarbidan hosil bo'lgan yaralari bo'lmasa ko'rgan kishi uni bo'lis hokimining navkarlaridan deb o'ylashi mumkin.

Namoz qozixona eshigini ustidan zanjirlab, go'yo hech narsa bo'limgandek, shoshmasdan, hovliqmasdan hovliga chiqdi. Darvoza biqinidagi og'ilxonada Mirza Qobilning oti qantarig'liq turgan ekan. Yetaklab ko'chaga olib chiqdi-da, bir sakrab minib oldi:

— Bir boshga bir o'lim, chu!

Hozir Jarqishloq tomonga borib bo'lmaydi, yo'l yomon — botqoq, ot yaxshi chopolmaydi. Loyish yoki Samarqand yo'lidan borgani ma'qul. Yo'q, Loyish tomon xavfli, yo'lovchi siyrak — darrov ko'zga tashlanib qoladi. Samarqand yo'lidan ketgani ma'qul. «Eson-omon Qarshi arig'idan o'tib olsam, bo'ldi, uyog'i Oqdaryo... To'qaylar, qamishzorlar panoh bo'ladi menga, chu, chu!» — Shu yo'sin fikridan o'tkazib borayapti Namoz. Ammo, mol egasiga o'xshamasa harom o'ladi deganlari haqrost ekan. Mirzaning oti ham o'ziga o'xshab kichkinagina, nimjongina edi. Namozning jussasi katta emasmi, og'irlik qilayapti shekilli, jonivor terlab, pishqirib, og'ir-og'ir so'lish ola boshladi. To'rt oyoqlab tashlayapti-ku, ammo oyoqlari bamisoli o'z o'rniga tushayotgandek — yo'li hech ko'paymayapti.

«Charchading, jonivor, charchading, — fikridan o'tkazdi yana Namoz, — yana, ozgina chidab bergen...» Yo'q, Namoz mo'ljallagan manziliga yetolmadi. Orqada, ho' ikki chaqirim narida galalashib kelayotgan otliqlar ko'rindi. Otlar tumshuqlarini cho'zib, qarchig'aydek uchib kelishardi. Namoz otining boshini tortib, o'ng tomondagi suvi qurib qolgan anhorga tusha boshladi. Ammo, anhor unga qopqon ham bo'lishi mumkin ekan. Yo'q, bu yerda qolib bo'lmaydi! Bir amallab, tepalikka chiqib olishi kerak! Tepalik unga o'q o'tmas qalqon, mustahkam qo'rg'on bo'ladi. Tirmashib, anhordan chiqdi-yu, yuz qadamcha naridagi yantog'-u shuvoq bilan qoplangan tepalikka qarab surgalib chiqa boshladi. Mo'ljallagan joyiga eson-omon yetib olgach, g'uj bo'lib o'sgan yulg'inlar panasiga o'zini otdi. Bu yerdan yaqinlashib kelayotgan otliqlarni bemalol kuzatishi mumkin edi... Otliqlarning ikkitasi mirshabxonadanga o'xshaydi, otlarining dumi kesilgan, qolganlari Mirza Hamidning navkarlari. Yigitlardan birining oti chopqirroq ekanmi, o'n-o'n besh odim chamasi oldinda kelyapti. Namoz qo'lidagi miltiqni qaytadan o'qlab oldi, patrontoshdagi o'qlarni shoshilib sanab chiqdi. «Ko'rmay o'tib ketishsa, otmayman, — yashin tezligida fikridan o'tdi Namozning, — bordi-yu, ko'rib qolishsa avval otlarini otib, ogohlantiraman. Orqalariga qaytishmasa, o'zlaridan ko'rsin, hammalarini qirib tashlayman...»

Oldinda kelayotgan yigit otning boshini tortdi:
— Mana, mana bu yerda ekan!

Ammo yigitning ovozi o'chmasdan burun o'zi ot-poti bilan ag'darilib tushdi. Ketidan kelayotgan otliq ham yiqlayotgan oti ustidan uchib tushdi.

— Xo'sh, chavandozlar, ahvollar qalay endi? — qichqirdi Namoz. Tepalikka chiqib olishi unga qo'l kelib, ruhini ko'tarib yuborgan, tepalik bamisoli butun boshli bir qo'shindek unga madad berayotgan edi. Eng muhim shu paytda Namozning vujudida qo'rquvdan asar yo'q.

O'zini qushdek yengil his qildi. Qalbida sokinlik hukmron; o'limdan zarracha vahmi yo'q edi.

— Qurshov, qurshovga tushib qoldik! — ikki do'stini ot ustidan uchib ketganini ko'rgan yigitlardan biri vahimali qichqirib yubordi, — orqaga, chekinib turib hujum qilamiz.

Sakkiz otning boshi birdan tortildi. Bedovlar oldingi oyoqlarini osmonga ko'tarib, kishnab yuborishdi. Navkarlar orqaga chekinib, g'uj bo'lib allanarsalar haqida maslahat qila boshlashdi. Nihoyat, bir qarorga keldilar shekilli, otlarni bir-biriga yetov qilib bog'lab, birin-ketin suvi qurigan anhorga tusha boshlashdi. «Shu turishda ham kamida to'rttangni yer tishlatardim-u, — o'yadi Namoz, — ammo senlarning o'limingdan menga ne foyda. O'q ham hayf sen ko'ppaklarga. Undan ko'ra qorovulsiz qoldirilgan otlaringni haydab ketaman, ha shunday qilaman...»

Namoz qanday tez fikrlagan bo'lsa, shunday bir tezlik bilan Sho'rtepaning kunchiqar tomoniga emaklab ketdi.

Quvayotganlar pala-partish, bemo'ljal o'q uzib, tepalik tomon asta-sekin surgicalib kelayotganlarida Namoz tepalikni chaqqon aylanib o'tib, otlarga yetib olgan edi. Yetovning boshida turgan bulutdek baland, qora qashqa otga bir sakrab mindi-yu, ustma-ust qamchi bosdi.

— Otlarni olib qochishyapti! — qichqirdi hali «qurshovda qoldik» deb vahimali dodlagan yigit.— Orqaga chekininglar, orqaga!

XI BOB

Cho'lda bo'lgan maslahat

Qipchog'ariqning o'ng sohili moyonsizdek tuyulgan to'qayzor oromli tun qo'ynida mudraydi. Oy chiqmagan. Tun haddan tashqari qorong'i. Shuning uchun bo'lsa kerak, yulduzlar charaqlab ko'zni qamashtiradi, tun sukunatini yana ham oshirgandek bo'ladi.

Qayerdadir bo'ri uvillaydi, yovvoyi cho'chqanining keksa kishilarning tomoq qirishiga o'xshash xirrilagani eshitiladi. Yaqinginadagi ko'lchadan qanotlarini shaloplatib, bir gala o'rdak ko'tarildi. Hali bo'ri uliganda xavotirlanib, qulog'ini chimirgan otlar, xavf o'tib ketganiga ishondi shekilli, pishqirishib, yana g'urt-g'urt beda chaynashga tushdilar.

Atrofi yulg'un, to'rong'u singari past o'sadigan cho'l daraxtlari bilan o'ralgan qumtepada olti azamat yonboslashib, o'zaro suhbatlashib o'tiribdilar. Yuraklari to'la dard, hasrat. Sherniyoz endigina yigirma yoshga kirdi. Qosh-u ko'zi tundek qop-qora, harakatlari chaqqon bu yigit garchi hamisha kulib tursa ham, yurganda, o'tirganda ashula aytsa ham, yuragida qat-qat alamlari bor uning. Namoz akasiga o'xshab otanonadan juda erta judo bo'lgan. Taniqul boyning sarqitini yeb katta bo'ldi. Qo'shiqlarga kuy-u ohanglarga limmolim to'la qalbiga hozir ishq mehmon bo'lgan uning. Qo'shnisi Anorgulni sevib qolgan. Amakisi Suyarqul bobo bu yil uni uylantirib qo'ymoqchi edi. Yozi bilan Hamdamboyning qo'rg'onida qattiq ishladi — haqqini olishi bilan to'y boshlab yubormoqchi edilar...

— Namozboy, — suhbatga yakun yasamoqchi bo'ldi qozoq yigit Esergep, — sen bilasen, bu yolg'iz bashimi javli balalardi ko'rdi. Xullas, bu baylardin haqqimizdi jalgi'z so'qis minan alabiz. Haq talasib, o'lar minan necha tapqir mushtlashg'anmen, avaxtalarda yotib chixtim. Xuday o'mr bersa, o'mrim axirig'ache淫 ular minan so'g'isaveramen. Bizga bastiq bo'l, so'g'isqa basta bizdi, azamat! Sho'ring qurg'ur qalq ezilib ketdi. Axir, o'larning yanini kim alat?!

Namoz chordana qurib, boshini quyi solib o'tiribdi. Alamzada jo'ralarining fikr-u mulohazalariga goh qo'shilib, goh bosh chayqab e'tiroz bildirib qo'yadi. Bolalikdan buyon ko'rgan xo'rligi hozir qaytadan jonlanib, jismini o'rtab bormoqda. Yaralangan sherdek

tez-tez pishqirib qo‘ymoqda. U o‘ch olishga tayyor. Lekin, o‘ch olishning paytimikan hozir? Ertaroq emasmikan? Xo‘sish, xo‘rlangan xalqning yonini olish uchun ishni nimadan boshlamoq kerak? Yo‘q, payti keldi, pichoq borib suyakka yetdi endi.

— Do‘stilarim, ko‘p mashaqqatli ishga qo‘l urmoqchimiz, — sekin boshini ko‘tardi Namoz. — Boshimizga og‘ir kunlar tushadi, buni o‘ylayapsizlarmi?

— Og‘irlikka chidamagan nomard! — bir og‘izdan deyishdi jo‘ralari.

— Qurbonlar ham berishga to‘g‘ri kelar...

— Haq yo‘liga boshimizni tikkanmiz.

— Qani, cho‘kka tush hammang! Ko‘cha-ko‘yda ochu sarson yurgan yetimlar haqqi, boylar eshigida qora yerning kemasidek ishlab, haqqini ololmay yurgan cho‘ri-yu qarollar haqqi, hokim-u to‘ralar qamchisidan boshi yorilgan alamzadalar haqqi, izzat-nafsi toptalgan yo‘qsullar haqqi, haqoratlar, xo‘rlashlar, kansitishlar belini bukkan mazlum-u mazlumalar haqqi boylar dunyosiga o‘t qo‘yamiz!

— O‘t qo‘yamiz! — qasam ichdi besh azamat.

— El boshiga qora tayoq, qo‘liga kishan, erkiga zavol bo‘lgan, qamchisidan qon tomgan hokimlar dunyosiga o‘t qo‘yamiz.

— O‘t qo‘yamiz!

— Bir boshga bir o‘lim, — sekin o‘rnidan tura boshladi Namoz.

— Bir boshga bir o‘lim, — jo‘ralari ham takrorlab, o‘rinlaridan qo‘zg‘alishdi.

Xo‘rlig-u haqoratdan, ochlig-u og‘ir mehnatdan tinkasi qurib, pajmurda bo‘lgan Zarafshon mazlumlarining hali butunlay so‘nib bitmagan qasoskor ruhi go‘yo shu olti azamatning vujudida jamuljam bo‘lgandek edi bu kecha. Vujudlari o‘t bo‘lib yonar, tomirlarida qasoskor qon gupirar; qo‘llari mushtga tugilgan edi bu yigitlarning.

— Otga mininglar! — buyurdi Namoz.

— Ne uchun dunyoga keldik?

Yaxshilik qilmasak biz, — o'zi to'qib o'zi kuyga solgan she'rni ashula qilib ayta boshladi Sherniyoz. Jumanpolvonning garchi ovozi do'rillab chiqsa ham, Sherniyoz ashula boshladi deguncha, unga jo'r bo'ladigan odati bor. Tengqur, ko'ngli yaqinligi uchunmi, masxaralab do'stining jahlini chiqarmoqchi yoki ashula aytgisi kelibmi, ishqilib, albatta jo'r bo'lmasa turolmasdi.

— Ne uchun dunyoga keldik.

Yaxshini bilmasak biz, — deb Jumanpolvon ham cho'lni boshiga ko'tarib, ashula ayta boshladi. Bu yigit paxsakash bo'lib mustaqil ish boshlagunga qadar Hamdamboyning uyida avval dastyor, so'ng qarol bo'lib xizmat qilgan. Boyning Dahbeddag'i shohona qasrini yaxshi biladi. Xazina-yu dafinasi qayerga berkitilgan, uni kunduzi kim-u kechasi kim poylaydi, zimdan kuzatgan ekan.

— Hammasini birma-bir ko'rsatib beraman! — deb qo'ydi yo'lga tushishlari bilan.

Ilgari Jumanboy kam ot mingan. Yo'rtib borayotgan bedovning ustidan yiqilib ketishdan qo'rqib, egarning qoshini mahkam changallagancha hammadan ortda borayapti. Namozning ikki yonida esa Sherniyoz bilan Esergep, Usta Kamol bilan Eshbo'ri baqamti ketishayapti. Namozdan boshqa hech birida qurol yo'q, yo'g'on-irg'ay tayoqni ip boylab yelkalariga miltiq o'rniqa osib olishgan.

— Tezroq haydasang-chi, paxsakash! — deb qistaydi Sherniyoz.

— Ot yaxshi yurolmayapti, — bahona axtaradi qo'rquvdan dag'-dag' qaltirab borayotgan Jumanpolvon.

Tun yarimdan oqqanda otliqlar Shahob qishlog'inining tor, qing'ir-qiyishi ko'chalaridan o'tib, Dahbedga kirib bordingilar. Hamdamboyning shohona hovlisi qozilik, hokimlik mahkamalari joylashgan, attorlik, bazzozlik

do‘konlari qator tizilib ketgan, azim chinorlar soya tashlab turadigan markaziy ko‘chada edi. Otliqlar darvoza yonida otdan tushib, ichkariga quloq soldilar. Qo‘rg‘onchaguzar tomonidan dovul qoqib yurgan tun qorovulining:

— Kim, bemahalda yurgan? — degan ovozi eshitildi.

— O‘zingsan, ahmoq, — deb qo‘ydi Sherniyoz.

Namoz xanjarini yalang‘ochlab, darvoza tirqishiga suqdi-yu zulfini tushirdi. Jumanboy ikkovlari sekin ichkari o‘tdilar. Darvozaxonadan chiqilgach, katta hovli boshlandi. Ikki tanobcha keladigan yerning chor atrofi oynavand imoratlar, uylardan birida xiragina chiroq yonib turibdi.

— Boy o‘sha yerda uxlaydi, — shivirladi Jumanboy,
— xazina ham o‘sha yerda.

Xayriyat, boy yotish oldidan eshikni ichidan zanjirlamagan ekan. Dahlizga osongina kirib oldilar. Boybuva katta xotini Begioyim bilan bir o‘rinda birbiriga teskari qarab, pish-pish uplashar edi.

— Pardani tushir! — shivirladi Namoz.

Jumanboy pardani tushirayotganda, garchi hech qanday ovoz chiqmagan bo‘lsa ham, Begioyim uyg‘onib ketdi:

— Voy, kimsan?

— Assalomu alaykum, — dovdirab qoldi Jumanboy,
— oyog‘ingizni uqalab qo‘yaymi?

— Nima? — sapchib o‘rnidan tura boshladi Begioyim.

— Tahoratingizga suv keltiraymi? — Jumanboy Begioyimni mazax qilarmidi yoki bolaligida, shu dargohda yurgan paytida yodlab olgan so‘zlarini takrorlarmidi — bilib bo‘lmasdi.

— Og‘ziga latta tiq! — buyurdi Namoz.

Xuddi shu asnoda Boybuva asta-sekin uyg‘onib, aqlii, ziyrak bir kishi emasmi, gap nimadaligini payqab, yostiq ostidagi to‘pponchaga qo‘l uzatayotgan edi.

— Qo‘lingni tort! — ko‘ksiga miltiqning og‘zini qadab dedi Namoz. — Qim‘rlasang, otaman! Men Namozman.

— Namoz?! — beixtiyor boshi yostiqdan bir qarich ko'tarilib ketdi boyning.

— Sen bilan hisob-kitob qilgani keldim.

— O'g'lim...

— Jim, bo'lmasa og'zingdan otaman!

Jumanboy Begioyimning og'ziga latta tiqib, ko'rpara o'rabi, ustiga katta gilam tashladi.

— Mana endi, xolajon, xudo xohlasa belingiz ham tuzalib qoladi, — dedi u kulimsirab, — bir terlab oling.

Hamdamboy: «Yordam bering!» — deb baqirmoqchi edi, yo'q, jon shirin ekan, baqirolmadi. Lekin nimadir qilishi kerak... «E, xudo, e, xudoyim, yordam ber...»

— Qarzdorlar daftari qani? — so'radi Namoz.

«Xayriyat, gap buyoqda ekan, xudoga shukur, o'ldirmoqchi emas ekan...» ko'nglidan o'tdi boyning:

— O'tirib olsam maylimi?

— Mayli!

Bay, bay, bay, Hamdamboy nimqorong'ida haddan tashqari badbashara bo'lib ko'rinarshan. Bashang libos kiyib odam qiyofasida yurgan ekan u. O'g'irning sopidek ingichka bosh, cho'ziq yuz, kattakon burun, chaqchaygan olako'zlar — bamisoli hujumga chog'langan bo'g'ma ilonning o'zginasi deysiz.

— Qarzdorlar daftari qayerda? — takror so'radi Namoz.

— Sandiqda.

— Kambag'allar barmog'i bosilgan tilxatlar-chi?

— Sandiqda, o'g'lim, sandiqda.

— Kalitni ber.

— Mana hozir...

Jumanboy nazdida boy xazinani poylab yotgan katta ajdarhoni-yu, Namozboy shu zaharli ilon bilan olishmoqqa bel bog'lagan bahodirni eslatib turardi. Ajdarho hali yengilgan emas, hozir u qarshi hujumga o'tib, og'zidan olov purkab, hammayoqni kunpayakun

qilishi mumkin. «E, xudo, o'zing panohingda asra», shivirladi Juman polvon.

Uyog'i juda tez yurishib ketdi. Ko'z yumib ochguncha, ajdarhoning og'ziga kir latta tiqib, oq shoxi sallasiga qo'l-oyog'ini bog'lab, sovqotmay yotsin deb uning ham ustiga qat-qat ko'rpa bosdilar.

Tilxatlar-u qarzdorlar daftari temir sandiqda ekan, Boybuva to'g'ri aytibdi. Tillo-yu kumushlar yerto'laga berkitilgan, deb hali Jumanpolvon yo'l taxmongan ekan. Pastga olib tushadigan yo'l taxmondagi temir sandiq ostida deb taxmin qilib yurardi u, taxmini ham to'g'ri chiqdi.

Og'ir sandiqni taxmondan arang pastga olishdi.

— O'zing tushib chiqa olasanmi? — qop-qorong'i tuynukchadan yerto'laga ko'z tashlab dedi Namoz.

— Shamni yaqinroq tuting, — iltimos qildi Jumanpolvon, — yo'q, yaxshisi qo'limga bera qoling.

Xiyol o'tmay Jumanpolvon kichik bir sandiqchani qo'ltilqlab chiqdi. Bir miltiq, sakkiz otar to'pponcha, bir xalta o'jni ham o'ljaga olib, shoshilib tashqariga chiqdilar.

Hovlida hamon jimlik, tiq etgan ovoz yo'q. Faqat og'ilxonadagi otlar tashqaridagi otlarning hidini olib, ahyon-ahyonda qisqa-qisqa kishnab qo'yishyapti. Qo'shni hovlida qanotlarini patillatib xo'roz qichqirdi.

— Xayriyat, — dedi Namoz otiga sapchib minarkan, — ishni beg'alva bitirganga o'xshaymiz.

Qozixona tomondan haligi shaqillatib dovul qoqib yurgan qorovulning:

— Kim u bemahalda yurgan? — degan uyqu aralash ovozi eshitiladi yana.

— O'zingsan, ahmoq! — deb qo'ydi Sherniyoz otiga qamchi bosarkan.

Qamishzor oralab o'tgan so'qmoqdan yelib borayotgan Namoz Qipchog'ariq bo'yiga yetgach, otning boshini

tortdi. Jumanboy juda orqada qolib ketgan ekan, yetib kelishini kutib turishdi.

— Otdan tushinglar, — buyurdi nihoyat Namoz. — Eshbo‘ri, sen hisobga ustaroqsan, sandiqdagi tangalarni sana, tillosini tilloga, kumushini kumushga ajrat. Usta Jalol O‘klonga boradi, Sherniyoz — Qo‘spresso‘rg‘onga, Juman Jarqishloqqa, Esergep Marg‘ilon tepaga boradi. Tushundinglarmi? Boyda kimning qancha haqi borligi yodlaringda bormi?

— Bo‘lmasam-chi.

— To‘g‘ri borib eshigini qoqing-da, ma, haqingni ol, deb, tangani tashlab ketavering. Bu ishlarni tong otguncha bitishi kerak. Ertaga quvg‘in boshlanadi, qo‘lga tushib qolishimizdan xudo asrasin. Eshbo‘ri, tangalarni teng oltiga bo‘l, bittanga ortiq ham, bittanga ham kam bo‘lmasin.

— Tangalar ortib qolsa nima qilaylik? — so‘radi Usta Jamol.

— Ortganini guzarlarga sochib keting... ishlarni bitirib Oqdaryoning kichik kechuviga darhol yetib borasizlar, o‘sha yerda uchrashamiz. Kelishdikmi?

— Kelishdik.

— Esergep, o‘t yoq. Mana bu tilxat-u qarzdorlar daftarini kuydirib, kulini shamolga uchir. Sandiqchani ham yoqib tashla...

Ertasiga Dahbedda juda katta shov-shuv-u mishmishlarga sabab bo‘lgan yana bir voqeа ham bo‘lib o‘tdiki, olomon bu ish xudoyi taolo tomonidan sodir bo‘ldimi yoki bandayi ojizi bajardimi — anchagacha bilolmay turdi. Namoz choshgoh mahalida Dahbedning katta bozorida savdo eng avjiga chiqqan bir pallada, ikki-uch yigit qurshovida kunchiqar taraf darvozadan ot qo‘yib kirib keldi-yu, hovuchlab kishilarning boshidan kumush-u tillo tangalarni socha boshladi.

Qamchisidan qon tomgan hokim

Uch-to'rt kundan buyon Dahbed osmonini qop-qora bulutlar qoplab olgan — yog‘ib-yog‘maydi, ketib, ketmaydi. Atrof bamisolni to‘nkarilgan qozondek, dillarga g‘ashlik, ko‘ngillarga xafaqonlik tashlab turibdi.

Sodir bo‘lmish voqealar tufayli dilgir qolib, qovog‘ini Dahbed osmonidek uyib olgan Mirza Hamid foniylar dunyo tashvishlaridan xoli bo‘lib andak huzur-halovatga berilish umidida tush paytida uyga qaytdi.

Bir tomoni o‘zining tirishqoqligi, yana bir tomoni Hamdamboyning soyai davlatida dastyorlikdan bo‘lis hokimligigacha unib-o‘sgan, yana shu boyning izmidan chiqmay boy-u badavlat bo‘lib olgan Mirza Hamid Hamdamboydan bir xislati bilan ajralib turardi. Xotin olib, xotin qo‘ygan mulkdorlarni boy yomon ko‘radi. Boylikni huda-behuda sovurgan, maishatga mukkasidan ketgan boyvachchalarini xush ko‘rmaydi. Mirza Hamid bo‘lsa, uning aksi. Xudo urgan xotinboz, tengqurlari unga «Ma’rakaga borganda ham ayollar davrasida osh yemasa ko‘ngli joyiga tushmaydi», deb hazillashib yurishadi. Endigina o‘ttiz yoshga kirgan bo‘lishiga qaramay uch bora uylandi. Daryo bo‘yidagi baliqchi cholning uyida ba’zan tongotar bazmlar qurishadi. Mazlumlar uning haqida: «Hokim ko‘changdan o’tsa, qizingni xudo urdi», degan gaplarni aytadi. Mirza Hamid baland bo‘yli, bug‘doyrang yuzlari sergo‘sht, qoshko‘zları qop-qora, kichkina qora mo‘ylovchasi o‘ziga xo‘p yarashib tushadigan ko‘rkam yigit. Ayniqsa, hokimlik libosini kiyib, qo‘sh ot qo‘shilgan kolyaskaga o‘tirganda savlati yana ham ortib, naq shahzodalarga o‘xshab ketadi. Ko‘cha-ko‘ydan o‘tib qolganda ayollar chachvon ostidan mo‘ralashib, negadir: «Xudoyo chaqchaygan ko‘zlarining hakka cho‘qisin», deb qo‘yishadi.

G‘alati fe’li bor uning: amali va boyligi o‘zidan andak yuqori bo‘lgan zotni ko‘rib qolsa yalab-yulqab, naq kuchuk boladek oyoqlari ostida yotib oladi. O‘zidan pastroqni ko‘rganda-chi, uni oyoqlari ostiga olib tamom bo‘lguncha ezg‘ilaydi, tenglarni esa mensimay g‘ururiftixor bilan muomala qiladi ularga. «Hokimning qamchisidan qon tommog‘i darkor, — deb maslahat beradi boshqa bo‘lis hokimlariga, — avom bamisolari aravaga qo‘shilgan ot, qamchilasang yaxshi tortadi...»

Mirza Hamid Hamdamboining maslahat-u ko‘rsatmasi bilan solig‘-u har xil to‘lovlarni ikki barovar ko‘paytirib yuborgan. Ilgari ko‘cha solig‘i, o‘tin puli, qal‘a to‘lovi, to‘rasiylov, navkarboqar degan soliqlar bo‘lmassi, hammasini shu ikkovlari o‘ylab chiqarishdi.

Hokimni darvozaxona oldida kichik xotini o‘n besh yoshli kelinchak Oftobbibi kutib oldi. Egnida ixcham tikilgan banoras to‘n, belini siqib, ko‘ksini to‘ldirib turgan beqasam nimcha, ko‘ksi to‘la oq shoda marjon, peshonasida tillaqosh, shu turishida u qizaloqlar yasatgan qo‘g‘irchoqqa juda ham o‘xshab ketardi. Kelinchak tilla uzuklar to‘la qo‘lchalarini ko‘ksiga qo‘yib, boshi yerga yetguncha ta‘zim qildi:

- Xush ko‘rdik, yaxshi keldingizmi, to‘ram?
- Tushlik tayyormi? — kelinchakning yonidan beparvo o‘ta turib so‘radi hokim.
- Sizga atab osh damladim, begin, — boshini ko‘tardi kelinchak, — o‘zim damladim.
- Bundan buyon o‘choq boshiga borma, — hokimona bir ohangda dedi Mirza Hamid, — cho‘rilarni ishlatishni o‘rgan, uqdingmi?
- Xo‘p bo‘ladi, begin.
- Ayt, menga musallas berishsin.
- Hozir, aytaman, begin.

Mirza Hamid ruscha usulda oyna ravonli qilib shu kelin tushishi munosabati bilan yaqinginada solingen uyga kirib, hokimlik libosini yechdi. Bozillab turgan

sandaliga o'tirib, ko'ksini olovga berdi. Oftobbibi sirlangan sopol ko'zachada musallas ko'tarib kirdi:

— O'zim olib kela qoldim, begin.

— Yaxshi qilibsan, o'tir yonimga. Bugun boshqacharoqsan, go'zalsan! — nozlanib turgan kelinchakni qo'lidan tortib bag'riga oldi Mirza Hamid, — ish ko'p... charchadi-m...

— Voy, sizdek pahlavon yigit ham charchaydimi? — chiroli terilgan ingichka qora qoshlarini kerib, xumor ko'zlarini suzib, ishvali bir ohangda dedi kelinchak.

— Polvonga ham jon kerak, shirinim!

Xuddi shu paytda ko'cha darvoza yoniga uch otliq mirshab kelib to'xtadi. Biri tashqarida qolib, otlarni ushlab turdi. Ikkisi jadal yurib, dastyor boladan hokim qaysi uyda o'tirganligini so'rab bildi-yu, to'ppa-to'g'ri uning huzuriga qarab yo'l oldi. Mirza Hamid shitob bilan kirib kelayotgan mehmonlarni deraza orqali ko'rib turgandi. Issiq bag'rida moydek erib, erkalanib o'tirgan Oftobbibiga:

— Sen chiq, poshsholikdan chopar kelyapti! — dedi qalbi to'la g'urur va iftixor bilan. So'ng irg'ib o'rnidan turdi-da, zarbof to'nini kiyib, dur-u gavharlar qadalgan oq shoxi sallasini boshiga qo'ndirdi. Hokimlarga xos viqor-u salobat bilan bitta-bitta bosib aziz mehmonlarning istiqboliga yurdi. Mirshablardan biri eshik oldida qolib, ikkinchisi ichkari kirarkan:

— Qo'lingni ko'tar, itvachcha! — deb qo'ydi.

— Namozbek?! — tizzalari dag'-dag' qaltirab ketdi hokimning, — assalomu alaykum, xush ko'rdik!

— Orqangga o'giril! — buyurdi Namoz, — boshingni devorga qo'yib tur, itvachcha! Qani, mana endi bir kuch sinashib ko'raylik-chi! Qo'li bog'langan bandilarining yuziga qanday qamchi tortishni ko'rsatib qo'yaman endi senga...

Hozirgina kelinchakning oldida o'zini alpomishdek pahlavon sezib turgan Mirza Hamid tili kalimaga

kelmay, chuldirab qoldi. Namoz yonidan to'pponchasini tortib olgandan keyin esa oyoq-qo'li dir-dir qaltirab, o'zini yo'qotgudek bir ko'yga tushdi. Umrida bиринчи marotaba bo'lsa kerak, xudo esiga tushib, so'zlarini poyma-poy aytib, kalima o'gira boshladi.

— Qani, menga qara-chi, — g'azabli bir ovoz bilan dedi Namoz.

— Namozbek, aziz mehmonim bo'ling.

— Ayt-chi, — o'sha kuni qaysi gunohim uchun meni qamchilading? Yuzimdagи yaralarni ko'ryapsanmi? Nega meni ot o'g'risi qilding! Boyning o'zi o'g'ri-ku, o'zing borib turgan o'g'risan-ku, qassobning qizini o'g'irlab, daryo bo'yida bulg'agan semasmidng! Gapir! Nega meni urding! Zo'r bo'lsang kel endi, halol turib yigitchasiga mushtlashamiz. Ur, ur deyapman! Qo'rqayapsanmi? Hokimlik libosini kiyib kolyaskaga o'tirganingda, o'zingni Rustam hisoblaysan-ku! Nega endi, suvga tushgan kuchuk boladek dir-dir qaltirayapsan. Ur deyapman!..

Namoz rangi-qtut o'chib turgan hokimning ko'ksidan qattiq itarib yubordi — Mirza Hamid gandiraklab borib boshi bilan devorga urildi. Namoz uni qarshi hamlaga o'tar deb o'ylagan edi, yo'q, hokim orqasi bilan devorga suyangancha jim turaverdi: «G'ururi yo'q, pastkash!» fikridan o'tdi Namozning.

— Yo'qsullardan olgan tilxatlaring qani? — xuddi hokimning o'limi haqidagi hukmni o'qigandek bir ohangda dedi Namoz.

— Hozir, o'zim olib beraman, maylimi?

— Tez bo'l!

— Qarzdorlar daftarini hammi?

— Hammasini ol!

— Obbo, Namozboy... Lekin xudo haqqi, men siz bilan do'stlashib olaman, deb yurib edim, mana, sizga atab bir xalta tanga yig'ib qo'yibman, oling, beva-bechoralarga ulashing. Xudo haqqi, kelmasangiz o'zim ulashgan bo'lardim.

Namoz oq surp xaltachadagi tangalar bilan bir dasta tilxat-u qarzdorlar daftarinii eshik orqasida poyloqda turgan jo'rasiga tashladi.

— Hokim, yuzimdag'i yarani unutmaysan-a?

— Endi... Namozbek, uzr!

— O'sha qamchini ehtiyot qilib qo'y, uqdingmi!

Hali oramiz ochiq bo'lganicha yo'q. Men birovning kaltagini yeb, indamay ketadiganlardan emasman. Kimning oldida urgan bo'lsang, o'shalarning oldida halol mushtlashamiz. Yengsang, boshimni ol, roziman.

— Hammasi Boybuvadan chiqqan edi... — o'zini oqlay boshladi Mirza Hamid, — o'shaning gapiga kirib...

Boybuva qarshisida kuchukboladek jilplanglab, qo'l-oyoqlarini barobar yalab yurgan hokim endi uning orqasidan yomonlashga tushdi. Ana shu narsa Namozni battar tutaqtrib yubordi. «Pastkash!» — yashin tezligida fikridan o'tdi uning.

Bo'lis hokimi nimadir demoqchi bo'lib, og'zini ochgan edi, og'zi ochilgancha qoldi. Qulog'i ostiga kelib tushgan mushtmidi, gurzimidi, har qalay og'ir bir zarb uni yerga qulatdi. Keyin nima bo'lganini bilolmay qoldi. Oftobbibi chinni laganda bug'i ko'tarilib turgan sergo'sht palov ko'tarib kirganda: «pahlavon»i yerda cho'zilib yotar, og'zidan sizib qon kelmoqda edi.

— Voy, xudoyim! — uvvos tortib yubordi kelinchak.

Kelinchak uvvos tortgan xuddi shu bir paytda, Namoz qozixona mahkamasiga kirib borayotgan edi. Ikki qo'liga barobar to'pponcha olib navbat kutayotganlarga o'qtaldi:

— Yot, hammang!

Kishilar boshlarini yerga qo'yib jim bo'lishdi. Namoz shoshilib ichkariga, bundan bir necha kun muqaddam arz-dod bilan kelib, dodini aytolmay, qoniga tashna bo'lgan katta xonaga o'tdi. Qozi kalon o'zining xos o'rnida kimxob ko'rpa cha ustida, Mirza Qobil sai quyiroqda, ikkovi ham tashqarida nima bo'lyapti ekan,

deb eshik tomon bo'yinlarini xiyol cho'zib turishardi. Namozga ko'zları tushishi bilan shu alpozda, bo'yinlarini tashqariga cho'zgancha tarrakdek qotib qolishdi.

— Xo'sh, Mirza, arzgo'ylarni talashni davom ettiryapsanmi? — peshonasiga to'pponchaning og'zini qadab so'radi Namoz.

— Xudo shohid, men...

— Bugun qancha olding?

— Bor-yo'g'i shu, mana... — Mirza Qobil cho'ntaklarini kavlab hamyonini chiqara boshladi.

Namoz bizning jonimizni olgani emas, balki pul uchun kirgan ekan, deb o'ylab, rangiga oz-moz qon yugurgan qozi kalon ham to'shak ostini paypaslab, hamyonini negadir ichkariroqqa sura boshladi:

— Bo'tam, bugun menga hech narsa tushmadi.

— To'ram, men sizning oldingizga iltimos bilan keldim, — dedi Namoz to'pponchalaridan birini g'ilofiga solayotib.

— Xo'sh, bo'tam, — ikki qo'lini barobar ko'ksiga qo'ydilar qozi kalon.

— Anavi kuni menga bir oyat aytib edingiz.

— Xo'sh, xo'sh?

— «Ilgimdin kelguncha»... deb boshlanar edi.

— Ha-ha, bo'tam, lekin bu oyat emas. Hazrat Navoiyning hikmatlaridur. «Ilgimdin kelguncha zolim tig'in ushotib, mazlum jarohatig'a intiqom malhamin qo'ydum», so'raganingiz shumidi?

— Ne uchun darkor bo'lib qoldi sizga bu, bo'tam?

— Yigitlarimga yod oldirurman.

— Barakallo, barakallo, bo'tam... Siz bamisol Go'ro'g'libeksiz! Lekin shuning uchun to'pponcha o'xtalib, yuragimni o'ynatishingiz shartmidi, bo'tam?

— Sizlardan to'pponchasiz bir narsa undirib bo'lmaydi, to'ram.

— Darvoqe...

Namoz chiqib ketgach, qozi kalon bilan Mirza Qobil o'rtaga tashlangan tangalarga qasoskor yigitlar tegmaganini ko'rib hayrat ichida bir-birlariga qarab yelka qisib olishdi.

XIII bob

Tashvishli tunlar

Namoz Pirimqul o'g'li o'zining besh qasoskor yigiti bilan Dahbed bo'lisi qishloqlarini tark etib, Eshimoqsoq, Chelak, Narpay bo'lislari taraflarida ish ko'ra boshladi. O'n besh kun davomida man-man degan olti boyning temir sandiqlarida chirib yotgan boyliklarini tortib olib, guzarlarga, bozor-joylarga chiqarib sochib tashlashdi. Shu kunlar davomida osmondan bamisol tanga yog'ilib turganday bo'ldi. Choyxonalarda, gap-gashtak yeyiladigan mehmonxonalarda, masjidlarda — qayerda-ki kishilar to'planishi mumkin bo'lsa, o'sha yerlarda mish-mish-u, afsonalar shov-shuvi hech to'xtamadi.

Zarafshon vodiysining qayeriga bormang, gap qaynar edi.

Bir guzarga borsangiz:

- Qandini ursin, Namozboy!
- Boylarning dodini beryapti-ku, azamat!
- Xayriyat, sen bilan menga o'xshaganlarning yonini oladiganlar ham bor ekan bu dunyoda, — degan gaplarni aytishsa, boshqa bir guzarda:
- Namozboyga o'q o'tmas emish, e, tavba, qilich ham chopmas emish!
- Go'ro'g'libek Namozboy qiyofasida paydo bo'lgan emish!
- Namozboy duoi afsun o'qisa ko'zdin g'oyib bo'lib qolar emish! — deb har xil taxminlarni aytishadi.

Hamdamboyning xonadoni go'yo motamda edi. Begioyim qattiq qo'rqqan ekan, ko'rpa-to'shak qilib yotib

oldi. Boyning o'zi tayoq zarbidan bo'yni shishib, bir haftagacha ko'chaga chiqolmadi. Tug'ilganidan buyon hamisha o'zgalarning e'zoz-u ikromida yurgan izzattalab bu xonadonning katta-yu kichigi yalangoyoqlarning beboshligiga hech toqat qilisholmasdi. «Tavba, — derdi boy betoqat bo'lib, — it yalog'imni yalahsga zor bo'lib yurgan gadoylardan kaltak yeb o'tirsam-a! Shoshmay turlaring, hali. Pashshani ezgandek ezg'ilab tashlayman hammangni...»

Bo'lis hokimi huzurida shoshilinch kengash o'tkazildi. Namozning yigitlariga qarshi uchta qurolli to'da tuzish haqida kelishib oldilar. Mirza Hamid o'zining o'n to'rt navkariga bosh bo'lib Dahbed atroflarida poyloqchilik qiladi. Hamdam boyning o'g'llari va urug'laridan tashkil topgan to'daga boyning katta o'g'li Zamonbek yetakchilik qilib, qishloq oralab, qasoskorlarning izini axtaradi. Uchinchi to'da forma kiygan qizil shapkali mirshablardan tuzildi.

— Uch kun muhlat, — dedi mirshabxonha boshlig'i Mixail Gribnyuk to'ra, — uch kun ichida qopqonga tushirib beraman u laychani!

To'dalar o'n besh kundan buyon hammayoqni kovkov qilib yurishibdi.

Hokimga alam qilayotgan joyi shundaki, Namoz uni o'z uyida kaltaklab ketdi, kaltaklaganda ham og'rig'i bir umrga bosilmaydigan qilib kaltakladi. Mirza Hamid uch kungacha «tobim kelishmay turibdi», deb tashqariga chiqmay, issiq sandaliga bag'rini berib yotdi.

Kalondimog' odamlarda izzat-nafs baland bo'ladi. O'zgalarga ozor berish bunday kishilarning ruhiyatiga oziq beradi, orom bag'ishlaydi. «Ustunligimning alomat ana shu zolimligimda namoyon bo'layapti deb, ezishni ho'rplashni, oyoq osti qilishni o'zlarining kasb-u mashg'ulotiga aylantirib yuborishadi. Bundaylarning mushugini pisht deyishga kimning haddi sig'adi? Mirza Hamid ana shunday g'ururi baland hokimlardan edi. O'z

uyida kaltaklanishi uni adoyi tamom qilib qo‘ydi. Bugun uni oyoqqa turg‘izib yuborgan narsa ham uning haqoratlangan g‘ururi, toptalgan hamiyati bo‘ldi.

«O‘ch olaman, — der edi u mahkamaga qarab yo‘l olarkan, — teringga somon tiqmasam sen Namozni, otimni boshqa qo‘yaman...» Mahkamaga chiqib Gribnyuk to‘ra bilan Zamonbekka alohida-alohida chopar yubordi, yigitlarini olib darhol huzurimga yetib kelishsin, deb buyurdi.

Oradan bir choy damlam fursat o‘tmasdan otasiga o‘xshab qotma, daroz va yana o‘sha otasiga o‘xshab yuzi katta burun-u, ikkita chaqchayib turgan ko‘zdan iborat Zamonbek, yurganda yerkarni larzaga keltirib yuboradigan Gribnyuk to‘ralar yetib kelishib, hokimning qarshisiga, sal quyiroqqa o‘tirishdi.

— Xo‘sh, Zamonbek, — so‘radi darg‘azab hokim, — biron yangilik bormi?

Zamonbek shoshmasdan o‘rnidan turdi.

— Yangilik shuki, hokim janoblari, biz u qaroqchilarni Dahbed bo‘lisi qishloqlaridan butunlay quvib chiqardik.

— Quvib chiqardilaringmi yoki o‘zлari ketib qolishibdimi?

— Quvib chiqardik. Bundan to‘rt kun oldin biz ularni Kartang qishlog‘ida qurshovga oldik...

— Yolg‘on, — o‘sha kuni Namozdan yegan kaltagi esiga tushib, chakkasi lovillab ketgan hokim bir qo‘zg‘alib qo‘ydi, — ishonmayman, bu gapingizga.

— Ehtimol, — xiyla shashtidan tushib dedi Zamonbek, — har qalay biz o‘sha kuni ancha otliqlarni quvdik...

— Xo‘sh, Mixail to‘ra janoblari, siz nima deysiz? — mirshabxonanoziriga yuzlandi hokim, — uch kunda tutib keltirmoqchi edingiz?

Hokimning piching aralash so‘zlashi Mixail to‘raga yoqmadi, u hokimga tobe emas, politsiya departamentiga

bo‘ysunadi. «Sen katta bo‘lsang, men sendan ham kattaroqman, — ko‘nglidan o‘tdi Mixail to‘raning, — undan keyin senlar o‘z qilmishingga yarasha kaltak yeyapsanlar, menga desa bundan battar bo‘lmaysanlarmi...»

— Lekin, — mushtiga bir yo‘talib oldi Mixail to‘ra, — o‘zlar ham shunga o‘xshashroq bir va‘da beruvdilar shekilli!

— Bu battol biz o‘ylagandan ko‘ra ham quvroqqa o‘xshaydi, — kulgisi yo‘q bo‘lsa ham bazo‘r jilmaydi hokim, — aytolmaysizmi, Namoz hozir qayerda bo‘lishi mumkin?

— Taxminimcha, u hozir Eshimoqsoq cho‘llarida berkinib yotibdi.

— Nega shunday deb o‘ylaysiz?

— Chunki, kuni kecha ular Devarak bo‘lisining hokimini bosib o‘lasi qilib urishibdi. Bu voqeа tong otarga yaqin yuz bergen. Qaroqchilar kunduzi yo‘l bosmasliklarini hisobga olsak, demak ular shu Devarak atrofidagi qamishzorlarga berkinishgan.

— Taxminingizda jon bor, — bosh silkitib tasdiqladi hokim, — xo‘sh, yana nimalar aytasiz bizga?

— Namoz to‘dasiga aloqador kishilardan oltitasini hibsga oldim. Yana politsiya deportamentining ko‘rsatmasiga binoan ba’zi bir choralarmi ham ko‘rib qo‘ydim. Buni o‘zingizga alohida aytarman.

Marg‘ilon tepalik Kenja Qora ikki-uch yildan buyon Mixail to‘ra janoblariga yashirin axborotlar keltirib turadi. Niyati, mirshabxonaga ishga o‘tish. Mixail to‘ra unga, bir-ikki sinovdan so‘ng seni, albatta, uchastkovoy qilib vazifaga olaman, deb va‘da ham berib qo‘yan. Kecha Mixail to‘ra janoblari uni ham keltirib avaxtaga tashladi. Boylarni so‘k, hokimlarni yomonla, shu yo‘l bilan mahbuslarga sirdosh bo‘lib ol, deb tayinladi unga. «O‘zingizga alohida aytarman» deganda Mixail to‘ra ana shuni nazarda tutgan edi.

— Mahbuslardan bir-ikkisini so‘roq qilasizmi? — xuddi sandiqdagi bisotini ko‘z-ko‘z qilmochi bo‘lgan kelinchakdek yanoqlari yonib, ko‘zlar nurlanib so‘radi Mixail to‘ra.

— Agar lozim ko‘rsangiz, — negadir kaftlarini bir-biriga ishqab qo‘ydi hokim.

— Qobil deganlari Sibirdan qochgan, — bisotini yoza boshladи mirshabxonan noziri.

— Sibirdan?! — patak qoshlari kerilib ketdi hokimning.

— Ha, Tarxon o‘lkasidan qochgan.

— Opkeling o‘shani buyoqqa!

Xuddi shu paytda mahkamaga boshyalang, yoqavayron bir yigit yugurib kirib, o‘zini hokimning oyog‘iga tashladi:

— Bir qoshiq qonimdan keching, hokim janoblari!

— Nima gap?! — Mirza Hamid jirkangannamo oyoqlarini tortib oldi.

— Qaynotangiz Sharif bazzozning uyini bosdilar! — yig‘lab yubordi xabarchi.

— Kim bosadi?! — sakrab o‘rnidan turib ketdi Mirza Hamid.

— Qaroqchilar!

— Namozmi?

— Xuddi shunday janoblari! — shum xabarni keltirgan yigit o‘rnidan turib, ko‘ksini yirtgudek yig‘lashga tushdi, — yigirma chog‘li otliq qo‘rg‘onni qurshab, Bazzoz bobomni daraxtga bog‘lab, ustilaridan sovuq suv quymoqdalar.

— Otlaning! — baqirib yubordi hokim, — Zamonbek, siz Shahob guzari tomondan borasiz, Mixail to‘ra janoblari, siz Oynaqo‘rg‘on guzaridan aylanib o‘tasiz. Men yigitlarim bilan Mazang guzari tarafidan boraman, toki hamma yo‘lni to‘sib boraylik, biron ta ham itvachcha qochib qutulmasin, kolyaskani keltiring! — baqirgancha hovliga yugurdi Mirza Hamid, — Jiyanbek,

sen avaxtaxonada qorovulda turgan yigitlaringni olib, Samarqand yo'lini to's! Ot! Chop, bittasini ham tirik o'tkazma!..

Ko'z yumib ochguncha bu atroflar bo'm-bo'sh bo'lib qoldi. Qo'liga miltiq ushlashi, otga minishi mumkin bo'lgan erkak zoti borki, qamalda qolgan Sharif bazzozni qutqarish uchun urho-sur, surho-sur qilishib, ko'chalardan seldek oqishib o'sha yoqqa ketishdi.

Xuddi shu paytda Dehqon guzar tarafdan olti otliq qiyg'ir qushdek uchib chiqib kela boshladи. Hokimlik malikamasi ostidagi avaxtaxona oldida otlardan tap-tap tushib biri cho'qmor bilan, boshqasi og'ir bolta bilan yong'oq daraxtidan pishiq ishlangan zil-zambil eshiklarni pora-pora qilib sindira boshladilar.

— Namoz! — qorong'i xonada yotgan Qobil quvonchdan qichqirib yubordi, — do'stim, xaloskorim!

— Tez chiqinglar! — buyurdi Namoz, — otlarga mingashinglar.

Kechadan buyon qo'l-oyog'i yechilmay zaxda dumalab yotgan Kenja Qurani Namozning o'zi qo'zichoqni qo'ltiqlaganday qo'ltiqlab chiqdi-yu, oldiga o'tqazib, otiga qamchi bosdi.

— Sabr qil, Kenjavoy, sabr qil ukam, eson-omon dashtga borib olaylik, qo'llaringdagi kishanni tishlarini bilan uzib tashlayman.

Olti otliq xalos etilgan mahbuslarni orqalariga mingashtirib Qangli, Bo'g'ajil taraflarga qarab ot surib ketdilar.

Shiddat bilan kim o'zarga ot qo'yib borayotgan Mirza Hamidning navkarlari Sharif bazzoz qo'rg'onini to'rt tomondan qurshovga olishdi. Mirza Hamid qochishga to'g'ri kelib qolsa, shoshilib qolmay deb kolyaskadan tushmadi. To'pponchasidan osmonga qarab ikki bora o'q bo'shatdi.

— Taslim bo'llaring! — deb qichqirdi, so'ng yarim ochiq turgan darvozaxonaga qarab, — bo'lmasa hammangni qirib tashlayman!

Sharif bazzoz kechki namozga tahorat olayotgan edi. Nogahoni shovqin-suron-u o'qlar ovozidan qo'rqiб ketganidan yalang'och orqasi bilan yerga o'tirib qoldi. Cho'zilib yotishning payti emasligiga aqli yetib, pitillab o'rnidan turdi-da, bog'ichini boylagani toqati chidamay, chap qo'li bilan ishtonini ko'tarib, uyga qarab yugurdi. Devorga osig'liq turgan qo'shotarni olib varanglatib ketma-ket o'q bo'shata boshladi.

Besh-o'n daqiqalar chamasi davom etgan pala-partish otishmadan so'ng, nihoyat, panalab, pusib qaynotasi qamalgan uy yoniga kelib olgan hokim taklif qildi:

— Namoz, otishmani to'xtat, taslim bo'l!

Kuyovining ovozini tanib Sharif bazzozning rangiga sal qon yugurgen bo'ldi. Haligacha oyog'ida kalavalanib turgan oq surp ishtonining bog'ichini boylarkan:

— Mirza Hamid, bu menman! — dedi negadir yig'lamsirab.

— Namoz qochdimi? — o'rnidan g'oz turib so'radi Mirza Hamid.

— Hech qanday Namozni ko'rganim yo'q, — tushuntira boshladi qaynota, — sizlarni Namoz gumon qilib, miltiqni men otayotgan edim.

— Nima-nima?! — achchig'i chiqib dedi Mirza Hamid,
— tag'in u bosqinchini yashirib qo'ygan bo'lmanq?

— Namozni berkitgan bo'lsam, kalomulloyi sharif ursin, kuyov!

— Hozirgina bizga Namoz bosdi, deyishdi-ku?

— Xudoga shukur, sizdan boshqa hech kim mening xonadonimni oyoqosti qilgani yo'q, kuyov...

Bo'lis hokimi mulzam bo'lib, orqaga qaytarkan alamidan yig'lagudek bir ahvolda edi. Mahbuslar qochganini eshitib ich-ichidan g'alati bir qaltiroq turdi-yu, o'zi-o'ziga xunuk ko'rini ketdi. O'zini ojiz-u notavondek sezaga boshladi, ammo uning tabiatiga yot bo'lgan bu ruhiy holat bir-ikki daqiqadan so'ng tarqaldi-yu, o'rnini qasoskor, beshafqat, yovuzona bir tuyg'u egalladi.

— Orqamdan ot qo‘yinglar! — deb buyurdi navkarlariga, — u qochoqni ushlaguncha orqaga qaytish yo‘q endi.

O‘sha kuni Jarqishloq fuqarosining boshiga ko‘z ko‘rmagan, qulog eshitmagan bir falokat yog‘ildi. Bo‘lis hokimi qishloq o‘rtasidagi keng yalanglikka yetti yoshdan yetmish yoshgacha bo‘lgan jamiki kishilarni to‘plab:

— Namozning qayerdaligini aytasizlar! — deya boshi uzra qamchi silkitdi.

Hokimning miltiq o‘qtalgan, qilich yalang‘ochlagan qirq besh yigit yarim tungacha aholini qo‘yib yubormadi. Sovuqda dildiratib, ushlab o‘tirdi. Tungi izg‘irin badan-badanidan o‘tib ketgan Javlonqul:

— Navbat bizga ham kelib qolar! — deya ko‘ksiga tushib turgan soqolini silab-silab qo‘yar edi.

XIV bob

Miltiq savdosi

Hayitboy bilan To‘xtashvoyning kelishi dunyodan yakka-yu yolg‘iz o‘tib borayotgan tabibning qalbidagi huvillab yotgan bo‘shliqni to‘ldirganday bo‘ldi. Birining yarasini, boshqasining bod kasalini tuzatib, ikkovini ham oyoqqa turg‘azib oldi. Yaxshi kiyintirib, o‘zi dars beradigan maktabxonaga olib borib, rus bolalari bilan yonma-yon o‘tqazib, alisbe o‘rgata boshladи.

Kamgap hamisha o‘ychan yuradigan Hayitboy quvnoq, hazilkash, mahmadona To‘xtashvoyga qaraganda qobiliyatliroq chiqib qoldi. «Pervaya kniga»ni sharillatib o‘qiyapti hozir. Erta-yu kech ruscha so‘z yodlashadi. Sergey tabib o‘zbekchalab gap so‘rasa, bular o‘rischalab javob qaytarishadi.

Namozgar payti edi. Hayitboy hovlida o‘tin yorar, To‘xtashvoy ruscha bir kitobni hijjalab o‘qir edi. Bashang

kiyungan, malla sochli novcha bir rus yigitini kirib, Hayitboyga uzoq tikilib qoldi.

— Sergey qayerda? — so'radi o'zbekchalab.

— O'daklarga don berayapti, — dedi Hayitboy, rus yigitini o'zbekcha gapirganiga hayron qolib.

— Tez chaqir, buyoqqa!

Xiyol o'tmay ostonada Sergey tabib ko'rindi. Ikkovlari bir-birlariga g'alati-g'alati qarash qilib, anchagacha tik turib qolishdi.

— Xudo haqqi, tanimadim! — deb to'satdan yoshiga va fe'liga hech yarashmaydigan jarangli bir ovoz bilan kulib yubordi Sergey tabib, — obbo, pahlavon-ey, lekin boplabsan! Kel, bir ajomlashib olaylik, barakalla, barakalla!

— Bu yasama sochni Samarqanddan Qobil tay-yorlatib keldi, — uy egasiga axborot berdi Namoz.

— Qobil deganining kim o'zi? — qiziqsindi Sergey tabib.

— Mirza Hamidning avaxtaxonasidan ozod qilganmani uni.

— Ha-ha, bo'ldi. Esladim, Sibirdan qochgan yigit.

— Yo'q, e'tiroz bildirdi Namoz. — Sibirga yetib borishmagan ekan.

— Hammasinga ham ishonaverma, ehtiyyot bo'l. — Qani o'tiraylik. Barakalla. Lekin anavilarni ja boplayapsan-ku! Voy-bo', sen hazil-hazil bilan Stenka Razinning o'zi bo'p ketding-ku. Bugun Urgutda falonchi boy ni bosibdi, deyishadi, ertaga Xatirchida mingboshini daraxtga bog'lab savalabdi, deyishadi... Lekin menga qara, hozirgina bir vahimali gap eshitdim, rostmi?

— Qanaqa gap eshitdingiz?

— Bugun ertalab Dahbed bozorini alg'ov-dal-g'ov qilib yuboribsang-ku! Mixail to'raning otini otgan emishsan? Ellikta navkarni jarga qulatgan emishsan?

— Hammasi qulamovdi shekilli?

— Kapitan Oleynikovning oyog'i sinibdi. Hozirgina unikidan keldim... ehtiyyot bo'l, teringga somon tiqadi

endi... Yo‘q, hazillashdim, qo‘rqma... lekin azamat, barakalla, boplayapsan!

— E, Sergey amaki, bplash qayoqda, oldilariga tushib qochib yuribman-ku!

Yo‘q, — yengil qarsak chalib, o‘rnidan turib ketdi Sergey tabib, — boplayapsan. Eng muhimi, fuqaroda yangi fikr, yangi kayfiyat paydo bo‘layapti. O‘ziga ishonch paydo bo‘layapti... Odamlarning ruhi tushib ketgan edi, najot kutardi-yu, lekin bu najot xudodan bo‘ladimi, bandasidan bo‘ladimi, bilmasdi. To‘g’risini aytsam, Namozboy, sening xalqing najotni xudodan kutayotgan edi. Sen ularga xudo yuborgan bir odamdek bo‘lib ko‘rinyapsan hozir. Shuning uchun ham sen endi o‘zingga ehtiyot bo‘lishing kerak, eshityapsanmi polvon? Sen endi o‘zingga emas, ularga tegishlisan. Menga qara, bu yerga endi kelmayman, deb so‘z bergen eding-ku?

— Yo malla sochingni ko‘z-ko‘z qilgani keldingmi? Bunaqa bachkana qahramonlikni kimga keragi bor.

— Bu oxirgi kelishim.

— Oxirgisi emish, yuzinchi marta oxirgisi, deb so‘z berishing, — o‘g’lini urishgandek jerkib-jerkib so‘zlay boshladi Sergey tabib, — xo‘sh, umuman, ahvollar qalay?

— Chatoq, — dedi Namoz xo‘rsinib, — yigirma choqli qurolsiz yigitni chumchuq bolasini qirg‘iydan olib qochgandek cho‘lma-cho‘l olib qochib yuribman. Qurollanmasak bo‘lmaydi, qirilib ketamiz.

— Miltiq masalasini hal qilib qo‘ydim.

— Rostdanmi? — quvonchdan ko‘zlar yonib ketdi Namozning.

— Hozir, bir kishini chaqiraman, — o‘rnidan turayotib dedi Sergey tabib, — qo‘rqma, ishonchli odam, lekin, shartiga ko‘nasan. Keyin ham senga uning yordami ko‘p tegadi bir so‘zli mujiklardan... Undan keyin yana bir xushxabar bor, qaytayotganingda aytaman.

Oradan bir choy dañlam fursat o‘tgach, xonaga qo‘a soqoli naq ko‘ksiga tushib turgan, o‘rtal bo‘y, miqtidan

kelgan, o'rta yoshli bir rus kishisi kirib, boshidan shapkasini olarkan xiyol egilib salom berdi. Bu o'sha Sergey tabib kiritib yuborgan «Birinchi may» qishlog'ining oqsoqoli Nikolay Nikolayevich Bondarenko edi. U shoshmasdan Namozning qarshisiga o'tirdi-da:

- Xo'sh, Pugachev, ishlar qalay? — deb so'radi.
- Men Pugachev emasman, — dedi Namoz allanechuk o'ng'aysizlanib.
- Lekin Pugachev bo'limganining ham yaxshi, — dona-dona qilib dedi Bondarenko. — Pugachev tuppaturuzuk boshlagan ishini oxirida poshsho bo'laman, deb o'zi rasvo qilib qo'ygan... xalq poshshoni yomon ko'radi... Xo'sh, ishlar qalay?

— Umuman yomon emas.

— Menga qara, men seni tanib turibman, Namozsan. Ivanboynikida kolyaska minganingda ko'rib yurardim. Iltimos qilaman, men bilan gaplashganiningda «umuman-pumuman» deb o'tirma. Ochiqchasiga aytaver. Men sotqin emasman. — Bondarenko Namoz tomonga xiyol egilib, garchi xonada ikkovlaridan boshqa hech kim bo'lmasa ham, ovozini pastlatib davom etdi, — men ham o'sha sen qarshi kurashmoqchi bo'lgan imperator oliy hazratlarining dushmaniman, ashaddiy dushmaniman!.. Bizni bu yerga Ryazandan qamchilab haydab kelishgan, qo'limizga kishan urib kelishgan. Otam bilan onam mana shu atrofdagi botqoqliklar ichida, chivinlarga yem bo'lib, bezgakka chalinib o'lib ketishdi. Opam ham o'lgan... Mening ham qasosim bor, o'sha ityoqa ko'ylak kiygan oliftalarda!.. Mening uyimda poshsholikning yigirmata miltig'i saqlanyapti. Yerli xalq g'alayon ko'tarsa, mujiklarga tarqatasan, deb keltirib qo'yishgan. Ana shularni sotaman, olasanmi?

- Olaman.
- Xo'sh, qanchadan berasan?
- Qanchadan desangiz, shunchadan.

- Har bitta miltiqqa to'rt ming tangadan berasan, yuztadan o'qi ham bor.
- Voy-bo', shuncha pulni qayerdan topaman?
- Topasan, boshqa ilojing yo'q, Pugachev! — davom etdi kulib Bondarenko, — bo'lmasa yigitlaring qirilib ketadi. Panshaxa bilan urushadigan zamonlar o'tib ketgan... pulni qachon keltirasan?
- Xohlagan paytingizda.
- Yaxshi. Pulni bir hafta oldin berasan. Men ularni Samarqandgami, Toshkentgami joylab kelaman. Ana undan keyin kechasi meni bosasan.
- Bosasan? — hayron bo'ldi Namoz.
- Ha, men xabar bergan kuni kechasi kelib bosasani, er-xotin ikkovimizning qo'l-oyog'imizni bog'lab, og'zimizga nomiga lattalar tiqqan bo'lib, miltiqlar bilan o'qni olib chiqib ketasan. Qo'rqma, hammasi joyida bo'ladi. Sekin qulog'ingga aytib qo'yay, bu gaplardan mirshabxona noziri Mixail to'raning ham xabari bor, pulning yarmini o'sha yebto'ymas oladi, kelishdikmi?
- Rahmat sizga, — o'zida yo'q xursand bo'lib dedi Namoz, — siz yaxshi odam ekansiz..
- Meni maqtamay qo'ya qol, — ishni bitgan hisoblab sekin o'rnidan turib shapkasini boshiga kiya boshladidi qishloq oqsoqoli, — xo'sh, pulni qachon keltirasan?
- Bugun kechasi olasiz.
- Biron yordam kerak bo'lsa, tortinma.
- Rahmat, siz bebaaho odam ekansiz.
- Bo'sh kelma, Pugachev.
- Qishloq oqsoqoli chiqishi bilan osma qozonda sho'rva ko'tarib Sergey tabib kirdi. Qozonni stol ustidagi mis g'ildirakcha ustiga qo'yib, Samarqand kulollari sirlabi, guldar qilib pishirgan sopol tovoqlarga quya boshladidi:
- Xo'sh, qalay odam ekan?
- Namoz ishi bunchalik tez, ham osongina bitganidan o'zida yo'q sevinib o'tirgan edi:
- Bebaaho odam ekan! — deb qo'ydi.

— Hali senga uning ko‘p yordami tegadi. Qani beriroq kel. Bora-bora senga qo‘silib ketishi ham mumkin, lekin o‘ta ehtiyotkor odam. Buning ustiga pulga o‘chligi ham bor. Mulk sotib olmoqchi... endi gapning navbatdagisi shuki, sen Ivanboynikida yurganiningda Nazar Matveyevich degan yigitni tanirmiding?

— Pechkachimi? — bolalikkagi o‘rtog‘im-ku u!

— Ha, o‘sha. Suren Dadayan degan armanini-chi?

— «Panohi sag‘iron»dan Ivanboynikiga uni men olib borganman.

— Shu ikki yigit sening otryadingga qo‘silmoqchi.

— Rost aytayapsizmi?

— Ikkovi seni hozir Shokirboyvachchaning objuvozzonasida kutyapti. Xo‘jayinlarining sholisini oqlatgani kelishgan ekan. Rozi bo‘lsang, bugunoq ot-u aravasi, sholi-polisi bilan senga qo‘silib olmoqchi ular.

— Men ketdim, Sergey amaki! — Namoz sakrab o‘rnidan turdi.

— O‘tir, — betoqat yigitning yelkasidan bosdi Sergey tabib, — yetim ukalaring bilan so‘zlashishni istamaysanmi, shunaqa toshbag‘ir bo‘lib ketdingmi?

— Yuragim ezilib turibdi-yu, — ikkilanib dedi Namoz, — lekin mening bu yerga kelganimni payqamaganlari ma‘qulmidi?

— Payqamagani ma‘qul emish... seni Samarqand-u Urgut bilan mana shu yetimchalar bog‘lab turibdi hozir.

— Yo‘g‘-e!

— Nima Sergey tabibning alohida chopari bor, deb o‘ylabmiding? Xo‘sh, nega endi senda aloqachi bo‘lganda, menda bo‘lmas ekan! Lekin, Polvon, ikkovidan ham yaxshi doktor chiqadi. Avval, yaxshilab savodini chiqarib olay, o‘lmasam, Peterburgga jo‘nataman bu yetimchalarni... Hayit, To‘xtash, buyoqqa kelinglar.

Uch qasoskor suhbatি

Namoz otryadining hozircha tayinli turarjoyi yo‘q. Olti azamat qasos olish uchun yeng shimarib chiqqan o‘sha qop-qorong‘i kechadan buyon goh daryo bo‘yidagi qamishzorlar orasida, goh to‘qayzorda tunashadi. Bugun qo‘ngan joylariga ertaga qaytishmaydi. Har tomonda izg‘ib yurgan bo‘lis hokimining iskovichlari hid olib qolishlari mumkin. Yuzma-yuz kelib urishishga hali bu otryadning qudrati kelmaydi. To‘g‘ri, qurollanib olishgan, har birida, miltiq, yuztadan o‘q, ostida gijinglagan tulpor. Lekin bu sho‘ring qurg‘ur qasoskorlarning ko‘pi hali tuzukroq ot minishni ham bilmaydi. Miltiqni-ku, qo‘yaverasiz-a — yigirma odim naridagi otni ham to‘g‘ri mo‘ljalga ololmaydiganlari bor. Xayriyatki, to‘daga Nazarmatvey, Suren Dadayanlar qo‘silib qoldi. O‘ttiz chog‘li yigitga miltiq otishni shular mashq qildirishayapti. Lekin, bari bir hali Mirza Hamidning navkarlari bilan uchrashib bo‘lmaydi. Nima bo‘lganda ham ular mashq ko‘rgan, bir necha yillardan buyon yelkalariga miltiq osib yurishibdi. Xo‘p, mana, bir-ikki yaxshi merganlari bilan Mirza Hamidning navkarlarini daf ham qilishar, mayli, bir otishib ham ko‘rishsin, bu qaytaga ularni chiniqtiradi, tajribasini oshiradi... Ammo, Dahbed pristavi Stepan Oleynikov, Chelak pristavi Aleksandr Ulanov, Jo‘yi devona pristavi Mixail Sarkovlarning kazak askari ham qasoskorlarga qarshi tashlangan, axir! Mana shularga duch kelib qolsa nima bo‘ladi! Axir, bugunmi, ertami bir uchrashuv bo‘lishi ham turgan gap-ku! «Yo‘q, — deb o‘ylardi Namoz, — biz hozircha o‘zimizni katta janglardan ehtiyyot saqlab turishimiz kerak».

Namoz Oqdaryoning quyi oqimi bo‘ylab Dahbedga yaqin borib Talliqo‘rg‘on degan kichik bir qishloqchaga

qo'ndi. Qishloq ellikboshisi Usta Mo'min Namoz bosh ko'tarib chiqqandan buyon unga xayrixoh bo'lib keladi, yigitlariga ikki ot mindirdi, kechami, kunduzimi kelib qolishsa joy berayapti, qo'y so'yib ziyofat qilayapti.

Namoz charchab,sovqotib kelgan yigitlarni katta mehmonxonaga kiritib yubordi-yu, o'zining maslahatchilari Sherniyoz, Esergep, Nazar pechkachi, Suren Dadayanlarni olib, boshqa bir xonaga o'tdi. Bir kosadan qaynoq-qaynoq sho'rva ichib olishgach, Namoz endigi rejalarini haqida gap ochdi, to'da boshliqlariga so'z berishdan oldin o'zining tashvishlarini ham ochiq aytib o'tdi.

— Xo'sh, Esergep, sen nima deysan? — katta suyakni sopqisi bilan qirtishlab, o'ychan o'tirgan yigitdan so'radi Namoz.

— O'zing oytqaniningdek, bir bashga bir o'lim! — qo'lidagi suyakni dasturxonga qo'yib dedi qozoq yigit.

— Sen qayoqqa bashlasang shu yoqqa ot qo'yaverabiz!

— Bir boshga bir o'lim, deyishning vaqtি o'tdi, endi, — ta'kidlab dedi Namoz. — Endi sen bilan mening boshim mazlumlarga kerak bo'lib qoldi. Uni ehtiyyot qilishimiz kerak! Xo'sh, Sherniyoz senda qanday fikr bor?

Sherniyoz quvnoq tabiatli, xushchaqchaq yigit. Kechagi kuniga achinmaydi. Ertaning tashvishini ham qilib o'tirmaydi.

— Men rus kazaklari turgan kazarmani bosish tarafdoriman, — qo'lini qilich qilib so'zlay boshladи hech narsadan tap tortmaydigan Sherniyoz. — Tunda hammasi uyquga ketganda tappa bosamiz-u, zambarakni qo'lga kiritamiz. Ana undan keyin Mirza Hamid navkarlarining oldimizga tushib qochishini ko'rasiz.

— Navkarlarni oldimizga solib quvadigan kunlar ham kelar, — yuzlari nurlanib, ko'zlari charaqlab dedi Namoz. — Lekin, ukam, hozircha bu rejaga qo'shilolmayman. Miltiqni tuzukroq otolmaymiz-u,

zambarakni boshimizga uramizmi... Xo'sh, pechkachi, nega jim o'tiribsan, gapirsang-chi!

- Men o'layapman, — deb qo'ydi Nazar pechkachi.
- Nima o'ylaganingni ayt, biz ham bilaylik.

— Samarqand vohasida uch ming mujik xonadoni bor. Bu — uch ming alamzada degan gap. Mujiklarning ham imperator oliv hazratlarini ko'rgani ko'zi, otgani o'qi yo'q. Mening fikrimcha, avval ana shularni ko'tarish kerak.

— Bul, dim avur, — gapga qo'shildi ko'pni ko'rgan Esergep, — olar bizg'a yergeshmeyt. Samarqantta, Tashkantta olarding jetekshilari bar, o'sularding so'zdorig'a yura mujiklar.

— Men ham mujiklarni o'z tomonimizga tortish tarafdoriman, — o'z fikrini bayon qila boshladi Suren Dadayan, — aslida biz shuning uchun bu otryadga qo'shilgan edik... Birgina biz yashab turgan Mixaylojskiy qishlog'ida o'nta qurolli mujik bosh ko'tarishi mumkin. Faqat maqsadimizni ularga yaxshilab tushuntirmog'imiz darkor. Qasos olaman, deb qo'lini musht qilib yurgan yigitlar qishloqlarda ko'p... Tokaygacha biz Oqdaryo bo'yida Mirza Hamidning navkarlari bilan yashin topaloq o'ynab yuramiz... Qochib yuraverish ham jonga tegib ketarkan.

Munozarani Namozning o'zi davom ettirdi.

— Men otryadimizni uchga bo'lish tarafdoriman. Uch o'lkada ish ko'rganimiz ma'qul, deb o'layman. Sen, Esergep o'z to'dang bilan Urgut tomonlarga ketasan. Suren Dadayan Nurota taraflarga boradi. Sen, tadbirkor do'stim Nazarmatvey, Kattaqo'rg'ongacha bo'lgan mujik qishloqlarini oralab o'tasan. O'zim Xatirchi, Ziyovuddin, Qarshi begliklari tomonga yuraman. Zolimlar zulmidan faryod chekayotganlar bizni kutishayapti. Eshitayapsizlarmi, do'stlarim, xalq vujudidagi patosni siqib chiqarolmagan bemordek ingrayapti. Ularga yordam qilishimiz kerak... O'zgalarni baxtli ko'rmaguncha,

o‘zimizni baxtli hisoblashga haqqimiz yo‘q! O‘zgalarni erkli, ozod ko‘rmaguncha, o‘zimiz ham ozod emasmiz!.. Boylar, beklar-u amaldorlar sandiqlarida zang bosib yotgan kumush-u tillolarni tortib olib, o‘z egalariga qaytarib bermaguncha qilichlar qayta qiniga solinmagay... Ana o‘sandan keyingina xalq bizga ishonadi, ortimizdan ergashadi.

— Hozircha, hozir fuqaro bizning ortimizdan yurmaydimi? — shunchaki so‘rab qo‘ydi Sherniyoz.

Namoz bosh chayqadi:

— Hozir ular g‘azovotga desa ro‘dapo eshon orqasidan panshaxa ko‘tarib ergashadi-yu, ammo yelkasiga minib olgan boyning ta’zirini xudoning o‘zi berar deb, boshini egib jim turaveradi. Zolimlarning jazosini mazlumlarning o‘zi berishi kerak. Buni biz amalda isbotlamog‘imiz darkor.

— To‘g‘ri, hozircha ular o‘z kuchiga ishonmaydi, — Namozning fikriga qo‘shilgan bo‘ldi Suren Dadayan. — Qudrati nimalarga qodirligini ko‘pchilik hali anglab yetganicha yo‘q.

— Biz anglatishimiz kerak, — qo‘lini musht qilib o‘rnidan turib ketdi Namoz, — qiyin, bu sho‘ring qurg‘urlarga juda ham qiyin.

* * *

Namoz asabiy bir kayfiyatda katta mehmonxonadagi jo‘ralar yoniga o‘tdi. O‘rtaga yoqilgan o‘tin ho‘l ekan, tutab ketibdi, hech narsani ko‘rib bo‘lmaydi. Yigitlar xuddi parda orqasida o‘tirgandek arang ko‘zga tashlanadi.

— Bay, bay, juda sasitib yuboribsizlar-ku; dedi Namoz ko‘zi achishib.

— Tutun ko‘zni ravshan qiladi, Namoz aka! — yoshgina yigitning ovozi eshitildi to‘rroqdan.

Ostonada Namozning ovozi eshitilishi bilan sho‘rvadan so‘ng duch kelgan yerga chordana qurib,

yonboshlab yotgan yigirma chog'li yigit gurr etib o'rnidan turdi. O'tirishga ruxsat bo'lgach, qanday tezlik bilan turishgan bo'lsa, shunday chaqqonlik bilan qaytib o'rinlariga o'tirdilar.

Namoz darrov gap boshlay olmadi. O'rtada tutab chirsillab yonayotgan o'tning taftidan kafti bilan yuzini to'sib, anchagacha jim qoldi:

- Xo'sh, yigitlar, jangni davom ettiramizmi?
- Davom ettiramiz! — bir ovozdan dedi yigirma yigit.
- Qurshovga tushib qolishimiz xavfi bor.
- Qo'rqa digan joyimiz yo'q, bir boshga bir o'lim!
- Ertaga olis safarga jo'naymiz, — o'ychan, g'amgin bir ohangda davom etdi Namoz, — xohlovchilar bo'lsa, uyiga borib kelishga ruxsat beraman. Bola-chaqasi, ota-onasi bilan ko'rishib kelishsin. Eshbo'ri, har biriga yuz tangadan aqcha ber... Do'stlarim, bu sizlarning maoshingiz. Ortiqcha berolmayman.

- Ortig'i kerak ham emas!
- Ot berdingiz, miltiq berdingiz, shu ham yetarli bizga.
- Tong yulduzi chiqqanda sizlarni shu yerda kutib olaman.

Besh-o'n daqiqadan so'ng katta mehmonxonada Nazarmatvey, Suren Dadayan, Namoz uchovlari yolg'iz qolishdi, qolganlar uy-uyulariga tarqab ketishdi.

— Qanday yaxshi-ya! — deb qo'ydi Suren, — ularga havasim kelyapti. Birining ota-onasi, boshqasining xotini, bola-chaqasi bor. Kimdir seni kutsa, kimnidir sen ham sog'insang, qanday baxt bu!

— Nega haligacha uylanib olmading? — so'radi Namoz.

— E, do'stim, o'zimning qornimni arang to'yg'i-zayapman-ku, xotinni qanday boqaman. O'zingchi, o'zing nega uylanmading?

— Yaqinda to'yimiz bo'lmoqchi edi...

— O', qalliq ham topib qo'yanman degin, — suhbatga aralashdi Nazarmatvey.

- Topib qo'yganman.
- Go'zalmi?
- Go'zal ham gapmi?.. Tunda boshim ostiga qo'yib uxdlaydigan yog'och tovog'imni o'sha berib yuborgan.
- Shu tovoqda biror hikmat bormi o'zi, nega uni hamisha xurjuningga solib yurasan? Tunlari boshing ostiga qo'yib yotasan. Nima balo, pardek yumshoqmi, u?
- Undan qallig'imning hidi kelib turadi, — chuqr xo'rsinib qo'ydi Namoz.

* * *

O'rtadagi olov chirsillab yonar, qumg'on biqirlab qaynar, do'stirning suhbati esa avjga chiqib borardi. Taqdir bu uch yetimni Ivanboynikida uchrashirganiga o'n yillarcha bo'lib qoldi. Uchovlari bir to'shakda yotib, bir tovoqda ovqat yeb, birga kulib, birga yig'lab katta bo'lishgan.

— Bu hozirgi xo'jayinlarining haliyam xasismi, qattiqqo'lligi qolgani yo'qmi? — gap orasida so'radi Namoz.

— Shapovalovni aytayapsanmi? — yonboshlab yotgan Nazarmatvey turib, chordana qurdi, — odam emas, shaytonning buvasi u. E, do'stim, Ivanboy har qalay boshqacharoq edi. Mujikning bolasiga maktab ochib beruvdi, cho'qinib yurlaring deb, cherkov qurdirgandi. Qarol-u xizmatkorlariga kuniga bir tangadan bo'lsa ham pul berardi... Bu bo'lsa, voy-bo'y, onasini ham pullab yuborishdan qaytmaydi u. Kishilarning peshona teridan, ko'z yoshlaridan pul yasaydigan mashinaning o'zi bu... Bekorga sening oldingga qochib keldikmi! Lekin, uning ham bir ta'zirini berib qo'yishimiz kerak edi.

— Ivanboy ko'chib ketgan yili bir marta ko'ruvdim, — dedi Namoz uzoq yillar xotirasiga berilib. — Oyiga o'n tangadan beraman devdi, etagimni qoqib chiqib kelaverganman.

— Yaxshi qilgan ekansan, — kuyib-pishib davom etdi Nazarmatvey, — hozir o'sha o'n tangani ham ololmasding... Samarqanddagi chit fabrikasini ham qo'lga kiritdi bu ochopat... Hozir bozor talashib, Hamdamboying bilan tirashib turibdi. Ikki buqa oxurdagi xashakni talashib, qanday tirashsa, ana shunday shoxlanib turishibdi. Bilmadim, qaysi birining shoxi o'tkirroq ekan.

— Hamdamboy ham bo'sh keladiganlardan emas.

— Lekin, Shapovalov quv, shayton. Ko'rasan, biror yilga borar-bormay, Boybuvani jamiki bozorlardan quvib chiqaradi. Bu yil o'sha Boybuvang bir gramm ham paxta ololmadi. Yanagi yilga ko'rasan, bug'doydan ham mahrum bo'ladi.

— Biri o'lib, biri qolmaydimi, sizlarga nima! — gapga aralashdi qora qumg'ondan sopol piyolaga choy quyib, puflab-puflab ichib o'tirgan Suren Dadayan, — undan ko'ra sal ko'ngilga yoqadigan gaplardan gaplashsanglarchi. Namoz, qani aytchi, bizni qachon uylantirib qo'ysan? Boshimizga salsa o'rav, egnimizga chopon kiygazib, o'zbekka o'xshatib qo'yding, endi bilib qo'y, o'zbekning qora qosh, qora ko'z qizidan olib bermasang, qo'ymaymiz.

— Sen, Suren gapni chalg'itmey tur, — do'stini urishib berdi Nazarmatvey. — Nima deyayotgan edim?..

— Ha, aravakashlar jonchiqarga poyga o'ynashganda otga jabr bo'ladi, demoqchi edim. Mujikka qiyin bo'lib ketdi, do'stim. Menga qara, Namoz, nega sen bu maxluqlarni qirib tashlashga ruxsat bermayapsan?

— Biz, bilib qo'y, qotil emasmiz.

— Lekin, sen bilan men hozir ularning qo'liga tushib qolsak og'zimizga qo'rgoshin eritib quygan bo'lard!, shunday emasmi?

— Ehtimol. Lekin, men qotillikka yo'l qo'ymayman,

— Namoz qasos olishning dehqonchasiga juda sodda usulini bayon qila boshladi, — bolaligimda bir ertak eshitganman. Xalq orasidan chiqqan bir pahlavon

odamxo'r dev bilan urishadi-yu, ammo uni hech o'ldirolmaydi. Chunki, uning joni oltin sandiqda bo'ladi. Sandiqni topib sindirgandan keyingina dev jon taslim qiladi. Biz ham xuddi shunday qilamiz, do'stim. Bitta boyjni o'ldirganing bilan mingtasi bosh ko'tarib chiqaveradi. Undan ko'ra ularning joni saqlanayotgan temir sandiqlarini buzib, tillalarini tortib olamiz. Boylarning joni ana shu kumush-u oltinlarida. Shundan mahrum bo'ldimi, tamom, joni chiqadi-qoladi... Ha, do'stim, biz ularni pichoqsiz so'yamiz...

— Lekin Namoz, negadir shu fikringga hech qo'shilgim kelmay turibdi, — yana e'tiroz bildirdi Nazarmatvey.

— Kelinglar, endi jindakkina mizg'ib olaylik, — munozaraga yakun yasamoqchi bo'ldi Suren Dadayan.

— Vaqt ham allamahal bo'lib qoldi. Namoz, ayt-chi, qallig'ingning singlisi bormi-yo'qmi?

— Bor, nima edi?

— Menga unashtirib qo'ymaysanmi?

— Unashtirib qo'ysam-chi?

— Unashtirib qo'yaningda bosh yuvadigan tog'arasini berib yuborsa, senga o'xshab yostiq o'rnida foydalani yurardim-da! Ha-ha-ha!

Namoz uyqusi qochib, tashqariga chiqib ketdi. Yuragi g'ash, lekin bu g'ashlik nimadan bo'layotganligini bilolmasdi.

XVI bob

«Rahmat senga, sadoqatli Kenjavoy!»

Kenja Qora chindan ham habashdek qop-qora bir yigit. Buning ustiga labi ham do'rdoq, qulog'i katta, peshonasi do'ng, xoh ko'ring, xoh ko'rmang, kechasi bolalarning tushiga kirib chiqadigan alvastining o'zginasi.

Ammo, tabiat uni bir tomondan qisib, boshqa bir tomondan katta in'om hadya qilgan. Kishilarning hurmatini qozonishda, boshqalarda o'ziga nisbatan rahm-shafqat uyg'otishda unga teng keladigani yo'q. Ikki qo'li hamisha ko'ksida. Muomalalari g'oyat yoqimli, o'taketgan kamtar, xokisor bo'lib ko'rindi u kishilar ko'ziga.

Dahbed mirshabxonasing noziri Mixail to'ra janoblari uni birinchi marotaba Otaxon boyning hovlisida ko'rgan. Kenja Qora yugurib borib, to'rani avaylab otdan tushirdi, betiga loy sachragan ekan, engashib to'nining o'ngiri bilan artib, yaraqlatib qo'ydi. Choy olib kirganda qo'li ko'ksida, salom berib kiradi, chiqayotganda yana qo'li ko'ksida, orqasi bilan tisarilib chiqadi. Xush ko'rdik, yeb o'tirsinlar, minnatlari bosh ustiga, degan iboralar og'zidan tushmaydi. Mixail to'ra ziyofatni yeb chuqquncha otini to'yg'azib, qashlag'ich bilan ustini qashlab, dumigacha chiroyli qilib tarab qo'yibdi..

- Ismi nima? — otiga minayotib so'radi Mixail to'ra.
- Kenjavoy, — boshi yerga yetguncha ta'zim qildi yigit.
- Mening mahkamamga borgin, gap bor!
- Xo'b bo'ladi, janoblari! Xush ko'rdik, kelib tursinlar...

Mixail to'ra tabiat qusur bilan yaratgan odamlarda boshqalarga nisbatan yashirin alamzadalik bo'ladi, bu alamzadalikni, ular ko'pincha laganbardorlik pardasiga berkitib yuradilar. Sharoit tug'ildi deguncha o'ch olishga tushadilar. Laganbardorlik — tamagirlik yoki alamzadalikning namoyon bo'lishi, bunday kishilarning qalbi hamisha xiyonatga moyil bo'ladi, deya mulohaza yuritadi. Kenjaning ana shunday kishilardan ekanligini birinchi ko'rgandayoq yuragi sezgan edi. Yanglishmagan ekan, Kenja Qora bora-bora mirshabxonaning eng ishonchli chaqimchisiga aylandi.

* * *

... Uyiga borib kelishga ruxsat so'raganlar orasida Kenjavoy ham bor edi. Boshqalar qatori u ham xursand, taniga sig'may ot qo'yib borardi. Nihoyat, Mixail to'ra janoblariga juda muhim axborot olib bormoqda edi u.

To'ra janoblari garchi bemahalda bezovta qilgani uchun ranjishga tamoman haqli bo'lsa-da, o'sha oqshom unchalik ranjimadi. Aksincha, Kenjavoyning yelkasiga qoqib.

— Kenja yaxshi! — deb qo'ydi.

— To'ra janoblari ham yaxshi, — dedi Kenja Qora ham mammun jilmayib.

Mixail to'ra o'zbekchani yaxshi bilmaydi: bir hovuch so'zni yodlab olgan xolos.

Kenjavoy ham ruschaga no'noq. Uning ham ruschadan yodlab olgan so'zлari Mixail to'ranikidan ko'p emas. Lekin ikkovilarining bilganlari qo'shilsa, faqat ikkovlari tushunadigan g'alati bir til paydo bo'ladi. Ana shu tilda bemalol gaplashaveradilar.

To'ra janoblari shu paytda xazina topib olgan xasisdek xursand edi. Namoz topildi! Uning qayerdaligini birinchi bo'lib, ha birinchi bo'lib, to'ra janoblari aniqladi! Mirza Hamid buni bilib qo'yishi kerak. O'sha kekkaygan kapitan Oleynikov-u qilich taqib gerdayib yurgan Zamonbeklar behuda ot qo'yib yurganlarini tan olishlari kerak. Ha, ha, ish degan mana bunday bo'libdi!

— Kenja zo'r, — dedi yana Mixail to'ra kaftlarini bir-biriga ishqab. — Endi mirshab bo'ladi. Yaxshi?

— Yaxshi, — quvonchini yashira olmadi Kenja Qora.

— Podsho mukofot beradi. Yaxshi?

— Yaxshi.

— Obro' zo'r bo'ladi. Yaxshi?

— Yaxshi.

— Hamma unga salom beradi. Pul ko'p bo'ladi. Ot minib yuradi. Yaxshi? Aytsin, Namoz qayda?

— Talli qishloqda.

- Kimning uyida?
- Ellikboshinikida.
- Tushunmadi. Tag'in aytsin.
- Xo'jayinnikida.
- Otryad ko'p?
- Ko'p.
- Qancha?
- Yigirma to'rt otliq.
- Hammasiga miltiq bor?
- Bor.
- O'q ko'p?
- Ko'p.
- To'pponcha taqqan?
- To'rt kishida bor xolos.
- Odamlarda ism bor. Biladi?
- Biladi.
- Aytsin. Tez aytsin. Qaysi qishloqdan bu yigit, aytsin. Otasida ism bor. Aytsin. Yaxshi, yaxshi. Kenja yaxshi. Otryadni ushlab turadi?
- Ushlab turadi.
- Ertalabgacha?
- Bo'pti, ertalabgacha.

Kenja Qora otryad yigitlari haqida nimaiki bilsa hammasini bir amallab tushuntirdi. Ertalabgacha ushlab turishga so'z ham berdi. Bu gal Mixail to'raning ham saxiyligi tutib ketdi. Avvallari mis chaqa berguvchi edi, bu gal negadir bir hovuch kumush tanga hadya qilib yubordi.

Kenja Qora to'ra janoblariga qayta-qayta rahmatlar aytib ikki qo'li ko'ksida, orqasi bilan tisarilib tashqariga chiqarkan, xuddi shu paytda uning dum-dumaloq boshida boshqacha rejalar tuzilmoq-da edi.

Namozning bu kecha qo'lga tushish-tushmasligi yakka xudoning o'ziga ma'lum. Bas, shunday ekan, Namozning diliga xush keladigan bir ish qilib ketgani ma'qul emasmi? Xo'sh, Kenjavoy bir gal onasini

ko'rmasa nima qilibdi, osmon uzilib yerga tushmaydi-ku, buning o'rniga Jarqishloqqa ot qo'yib, Namozning opasi Ulug'oyni ko'rib, bola-chaqalarining ham holahvolini so'rab borgani ma'qul emasmi? Namozning ko'nglini ovlab, unga yana bir bahya yaqinlashib olishiga bu juda yaxshi vosita-ku, axir...

Kenja Qora Jarqishloqqa qarab ot qo'yib borar ekan, ana shular haqida o'ylardi. Bu rejani topgani uchun o'zidan o'zi mammun bo'lib: «Ammo, lekin, bo'lis hokimi bo'lishga yetadigan aqlim bor-u, xudo omad bermay turibdi-da...», deb qo'yar edi.

Namoz katta darvoza oldida turib, cho'l bag'ridan, daryo bo'yalaridan quyundek otilib chiqib kelayotgan yigitlarini birma-bir kutib olayotgan edi. Uning yuzi tund, ruhidagi oqshomgi betoqatlik tarqalmagan, yigitlarim qo'lga tushib qolmadimikan, degan tashvish yuragiga g'uluv solib turardi.

— Kechikmadimmi? — sharros ter quyilib turgan o'ziga o'xhash zulukdek qop-qora ot ustidan sakrab tushib so'radi Kenjavoy. So'ng Namozning javobini ham kutmasdan qo'lidagi tugunchani unga tutqazdi. — Opanqiz berib yubordilar.

— Qaysi opam? — hayron bo'ldi Namoz.

— Ulug'oy opangiz, — xuddi gunoh bir ish qilib qo'yan va kechirim so'rayotgan bir kishidek o'ng qo'lini ko'ksiga qo'ydi Kenja Qora, — bir qoshiq qonimdan keching, borib u kishini ham ziyyarat qilib keldim.

— Axir, sen...

— Unday demang, jon Namoz aka! Siz mening xaloskorimsiz, tug'ishgan akamdan a'lo ko'raman sizni! Sizning opangiz mening ham opam bo'ladilar.

— Obbo, azamat-ey! — astoydil xursand bo'lib, dedi Namoz. Xo'sh, opamlar tinchimikin?

— Xudoga shukur, faqat sizni sog'inibdilar. Pochchangiz, jiyanlarining hammalari ko'z yoshi qilishdi.

— Opam menga biron gap aytdimi?

— Shu tugunchani berib qo'y, xudo yo ukaginamning boshi toshdan bo'lsin, dedilar.

— Bechora opaginam, bechora jiyanlarim, — ich-ichidan og'ir bir xo'rsinish keldi Namozda. — O'sha sho'ring qurg'urlarga ham jabr qilib qo'ydim, shekilli... Ha, mayli, sen ichkari kir, dam ol, otingni xashakka qo'y... Lekin, minnatdorman sendan, ukam.

Kenja Qora Namoz qalbini butunlay rom qilib olishning yana bir nozikroq rejasini ham puxtalab kelayotgan edi. «Xudoga shukur, bu qaysar ot ni tizginidan ushlab oldim, endi bir sakrab minib olishim qoldi...» degan fikr shu asnoda yashin tezligida o'tdi uning boshidan:

— Namoz aka, yana bir gap, ehtimol juda muhimdir.

— Xo'sh? — shoshilib so'radi Namoz.

— Mujik qishloq yonidan o'taturib, bir to'da otliqlarni ko'rib qoldim.

— Otliqlar? — Namozning qoshlari chimirildi, — qanaqa otliqlar ekan?

— Mirshablar bo'lsa kerak, deb taxmin qildim. Katta oq ot mingani Mixail to'ra bo'lishlari ham mumkin.

Nega darhol aytmading? — Namoz bunaqangi paytda juda tez, juda keskin qaror qabul qilardi «Tunda ko'pkari chopish uchun to'planishmagandir, — fikridan o'tdi uning, — modomiki mirshablar yig'ilayotgan ekan, demak Mirza Hamidning yigitlari ham otlanishgan. Bu aniq. U itvachcha o'zi bostirib kelmaydi. Qo'rqadi! Oleynikovning kazaklarini kutishayotgan bo'lishsa kerak... Ha, ha, shunday, xuddi shunday! Demak, uch tomondan qurshab kelishadi! Daryodan, faqat daryodan o'tishim kerak!»

— Otlaninglar! — buyurdi Namoz.

Olti otning tuyog‘i suvgaga tushayotganda qishloq ichidan gumburlagan o‘q ovozlari eshitila boshladи.

«Rahmat senga, sadoqatli ukam, Kenjavoy! — ko‘nglidan o‘tkazib borardi Namoz, — o‘la-o‘lguncha unutmaydigan ish qilding-ku, ukam!»

QASOS ALANGASI

I bob

Hamdamboyning vos-vos kasaliga duchor bo‘lgani

Qurollangan qasoskor yigitlar soni oltmishdan oshib ketdi. Namoz ularni olti to‘daga ajratib, har bir to‘daga o‘nboshi tayinlab, olti tomonga jo‘natib yubordi. To‘da yo‘lga chiqishi oldidan uning har bir yigit bo‘yniga Namoz o‘z qo‘li bilan tumor taqib:

- Xo‘sish, do‘stim tumorga nima deb bitilgan? — deb so‘raydi.
- Hazrat Navoiyning so‘zlari bitilgan.
- Takrorla, o‘sha so‘zlarni! — buyuradi Namoz.
- «Ilgimdin kelguncha zolim tig‘in ushotib, mazlum jarohatig‘a intiqom malhamin qo‘ydim», — takrorlaydi yigitlar.
- Bu so‘zdan qaytsang ne bo‘lur?
- Qatlimga roziman!

Shu yo‘sin Namoz Pirimqul o‘g‘lidan oq fotiha olgan qasoskorlar uchqur otlarga minib olib, goh Kattaqo‘rg‘on, Xatirchi, Ziyovuddin bekliklarida, goh Urgut, Kitob taraflarda, goho Jom tog‘lari etaklarida paydo bo‘lib qolishar, bunday paytlarda yillar davomida gerdayib, o‘zi xon, ko‘lankasi maydon bo‘lib kelgan boyu amaldorlar uchun sichqonning uyi ming tanga bo‘lib qolar edi. Ana shu boyligini berkitish uchun joy axtarib yurgan boylar orasida hammasidan ko‘proq vahimaga tushayotgani Hamdamboy edi.

Namoz Hamdamboydan tuhmat qilib, nohaq qamatgani uchun qattiq o'ch olarmish, bola-chaqasidan tortib, hammalarini oyog'idan osmoqchi emish, bir tanga ham qo'ymasdan, butun boyligini tortib olmoqchi emish, degan mish-mishlar, xunuk ovozalar tarqalib ketgan edi.

Katta intiqom kuni yaqinlashib kelayotganini Boybuvaning o'zi ham sezib turardi. Unga nohaq tuhmat qilganidan ko'nglining qayeridadir bir xijillik, qora bir tugun paydo bo'lgan, hatto, kechirim so'rab, oldiga borsam qalay bo'larkin, degan o'y ham tug'ilgan edi uning ko'nglida.

Boybuvaning tashvishi kun sayin ortar, bu tashvish vahimaga aylanib o'zini qo'yarga joy topolmay, tuzoqqa ilingan bedanadek tipirchilab yurardi. Avvaliga poyloqni kuchaytirdi, bo'lmadi. Poyloqda turgan yigitlar xuddi Namozning qasoskorlaridek ko'rinish ketaverdi ko'ziga.

Tillalarini sandiqqa solib, cho'lga berkitib keldi, yana bo'lmadi. Nazarida hamma boyligidan biryo'la mahrum bo'lib qolayotgandek tuyulaverdi.

Tarafimni olarmikan deb yo'qsillarni to'plab xudoyi oshi berdi. Yo'q, yurakdag'i vahima tarqa-madi. Bora-bora Boybuva ko'chaga ham chiqolmay qoldi. Goho uyqusidan:

— Qoch, Namoz kelyapti! — deb baqirib uyg'onadigan odat chiqarib, uqlashga yotgani qo'rqa digan ham bo'lib qoldi. Boybuva tilla to'la sandiqchani bag'riga bosib, goh hovliga yugurib chiqar, goh yerto'лага tushib ketar, goho molxonaga kirib olib qo'lini miltiq qilib, «Pax-pax-pax!!!» — deb kimlar biladir o'zicha otishma boshlab yuborar edi.

Boybuvaning vos-vos kasaliga chalinib qolgani aniq edi. O'g'il-qizlari tashvishga tushib, valine'matlarini o'qitish, dam soldirish uchun bugun galaxatim buyurishgan. Chilyosin bilan xatmi qur'onne qo'shib o'tkazmoqda edilar.

Avji saraton pallasi emasmi, garchi Boybuvaning ichkari tashqarili hovlisi dov-u daraxtlarga ko‘milgan. maydonchalarga anvoyi gullar ekilgan bo‘lsa ham, bari bir atrof dim, mehmonlar birovi rayhon dastasi bilan, boshqasi oppoq ro‘molcha bilan yuzi, ko‘ksini yelpib o‘tirishibdi. Ichkarida ikki katta so‘ri yonbosh qo‘yilgan, o‘n besh chog‘li oriq-semiz mullalar cho‘kka tushib, bir-birlariga gal bermay, boshlarini g‘alati-g‘alati silkitishib duolar o‘qimoqda. Par yostiqlarga behol yonboshlab olgan Hamdamboyning ko‘zlarini chirt yumuq, karaxt quloqlari ostida har bir so‘zi sehrlidek jaranglayotgan duolarga ko‘pam parvo qilmayotgandek, ammo o‘n besh mullo bir og‘izdan:

— Kuf!

— Suf!! — deganda paydo bo‘layotgan shabbodadan misdek qizib turgan tani xiyla rohatlanayotganga o‘xshaydi. Lekin bari bir shu paytda Boybuvaning ruhi injiq, o‘zi betoqat. Namoz ko‘zidan nari ketmayapti. «Yo‘q, u meni o‘ldiradi, albatta o‘ldiradi, — ko‘zlarini yungancha xayol surar edi Boybuva, — bo‘g‘ib o‘ldirsa ham ajab emas, o‘ldiradi-yu, tilla to‘la sandig‘imni olib qochadi...»

— Sandiq qani? — sakrab o‘rnidan turib ketdi Hamdamboy.

— Boybuva, marhamat qilib o‘tirsinlar, xudo xohlasa hammasi joyida bo‘ladi, — bir ovozdan deyishdi oriq-semiz mullalar.

Boy o‘tirganlarga shubha bilan bir-bir boqib chiqdiyu, o‘rniga yonboshlab, yana ko‘zlarini yumdi. «Mullalar orasida ham uning odami bor... ha-ha, sezib turibman...», fikridan o‘ta boshladi uning.

Tashqari hovlida ham ikki so‘ri bir-biriga birlashtirilib, katta joy hozirlangan. Dahbedning yigirma guzaridan, uzoq-yaqin qishloqlaridan tashrif buyurgan boy-u boyvachchalar, boyning dasturxonidan tortinmay taom yeishga haddi siqqan hamhard-u ulfatlar o‘tirishibdi bu yerda.

Suhbat, tabiiyki, Namoz Pirimqul o‘g‘li haqida borayapti. Mehmonlar «Turkiston viloyatining gazeti»da bosilgan Namoz haqidagi xabarlarni o‘qitib, eshitishyapti. Oq salla, oq surpdan yaktak kiygan chuvakkina bir mullavachcha gazeta o‘qir, boshqalari yelpinishib jim qulq solishar edi.

— «Namoz to‘dalari vajhidan — o‘qiy boshladi mullavachcha, — Dahbed pristavi, Dahbed volostnoy upraviteli Mirza Hamid Hasanboy o‘g‘li, Zamonbek Hamdamboy o‘g‘li o‘z yigitlarini qurollantirib yaxshi taraddud ko‘rib turibdi».

— Taraddud ko‘rib turgan emish! — g‘ijinib qo‘ydi havo dimligidan katta qorni temirchining damidek ko‘tarilib tushayotgan o‘rtta yoshli g‘o‘ppa semiz bir kishi, — oldiga tushib qochib yurgan bo‘lishsa-chi!

— Gap qo‘shmasinlar! — deb qo‘ydi chap qulog‘i yo‘q, qulq o‘rnida yosh bolaning kindigidek bir narsa bo‘rtib turgan ko‘k sallali boshqa bir kishi.

«Namoz, Abduqodirxo‘ja, Eshbo‘ri, — dona-dona qilib o‘qiy boshladi mullavachcha, — bosmachi o‘g‘rilar ko‘p nafar nadimlari bilan hech kimdan qo‘rqmay, Kattaqo‘rg‘on uyezdida bahuzur yurgan emishlar. Alarning yurgan yo‘llari va yotgan joylari jami fuqarolari garchi ma’lum bo‘lsa ham, ammo, ul bosmachilardan qo‘rqanlaridan so‘ragan amaldorlarga, ko‘rganim yo‘q, deb javob berar emishlar. Mundoq bo‘lganda mazkur yomon bosmachi o‘g‘rilarni hech kim tuta olmasa kerak».

— Tutib ham bo‘pti! — to‘ng‘illadi g‘o‘ppa semiz mehmon.

— Hoy, musulmon, jim bo‘ling deyaman! — ovozini xiyol ko‘tarib dedi bir qulog‘i yo‘q boyvachcha.

Mullavachcha boshqa bir gazetani olib, men sendan kammi, deb bir-birini pisand qilmay o‘tirgan mehmonlarga ko‘z tashlab qiroat ohangida yana o‘qiy boshladi:

«O‘tmish juma kuni Namoz o‘z nadimlari bilan Samarqand shahriga kirib, bir boyning hovlisini bosibdur...»

— Hozir Kattaqo‘rg‘onda yurgan edi-ku! — so‘radi bir boyvachcha.

— Hamma balo shunda-da, — uh tortib dedi boshqasi, — bugun Kattaqo‘rg‘onda, ertaga Samarqandda... ehtimol hozir biz o‘tirgan so‘rining ostida ham to‘rttasi berkinib turgandir.

— Ho, nafasizingizni sal issiqroq qiling, — ko‘kragiga bir tuflab oldi sersoqol mehmon, — saratonda hammayoqni muzlatib yubordingiz-ku!

“... Namoz Xatirchi qishlog‘iga borib, bir boyning oltimish ming so‘m pulini olib, andan Mir degan qishloqqa o‘tib, anda bir hindining yetmish ming tangasini olib ketibdur. Namoz Xatirchida katta bir bazmning ustidan chiqib, o‘shal bazmga jam bo‘lgan mo‘tabar zotlarga «Hammalaring dur-u hamyonlaringni o‘rtaga otib tashlanglar!» deb amr qilib, hammalarining hamyonlarini yig‘ib olib ketib qolibdur».

— Bas qiling, mullo! — toqati toq bo‘lib dedi go‘ppa semiz boy, — hadeb “boy-boy” deyaverasizmi!.. undan ko‘ra biror qarorga kelsak bo‘lmaydimi! Kim bo‘pti o‘sha yalangoyoq. Menga duch kelmayaptida, kelganda qulog‘ining tagiga ikki tarsaki tushirib, dalaga olib chiqib xo‘kizni o‘rniga qo‘shib yer xaydatar edim.

— Namozni-ya? — qo‘rqib u yoq-bu yog‘iga birqarab oldi bir qulog‘i yo‘q boyvachcha.

— Kim bo‘pti u, hammalaring vahima qilaverasanlar. Vahima qilaverib-ku, Boybuvamni rasvo qildilaring... Xudo haqqi hozir shu yerda bo‘lganda o‘sha Namoz bilan bir mushtlashgan bo‘lardim.

Garchi g‘o‘ppa semiz boy o‘zini hech narsadan qo‘rqmaydigan qahramon qilib ko‘rsatayotgan bo‘lsa-da, aslida dunyoning barcha vahimasi uning ichiga qamalib olgan, qo‘rqanidan shunday deyayotgan edi.

Suhbat bora-bora kuchayib, endi Namoz uyoqda qolib, mehmonlar Samarqand hokimi polkovnik Chertov janoblarini, yurtning mingboshisini g'azablay ketdilar, yurtning osoyishtaligini o'ylamay qo'yishdi, deb ulardan norozi ekanliklarini aytal boshladilar.

G'o'ppa semiz boyvachcha suhbatni qayoqqa burmasin bari bir oxiri borib Namozga taqlalaveradi. «Modomiki, hokim janoblarining shuncha askari, mingboshining to'qson navkari, o'shal battol Namozning yigitlariga bas kela olmayotgan ekan, demak, endi Samarqand harbiy gubernatori ishga aralashmog'i darkor», degan xulosaga keldilar. Shu deparaning oromi buzilgan jamiki puldor-u savdogarlari birlashib Namoz ustidan arz bitib general gubernatorga vakil yuborsak qalay bo'larkin, degan takliflar ham o'rtaga tashlandi... Axir tokaygacha bir yalangoyoq yigit tufayli yurak uynog'i bo'lib yashaymiz. Yo'q, yetar endi, pichoq borib suyakka yetdi. Ertadan qolmay arznomalar bitganimiz bo'lsin, degan qarorga kelishdi oxiri boyvachchalar.

— Hoy azizlar, manti sovib qoldi, — taomga taklif qildi bir qulog'i o'rni "kindikcha" bo'rtib turgan boyvachcha.

— Bay-bay-bay, manti emas, quyruqning o'zi-ku, bu!
— dedi boshqasi lablarini chapillatib.

— Boybuvamning ajoyib pazandalari bor-da!

— Qani-qani, marhamat qilsinlar.

— Yo'q-yo'q o'zlaridan bo'lsin!

Mehmonlar bir-birlariga taklif-u navozishlar qilib, xonadon egasi sha'niga shirin lutflar aytishib ta'riflab bo'lmas darajada ajoyib ishtaha bilan mantilarini tushuriyotgan edilar, shu payt katta darvoza yonidagi kichik eshikcha sharaqlab ochildi-yu, yelkasida miltiq, qo'lida to'pponcha to'rt azamat jadal kirib kelib so'rini qurshovga ola boshladi.

— Qasoskor Namoz nomidan buyuraman! — keskin bir ohangda dedi to‘da boshlig‘i, — hamyoningni chiqarib o‘rtaga tashla hammang!

Haligi Namoz bilan uchrashib, kuch sinashmoqchi bo‘layotgan xo‘ppa semiz boyvachcha boshqalardan qattiqroq qo‘rqib, tarrakday qotib qoldi. Og‘zi to‘la manti, yutishini ham, chiqarib tashlashini ham bilmay lunjini shishirib bir oz serrayib turgach:

— Me...ee...nnn, — deya, g‘o‘ldiray boshladi...

II bob

“Imperator hazrati oliylari nomidan buyuraman!”

Aslida yevropacha dvoryanlar uyi uslubida qurilib, ichiga Zarafshonning qo‘li gul me’morlari tomonidan naqshlar o‘yilgan, ganchdan rango-rang gullar solingan bu xona, sinchiklab qarasangiz, bamisoli bir chamanzorni eslatadi. Xona behad keng, ko‘zni qamashtirgudek yop-yorug‘, bezaklar ustiga nozik surtilgan oltin hallar mo‘l-ko‘l tushib turgan quyosh nurida yal-yal yonib, sarg‘ish jilolar berib turibdi. Xonananing to‘riga qo‘yilgan xushbo‘y hid taratib turuvchi sandal daraxtidan maxsus ishlangan guldor kresloda harbiy gubernator Gesket janoblari o‘tiribdi. Stol ustida dasta-dasta qog‘ozlar, o‘qilmagan nomalar... bularning barchasi Namoz Pirimqul o‘g‘li ustidan bitilgan axborotnomalar, guberniyaning o‘ttiz olti bo‘lisidan kelgan arznomalar, shikoyatlar.

— Nimalar bo‘lyapti, o‘zi, a? — tepakal boshiga kaftini bosib, ko‘zlarini chirt yumgan ko‘yi o‘y surayapti general janoblari. — Tavba, qayoqdagi bitta yalangoyoq boshimizga shuncha g‘alva orttirib o‘tirsa-ya... Buyoqda Samarqand otolithgaga tayyor turgan vulqondek biqirlab turibdi. Qo‘sinchilar noroziligi, ishchilar o‘rtasidagi

tartibsizliklar. Yo'q, yo'q! — stolni mushtlab o'rnidan turib ketdi gubernator janoblari.

Bir ming to'qqiz yuz beshinchi yilning yozi Gesket janoblarining hayotidagi eng bema'ni tashvishlar-u dilsiyohliklarga to'lib-toshgan yoz bo'ldi. Xudoning bir kuni yo'qliki, xotirjamlik bilan kechgan bo'lsa.. E, tavba, nimalar bo'lyapti o'zi...

— Tavba, — qo'llarini beliga qo'yib, xona o'rtasida tik turgancha o'y surardi general janoblari, — hammasiga sotsial-demokratlar boshchilik qilishyapti. Allaqaqachon tag-tomiri bilan quritishim kerak edi ularni. O'zim bo'shman, lattaman. Hammasiga Mixail Morozov bosh-qosh. Yuragim sezib turibdi. Ammo qo'linda asosim yo'q. Xudo xohlasa asosim ham bo'ladi. Shunaqangi ta'zirini berayki, sen notiqning!. Lekin Namoz... ongsiz, yovvoyi bir mahluq mening guberniyamda hammaga tahdid solib tursa-ya! Qaroqchi oldida mening gubernatorligim qayerda bordi?

Gesket janoblari nozik jarang beruvchi kumush qo'ng'iroqni ohista silkitib o'rniغا o'tirdi. Zalvorli guldor eshik ovozsiz ochilib ostonada harbiycha forma kiygan, yelkasidagi zarrin pogonlaridagi mayda yulduzchalar yal-yal yonib turgan xushbichim yigitcha ko'rindi:

— Xizmat, janobi oliylari!

— Kengashga taklif qilinganlar keldimi?

— Buyrug'ingizni kutishyapti, janobi oliylari.

— Chaqiring, o'sha qartabozlarni buyoqqa!

Xonaga birin-ketin Kattaqo'rg'on uyezdining hokimi polkovnik Chertov janoblari, Samarqand uyezd hokimi polkovnik Umanskiy janoblari, yordamchisi podpolkovnik Sokolskiy, oblast politsiya departamentining politsmeysteri polkovnik Gusakov janoblari, Gesket janoblarining barcha ishlar bo'yicha o'rindbosari polkovnik Susaninlar kirib har biri o'z mavqeい, darajasiga yarasha joy tanlab uzun stol atrofiga o'tira boshladilar.

Gubernator janoblarining fe'li aynigani shundoqqina ko'rinib turibdi. Tabiatan tajang, sirkasi suv ko'tarmaydigan, har bir so'zni piching-u kesatishlar bilan aytadigan bu keksa hokimga quvnoqlikdan ko'ra, negadir, ko'proq tajanglik yarashar, kulib so'zlagandan ko'ra, qovog'ini uyub so'zlaganda u xiyla xush ko'rindi.

General janoblari go'yo xonasiga tashrif buyurayotganlarni mutlaqo ko'rmayotgandek baland derazalar orqali hovliga ko'z tashlab o'tirardi. "Qimorbozlar, — deb o'yaldi u, — bir-biringning cho'ntagingni qoqlashga, xotinlaringni yo'ldan urishga ustasi farangsizlar... Pora olishda senlarga teng keladigani yo'q. Ammo, qayoqdagi bir qaroqchini bir yildan buyon tutolmay, raport ustiga raport yozasanlar. Hozir so'z bersam har biring o'zingni donishmand qilib ko'rsatasan, tadbirkorlikda Suvorovdan oshib tushaman deysanlar..."

— Janobalr, — sekin gap boshladi general Gesket, — ahvollaringni so'rab o'tirmayman, yaxshi bo'lsa kerak. Menikini ham so'rab o'tirmanglar, xudoga shukur yomon emas. Bugun biz Namoz Pirimqul o'g'li haqida uzil-kesil gaplashib olgani to'plandik. Bilmadim, bu qaroqchi qachongacha jazosiz yurar ekan! Polkovnik Susanin, so'z sizga!

Bundan ikki oy muqaddam xuddi shunday kengash bo'lganda Namoz harakatini tugatish bo'yicha tezkor gruppa tuzib polkovnik Susanin unga boshliq etib tayinlangan, Samarqanddan to Kattaqo'rg'ongacha bo'lgan bo'lislardagi askarlar uning ixtiyoriga berilgan edi. Polkovnik yoshiga yarashmaydigan bir chaqqonlik bilan dik etib o'rnidan turib, katta charm portselidan qog'oz olarkan:

— Janobi oliylari, ruxsatingiz bilan, — deya negadir juda shoshilib gapira boshladi. — Payshanba bo'lisipristavi kapitan Golov reportiga qaraganda...

— Qo'ying o'sha reportlarni! — jerkib berdi general.
— menga raport emas Namoz kerak!

— Janobi oliylari, uni tutish oson bo'lmayapti. O'ttiz pristavning hammasi safarbar etilgan... lekin...

— Nima lekin?

— Lekin, janobi oliylari, qaroqchilarining otlari biznikilarga qaraganda uchqurroq...

— Topgan bahonangizni qarang-a, afti g'alati burishib ketdi keksa generalning, — undan ko'ra "biz landovurroqmiz", desangiz yaxshi bo'lardi, polkovnik!

— Ehtimol...

— Namozning shaykasida taxminan qancha odam bor, aniqladingizmi?

— Taxminan ikki yuzga yaqin.

— Aniq aytolmaysizmi?

— Aniq ma'lumot yo'q, janobi oliylari.

— Hammasi qurollanganmi?

— Bir narsa deyolmayman.

— Namoz hozir qayerda harakat qilyapti?

— Kechagi ma'lumotga ko'ra, — papkasidan yana bir qog'oz oldi polkovnik Susanin, — biram nomlari qiyinki, ha, mana Jo'yidevona atroflarida harakat qilyapti.

Darg'azab general bilan dovdirab qolgan polkovnik o'rtalarida bo'layotgan asabiy savol-javob Kattaqo'rg'on uyezd hokimining bir luqmasi bilan to'satdan to'xtadi.

— Kechiradilar, — dedi u o'rnidan yarim turib, — Namoz hozir Mitan bo'lisida, qo'limda aniq ma'lumot bor.

— Menimcha, — gapga aralashib e'tiroz bildirdi Samarqand uyezdi hokimi. — Namozning otryadi shu kecha-kunduzda Nurota tomonlarda yuribdi.

— Namozning o'zi qayerda, deyapman? — generalning bu savoli munozara boshlashga tayyor turgan janoblarining hammasiga qaratilgan edi. Tik turgan Susanin savol menga berildi deb o'ylab, "joylarda bir-biridan mustaqil harakat qilayotgan otryadlarning barchasi Namoz ismi bilan ish yuritadi, shuning uchun

uning o‘zi shaxsan qaysi otryadi ichida ekanligini aniqlash mushkul...”, deb suhbatga aniqlik kiritmoqchi bo‘lgan edi, keksa general endi rosmana tutaqib ketdi. Tutaqib ketganda gubernator janoblarining ovozi, odatda juda mayin, xuddi erkalayotgandek bo‘lib eshitilardi:

— Azizim, hozirgina Namoz Payshanbada deb qasam ichayotgan edingiz-ku! — qalampirdek achchiq kinoya bilan so‘radi general, — yoki men yanglish eshtiddimmikan?

— Men, janobi oliylari...

— Xo‘s? — to‘satdan oq oralagan siyrak qoshlari g‘alati chimirilib ketdi generalning, — uni tutmoq uchun qanday choralar ko‘ryapsiz?

— Avvalo, otryad a’zolarini aniqlayapman.

— Yaxshi.

— Namozdan pul olgan, naf ko‘rgan kishilarga jarima solayapmiz, shunday qilib uni yakkalab qo‘ymoqchimiz.

— Chakki emas.

— Namozni berkitgan kishilarni qamoqqa olish haqida buyruq berdik.

— Juda soz.

— Din peshvolari nomidan «Namoz Pirimqul o‘g‘li dindan qaytgan», deb e’lon qildirdik.

— Xo‘s, yana?

— Qozilar sudi Namozni otib o‘ldirishga hukm chiqarib berdilar.

— Azizim, bularning hammasi yaxshi, — deb qo‘ydi general janoblari, — lekin u bosqinchini otib o‘ldirish uchun avval qo‘lga tushirish kerak-ku! Chiroyli tadbirlar belgilayapmiz-u, ammo, natija chiqmayapti. Bilib qo‘ying, Turkiston general gubernatori Grodekov janobi oliylari qattiq tashvishdalar. Har kuni, har soatda axborot berib turishimni talab qilyaptilar.

Gesket janoblari kengashda ishtirok etayotganlar ning barchasidan Namoz harakati xususidagi fikr-u

mulonazalari, bu «yuqumli kasallik»ning oldini olmoq uchun qanday chorai tadbirlar belgilayotganlarini alohida-alohida so‘rab chiqdi. Rus ofitserlarida qattiqqo‘llik, tadbirkorlik yetishmayotganligi, shuning uchun ham bevosh avom qarshisida ojiz bo‘lib qolayotganligi haqda alam bilan, uzoq gapirdi. Namozni tutishga ishtirok etmayotgan, yordam berishni xohlamayotgan bo‘lis hokimlari, ellikboshi-yu mingboshilarni zudlik bilan ishdan olib tashlab, o‘rniga imperator oliy hazratlariga sadoqat bilan xizmat qilishga tayyor turgan kishilarni tayinlash kerakligi haqida uyezd hokimlariga ko‘rsatma berdi.

— Janob Gusakov, so‘z sizga! — dedi general so‘zlashdan charchadi shekilli, yumshoq o‘rindiqqa asta cho‘kib.

Politsmeyster Gusakov uning axborotini birinchi bo‘lib tinglamagani va kunora yetkazib turgan reportlarini loaqal gap orasida bo‘lsa ham eslatib o‘tmagani uchun izzat-nafsi olinib, Gesket janoblaridan xafa bo‘lib, «General bo‘lsang o‘zingga, vaysaqi xotinga o‘xshab hadeb javrayberasanmi», degan so‘zlarни fikridan o‘tkazib o‘tirgandi. Shoshmasdan o‘rnidan turdi:

— Janobi oliylari, umuman biz ham talay tadbirlar belgilab qo‘ydik.

— Masalan?

— Masalan, har bir qishloqda agentlarimiz bor. Ular bizni kerakli ma’lumotlar bilan ta’minlab turishibdi. To‘g‘ri, ma’lumotlar kechikib kelyapti, qishloqlar o‘rtasidagi aloqa yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan. Susanin janoblarining fikri to‘g‘ri. Qaroqchilar bag‘oyat uchqur otlarga minib olganlar. Ko‘pincha biz ularni quvib yetolmayapmiz. Buning ustiga avom xalqning ko‘pchiligi Namoz tarafida. Buni ham unutmasligimiz kerak. Aytishlaricha, u yo‘qsillarga pul bilan, oziq-ovqat bilan yordam berayotgan emish. Lekin, shunday bo‘lsa ham

Namoz nomi bilan harakat qilayotgan ba'zi bir otryadlarga o'z odamlarimizni kiritishga muvaffaq bo'ldik...

— Mana bu tadbiringiz zo'r bo'libdi, janobi polkovnik! — xursand bo'lib ketdi shekilli, general kaftlarini bir-biriga ishqab qo'ydi, — yovning tashida bo'lguncha, ichida bo'l, degan gap bor. Garchi bu eski gap bo'lsa ham, hech qachon eskirmaydigan hikmatdir. Buni unutmasligingizni so'rayman, janoblar. Qo'rg'onnini tashidan ololmasak, ichidan nuratishimiz kerak. Xo'sh, yana, davom eting.

— Namozni tirik tutib kelgan yoki boshini kesib kelgan kishiga katta pul va'da qildik, — axborotini davom ettirdi politsmeyster janoblari.

— Bu endi eski gap. Lekin, menga qarang, polkovnik, siz shuncha pulni qayerdan olasiz? Bitta kallakesarni deb poshsholik xazinasidan shuncha pulni isrof qilishga qanday jur'at etdingiz?

— Janobi oliylari, ruxsatingiz bilan aytSAM, bu mablag' xazinadan olinmaydi. Namozdan jabr ko'rgan, undan qo'rqib, yuragini hovuchlab yurgan puldorlar hokim-u mingboshilar Namozga qarshi ishlatingiz, deb juda katta mablag' jamg'arib berdilar... biz mukofot pulini ana shu jamg'armadan berurmiz.

— Ofarin, mana bu tadbiringiz hammasidan zo'r bo'libdi! — Gesket janoblari ohista qarsak chalib qo'ydi, — lekin, janob polkovnik, menga aytning-chi, qaroqchi Namozning boshi siz aytgan yuz ming tangaga arzirmikan?

— Arziydi, — bir daqiqa to'xtab, so'ng miyig'ida kulgancha davom etdi politsmeyster, — agar o'zimizning boshimizni ehtiyyot qilishni istasak, arziydi!

— Nima, Namoz bizga ham tahidid soladi dek o'ylaysizmi? — miyig'ida kulib, istehzoli bir ohangda so'radi general gubernator.

— Namoz hozir Samarqandda!!!

- Nima?!
- Bugun kechasi Yoqubxon boyning uyini bosdi!
- Mening qandolatchimni-ya! — ikki kaftini stolning qirg'og'iga bosib sekin o'rnidan tura boshladi keksa general, — Yoqubxon boyni-ya?
- Ha, o'shani!
- Imperator oliv hazratlari nomidan buyuraman, — xuddi katta qo'shinni hujumga olib kirayotgandek bir vajohat bilan dedi general, — qaroqchi Namoz otryadini bir haftaga qolmay tugatasiz! Bo'lmasa, hammangizni ishdan olib tashlayman!

III bob

Qasoskorlar qarorgohi

Buxoro amirligiga qarashli Xatirchi bekligi yaqinida Oqdaryo bilan Qoradaryo qo'shiladigan xushmanzara bir joyda orolcha hosil bo'lgan. Nari borsa uch ming tanob keladigan bu orolcha qamish-u qo'g'aylar bilan qoplangan.

Sho'rxok maydonlarda yulg'in-u yantoqlar o'sib yotadi. Orolchaning ko'p qismi botqoqlik va onda-sonda uchraydigan mayda ko'lchalardan iborat bo'lgani uchun bu atroflardan yozmi-qishin o'rdag-u qashqaldoqlar arimaydi.

Ammo, ovchilar bu yerga qadam bosishga botina olmaydilar. Orolda arslonlar yashaydi. Bitta o'rdak otaman deb vahshiylarga yem bo'lib ketgan ovchilar haqida atrofdagi qishloqlarda ko'p afsonalar to'qilgan.

Namozning behisob qarorgohlaridan biri shu yerda. Orolchaning qulaylik tomonlari ko'p. Avvalo u amirlik bilan Kattaqo'rg'on uyezdi chegarasida joylashgan. O'ngdan xavf paydo bo'lsa chapga, chapdan xavf paydo bo'lsa, o'ng tarafga ot qo'yib ketish imkoniyati bor. Undan keyin orolcha chor tomondan daryo bilan o'ralgan

emasmi, daryo suvlari to'satdan qilinadigan hujumdan Namozni ehtiyot saqlaydi. Orolga Oqdaryo orqali o'tiladigan yakka-yu yolg'iz kechuvni markentli kemachi Xudoyberdi bobogina biladi. Chol Namozning daragini eshitgandayoq g'oyibona uni yaxshi ko'rib o'ziga o'g'il qilib olgan. Qasoskorlar har oyda bir martaba shu yerga tunagani, to'g'rirog'i bir-birlari bilan uchrashib, navbatdagi harakatlar rejasini tuzgani kelishadi.

Kech payti edi. Kunbo'yi yer-u ko'kni xumdondek qizdirgan saraton quyoshi asta-sekin Oltinsoy tog'lari ortiga o'tib keta boshladi. Osmon rutubatli. Qamishzorlar orasida basma-basga qurbaqalar sayrashadi, qayerdadir kechki ovga chiqqan ilon chirillarydi, qushlarning patirlatib qanot qoqqani, qamishzorlarning shatirlagani eshitilib qoladi. Ahyon-ahyonda Qoradaryo tomondan esgan yengil epkin dimoqqa achigan loy, chirindilar hidini keltirib uradi.

Yalanglikdagi qamishdan omonat qurilgan katta, keng kapa yonidagi yero'choqda biqirlab katta qozon qaynaydi. Kimdir o't qalab, o'choq atrofida o'ralashib yuribdi. Nariroqdag'i omonat qoqilgan qoziqlarga bog'langan otlar dumi bilan tinmay pashsha qo'rib, g'ars-g'urs beda chaynaydi. Maydondagi qurigan qamishlar ustiga to'shalgan katta kigiz ustida Namoz o'tiribdi. Xotini Nasiba uning yelkasidagi yarasini siqib, patosini chiqarish bilan mashg'ul.

— Og'riyaptimi? — achinib so'raydi suyukli xotini.

— Siqaver, chidaso bo'ladi,— tishini-tishga bosib deydi Namoz.

Bundan ikki oycha oldin Namoz Payshanba mavzeida to'satdan qurshovga tushib qoldi. Tunagani o'rirkzorda to'xtashgan edi. Eshimoqsoq cho'llarida hech qanday tantanasiz, childirma-yu surnaysiz Namozning opasi Ulug'oy, qaynonasi Bibiqiz xola, bir mullo-yu o'n besh chog'liq yigitlar ishtirotkida ikki yoshning nikoh to'ylari bo'lib o'tgan. O'shandan buyon

Nasiba sevgilisining yonida, kunduzlari birga ot qo'yadi, tunda hech kimga ishonmay uning qoshida poyloqda turadi... O'sha Payshanbadagi o'rikzorga tunagani tushgan kechalari ham Nasiba odatiga ko'ra uyg'oq edi.

— Namoz aka, Namoz aka, deyapman, — hovliqib erini turkilay boshladi Nasiba.

Namoz juda tez uyg'onishga o'rganib qolgan. Uyqusi ochib, darhol boshini ko'tardi:

— Nima deysan?

— Otlar bezovta kishnayapti!

Namoz shoshilib buyruq berdi:

— Yigitlar, otlaninglar!

Yo'q, kechikishgan ekan. Harbiy pristav Petr Shirikovning askarlari o'rikzorni chor tomondan qurshab kelmoqda edi.

— Yorib chiqamiz, orqamdan! — o'kirib yubordi Namoz.

O'sha kechasi uch do'stlaridan judo bo'ldilar. Namozboy yelkasidan o'q yedi. Yaralanganini Lolovoy dashtlariga yetib olganlaridan so'nggina payqab qoldi u... O'shandan buyon Namozboyning yarasiga Nasiba qaraydi, siqib patosini chiqaradi, iliq suv bilan yuvib, Sergey tabib maxsus tayyorlab berib yuborgan dorilardan surkaydi, chap qo'li, yelkalarini soatlab uqalaydi. Kechalari xudoga yolvorib, suyukli erining yarasiga tezroq shifo berishini so'raydi.

— Qani, qo'lingizni sekin-sekin ko'taring-chi,— iltimos qildi Nasiba.

— Voybo'y, juda qiynab yubording-ku, — boshini silkitib qo'ydi Namoz. So'ng chap qo'lini yelkasi barobar ko'tarib, bir nafas havoda muallaq ushlab turdi.

— Qo'lingizga jon kirib qolibdi-ku, Namoz aka! — o'zida yo'q sevinib ketdi Nasiba.

— Lekin, jimirlashi qolmayapti, nazarimda joni yo'qdek.

- Endi barmog‘ingizni tugib musht qilingchi. Sergey bobo «qo‘li mushtga kelsa shu tuzalgani», degan edilar.
- Mana, jonio, bo‘ldimi?
- Xudo xohlasa, barmoqlaringiz ham jonlanay deb goldi!

Nasiba erining yelkasiga yo‘l-yo‘lakay yuvib, ot ustida quritib kelgani oq chit yaktakni tashlab boshiga gulli dastorini chiroyli o‘rarkan, negadir uning qizib turgan keng ko‘kragiga boshini qo‘yib, bir nafas jim qoldi... Ishqilib, xudoning o‘zi asrasin suyuklimni. Unga qiyin, juda ham qiyin shu paytda. Tun-u kun ot ustida, na yeb-ichishida, lazzat-u na yotib-turishida halovat bor, na to‘yib uxlaydi, na bir miriqib dam oladi u... Har odimda xavf kutadi uni. To‘ralar tomonidan yollangan sotqinlar otib o‘ldirish uchun har joy, har joylarda poylab, pisib yurishibdi. Boshini kesib olib borib, mukofot olish payida yurganlar son mingta. Uning esa bularni o‘ylashga vaqt ham, toqati ham yo‘q. Uni deb quroq ko‘tarib chiqqan yuzlab qasoskor yigitlarni otlantirishi, quroq berishi, boqishi kerak. Buning ustiga mana bu yara uning tinkasini quritib, quruq suyak qilib qo‘ydi. Ozib-to‘zib, naq qovurg‘alari sanalib goldi uning...

Tabiatan rahmdil, yumshoq ko‘ngil bo‘lgan Namoz ba’zan rafiqasining ana shunday ko‘ksiga bosh qo‘yib, nozlanishiga erk berar, katta, dag‘al qo‘llari bilan allaqanday xushbo‘y hidlar ufurib turgan sochlardan silab erkalar, bunday paytlarda ko‘pincha, olishuvlar, otishuvlar tufayli dag‘allashib ketgan qalbida allaqanday shirin, totli tuyg‘ular gupurib ketar, entikar edi... Nasibasiga achinar edi u. Axir, qiz bo‘lib tuzukkina to‘y ham ko‘rmadi bechora. Turmushga chiqqan tengqurlari qatori uy yasatib, taqinchoqlar taqib, chiroyli liboslarini ko‘z-ko‘zlab kelinchaklik gashtini ham surolmadi. To‘ylari bo‘lgan kechasiyoq quvg‘in boshlangan. O‘sandan buyon ot ustidan tushmaydi bu qiz. Goh mozoristonda, goh changalzor-u to‘qayzorlarda tunashadi. Otishmalar,

qilichbozliklar, battol boy-u zolim hokimlarni kaltaklashlar... Axir, nima bo'lganda ham bular ayol kishining ishi emas-da! Qiyin, juda qiyin Nasibasiga!

Namoz xo'rsinib bosh chayqadi. Sog' qo'li bilan Nasibaning sochlaridan ohista siladi:

— Tur endi, jonim, bir oz mashq qilaylik. Iye, yig'layapsanmi?

— O'zim, shunday... — dedi Nasiba kaftlari bilan yuzini sidirib.

— Onangni sog'indingmi?

— Yo'q, o'zim, o'pkam to'lib ketdi.

— Yig'lama, jonim, xudo xohlasa hammasi joyida bo'ladi.

— Sizga achinaman, Namoz aka.

— Voy tentagim-ey, menga nega achinasan? Ostimda uchqur otim, qo'limda qilich, yonimda suyukli xotinim! Men erkin qushman-ku, jonim. Erkim o'zimda. Demak, men bu dunyodagi eng baxtli kishiman. Undan ko'ra erk-u huquqi toptalib, najot yo'lini topolmay, ingrab yotgan minglab yo'qsillarning taqdiriga achinaylik, o'shalarga yig'laylik. Yo'q, shirinim, men oz bo'lsa ham ozodlik nash'asini totib ko'rdim. Men uchun yig'lama endi, kelishdikmi?

— Kelishdik!

Nasiba sakrab turib, Namoz akasining qo'lidan tortdi. Shundoqqina yonginalarida kigiz ustida turgan ikki to'pponchani olib, qamishlar orasidan ketgan yolg'izoyoq yo'l orqali boshqa bir maydonchaga o'tdilar. Turmush qurbanlaridan buyon, imkoniyat tug'ildi deguncha, goh miltiqdan, goh to'pponchadan belgilangan mo'ljalga o'q uzib mashq qilishadi. Nasiba yaxshigina mergan bo'lib qolgan. Hatto u ot choptirib ketaturib ham aniq mo'ljalga ola oladi. Yerda turganida osmonda uchib borayotgan qushni bemalol urib tushiraveradi.

— Ot! — dedi Namoz qo'lidagi maxsus tayyorlangan va o'q otilaverganidan ilma-teshik bo'lib ketgan latta tugunchani ko'kka irg'itib. — Tez bo'l, ot!

Nasiba garchi tuguncha yerga tushguncha tepkini uch bora bosgan bo'lsa ham bir marta tegiza oldi, xolos.

— Shoshilib qoldim.

— Shoshmaslik kerak, — ta'kidladi Namoz, — shoshsgang mo'ljalni to'g'ri ololmaysan. Imillasang, yana bir balo, unda raqibing seni otib qo'yadi. Kim bir daqqa kechiksa, o'sha yutqizadi. Bizning ishimiz ana shunday, jonim. Eng muhimi, sovuqqon bo'lish kerak. Senga o'xshab, hayajonga berilib, o'zimni yo'qotib qo'ygan paytlarim ham ko'p bo'lgan. O'shanda yaxshi imkoniyatlarni qo'ldan boy berib qo'yganman... Qani tayyorlan, ot! Barakalla, bu gal zo'rsan!

Qosh qorayguncha qamishzorlar ortidan o'q tovushlari, er-u xotinning qiyqirib kulgan baxtiyor ovozlari eshitilib turdi

IV bob

Shayton yo'ldan ozdirgan yigit

Qorong'i tushishi bilan o'nboshilar birin-ketin qarorgohga kelib, Namoz bilan ko'rishib bo'lgach, ovqatlanishga o'tira boshladilar. Kechki taomdan so'ng Namoz jo'ralaridan ajralib omonat qurilgan qamishkapaga o'tdi. Odatda u o'nboshilarini yolg'iz qabul qiladi, oralarida bo'lgan suhbatni ko'pincha boshqa o'nboshilaridan sir tutadi.

— Qobilni chaqir, — dedi Namoz uning buyrug'iga mahtal bo'lib turgan Kenja Qoraga.

Xiyol o'tmay qamishkapaga yigirma sakkiz-o'ttiz yoshlardagi o'rta bo'y, xipcha bel, harakatlari chaqqon Qobil kirib keldi.

— Obbo Namozboy-ey, yaralar tuzalay deb qoldim? axir? — qamish to'shalgan yerga o'tirayotib so'radi o'nboshi.

— Xudoga shukur, — negadir to'satdan qovoqlarini uyib oldi Namoz, — xo'sh, qaysi yurtlarda, qaysi muzofotlarda bo'ldingiz, gapiring Qobil aka.

— Shu Payshanba, Jumabozor taraflarda, o'zingiz aytgan joylarda bo'ldim. — Axborot berdi o'nboshi.

— Odamlarning kayfiyati qalay?

— Hammasi sizni, yigitlariningizni duo qilyapti, Namozboy.

— E, bu eski gap-ku, Qobil aka.

— Yangisi shuki, jumabozorlik o'n uch yigit agar ot bilan quroq bersak bizga qo'shilishmoqchi.

— Quroq... — g'ijinib qo'ydi Namoz, — hammasiga quroq kerak, ot kerak... Panshaxa bilan urishib bo'lmaydi, buni o'zimiz ham bilamiz.

— Yana bir gap shuki, bozor kuni jarchi yollab sizning nomingizdan jar chaqirtirdim.

— Jar chaqirtirdim? — o'tirgan o'rnila bir qo'zg'olib qo'ydi Namoz.

— Ha, shunday qildim, — davom etdi Qobil o'nboshi,
— «Hokim-u to'ralarning betiga tupuring, boy-u savdogarlar oldida qaddingizni g'oz tuting, ularga egilmang! Orqangizda qasoskor Namozboyning yigitlari turibdi», degan gaplarni ayttirdim.

— Keyin nima bo'ldi? — o'yga tolib so'radi Namoz.

— Keyin To'raboqqoldan tortib olingan bir xurjun kumush tangani bozorchilar o'rtasiga sochtirib yubordim. Keyin...

— Xo'sh, keyin-chi?

— Keyin mingboshining yigitlari bilan otishma bo'ldi?!

— Otishma bo'ldi.

— Ha, otishma bo'ldi. Qattiq otishdik. Ravshan, Zamon degan yigitlarimdan judo bo'ldim... Siz ularni yaxshi bilardингиз.

— Bola-chaqasi bor edi bechoralarning, — yurakbag'ri ezilib dedi Namoz.

- Dafn etganimizdan keyin har birining uyiga bir hovuchdan tilla tanga berdirib yubordim.
- Yaxshi qilibsiz. Ayting-chi, o'nboshi, odamlar bizning orqamizdan ergasharmikan?
- Hozir ergashmas deb qo'rqaman.
- Nega bunday deb o'ylaysiz?
- Erkak zoti borki, hozir hammasi dalada. Ekin-tikini bilan mashg'ul ular.
- Kuzga borib-chi? Kuzda ko'tarilarmikin xalq?
- Xudo xohlasa...

Rahmat sizga, bo'shsiz, dampingizni oling. Namozning yoniga birin-ketin Esergep bilan Sherniyoz kirishdi: kiyim-boshlari bir ahvolda, soch-soqollari o'sib yuzlari tanib bo'lmas bir qiyofada, o'zлari ham xiyla charchagan, horg'in ko'rinishardi. Namoz shoshilib o'rnidan turib garchi xiyol avval ko'rishib hol-ahvol so'rashib olgan bo'lsa-da, yana ularni galma-gal bag'riga bosib, yelkalarini uzoq siladi. Namozboyning topshirig'i bilan bu ikki ajralmas do'st Mari degan shaharga ahaltaka uchqur otlar xarid qilish uchun ketishgandi, hozirgina o'sha yoqdan qaytib kelishdi ular.

— Xo'sh, qozoq do'stim, gapir endi! — dedi Namoz qamish ustiga cho'kib.

— O'si o'zing aytqankimi qildiq, — so'z boshladi Esergep mammun bir qiyofada. — Kimda uchqur at barlig'ini eshitsak, axtarib tabib savdasini qildik. Paygalarda chapdiq, birinchliqtি alg'an atlarg'a talashib-tartishib o'tirmay iyesi so'rag'an puldi beraberdiq, shuytib tulparlarda qo'lg'a kiritaverdiq.

— Jami qancha ot keltirdingizlar? — qiziqsinib so'radi Namoz.

— Jiyirma chaqtி.

— O'zimiz mingan bilan yigirma ikkita, — gapga qo'shildi Sherniyoz, — Namoz aka, bular ot emas, lochin! Qanon chiqarib uchmasa odam emasman.

— Mirza Hamidning dodini berar ekanmiz-da! — xursand bo'lib ketdi Namoz, — lekin boplabsizlar, barakalla azamatlar... Xo'sh, o'sha yoqlarda odamlarning kayfiyati qalay?

— Biz barib tushqan o'vi Marida temirjo'lchilar minan kazak askardar o'rtasinda atishpa bo'lg'an, — axborot berdi Esergep, — ko'p qon to'kulgen ko'runt, an so'ng temirjo'lchilarg'a kasiblar qo'shulg'an... Tashqanttin askar barib kupin qilichtin o'tqazgan... lekin u tarafdarda-da qasaskar jigitlar bash ko'tarajatqan emish...

— Rost aytayapsanmi?

— Karvon saroylarda duv-duv gap, — suhbatga qo'shildi horib-charchab turgan Sherniyoz, — hatto sizning ovozangiz o'sha taraflarga ham borib yetibdi.

— Yo'g'e!

— Qasam ichardim-u, lekin urishib berasiz-da.

— Rahmat sizlarga, do'stlarim, — shu paytda Namozning kayfiyati ko'tarilib, qulfi dili ochilib ketgan edi. — Keltirgan yaxshi otlaringiz uchun ham, xushxabarlariningiz uchun ham mingdan-ming rahmat sizlarga. Endi borib dam olinglar. Gaplashadigan gaplar ko'p, fursat topib gaplashib olarmiz...

Navbati yetib Namozning huzuriga Nazarmatvey kirdi. Tabiatan quvnoq, sergap, hech qachon hech narsani tashvishini qilmaydigan oq ko'ngil Nazar Matveyevichni do'stlari goho qisqagina qilib «Nazarmatvey» deb chaqirishadi. Bolaligidan buyon o'zbeklar orasida yashab, o'zbek tili urf-odatini yaxshigina bilib olgan oqsariq yuzli, ko'k ko'z, mallasoch bu yigit Namoz yigitlaridek o'zbekcha chopon kiyib, boshiga ko'k parchadan ixcham salsa o'rabi olganda askar yigitdan ko'ra ko'proq u mullavachchalarga ham o'xshab ketar edi. Namozning yigitlari bir-birlari bilan hazilkash, ko'ngli yaqin o'rtoq bo'lib ketishgan. Bir-birlariga laqab qo'yib, goho askiyalar aytishadi, qiziqchiliklar qilishadi.

Askiyaboshlardan biri so‘z o‘yiniga berilib ketib, Nazar Matveyevichni «Nazar mullo» deb yubordi. Shushu bo‘ldi-yu, o‘rtoqlari goho uni Nazar mullo, goho Nazarmat deb chaqiradigan bo‘lishdi. Nazarmatvey hozir otryadning joni-dili bo‘lib qolgan qurol topish, o‘q-dori tayyorlash, yangi kelgan yigitchalarga ot minish, miltiq otishni o‘rgatish uning bo‘ynida, usiz shu kechakunduzda Namoz hech narsa qilomagan bo‘lardi. Unga qattiq suyanib qolgan. Nazarmatvey Namozning huzuriga boshini quyi solib, g‘amgin bir ahvolda kirdi — Suren Dadayanning o‘limi uning qaddini bukib qo‘ygan edi.

— Eshitdim, — dedi Namoz do‘smini qarshilash uchun o‘rnidan turarkan, — hammasini eshitdim, ajoyib yigit edi, lekin nachora, do‘stim!

— Qo‘limda jon berdi, — Namoz ko‘rsatgan joyga o‘tirayotib gap boshladi Nazarmatvey. — Bechora joni chiqib boryapti-yu, «agar senga nasib qilib, mening onaginamni topa olsang, oyoqlarini o‘pib qo‘ygin», deydiya! Esingdami, Ivanboynikida yurganimizda daryo bo‘ylarida qanaqangi mungli ashulalar aytib berardi bizga...

— Hammasi esimda, — xo‘rsindi Namoz.

— Esingdami, baliq tutib o‘tirgan paytimizda qilgan qasamyodimiz? Tirik bo‘lsak, shu uch yetim hamisha bиргамиз, o‘lsak bir-birimizni ko‘mamiz, deb qasamyod ichgandik...

— Qo‘y, yig‘lama do‘stim, — betoqat bo‘lib o‘rnidan turib ketdi Namoz. — Undan ko‘ra menga tafsilotini gapirib ber, axir Suren darrov o‘zini o‘qqa oldirib qo‘yadigan landovurlardan emas edi-ku!

— Gapiraman, hammasini gapiraman, — boshini alam bilan chayqab, xo‘rsina-xo‘rsina davom etdi Nazarmatvey, — topshirig‘ingga binoan biz avval kazak askarlar kazarmasini sinchiklab o‘rgandik, o‘ttiz soldat, ikki ofitser to‘ra bor ekan. Qurol-yaroqlar saqlanayotgan

ombor kazarmaning chap biqinida ekanligini aniqladik. Hujum qilsak baribir kazaklar bizni qirib tashlaydi, o'ylay-o'ylay oxiri Suren ikkimiz bir qarorga keldik... Otryadni uch o'nlikka bo'ldik. Birinchi o'nlik kazarmaga hujum qilib, darrov orqasiga chekinadi, izzat-nafsi haqoratlangan kazaklar ularni quvlashga tushadi, pistirmada yotgan ikkinci o'nlik kazaklar ortidan chiqib orqaga qaytishlariga imkon bermay turadi.

Xuddi shu paytda men o'zimning o'ngligim bilan yashin tezligida kazarmaga bostirib kiraman-u ombordagi miltiqlarni olib chiqib ketaman...

— Lekin rejalaring chakki bo'limgan ekan! — tan berib dedi Namoz.

— Natijasi ham soz bo'ldi, — davom etdi Nazar mullo.

— Yigirma to'rt miltiq, uch ming dona o'q olib chiqib ketdim... lekin, do'stginamdan judo bo'ldim, Namozboy, bolalikdan birga o'sgan edim u bilan.

— Ilojingiz qancha, jang qurbonsiz bo'lmaydi deydilar...

— Ukamdek bo'lib qolgan edi, — yana alam bilan bosh chayqadi Nazarmatvey, — eng yomoni men yana yetimcha bo'lib qoldim, Namozboy.

O'nboshilar keltirayotgan xabarlar Namozning goh qalbini tirnar, goh dilini yayratib yuborar edi. Kenja Qora hammasidan ham xunuk xabar keltirdi: Ziyovuddin begligida harakat qilayotgan o'nboshi Arslonqul boy-u badavlatlardan tortib olingen boyliklarni ularni haqiqiy egasi mazlumlarga tarqatish o'rniqa allaqayerlarga berkitib yurgan emish! Nahotki, Namoz nomidan u talonchilik qilayotgan bo'lsa! Dahshatku bu! Namoz va uning qasoskor yigitlarining nomini yomonga chiqarish, el o'rtasida obro'yini to'kish uchun ataylab qilayotganmikan yoki tabiatida pulga, boylikka o'chlik bormikin bu qaysar yigitning? Unisi ham, bunisi ham bo'lishi mumkin, ha, bu qo'rs yigitdan hamma narsani kutish mumkin... Lekin nima bo'lganda ham buning

oldini olmoq darkor. «It emgan, — qamishkapada betoqat yura boshladi Namoz, — haydayman, yo‘q, yaxshisi ko‘pchilik oldida otib tashlayman uni! Toki boshqalarga saboq bo‘lsin, toki boshqalar bu yo‘lga qadam bosmasin».

Namoz kapa ichidan zanjirini uzgan sherdek bir vajohatda otilib chiqdi. G‘azablanganda u qo‘rquinchli bir qiyofada ko‘rinardi. Buni yigitlar yaxshi bilishadi. Hammalari gur etib o‘rinlaridan turib yuraklarini hovuchlaganlaricha boshlarini solintirib jim turishardi.

Arslonqul novcha bo‘yli, qotmadan kelgan, xuddi dahbedli Hamdamboyga o‘xshab katta burni bug‘doyrang yuzini qoplab tushgan, siyrak soqolli o‘ttiz besh yoshlardagi bir yigit. Jasurligi, usta merganligi bilan u yigitlar qalbini rom qilgan. Qamoqdan qochib kelayotib yo‘l-yo‘lakay ikki mirshabni o‘ldirib qaytgan bu yerga.

Namoz yigitlar qatori boshini xiyol egib, mensimaygina qo‘l qovushtirib turgan mag‘rur Arslonqulga yaqinlashib, bo‘ynidagi tumorni shartta uzib oldi:

- Bunda nima deb yozilgan?
 - Bilmayman! — ters javob qaytardi Arslonqul.
 - Nega bilmaysan?
 - Savodim yo‘q, o‘qimegenmen!
 - Yigitlar, — safda turgan boshqa jo‘ralariga murojaat qildi Namoz, — qani aytinlar-chi, bu tumorda qanday so‘zlar yozilgan?
 - Hazrat Navoiyning so‘zları, — o‘ttiz chog‘li yigit bir og‘izdan takrorladi, — «Ilgimdin kelguncha zolim tig‘in ushotib, mazlum jarohatig‘a intiqom malhamin qo‘ydim» — degan so‘zlar bitilgan...
 - Nega hamma biladi-yu, sen bilmaysen? — Arslonqul tomon yana bir odim tashlab so‘radi Namoz.
 - Men o‘zgalar bilan ishim yo‘q.
 - Necha kishini talading?
- Arslonqulning o‘rniga Kenja Qora javob qaytardi:
- Yetti kishining uyini bosdi.

- Ulardan qancha pul olding?
- Yuz ming tangacha... — Arslonqulning o'rniga yana Kenja Qora javob qaytardi.
- Pullar qani?
- Bilmaymen dedim-ku!
- El o'rtasida mening yigitlarimni malomatga qo'ymoqchi bo'ldingmi, — Namozning qo'llari mushtga tugilib, g'azabli ovozi tishlarining orasidan uzilib-uzilib chiqa boshladi. — Bozorlarga ot qo'yib kirganingda, rastalar yonida oriq qo'lchalarini darmonsiz cho'zib, tilanchilik qilib o'tirgan sag'irlarga ko'zing tushmadimi! Suvsizlikdan jizz'anagi chiqib, qovjirab yotgan qishloqlardan ot qo'yib o'tganingda mirobdan ko'z yoshidek suv ololmay, ko'z yoshini daryo qiib yolvorayotgan sho'ring qurg'ur becharahol dehqonlarni ko'rmadingmi! Yoz bo'yi xo'jayinning yerida qora yerning kemasi bo'lib ishlab, kuzga borib quruq qolgan qaddi bukik chorakorlarning faryodini eshitmadingmi! Yurtdan-yurtga ot surganingda mahkamalar oldida besh pullik ish bitirish umidida ming tanga sarflab arzi hokimga yetguncha xoni-monidan judo bo'lib bag'rini ko'tarolmay yotgan arzgo'ylarning oh-vohi qulog'ingga chalinmadimi! Karmisan, ko'rmisan! Sen ana shu mazlumlarning bag'r qonidan, peshona teridan paydo bo'lgan boyliklarni toqqa olib borib bekitgansan, sen o'zing ichgan qasamni ham buzzding, o'limga mahkumsan, sen it emgan! — Namoz qarshisida burgut qarash qilib mag'rur kekkayib turgan yigitning jag'iga shunday bir kuch bilan urdiki, u gandiraklab borib orqasi bilan yerga o'tirib qoldi. Arslonqul o'tirgan o'rnida xuddi yaralangan bo'ridek xunuk tikilib turar, qonga to'lgan ko'zlarida yovuz bir niyat yal-yal yonar edi.

— Otib tashlayman! — Namoz g'ilofidan to'pponcha sug'urayotgan edi, yonginasida turgan Qodirxo'ja shoshilib uning qo'lini ushladi:

— O'zingizni bosing, Namozbek, — anchagina Namozning qo'lini ushlab turdi keksa Qodirxo'ja. — Uni shaytoni layin yo'ldan ozdirgan ko'rindi. Arslonqul, tur o'rningdan, Namozbekdan kechirim so'ra, do'stlaringga uzr ayt!

Arslonqul shoshmasdan o'rnidan turib boshini baland ko'tardi:

— Men odam bolasidan kechirim so'rag'an emesman.

— Bosqinchi! — tishlari g'ijirlab ketdi Namozning.

— Gapim shu, kechirim so'ramayman, — so'zlarini dona-dona qilib gapira boshladи Arslonqul. — Lekin berkitgan tillolarimni ertagayoq keltirib beraman. Xohlasang meni otib tashla, xohlasang otryaddan haydab yubor, g'ing degan nomard, gapim shu!

— Lekin ukam, — xuddi yolvorgandek bir ohangda dedi Qodirxo'ja, — iqror bo'l, seni shayton yo'ldan ozdirgan, shunday desang olam guliston.

Arslonqul zimdan yigitlarga bir-bir ko'z tashlab chiqdi. Ularning nigohida rag'bat-u achinish sezilmasdi, hammalari bir kishidek Arslonqulning qilmishini qoralab turgandek edi:

— Kechirim so'rashga o'rgenmegenmen, — boshini quyi solib dedi Arslonqul, — otsang otib tashlayver.

— Loaqal, bu ishni endi qilmayman, deb so'z ber, inim! — ikki tomonini yarashtirishga astoydil bel bog'lagan Qodirxo'ja yana iltimos qildi. Arslonqul boshini baland ko'tarib, safdagilarga bir-bir nazar tashlab chiqdi: «Yo'q, yigitlar uni qo'llab-quvvatlamaydiganga o'xshaydi».

— Gapim shu, — sekin yutinib oldi Arslonqul, — endi bu noma'qulchilikni qilmeymen.

Namoz to'pponchasini qaytib g'ilofiga solar ekan, janjal nima bilan tugashini betoqat kutib, yurak hovuchlab turgan yigitlariga o'tirishga ijozat berdi.

O'rtaga noqulay jimlik cho'kdi...

G‘azabdanmi, qo‘rquvdanmi hamon bezgak tutgandek dag‘-dag‘ qaltirab turgan Arslonqulni Namoz ataylab yoniga o‘tqazdi. So‘ngra negadir juda bir quvnoq ovoz bilan Sherniyozga murojaat qildi:

— Dillar xufton bo‘lib ketdi-ku, bir juft ashula qilib bermaysanmi, ukam?

— Avval «Cho‘li iroq»ni aytsin!

— Yuraklar qon-u zardobga to‘lib ketgan, tez boshla ashulangni sher yigit!

— Ketidan o‘yin ham bo‘lsin, bir qo‘1-oyoqlarni silkitib olaylik, — har tarafdan ana shunday takliflar tusha boshladi. Bir nafasdan so‘ng qorong‘i tun qo‘ynida mudrab yotgan orolcha ustida g‘amgin qo‘sinq kuylari yangray boshladi. Sherniyoz ashula aytmas edi, yo‘q, bamisoli yig‘layotgandek edi. Bir o‘zi emas, qarindosh-urug‘lari olis-olislarda qolib ketgan issiq uyidan, mehribon kishisidan judo bo‘lib, cho‘l-u sahrolarda sarson-u sargardon ot qo‘yib yurgan do‘stlarining dard-u hasratlarini ham aytib yig‘layotgandek edi u. Olam sukunat qo‘ynida: qamishzorlar orasida jimjitlik, parranda-yu darrandalar mungli qo‘sinq sehriga mahliyo bo‘lib tosh qotib qolgandek; otlar g‘o‘rsillatib beda chaynashdan to‘xtagan, ko‘kdagi yulduzlar ham tosh qotib qolgandek, faqat qop-qora tun pardasiga o‘ralgan g‘amgin qo‘sinq dard-u hasratlardan iborat bo‘lgan qanotlarini og‘ir silkitib xo‘rsina-xo‘rsina olis-olislarga uchib borayotgandek...

— *Ne uchun dunyoga keldik,*

Yaxshilik qilmasak biz.

— *Ne uchun dunyoga keldik,*

Yaxshini bilmasak biz!

Namoz g‘allakorlikni orzu qiladi

Namoz yigitlari bilan amirlikning Ziyovuddin bekligiga qilgan yurishidan katta zafar bilan qaytdi. Beklikka qarashli bir yuz yigirma qishloqning deyarli hammasida Namozning ta’siri kuchli edi shu paytda. Qorachi tog‘i etaklaridagi Toshquduq, Enkichik, Uchbuloq mavzelaridagi kattakichik qishloqlar amirlikka soliq ham to‘lamay qo‘yishdi. Bekning o‘lpone yig‘uvchi odamlarini kaltaklab jo‘natishdi. Ziyovuddin qal’asining begi Amir Sulton o‘zining yaxshi qurollangan yetmish navkari bilan Namoz oldida ojiz-u notavon bo‘lib qoldi; oxiri yordam so‘rab, amirulmusliminga murojaat qilishga jazm qildi.

Hakim ponsad¹ boshchiligidida qushbegi jo‘natgan jazo otryadi yo‘lga chiqqanligini birinchi bo‘lib Enkichik qishlog‘ining ellikboshisi eshitib qoldi. O‘scha oqshom Namoz yigitlarini to‘plab Oltinsoy qirlari orqali Nurota tog‘lariga o‘tib ketishni rejalab o‘tirgan edi. Enkichikdan kelgan xabarchi yigit:

— Namozbek, bizga madad bering, — deya qattiq yolbordi, — sho‘ring qurg‘ur fuqaroning sizdan o‘zga himoyachisi yo‘q.

Namoz o‘nboshilarini to‘pladi. Abduqodirxo‘ja ellikboshi yuborgan nomani baland ovoz bilan o‘qib berdi. Jo‘ralar boshini quyi solib jim turishardi.

— Xo‘sh, sizlar nima deysizlar? — so‘radi Namoz, — juftakni rostlab qolamizmi yoki borib dehqonlarni himoya qilamizmi?

— Ketib qolsak, bu yurtlarda obro‘yimiz ikki pul bo‘ladi, — birinchi bo‘lib so‘z oldi Arslonqul.

— Arslonqul og‘am rost so‘z aytdi, — qisqa qilib fikrini bayon etdi Sherniyoz, — qochgan nomard!

¹ Ponsad — besh yuz navkar sardori.

— Kattaroq qo'shin bilan olishib, o'zimizni chiniqtirib turishimiz ham kerak, — jo'ralarning fikrini tasdiqladi Nazarmatvey, — jangchi soya-salqinda yonboshlab yotib emas, balki jang qilib chiniqadi, buni unutmasligimiz darkor. Axir bugun bo'lmasa ertaga katta janglar boshlanib ketadi... tokaygacha ot chopib, chavandozlik qilib yuramiz.

— Qilichlar ham zanglab ketdi,— kulib dedi Qobil,— bu zormandani men sabzi to'g'rashga taqib yurganim yo'q-ku.

Qisqagina fikr olishuvdan so'ng amirning jazo otryadi bilan jang qilishga qaror qildilar. Namoz to'satdan qilinadigan hujumning muvaffaqiyat garovi ekanligini ko'p sinab ko'rgan. Dushman kutmagan joyda, to'satdan paydo bo'lishi kerak. Sodda dehqon yigitining jang usuli ana shunday edi. Amir askarlarini Buxoro bilan Ziyovuddinbek chegarasida kutib olish kerak, degan fikr barchalariga ma'qul tushdi. Tong otguncha ot qo'yib, chegaraga yetib oldilar. Shunday bir joyni tanladilarki, Buxoro tarafdan kelayotgan yo'l adirlar orasidan o'tayotib, toraya-toraya bamisolai tarnovdek bo'lib qolar edi. Qasoskorlarga tong mahalida Hakim ponsadni mana shu yerda xuddi qopga solgandek qamab oldilar. Xudo xohlasa Chin-Mochinning qo'shinlarini ham yer bilan yakson qilib tashlaymiz, deb kerilib kelayotgan navkarlar nogahoni hujumdan dovdirab, to'rga tushgan quyondek tipirchilashib, bir-birining ustiga ot solib, goh orqaga chekinib, goh oldinga intilib ko'z yumib ochguncha tutdek to'kilib bo'lishdi...

Namoz o'ljaga olingan otlarni, kerak bo'lganda qaytarib olish sharti bilan qishloq dehqonlariga tarqatib hozirgina bu yerga kelgan edi.

Qo'ngan joylari Tuyamo'yin dashtining qoq o'rtasi, qishda cho'ponlar qo'y qamaydigan katta devor qo'rg'on, usti shox-shabba bilan yopilgan pastak-pastak bostirmalardan iborat bir manzil edi.

Kun peshindan oqqan. Quyosh olov purkab dashtni xumdondekk qizdirgan. Chor atrofda dengizdek to'lqin

urayotgan quyosh yallig‘idan o‘zga hech narsa ko‘zga tashlanmaydi. Dasht bamisoli yengil tutab yonayotgandek. Olis yo‘l bosib charchagan zulukdek qop-qora turkman otlari qo‘rg‘on ichini gir aylantirib qoqligan qoziqlarga bog‘langan. Yigitlar har tomonga tarqab ketishgan. Biri jazirama issiqni ham pisand qilmay qaynoq tosh ustiga o‘tirib egar-jabdug‘ining sitilgan joylarini tikish bilan mashg‘ul, biri pastqam bostirmaga kirib, boshiga yostiq o‘rniga egarni qo‘yib jindek mizg‘ib olish payida. Ikkitadan, uchtadan bo‘lib suhbatlashib yurgan, o‘tirganlari ham bor. Kechagi jang hammalarini kayfiyatini ko‘tarib yuborgan. Har bir yigit shu paytda o‘zini naq Alpomishdek his qilib turibdi.

Namoz pastqam bostirmalardan birida xotini Nasiba bilan suhbatlashib o‘tiribdi. Suyukli xotini yonboshlab olgan Namozni yelpib-yelpib qo‘yayapti. Namoz jahannamdek qizib turgan bu qo‘rg‘onchaga ikki maqsad bilan qo‘ndi. Birinchidan otlarga dam berib olmoqchi, ikkinchidan Kattaqo‘rg‘onga axborot to‘plash uchun ketgan Kenja Qora shu yerda kutib olishi kerak. Shaharda nima gapligini bilmaguncha Nurota tomonlarga ketolmaydi u.

— Charchadingmi? — xotinining nozik qo‘llarini kaftlari orasiga oldi Namoz.

Nasiba chiroyli boshini silkitib:

— Yo‘q, charchamadim, — deb qo‘ydi. — Namoz aka, bir gap so‘rasam maylimi?

— Ikkita so‘rasang ham mayli, jonim.

— Qachongacha ot qo‘yib yura beramiz?

— Qalbimda qasos o‘ti so‘nguncha.

— Siz ham biror joyga qal‘a qurib, tayinli qarorgoh qilsangiz bo‘lmaydimi?

— Yo‘q, bo‘lmaydi, jonim.

— Nega?

— Qal‘ani qurgan kunimiz general gubernatorning qo‘sishlari kelib, kulini ko‘kka sovuradi.

- Hamma sizni bek deyapti-ku?
- Ishonma, u maqtovlarga. Men beklarni jinimdan battar yomon ko'raman.
- Kim bo'lmoqchisiz bo'lmasa?
- G'allakor bo'lmoqchiman, — Namoz chordana qurib o'tirib oldi, — haqqi-huquqini birov oyoq osti qilmaydigan erkin g'allakor bo'lmoqchiman. Keng dalalarda yayrab ishlasam, hosil pishganda xirmon tepasiga birov qop ko'tarib bormasa... orzum shu, xudo haqqi, bundan boshqasi kerakmas. Erkin zamonlar uchun jang qilayapmiz, jonim.

Tun-u kun yigitlar tengi ot qo'yib, xavf-xatarlar ichida yurak hovuchlab yashayotgan Nasibaning ich-ichidan bir xo'rshinish keldi:

— O'shanaqangi kunlar ham kelarmikan? Qani endi tezroq kelsaydi. Siz dashtga bug'doy ekardingiz, men o'g'ilchangizni ergashtirib sizga ovqat olib borardim... Eh, bunaqa kunlarni kim ko'radi-yu, kim ko'rmaydi...

— Ko'ramiz, — boshiga quyilib kelayotgan fikrlaridan shavq-u zavqi oshib ketdi Namozning, — xudo xohlasa kuzga borib butun Zarafshon mazlumlarini oyoqqa turg'azaman! Hozircha ularga ot, miltiq beryapman. Qorni ochga non, yalang'ochga kiyim beryapman, bukilgan qaddini rostlab olishiga ko'maklashyapman. Shu yildan qolmay, hammasini oyoqqa turg'azaman. Birgalashib zulm urug'ini yo'q qilib tashlaymiz...

— Undan keyinchi? — o'ychan so'radi Nasiba.

— Boy-u qallob savdogar zotining tuxumini quritaman.

— Qayoqqa haydaysiz, u sho'ring qurg'urlarni? — kulib qo'ydi Nasiba.

— Hammasini to'plab dashtga olib borib bug'doy o'rdiraman. Hokimlarni to'plab paxsaga loy teptiraman, bolalarni Peterburgga o'qishga jo'nataman, o'shayoqdan ilm o'rganib kelishadi.

- Undan keyinchi?
- Undan uyog‘ini, rostini aytsam o‘zim ham bilmayman, xudo haqqi bilmayman!
- Yurt hokimsiz qolar ekan-da?
- Nega, hokimsiz qolar ekan, jonim? — Namoz uyog‘iga gap topolmay o‘ylanib qoldi. Yana avvalgidek o‘ng tomoni bilan yonboshlab yarim hazil, yarim chin savollar berib, bahonada qasoskor erining dilidagilarni bilib olayotgan Nasibaning qo‘lini kaftlari orasiga oldi,
- xohlasa, Eshbo‘rini hokim qilib ko‘taramiz.
- Nega endi Eshbo‘ri akam bo‘lar ekanlar? — savolini davom ettirdi Nasiba.
- Eshbo‘ri juda halol yigit. Hammaga bir ko‘z bilan qaraydi. O‘ta rahmdil, mehribon odam. O‘ziga yarasha qattiqqo‘lligi ham bor. Faqat ana shunday kishilargina hokim bo‘lishga haqli, tushundingmi, jonim?
- Qobil akamga qanaqa vazifa berasiz?
- Unga Dahbedda choyxona ochib beraman. Ulfatni yaxshi ko‘radi. Birovlarga xizmat qilish uning joni-dili. Oppoq yaktak kiyib, yelkasiga oq sochiq tashlab, yugurib-yelib xizmat qilib yurishini bir tasavvur qilgina... bundan boshqasini o‘zi ham xohlamaydi u.
- Sherniyoz akamga-chi?
- Unga bitta dutor bilan childirma bo‘lsa bas, olamni qo‘shiqlarga to‘ldirib yuboradi. Lekin bunaqa dard bilan ashula aytadigan qo‘shiqchini dunyo ko‘rgan emas.
- Nazarmatvey do‘stingiznichi, uni qanaqa lavozimga qo‘ymoqchisiz?
- Ke, jonim, hazilingni bas qil. Undan ko‘ra, ruxsat bersang, tizzangga bir nafas bosh qo‘ysam. Juda uyqum kelyapti, maylimi? Rahmat jonim!.. Eng muhim kuzgacha yigitlarni omon saqlab qolsak bo‘lgani. Hozir senga aytganim yo‘q, atrofimizdagi qurshov, o‘tli halqa shunday torayib kelyaptiki, sizlarni qanday saqlab qolsam ekan deb tun-u kun o‘ylaganim-o‘ylagan.

Yigitlarni ehtiyot qilishim kerak. Xudo xohlasa xalq ko'tariladi, imonim komil bunga, tokaygacha oyoqosti bo'lib yotadi axir! Xo'p, bittasida g'urur so'ngandir, ikkitasida so'ngandir, ha ana mingtasida ham so'nib, vujudi og'riq sezmaydigan kesakka aylangandir! Lekin butun boshli bir xalqning g'ururi so'ngan deb bo'lmaydi-ku! To'g'rimi?

— Bunaqa gaplarga mening aqlim yetmaydi. Yuzingizni yelpymi?

— Mayli.

Ostonada novcha Eshbo'ri ko'rindi. Eshikning narigi tomonidan turib ichkariga engashgan edi, boshi naq Namozning peshonasiga kelib qoldi:

— Kirsam maylimi?

— Yarmingiz kirgandan keyin chiqib ket dermidim,

— xotinining tizzasidan boshini ko'tardi Namoz, — kiravering.

— Suhbatlaringizni bo'lib qo'ydim, chog'i? — gunohkorona bir ohangda dedi Eshbo'ri.

— Suhbatimiz oyoqlab qolgan edi, — xijolat bo'lib turgan do'stiga dalda berdi Namoz, — o'zim sizni chaqirmoqchi bo'lib turuvdim. Suvga odam jo'natdingizmi?

— Ikki otliq olti mesh olib ketishdi.

— Qorovulga kimlarni qo'ydingiz?

— Hotam bilan Avaz ko'rni.

— Avazni «ko'r» demang deb ming marta aytdim sizga.

— U ham meni «Mirzaterak» deb chaqiradi-ku.

— Ha, mayli, unda oralaring ochiq ekan.

— Namozvoy, men bir maslahatli gap bilan kirdim.

Xudo xohlasa, bugun payshanba, arvohlarni yo'qlaydigan kun bu kun. O'zingizdan qolar gap yo'q, shahid bo'lgan ko'p do'stlarimizni dasht-u biyobonlarga ko'mib kelyapmiz. Ruxsat bersangiz shularga bag'ishlab qur'on o'qitsak.

- Abduqodirxo‘ja amaki nima der ekanlar?
- U kishi kiritdi meni sizning huzuringizga. Mulla Bo‘lak, Rahim Qori, Mulla Ochildi to‘rttovlari galamulla bo‘lib o‘qishmoqchi.
- Men roziman, — yuragining qa’rida berkinib yotgan og‘ir bir dard qo‘zg‘alib, chayqalib ketdi Namoz,
- ikki qo‘y so‘ydiring.
- Rahmat sizga!
- Yaqinroqdagagi qishloqqa bir xurjun tanga berib yuboring. Beva-bechoralarga ular shahid bo‘lgan jo‘ralarimizning arvohiga fotiha o‘qishsin!
- Kam bo‘lmang, Namozboy — shunday deb Eshbo‘ri orqasi bilan tisariilib, tashqari chiqayotgan edi, xonaga jadal kirib kelayotgan Avaz bilan to‘qnashib ketdi.
- Obbo, terag-ey, qayerga borsam oldimdan chiqadi-ya! — xandon otib kulib yubordi Avaz.
- Ko‘zing ko‘r bo‘lgandan keyin, ahvoling shu-da Ukam, — bo‘sh kelmadi Eshbo‘ri ham.
- Nima gap Avaz? — so‘radi Namoz.
- Kenja Qora Kattaqo‘rg‘ondan kelibdi, — shoshilib axborot berdi Avaz, — o‘tkazib yuboraymi oldingizga?
- Tez kirsin! — buyurdi Namoz.
- Er-xotin bir piyoladan muzdek-muzdek suv ichib ulgurmaslaridan oq eshik yonida Kenja Qoraning ter quyilib turgan qop-qora yuzi ko‘rindi. Kenjavoy shunday chaqqon bir harakat bilan o‘zini Namozning oyog‘i ostiga tashladiki, Nasibaning nazarida xuddi og‘ir bir narsa uyning shipidan uzilib tushgandek bo‘ldi.
- Bek aka! — yig‘lab yubordi Kenja Qora.
- Nima gap? — asablari tarang tortildi Namozning.
- Bir qoshiq qonimdan keching!
- Nima gap, o‘zi?
- Kela-kelguncha yig‘lab keldim.
- Tezroq gapirsang-chi?
- Yurak-bag‘rim ado bo‘ldi, uka!.. Aytsam tilim kuyadi...

— Itvachcha! — Namoz shunday bir o'kirdiki, Kenja Qoraning kapaligi uchib bir daqiqada haligi ruhiy tutqanog'idan asar ham qolmay, og'ir, bosiq, mo'mingina bir yigit bo'lib qoldi:

— Sizga shum xabar keltirdim, bek aka! —Kenja Qora cho'ntagidan xat chiqarib Namozga uzatdi. Uzatdiyu orqasiga tisarilib, qo'llarini qovushtirgan ko'yi boshini solintirib, jim turaverdi. Noma sarg'ish shildiroq qog'ozga bitilgan bo'lib tumor shaklida taxlangan edi. Namoz shoshilib ochib, ovoz chiqarmay o'qiy boshladi...

«Bismillohir rahmonir rahim.

Yetim-yesirlarning, faqir-u haqirlarning, beva-yu bechoralarning pushti panohi bo'l mish go'ro'g'ilisifat pahlavon Namozbekka yetib ma'lum bo'lsinkim, ushbu nomai arznomani bituvchi Jarqishloq masjidi mutavallisi kamina mulla Sadafdurmen. Jarqishloq ahli boshiga tushgan bir falokatdan Sizni ogoh etmoqni ollo taolo ko'nglimga solibduri. Va jamiki avliyolar qo'limga quvvat, ko'zimga nur beribdurlar.

Bo'lis hokimi Mirza Hamid qishloqqa bosqin qilib, sizning qaynsinglingiz husni malohatda yakka-yagona Odinabibini o'g'irlab ketmishdur.

Bu ko'rgilik shunday sodir bo'l mishdir. Peshin namozi pallasida ahli musulmon masjidga jamul-jam bo'l gan bir asnoda besh suvoriy Javlonqulning (xudo unga sabr-u qanoat ato qilgay) ko'cha eshigi oldida otdan tushib, ichkari kiradurlar va «men yurt hokimi Mirza Hamid bo'lurmen, otalaring qani?» deb savol qilgaylor. «Otamiz namozga ketgan» deb javob berurlar. So'ng suvoriyalar ichkari kirib bemor yotgan xasta qayin onangiz (xudo bul kishining dardiga tezroq shifo bergay) va hamda ikki qizaloqning qo'l-oyog'ini bog'lab ustilariga ko'rpa tortadurlar. Xamir qorib o'ltirgan Odinabibini chakmonga o'rab olib qochadurlar.

Hamiyati toptalgan Javlonqul masjiddan chiqibоq, uch-to'rt javonbachchani yoniga olib, mahkamaga

yuguribdur. Va lekin yurt hokimi: «Minba'd bu ish mening tomonimdan sodir bo'lmagan», deb qasam ichib, tonibdur.

Bir haftadirkim, bokira Odinabibidan nom-u nishon yo'qdur.

Iloyo omin, qiz o'g'irlagan badkirdorlarning yuzi do'zax o'tida kuygay.

Iloyo omin, badnom bo'lgan Javlonqulning xonadonini xudoyi taolo quvonchli damlarga yetkazgay.

Iloyo omin, fuqaroparvar Namozboyning joni hamisha omon bo'lgay, ollohu akbar!

Barmoq bosdim — Mulla Sadaf».

Namoz xatni o'qib bo'lib, yana tumor shaklida taxlab, cho'ntagiga solarkan sekin o'rnidan turdi. Halidan buyon qo'l qovushtirib, ta'zim bajo qilib turgan Kenja Qoradan:

- Qishloqda qachon bo'lding? — deb so'radi.
- Kecha oqshom o'sha yerda edim.
- Bu haqda hozircha yigitlar hech narsa bilmasin uqdingmi?
- Uqdim.
- Bor, endi dampingni ol.

Nasibaning yuragi noxush bir narsani sezgandek bezovta bo'la boshladи. Onaizori betob edi, o'shangа bir narsa bo'ldimikan. Namoz akasi nega jim, nega o'y surib ketdi? Yo so'rasamikan? Yo'q, bunday paytda unga gap qo'shib bo'lmaydi. Jerkib beradi.

Nasiba bari bir, toqat qilolmadi...

— Tinchlikmikan?

Namoz Nasibaga o'girilib bazo'r jilmaydi:

- Tinchlik, jonim.
- Onamdan tashvishdaman.
- Xudo xohlasa... hammasi joyida bo'ladi. «Nega o'sha kuniyoq xabar berishmadi ekan, — o'ylarini te'xtata olmasdi Namoz. — Nega bu ishga Mulla Sadaf aralashib yuribdi. Bu nomani Bibiqiz xolamni o'zi

yozishi mumkin edi-ku? Yoki qizining dardida kuyib, og'irlashib qoldimikan... tavba, nahotki Mirza Hamid shunday qilgan bo'lsa, nahotki, u shunchalik pastkashlashib ketgan bo'lsa? Yoki boybuvaning gapiga kirib qildimikan bu ishni? Yo'g'e, Hamdamboy xotinbozlikni yoqtirmas edi shekilli-ku... ehtimol, meni qo'lga tushirish uchun shunday qilishgandir. Ha-ha, xuddi shu niyatda qilishgan bu ishni. Bu gapni eshitib Namoz darhol yetib keladi, qurshab olamiz-u, qo'lga tushiramiz, deb xayol qilishgan. Yo'q, chuchvarani xom sanabsan... bechora Odinabibi, endigina o'n olti bahorni ko'rgan navnihol eding-a, singilginam. Bog'dagi atirgul g'unchasi eding, endigina gul-gul ochilib kelayotgan eding. Nahotki, Namoz pochchangni deb seni juvonmarg qilgan bo'lsalar. Yo'q, men bunga toqat qilolmayman! La'natilar, axir senlarni deb Dahbedni tashlab chiqib ketdim-ku, to'rt oydan buyon hech biringni oromingni buzmadim-ku. Senlar tinchisang tinchib qo'ya qol, deb cho'l-u biyobonlarda daydi itdek sanqib yurubman-ku. Bokira qizda nima gunoh, yarimjon qaynotam, kasalmand qaynonamda nima gunoh. U bechoralar el-u yurtning ko'ziga qanday qarashadi endi!.. Yo'q, tuzoq qo'ygan bo'lsang, o'zingni tushiraman endi o'sha tuzoqqa».

VI *bob*

Kenja Qoraning pichog'i moy ustida

Nariddin, Lolavoy dashtlari orqali qarchig'aydek uchib kelayotgan o'n yetti otliq Darg'om daryosidan o'tib Charxin qishlog'iga kiraverishda ot boshini tortdi. Namoz xotini Nasiba, boradigan joyi, bosh suqib kiradigan eshigi bo'lмаган Nazarmatvey, tadbirkor jo'rasи Qobilni o'zi bilan olib qolib, boshqa yigitlariga uy-uyiga tarqash uchun ruxsat berdi.

— Xabar berishim bilan men aytgan joyga yetib kelasizlar, — dedi ular bilan xayrlasharkan.

Ko'z yumib ochguncha, otliqlar tun qa'riga singib ketishdi. Tun qa'riga singib borayotganlar orasida Kenja Qora ham bor edi. Namozning eng ishonchli yigit, ko'ngli yaqin sirdoshi bo'lib olgan u. Namoz suyukli xotini Nasibadan yashiradigan sirni ham unga ro'yirost aytadi, maslahat so'raydi. Ko'pincha maslahatiga yuradi ham. Chunki, Kenja Qoraning maslahati bilan otryad bir necha bor halokatdan qutulib chiqib ketdi. Namozni qo'lga tushishdan u ko'p marta saqlab qoldi. Namoz Qoravoyni o'ziga xabarchi qilib olgan. Biror yurtga jo'nashdan oldin axborot olib kelish uchun Kenjavoyni jo'natadi.

Kenja Qora Mixail to'raning ham xizmatlarini qoyillatib yuribdi. Bir necha bor muhim xabarlar keltirib berdi unga. Turli mavzularda harakat qilayotgan yigitlarining soni, ko'planning ismi faqat mana shu Kenjavoygagina ma'lum. Lozim topganni, hozircha bilganim shu deb to'ra janoblariga ma'lum qiladi. Mixail to'ra uni allaqachon sirtdan bo'lsa ham mirshablik lavozimiga o'tkazib qo'ygan; yaxshigina maosh to'lab kelyapti. Namoz ham Kenja Qoraga o'nboshilari qatori haq to'laydi. Ham ho'rdani, ham burdani deganlaridek hozir uning oshig'i olchi, pichog'i moy ustida. Hurmat-u e'tibori ham joyida:

— Sizni men har kuni kutgan, — deb qo'ydi Mixail to'ra, — ko'p kutgan.

Kenja Qora pildirab uy egasining oldiga tusharkan, «shu issiqda uyga qamalib olganingizni qarang-a» demoqchi edi, zarur bo'lgan ruscha so'zlarni topolmay:

— Uy dim, siz kirmang, — deb qo'ya qoldi.

— Men pashshadan qochgan, — qiynalib tushuntirdi uy egasi. So'ng "Qoravoy bu gal men bilan dadilrok gaplashyapti. Juda muhim xabar keltirganga o'xshaydi", deb o'yładi.

- Siz pashshadan qochgan? – ovozini bir pardabalandlatib so'radi Kenja Qora.
 - Ha, pashshadan qochgan.
 - Yo'q, siz Namozdan qochgan. Ha-ha-ha!
 - «O'-ho', men bilan xuddi o'rtog'i bilan gaplashgandek gaplashyaptiki, bu qora qo'ng'iz. Haddidan oshib ketibdi»,
 - deb o'yadi-yu, Mixail to'ra barmog'ini labiga bosdi:
 - Astaroq, bolalar uxlaydi. Uyg'onsa yomon.
 - Uzr, janoblari.
- Mixail to'ra tungi kelgindini katta uy bilan baqamti tushgan torgina qabulxonasiga boshlab kirib shosha-pisha sham yoqdi, deraza pardasini tushirdi:
- Yangi gap keldimi?
 - Zo'r gap keltirdi.
 - Aytsin, men yozay.
 - Namoz keldi!
 - A? — shoshilib o'rnidan turib ketdi Mixail to'ra,
 - Namoz keldi?
 - Ha keldi.
 - Siz olib keldi?
 - Biz tadbir qo'llagan. U kelgan. Yaxshi. Aytsin, Namoz qayerda?
 - Otryadini tarqatdi.
 - Otryadni tugatdi? Nega tarqatgan? Aytsin.
 - Bilmayman. O'zi Charxinda qoldi.
 - Qancha otliq kelgan?
 - O'n yetti otliq.
 - Bu oz. Qolgani yo'qoldi?
 - Qolganlarini o'nliklarga bo'lgan. Qishloqlarga qatnashgan.
 - O'nliklar ko'p? Aytsin.
 - Amirlik taraf dagilarni ham aytaymi?
 - Aytsin bizga kerak. Samarqandga kerak. Toshkentga kerak. Peterburgga kerak. Tushundi?
 - Tushundi. Ikki yuz ellik yigit bor uning.
 - Ikki yuz ellik? O'h-ho', bu zo'r. Juda zo'r.

- Namoz qo‘zg‘olon ko‘tarmoqchi. Tushundi, isyon!
- Isyon? Yana aytsin, qanaqa isyon?
- Ha, kuzga borib u qo‘zg‘olon ko‘taradi. Boylarni yo‘q qilmoqchi. Hokim-u amaldorlarni osadi.
- Dorga osadi?
- Yo‘q, daraxtga osadi.
- Qoravoy qo‘rqamasin. Poshsho zo‘r. Askar zo‘r. Menga aytsin, otryadda Namozni yomon ko‘rgan yigit bor?
- Bor, janoblari. Arslonqul uni yomon ko‘radi.
- Arslonqul Sibirdan qochgan? Odam so‘ygan? Biz uni biladi.
- Xuddi o‘sha janobi oliylari. Arslonqul pulga o‘ch. Ko‘zi bo‘rinikiga o‘xshaydi. Tushundi? Namozdan o‘ch olmoqchi, tushundi? Payt kutib yuripti, tushundi?
- Yana aytsin, ko‘p aytsin.
- Arslonqul Namozni so‘ymoqchi. Mana bunday so‘ymoqchi, – qo‘llarini tomog‘iga olib borib so‘yish harakatini ko‘rsatdi Kenja Qora. — Endi tushundi?
- Ha, endi tushundi. Bu gap zo‘r. Bu gap bizga kerak. Juda kerak.
- Mixail to‘ra axtargan narsasini topgan kishidek mamnun jilmayib, kaftlarini bir-biriga ishqagancha torgina xonada uyon-buyon yura boshladи:
- Kenja yaxshi! Mukofot ko‘p bo‘ladi!

VIII bob

Odinabibini kim o‘g‘irladi?

Namoz bir xayoli Odinabibining o‘g‘irlanganini xotini, Qobil, Nazarmatveylarga ochiq aytib, maslahatlashib ham olmoqchi bo‘ldi-yu, lekin bu fikridan tezgina qaytdi. Yo‘q, bu gapni hozircha Nasiba bilmay turgani ma‘qul. Sezib qolsa yig‘lashga tushadi. Jarqishloqqa, xasta onam yoniga tezroq yetib borayin,

deb xarxasha qiladi. Jarqishloq atrofiga esa, hoynahoy pistirma qo'yishgan. U atroflarga hozir yo'lab ham bo'lmaydi.

— Qobil aka, — sekin chaqirdii Namoz, — siz Nasibani olib Arabxona qishlog'iga borasiz. Keliningizni sizdan boshqaga ishonmayman. Axir siz unga vakil otasiz-ku, shunday emasmi?.. Kimnikiga berkitishni bilasizmi?

— Bilaman. Lekin Namozboy, yuragingda bir dard bor. Qobil akangga aytmay turibsan.

— Bugun aytolmayman. Nasibani ehtiyot qiling.

— Ehtiyot qilishga-ku, ehtiyot qilaman-a, lekin ukam sen ham o'zingga hushyor bo'l. Bu dunyoda hech kimga ishonib bo'lmaydi. O'ng ko'zing chap ko'zingga pand beradi-ya!.. Namozboy, xurjun to'la arznomalar bor. Bir tanishib olsang bo'larmidi?

— Arznomalarni hozircha qo'yib turamiz, — dedi Namoz. So'ng Nasibaga yuzlanib davom etdi.

— Seni yana tashlab ketayotganim uchun kechir meni. Boshqa ilojim yo'q. Xo'p, xayr endi. Demak, Qobil aka, buyrug'imni Arabxonaga kutasiz.

— Endi yana bir maslahat, Namozboy.

— Xo'sh? – hushyor tortdi Namoz.

— Bordi-yu yordam so'raganlarga o'z yigitlarimni junataversam-chi?

Namoz o'nboshilarga har xil vazifalar taqsimlab qo'ygan. Qobilning chekiga turli muzoftlardan kelgan yozma, og'zaki arznomalarni jamlash tushgan. Kishilar Namozboyning joylardagi yigitlari yoki yurt oralab yurgan xabarchilari orqali har xil iltimoslar yo'llashadi, shikoyatlar jo'natishadi. Qasoskor yigitlar tezroq kelib haddidan oshib ketgan yoki ota meros suvini mirobdan undirib qo'yishlarini so'rashadi. Arznomalar ba'zan shunaqa ko'payib ketadi-ki, bunday paytlarda Namoz haftalab ot ustidan tushimay yurt oralab ketadi.

Namoz bir o'ylanib turgach, bosh chayqadi.

— Yo‘q, yigitlarni jo‘natmay turing, kerak bo‘lib qolishlari mumkin.

Halidan buyon pichirlab ichida allaqanday duoni o‘qiyotgan Nasiba yuziga fotiha tortdi.

— Sizni xudoym o‘z panohida asrasin!

Namoz ikki otliq ko‘zdan yo‘q bo‘lib ketguncha ortlaridan tikilib turdi. Xo‘rsinib bosh chayqarkan, “senga ham oson emas, Nasibam!” deb qo‘ydi. So‘ng negadir, juda quvnoq tantanavor bir ohangda dedi:

— Nazar Matveyevich, qani azizim, otga minchi.

— Bedovlarga bir oz dam bersak bo‘larmidi? — negadur ruschalab gapirdi Nazarmatvey.

— Sekin ketamiz, — ruscha javob qaytardi Namoz ham, — maslahatli gap bor azizim.

— Ilgari ruschani yaxshi gapirarding, — o‘zangiga oyog‘ini qo‘ya turib dedi Nazarmatvey.

— Gaphaelmaganingdan keyin, esdan ham chiqib ketar ekan, — deb qo‘ydi Namoz. — Chuh, jonivor.

— Xo‘sh, qanaqa maslahat?

Namoz Jarqishloqdan kelgan nomaning mazmunini so‘zlab berdi. Nomani, negadir jiyanlari emas, masjidning mutavallisi bitganini ham aytib o‘tdi. Nazarmatvey, darrov javob qaytarmadi. G‘alati bir holatga tushib qolgan edi u shu paytda. Hamisha betashvish, quvnoq kayfiyatda yuradigan bu yigitni hozir qarama-qarshi his-tuyg‘ular elita boshlagan, vujudida boshlangan qo‘zg‘olish haqoratdanmi, xo‘rlikdanmi bilolmasdi... Namoz gap orasida, modomiki ikkimiz qiyomatli aka-uka tutingan ekanmiz, endi bundan ham yaqinroq bo‘lib olishimiz uchun Odinabibini senga olib beraman, boja bo‘lamiz deb bir-ikki bor aytgan, hazilmidi, chinmidi, har qalay bu gapni u qasoskor jo‘ralari davrasida ham takrorlagandi. Oqko‘ngil Nazarmatvey bu gapga chippa-chin ishonib otryadning eng keksa jangchisi, donishmandi Abduqodirxo‘jadan maslahat so‘ragan bo‘ldi. Abduqodirxo‘ja bu tanti Namozning

qat’iy qarori bo’lsa kerak deb o’ylab, «mumkin, faqat avval seni sunnatga yotqizib, qo’lingni halollashimiz kerak. Ana undan so’ng musulmon qiziga uylanishga haqlisan», deb maslahat berdi. Soddadil Nazarmatvey bu gapga ham chippa-chin ishonib, jo’ralaridan qo’limni halollab qo’yinglar, deya iltimos qila boshladi. Namozboyning ermactalab yigitlari: “Yo’q, yo’q, og‘ayni, avval kattakon to’y qilib berasan, so’ng sunnatga yotqizamiz”, deb talab qilishdi.

Nazarmatvey Hargo’sh qishlog‘ida bir kunlik to’y qilib berdi.

Namozga yaqin bo’lish, uning har bir istagini bajo keltirish, kerak bo’lsa jonini ham fido qilishga ahd qilib qo’yan edi, bu rus yigit... “Marhamatli” Ivanboynikida yurgan paytlari Namoz, Suren uchovlari boyning dasturxoniga Oqdaryodan baliq tutib kelishardi, har kuni borishardi... O’sha kuni ov baroridan keldi. Qarmoq tashlab naq uch savat so’lqildoq baliq tutishdi. Nariroqda bir to’da o’zbek bolalar mol-u qo’ylarini o’tloqqa haydab qo’yib, o’zлari daryoning sayoz joylarida huzur qilib cho’milishar, qiyqirishar edi. Bularning ham yayrab olgilari kelib qoldi-yu ko’z yumib ochguncha yalang’och bolalarga qo’shilib ketishdi. Quloch otib daryoning ancha ichkarisiga suzib borishar, orqalariga qaytib qaynoq qumga dumalashib huzur qilishar edi... Bir mahal Nazar orqasiga qaytmadi, to’satdan yo’q bo’lib qoldi. Namoz o’zi ataylab sho’ng’igan bo’lsa kerak deb o’ylab, Nazar yo’q bo’lib qolgan joyga ko’z tikib turgan edi, u bo’lsa, huv narida daryo shitob bilan oqayotgan, suv to’lqin urayotgan joyda bir ko’rindi-yu, yana yo’q bo’lib ketdi.

— Suv olib ketdi uni! — besh-o’n bola barobar baqirib yubordi.

Namoz qirg’oq yoqalab yugurib qovun pallasidek bir ko’rinib bir yo’q bo’lib borayotgan Nazarning old tomoniga o’tdi-yu, o’zini suvgaga otdi. Xayriyat, unga yetib

olish uncha qiyin bo'lmadi. Ammo og'zi-burnidan suv kirib esi og'a boshlagan nimjingga o'smirni quchog'iga olgach, hech suzolmay qoldi. Cho'kib ketmasliklari uchun ikki oyog'ini suv ostida barobar silkitib, o'ng qo'li bilan to'lqinlarni shaloplatib urar, ammo asov toychoqdek irg'ishlab-irg'ishlab borayotgan sovuq to'lqinlar xasdek tuyulgan bu ikki karaxt vujudni goh pastga bosar, goh yuqoriga irg'itar edi.

— Tamom!

— Ikkoviniyam olib ketdi! — deya qichqirishdi qirg'oq bo'y lab yugurib borayotgan yalang'och bolalar.

Daryo yoyilibroq oqadigan joy bor ekan. Xuddi shu yerga yetganda Namozning ko'zлari charaqlab ochilib ketgandek bo'ldi-yu, bor kuchini to'plab, suv yengil loyqa tashlаб o'tgan bir joyga chiqib oldi.

— Ot, otni haydanglar buyoqqa! — deb qichqirdi so'ng.

Qirg'oq yoqalab dodlashib, kim o'zarga chopayotgan bolalardan biri kerak bo'lib qolar deb o'yagan bo'lsa kerak, otliq kelayotgan ekan. Daryoni kesib o'tishga o'rgangan bedov tumshug'ini suvdan baland ko'tarib, kalta qulqolarini g'alati chimirib Namoz tomonga suzib kela boshladи.

— Ey, xudoym!

— Xayriyat, xayriyat! — irg'ishlanib, chapak chala boshlashdi bolalar.

Qirg'oqda o'sgan o'smirlar suvga cho'kkan kimsaga qanday yordam berish darkor ekanligini yaxshi bilsharkan. Otdan oliboq Nazarning oyog'ini osmonga qilishdi. Behush o'smirning og'zidan xuddi qumg'ondan tushgandek qul-qullab suv to'kila boshladи.

— Endi o'lmaysan, malla bola, — deb qo'ydi otini suvga tushirgan o'spirin.

Shu sabab bo'ldi-yu, Nazarmatvey Namozga qattiq bog'lanib qoldi. Unga nimadir qilgisi, hech kimning esiga kelmagan bir yaxshilik qilib, dilini xushlagisi keladi.

O'ylay-o'ylay o'sha yaxshilik nimadaan iboratligini topolmaydi. Namoz bosh ko'tarib chiqqanini eshitib oq darrov uning otryadiga qo'shilib oldi. O'shardan buyon uni o't balosidan, suv balosidan ehtiyoq qilib yuribdi...

Odinabibining o'g'irlanishi uni ham o'ylantirib qo'ydi. Qiziq, nega bunday qilishdi ekan? Yoki musulmon qizining g'ayri dinga erga tegishini xonlarnaganlari uchun shunday qilishganmikan? Yo'g'-e, hali bu gap unchalik ovoza bo'lgani yo'q-ku, qayoqdan ham darrov eshitisha qolardi? Ehtimol, Namozni qo'lga tushirish uchun shunchaki bir tuzoqdir bu!.. Lekin nima bo'lganda ham Namoz bu taraflarga kelmasligi kerak edi. Odinabibini axtarib topishni, o'g'rini ushlab jazolashni Nazargami, Qobilgami topshirgani ma'qul edi. Qiziq, nega hamma narsaga aqli yetadigan hushyor Namoz bu ko'mma tuzoqni payqamadi ekan?

— Nazar Matveyevich nega indamaysan? — so'radi Namoz, — yo uxbab qoldingmi?

Nazarmatveyevning boshi egilib naq egarning qoshiga tegay deb borayotgan edi, bir seskanib tushdi:

— O'ylayapman.

— Nimani o'ylayapsan?

— Uni axtarib topishni o'nboshilaringdan biriga buyursang yaxshi bo'lardi. Axir seni tuzoqqa yaqinroq keltirish uchun don sepayotganlari aniq-ravshan-ku? Agar, xudo ko'rsatmasin, qo'lga tushib qolgudek bo'lsang butun ishimiz rasvo bo'ladi-ya! Ikki yuz yigitni otlantirish, qurollantirish o'zi bo'lindi, buni yaxshi bilasan. Kuzga borib qo'zg'alon ko'tarmoqchi edik. To'xta, yo'q, yuraver, qiziq, bir fikr keldi boshimga. Qo'zg'olon ko'tarmoqchi bo'lganimizdan guberniya politsiyasi xabar topib seni katta ishdan chalg'itish uchun shunday qilishgan bo'lmasin?

— Bu ishda politsiyaning qo'li bor deb o'ylaysanmi?

— Bu bir taxmin xolos.

— Taxminingda jon bor, do'stim. Lekin nima bo'lganda ham orqaga qaytish yo'q endi. Bilasanmi, bu

yerda mening oilamning, qarindosh-urug‘larimning sha’ni, nafsoniyati hal bo‘layapti. O‘z qaynisinglimni qutqara olmasam nima degan odam bo‘ldim men. Kishilar Namoz qo‘rqoq ekan, o‘zi kelgani qo‘rqib, uyalmay-netmay o‘nboshisini yuboribdi deyishmaydimi! Yo‘q, azizim, men o‘z sha’nim uchun o‘zim kurashishim kerak! Undan keyin bordi-yu, men yuborgan o‘nboshi qo‘lga tushib qolsa, yigitlarim Namoz o‘z boshiga tushgan falokatdan qutulish uchun boshqalarni qurban qildi deyishmaydimi? Deyishadi! Ana undan keyin men nima degan odam bo‘lamon. Nomim qo‘rroqqa chiqadi. Qo‘rqoqning ortidan hech kim ergashmaydi, buni unutma.

— Namoz, o‘lardek qiziqqonsan-da.

— Unday dema, azizim.

— Senga ham hech tushunib bo‘lmaydi o‘zi. Bir payt juda aqli, tadbirkor bo‘lib qolasan. Bir payt qarabsanki, xuddi yosh boladek o‘zingni o‘tga-cho‘qqa uraverasan. Axir, o‘ylab ko‘rgin!

— O‘ylaydigan joyi yo‘q! — qarorim qat’iy degandek keskin bir ohangda dedi Namoz, — ular meni yakkama-yakka jangga chaqirishyapti. Qochgan nomard!

Nazarmatvey bosh chayqab o‘zicha bir kulib qo‘ydi:

— Bilasanmi, bunday paytda o‘zbeklar nima deydi?

— Ho‘kizdek qaysar ekansan, deyishadi.

Namoz ham yengilgina kulib oldi:

— Bilasanmi, o‘zbekda boshqa bir gap ham bor.

— Ayt.

— Beobro‘ yashagandan o‘lganing yaxshi, deyishadi. Shunday, Nazarmatveev, hozir to‘ppa-to‘g‘ri Dahbedga boramiz.

Nazarmatvey shoshilib otining boshini tortib, hamsuhbatiga o‘girildi:

— Dahbedga?!

— Ha. Dahbedga ketayapmiz, azizim. Bilaman. Jarqishloqda` ham, Dahbedda ham hozir askar bor.

Pistirmada yotib bizni sabrsizlik bilan kutishyapti. Lekin biz Dahbedga bomdod namozi paytida kirib boramiz. Men bir rejani puxtalab kelyapman. Aytaymi?

Dahbeddag'i masjidga yurtning qoq o'rtasidagi qadamjo bo'lgani uchun ba'zan olis-olislardan ham otliq namozxonlar kelib turishadi. Demak, tong paytida bu atroflarda yakka-yolg'iz otliqlarning paydo bo'lishi ko'pam shubha tug'dirmaydi. Faqat otliqlar boshlariga oq salsa, egnilariga malla chopon kiyib kam deganda qishloq masjidining mutavallisi darajasida kiyinib olishlari shart. Toki ko'rgan odam qarshi qishloq tarafdan namozi bomdodni o'qishga kelayotgan mullolar deb o'ylasin. Bu paytda kapitan Oleynikovning otliq askarlari dong qotib uxbab yotgan, yurt hokimi Mirza Hamidning navkarlari xizmatga kelmagan bo'ladi. Mutavalli libosidagi ikki otliq hokimning darvozasi atrofida kimningdir namozga chiqishini kutib u yon-bu yonga yurib turgan bo'ladi. Hokim darvozaning bir qanotini qiya ochib "bismillo" deya ko'chaga qadam bosishi bilan ikkovi tengdan to'pponcha o'qtalib "ovozingni chiqarma, til tortmay o'lasan", deydi...

Namoz gapini tugatib, jo'rasiga yuzlandi:

— Xo'sh, bu reja qalay?

— Xudo o'zi seni rejalar tuzishga yaratgan ekan, — zavq bilan dedi Nazarmatvey, — demak, biz ham Mirza Hamidni o'g'irlab ketarkanmiz-da?

— Uni uyida so'roq qilib bo'lmaydi, — tushuntirdi Namoz, shovqin ko'tarib boshimizni bir baloga giriftor qilishi mumkin. Uni so'roq qilmaguncha qallig'ingning taqdirini aniqlab bo'lmaydi. Otdan tush, kiyimlarimizni almashtirib olaylik, soqoling ham xurjundami?

VIII *bob*

Yurt hokimi qasam ichadi

Ertalab Mixail to‘ra janoblari tunda olingen juda muhim xabarni aytib bo‘lis hokimini xursand qilish va xudo xohlasa, Namozning bugun-erta qo‘lga ham tushajakligini bashorat qilish uchun kelib, Mirza Hamidni uyidan topmadi. Tong pallasida yuz bergen voqeanning sal-pal guvohi bo‘lgan namozxon qo‘snilar: “Sahar mardonda ikki eshonbachcha kelib hokim janoblarini otga mindirib ketishdi, — deya axborot berdilar, — ehtimolkim ul janobni qovun sayliga olib ketgan bo‘lsalar. Kecha oqshom shu xususda maslahat qilayotgan edilar...”

— Tavba! — dedi mirshabxona noziri hayron bo‘lib, — qovun sayliga ham shunaqa barvaqt borisharmikin? Kechasi ham sayil, kunduzi ham sayil, tong otardayam sayil! Namozni quvish menga-yu, maishati senlarga ekan-da, o‘rgildim o‘sha sendaqa maishatparastlardan!

Mixail to‘ra tavba deb yoqa ushlab turgan bir paytda, bo‘lis hokimi ham Namozning otiga mingashib tavba ustiga tavba aytib bormoqda edi...

Beshafqat taqdirning qaltis o‘yinlaridan bu gal u juda xafa bo‘lib ketdi. Nahotki, o‘zini ehtiyyot qilish uchun hamma choralarini ko‘rib, tun-u kun hushyor bo‘lib turgan bir paytda ham Namoz uni mana shunday ahmoq qilib keta bersa! Bu qaroqchining dastidan dod deb endi qayoqqa borsa bo‘larkin? Shuncha shoni-shuhrati bilan gubernator janoblari eplay olmasa, qanchadan-qancha mingboshilar navkarlari bilan oldiga tushib qochib yursa, bu Namozmi yoki xudoning o‘zi yuborgan baloyi ofatimi! “Eh, parvardigori olam, — yig‘lagudek bir ahvolda o‘ylab borardi Mirza Hamid, — bir bandai mo‘minga o‘zing hokimlik mansabini ato qilib, yana fuqaro oldida sharmandasini chiqara berasanmi...”

Mirza Hamid yaratganga tavallo qilib, unsiz, ko'z yoshsiz yig'lab borardi. Uning haqoratlangan qalbi junbushga kelgan, vujudi o't olib yonar, alam-iztirob tomog'ini xippa bo'g'ib olgan edi. "Nega uni o'sha ot o'g'risi deb qo'lini orqasiga bog'lagan kunim otib tashlamadim! Axir kazzoblikda aylanib turuvdi-ku! Qudratli Hamdamboy unga da'vogar ediku, qozi-yu mirshab mening tarafimda edi-ku! — o'ylardi Mirza Hamid, — nega endi bugun ertalab dod solmadim, yo'q, dodlasam otib tashlardi, ey xudo, bemahal o'limdan o'zing saqla. Hazrati Bahovuddin pirimga yetti tanga atadim. Bu gal ham jonim omon qolsa, Ismoil Buxoriyning qabrlariga borib ziyorat qilurmen, qo'y so'ydirib, bu hazratning arvohlarini xushnud eturmen...»

Namoz otning boshini tortib:

— Tush! — deb buyurdi orqasida mo'min-qobil bo'lib borayotgan hokimga. «Nahotki, meni shu yerda otishsa! — o'yladi Mirza Hamid, — chalajon qilib daryoga tashlab yuborishsa-ya... e xudoym...»

— Namozbek!

— Bek dema meni!

— Yo'q, yo'q! Siz beksiz, xudo xohlasa sizni bek qilib ko'taramiz!

— Meni-ya!

— Ha-ha. Siz odil-u adolatlisiz. Kamina bir umr xizmatingizda bo'lurmen. Otingizni boqay, ko'changizni supuray. Namozbek, meni otmang! Sizni inshoollo, bek qilib ko'tarurmiz.

— Tur o'rningdan, men qotil emasman!

— Ha-ha, xudo xohlasa siz qotil emassiz, siz xaloskorsiz! Buyuring, Namozbek! Nima buyursangiz bajo qilurmen.

Mirza Hamid shoshilib o'rnidan turdi. Behad qo'rqib ketganidan chiroyli, sergo'sht yuzidan qon qochib oppoq oqarib ketgan. Hayajonining zo'ridan ko'ksi temirchining damidek ko'tarilib-tushib turibdi.

- Odinabibi qayerda? — so‘radi Namoz.
— O‘zim ham shunday bo‘lar deb o‘ylagandim.
— Nimani o‘ylaganding? El-u ulusni pashshacha bilmayman, xohlasam tuhmat qilib hibsga olaman, xohlasam qizini o‘g‘irlab sha’nini bulg‘ayman, deb o‘ylaganmiding? Xohlasam soliqni ko‘paytirib, odamlarning terisini shilib olaveraman, deb o‘ylaganmiding? — Namoz kechadan buyon g‘azabini ichiga yutib kelayotgan edi. Vujudida boshlangan kuchli qo‘zg‘olishni tiyolmay shu paytda tani lovillab yonib ketganday bo‘ldi. Yuzlari qizg‘ish bo‘rtib, ko‘zlariga qon quyilib kela boshladи. Qaltirab turgan Mirza Hamidni yoqasi aralash bo‘g‘ib oldi, — gapir!
— Nafas, nafasim chiqmayapti, — entikib dedi yurt hokimi.
— Bo‘g‘ib tashlayman hozir.
— Bek!
— Ayt, qayerga berkitding bechora qizni? Mana bo‘shtdim, gapir endi.
— Bari bir, ishonmaysiz, bek.
— Sen hech qachon rost gapirganmisan o‘zi?
— Namozboy, ruxsat eting, nafasimni rostlab olay,
— Mirza Hamid ko‘zlarini chirt yumib, og‘zini katta ochgancha, chuqur-chuqur entika boshladи, — beayb parvardigor deydilar. To‘g‘ri, sizga bir marta ot o‘g‘irladi, deb tuhmat qilganman, nohaq qamchilaganman, bozorga olib chiqib sazoyi qildirganman... Nohaq edim, ko‘nglimning bir chekkasi qorong‘u edi. Lekin jonim halqumimga kelib turgan shu paytda yaratganni o‘rtaga qo‘yib aytamanki, bokira qizni men o‘g‘irlagan emasman.

Mening navkarlarim ham borgan emas. O‘tgan chorshanba kuni edi shekilli, ha xudo xohlasa chorshanba edi, qaynotangiz Javlonqul amaki uch nafar yigit bilan huzurimga kelib, qizimni nega o‘g‘irlading, deb shovqin ko‘tardi... Yo‘q, men qilmadim bu ishni. Aziz

avliyolar haqqi qasam ichaman, boshqa birovlar qilgan
bu badkirdorlikni!

«Yana qutilib ketmoqchi, obbo dog'uli-ey, — fikridan
o'ta boshladi Namozning, — qo'rroq, amaldan tushib
qolishdan cho'chib Hamdamboyning oldida jilpanglovd. Endi menga tilyog'lamalik qilyapti. E, xudoyim, nahotki,
bu pastkash maxluqni o'zing yaratib, yana uni yurtga
hokim ham qilib ko'targan bo'lsang. Yo'q, bari bir
o'ldiraman bu pastkashni, yer yuzini shuncha
bulg'atgani ham yetar...»

— Hokim! — Namoz to'pponchasini g'ilofidan sug'ura
boshladi, — musulmonmisan?

— Alhamdulillo!

— Tiz cho'k!

— Mana, bek, nima desangiz men uchun vojibdur.

— Kalima o'gir, ruhingni poklab ol!

— Yo'q, yo'q! — Mirza Hamid silkinib o'rnidan turib
ketdi. Qo'llari bilan allaqanday harakatlar qilib
orqasiga tisarila boshladi, — xudo shohid, qizni men
o'g'irlagan emasman! Besh farzandim, onam haqqi,
qasam ichaman, bek, tuhmat azobini o'zingiz bir marta
tortgan edingiz, tuhmat bilan o'ldirmang meni.
Bolalarim qarg'aydi sizni, qiyomatda da'vogar bo'laman
sizga!

— Demak, sen o'g'irlamaganmiding?

Mirza Hamid ikki qo'lini osmonga ko'tarib qichqirib
yubordi:

— Tepada xudo bor!

Qichqirib uning ko'ksidan shunday bir kuch bilan
otilib chiqdiki, baland o'sgan qamishzorlar orasidagi
qushlarning chirqillashi bir nafas tinib qoldi. Ikki
bedovning jilovidan tutib turgan Nazarmatvey seskanib
tushdi. Otlar boshlarini ilkis ko'tarib, quloqlarini g'alati
chimirib, qisqa-qisqa kishnab olishdi. «Tezroq tugatib
qo'ya qolmaydimi, — betoqat o'ylay boshladi
Nazarmatvey, — bari bir bo'yniga olmaydi u. Olib ham

bo'pti. Bo'ynining yo'g'onlashib ketganini qarang, to'ng'izdek semiribdi o'ziyam».

— Kim o'g'irladi bo'lmasa?

— Bilmayman. Xudo haqi bilmayman, — shoshilib gapira boshladi Mirza Hamid, — qaynotangiz kelib ketgandan buyon mening ham jonim halakda, surishtirayapman. Namozboy, ikkimizni battar yovlashtirmoq uchun g'animlar qilgan bu ishni.

— Hamdamboymi?

— Ha deyishga asosim yo'q.

— Mirshablarimi?

— Bu ham menga qorong'u.

Namozning g'azabi bir xuruj qilib o'tgandek bo'ldi. Ruhiyatidagi haligi beshafqat qat'iyat, keskinlik o'rnini ikkilanish egallay boshladi. Miyasining qayeridadir miltillab turgan «uni nohaq o'ldirayotgan bo'lmay tag'in?» degan o'y lovillab yonib butun fikriga hukmron bo'lib oldi. «Ehtimol, bu o'g'irlamagandir, — o'ylay boshladi Namoz, — o'g'irlikka bu borganda ismini ochiq aytmagan bo'lardi. Demak, kimdir Mirza Hamidning nomiga niqoblangan. Kim bo'ldi ekan? Yo'q, avval bu ishning poyoniga yetish kerak, o'ldirish qochmas. Avval isbotlayman, so'ng jazolayman. O'zimki, nohaqlikka qarshi kurashmoqqa bel bog'lagan ekanman, o'zgalarga nohaqlik qilishga haqqin yo'q. Nohaqlik bilan limmo-lim to'lgan bu dunyoda hech bo'lmasa men nohaq bo'lmasligim kerak. Nohaq kishining u dunyo-yu bu dunyo yuzi qaro bo'lgay....»

— Namoz! — to'satdan yer tepinib qoldi Nazarmatvey, — tezroq bir yoqli qilsang-chi. Cho'pchak aytishib kunni kech qilasan shekilli.

Namoz to'ponchasini qaytib g'ilofiga soldi-da, qil ustida turgan taqdiri qay tarzda hal bo'lishini kutib betoqat ko'zlarini javdiratib, vujudi toshdek qotib turgan Mirza Hamidga yaqinlashdi:

— Odinabibini o'g'irlamaganingni nima bilan isbotlaysan?

— Boshimni garovga qo'yaman! — shoshilib dedi hokim.

— Nazar, mening xurjunimda qog'oz bilan qalam bor, keltir buyoqqa, — buyurdi Namoz. So'ragan narsasi muhayyo bo'lgach, hokimga o'girilib, davom etdi, — yoz. «Men, Dahbed bo'lisi hokimi Mirza Hamid Jarqishloq fuqarosi Odinabibi Javlonqul qizini o'g'irlashda ishtirok etgan emasman. Ishtirok etganim isbotlansa, qatlimga roziman». Bo'ldingmi?

— Xudo xohlasa, bo'ldim.

— Barmog'ingni bos.

— Xudo xohlasa, mana bosdim.

— Avaxtada necha kishi bor?

— Sizning ishingizga aloqador deb hibsga olinganlar sakkiz nafar.

— Yoz. «Men, Dahbed bo'lisi hokimi Mirza Hamid, so'z berib aytadurmenkim, tasarrufimda bo'lmish avaxtaxonadagi mahbuslarni bugundan qoldirmay ozod eturmen. So'zim bajarilmasa — qatlimga roziman». Bo'ldingmi?

— To'xtang, barmog'imni bosay. Xudo xohlasa, Namozbek, hammasi ozod bo'lur.

— Yoz. «Men Dahbed bo'lisi hokimi Mirza Hamid, o'z tobe fuqaromni bir yillik oliq-soliqdan ozod eturmen. Ushbu va'damni o'rinalmasam boshimni kesishlariga roziman...»

— Lekin, bek, xudo xohlasa, boshimni kesmassiz.

— Bo'ldingmi?

— Xudo xohlasa...

— Barmog'ingni bos!

— Barakallo, Namozbek, barakallo! O'zim ham sizning xaloskor ekanligingizga ishonar edim. Xudo xohlasa, mana meni ham xalos etdingiz. So'zim-so'z, qiz o'g'risini axtarmoqqa sizdan oldinroq kirishurmen. Toki, sizning oldingizda yuzim yorug' bo'lgay. Namozbek oxirida sizdan bir iltimosim bor.

- Xo'sh?
- Bugun-erta Dahbed-u Jarqishloqqa qadam ranjida qilmay tursalar. Sababkim, hammayoqni «qozoq» askarlar qurshov qilib olganlar.
- Kapitan Oleynikovning askarlarimi?
- Yo'q, Samarqanddan katta qo'shin chaqirtirilgan. Xudo xohlasa, endi men ozodmi?
- Jo'nang, tezroq mening topshirig'imni bajarishga kirishing!

IX bob

Qo'shqo'rg'onda otishma

O'sha kuni Mirza Hamid behad qo'rqib ketgan edi. Qo'rqqanidan Namozga bergan va'dalarining hammasini bajardi. Bajardi-yu, ammo shu bilan birga hokimlik lavozimidan ham mahrum bo'ldi. Uni Namozga yonbosganlikda ayblab, Samarqand uyezdining hokimi polkovnik Chertov janoblari hatto bir kecha qamatib ham qo'ydi.

Namoz qasoskor yigitlarining ko'pchiligidagi ekin-tikinlarni yig'ishtirib olishga ruxsat berib, o'zi qiz o'g'rilarini axtarish payiga tushdi. Kunduzi ochiq yurib bo'lmaydi. Kechasi bir-ikki kishini chala-chulpa so'roq qilgani bilan muammoning poyoniga yetish mushkul. Voqeanning guvohi bo'lgan betob qaynonasi qo'rquv ichida o'g'rilarining qiyofasini eslab qolmagan ekan. «Navkar edi, navkar libosida edi», deydi, boshqasini hech xotirlay olmaydi. «Yo'q, — alam bilan boshini chayqaydi Namoz, — men ularni albatta topishim kerak. Bo'lmasa Bibiqiz xolam qizining dardida kuyib, ajalidan burun olamdan o'tadi. Armon bilan ketadi. Keyin o'z oilam boshiga tushgan falokatni daf etolmasam, o'zgalarga qanday yordamga boraman. Tilim qisiq, qo'lim kalta bo'lib qolmaydimi? G'ururi yo'q, qo'rkoq deyishmaydimi? El

og‘ziga elak tutib bo‘lmaydi. O‘z or-nomusini himoya qila olmagan yigitdan hamma nafratlanadi. Ortidan hech kim ergashmay qo‘yadi. Yo‘q, Odinabibi topilmaguncha Dahbedni tark etish yo‘q endi. Bu ishga o‘zgani aralashtirish ham nomardlik bo‘ladi, o‘zim poyoniga yetaman, o‘zim!..»

Ammo, Samarqand uyezdi bo‘lislarida Namoz va uning qasoskor yigitlari uchun pana bo‘ladigan joy qolmagandek edi. Qaysi qishloqqa borib tushmasin, biror soat o‘tar-o‘tmas otishma boshlanib ketar, qaysi kishi bilan gaplashmasin ertasiga uni hibsga olganlari haqida shumxabar eshitar edi. Yerli xalq o‘rtasida o‘qiladigan gazetalarda esa qasoskorlarni qaroqchi deb qoralashar, shu yo‘l bilan ularning obro‘sini to‘kmoqchi bo‘lishar edi. «Turkiston viloyatining gazetasi»da ana shunday xabarlar bosilib turar edi. «O‘tgan dushmanba kuni, — deb yozgan edi gazeta o‘z sonlaridan birida, — Jo‘yi devona bo‘lislaridagi Kelachi dahasining starshinasini Mo‘minbek oqsoqol janob Samarqand uyezdining hokimi polkovnik Chertovga ma’lum qilibdurkim, ushbu kun Namozboy Pirimqul o‘g‘li degan mashhur qaroqchi hozirda Aslonobod qishlog‘ida Muhammadi ellikboshining hovlisida o‘tiribdur, deb. Uyezd hokimi tavakkal o‘n kazak o‘ruslar, ya’ni soldatlarni olib, bir ofitser to‘rani uchastkovoy pristav Oleynikov to‘raga buyuribdilar. Mazkur to‘ralar va soldatlar to‘g‘ri Dahbed qishlog‘iga kelib, Dahbed volostnoy upraviteli Bo‘lak Ollomurod o‘g‘li va Mirzo Usmon Abdurahmon o‘g‘li va Mirza Saidmurod Mirza Qobil o‘g‘li, Mirza Hamid Hasanboy o‘g‘illarini o‘zлari bilan birga olib, Aslonobod qishlog‘idan mazkur Sibirchi Namozni topolmay, izlarini olib Dahbed volosti Qo‘shqo‘rg‘on qishlog‘iga borib, Hamraqul degan odamning hovlisiga qaraydilarki, Namoz, Sherniyoz, Jumanboy, Qarshiboy, Avazko‘r va uch javonbachchalari Ochildi, Xolboy, ikki nafar hamrohlari bilan jami o‘n bir nafar o‘g‘rilar

o'tirubdurlar. Ular pristav, volostnoy va kazak soldatlar kelganidan xabardor bo'lib, o'rinalidan turib pristavga qarab ikki marta miltiq otibdurlar. To'xtovsiz soldatlar va volostnoy, mirzolar va starshinalar tashqaridan turib, mazkur o'g'rilar bilan otishib, o'g'rilardan Jumanboyni o'ldirib, Avazko'r va ikki hamrohini yarador qilibdurlar. Mazkur o'g'rilar otlarini tashlab, ho'kizlar turgan uyga kirganda ikki ho'kiz miltiq o'qi bilan o'lib, Namozboy Pirimqul o'g'li minib yurgan besh ming tangalik ot va Jumanning uch ming tangalik oti va hovli egasining bir oti soldatlar va o'g'rilar o'qidan o'libdur. O'g'rilardan sakkiz nafarini ushlab olibdurlar. Bulardan to'rt nafari yarador bo'lган ekanlar: Xolboy, Avazko'r, Ochildi va yana biri. Mazkur o'g'rillardan o'lgani Jumanboy o'g'ridir. Namozboy, Sherniyoz va bir javon bola qochib, usta G'affor degan odamning uyiga kirib, qo'llaridagi vintovka-miltiq bilan borgan soldatlar bilan ko'p otishdilarkim, taxminan besh yuz o'q otilgandir. Hech kim oldiga borolmay, soldatlar uyining ichiga kirib ushlaymiz deganda Namoz bir soldatni otib o'ldirdi. Andin keyin pristav to'ra hovli egasiga aytdilarki borib Namozboyni uyingdan chiqarib bergin deb. Hovli egasi borib uyning eshigini ochaman deganda, Namoz hovli egasini otib o'ldiradi. Shul vaqtida mazkur hovlilar atrofiga qorovul qo'yib janob pristav to'ra uyezd hokimiga xabar beradilarki, yana ellik soldat bilan o'n adad bomba yuborsinlar deb. Mazkur kuni soat uchda ellik soldat bilan o'n bomba va mushak olib kelib, atrofni qorovul qilib oldilar. Shul vaqtida Dahbed volost upraviteli Mullobo'lak Ochildi degan o'g'rini uyining ichidan kirib, yolg'iz o'zi yoqasidan ushlab chiqarib, pristav to'raga topshirdi. Andin keyin Namoz va Sherniyoz o'g'rilar turgan uyni to'rt tarafдан o't qo'yib, kuydirmoqqa boshladilar. Mazkur uylar kuyib turganda Namoz va Sherniyoz boshqa uyga teshib o'tib, bir katta ombor ostiga borib kirib, shul vaqtida soat 9 kechasi edi,

soldatlar xo'rakka mashg'ul bo'ldilar, va hovli egasi o'g'rilarни chiqarib yuboribdur, deb aytdilar. Ertasiga seshanba kuni jami soldatlar bir necha bombalar tashlab, bir necha uylarni ag'darib yurib, uch hovli tamom kuyib sob bo'ldi. Kuygan uylarning ostidan Namozning ikki soldati, besh o'qlik miltig'i, to'rt adad to'pponchasi, taxminan 500 tacha miltiq o'qlarini topib oldilar. Mazkur Namoz yakka o'zi jami asboblarini tashlab qochib ketubduri. Sherniyoz yarador holda ushlab olindi.

Namozning o'rtoqlari ichidan ushlanib, Samarcand turmaxonasiga qamalgan o'g'rilar: Ochil Mullajon o'g'li, Xudoyberdi O'tash o'g'li, Qurbon Otaniyoz o'g'li, Qarshiboy Sultonboy o'g'li, Shohamin To'xtamish o'g'li, Avazko'r Oqmirza o'g'li, Sherniyoz Xudoynazar o'g'illari janob Turkiston general gubernatori farmoyishiga muvofiq voenniy-okrujnoy sudga topshirildilar...»

Ha, o'sha kuni Sherniyozning ota urug' avlodidan bo'l mish Hamroqulning uyiga Sherniyozning to'yini o'tkazish maslahatiga to'plangan edilar. Yigitlarning ko'pi hali yetib kelmagan, ularni xabarlash uchun Eshimoqsoq, Chelak bo'lislari tomonga ot qo'yib ketgan Kenja Qora ham qaytmagandi.

Kenjavoy bugun Qo'shqo'rg'onda yig'ilajaklarini mirshabxonaga ma'lum qilib, mirshablar-u Namozga qarshi tashlangan askarlar jamuljam bo'lguncha xavfdan Namozni ogoh qilishga bemalol ulguraman degan umid bilan qishloqdan-qishloqqa ot qo'yib yurgan edi.

— Otliqlar kelyapti! — hovliqib tusha boshladi poyloqda turgan Jumanboy. — Behisob, begona otliqlar kelayapti!

— Qay tarafdan? — shoshilib o'rnidan turdi Namoz.

— Katta yo'ldan, Dahbed tarafdan!

— Demak, yo'l to'silgan, jarga ot solamiz! Yo'q, kech qolishgan ekan. Otxonaga kirib ulgurmaslaridanoq hovlini bog' tomondan ham, ko'cha tomondan ham qurshab olishdi. Qurshovga g'oyat tajribali ofitser

rahbarlik qilayotgan bo'lsa kerak, soldat va navkarlarning qo'llarida nechtaki quroq bo'lsa hammasidan bir yo'la o't olib, Namozboy yigitlariga bosh ko'tarishga imkon bermay qo'yidilar.

«Devorni teshib, qo'shni uyg'a o'tish kerak, — fikridan o'tdi Namozning, — uch hovli narida Qipchoq arig'i bor, ariqda suv katta. Oqib chiqib ketsak bo'ladi».

Namoz yigitlarining yarmini devor ostini teshishga buyurib, qolgan jo'ralarini yoniga olib, himoyaga o'tdi.

— Namoz Pirimqul o'g'li, taslim bo'l! — tom orqasidan baqirdi kimdir. — Taslim bo'lsang, joning omon qoladi, kapitan Oleynikov to'ra o'z himoyalariga oladi seni.

— Mana, senga taslim bo'lish, xoin! — Tomda yotib olib, otishayotgan Jumanboy baqirgan kishini mo'ljalga olib o'q uzdi. — Mana senga bo'lisning ko'ppagi!

Xuddi shu paytda Hamroqulning qator tushgan uylari zambarak o'qidan ko'z yumib ochguncha lovillab yonib ketdi. Tomlar ketma-ket qulab, devor ostini kavlayotganlarning yarmi tuproq ostida qolishdi. Uylardan ko'tarilgan alanga eshilib-buralib otxonaga o'ta boshladi.

— Tezroq, tezroq kavla! — ketma-ket buyruq berardi Namoz. — Sherniyoz o'zing o't, men yonayotganlarni tortib olay. Avaz, sen o'q uzib tur, o'qni ayama!

Usta G'afforning paxsa devorli uyiga sakkiz kishi arang o'tib olishdi. Demak, qolgan uch kishi yo o'ldi, yo yaralanib, otxona burchagidami, yonayotgan uylar obreziga berkinibmi jon saqlayapti. Yana ketma-ket bomba tashlab, hammayoqni ag'darib, kuydira boshladilar. Qo'shimcha kuchlar keldi shekilli, endi Qipchoq arig'i tarafdan ham o'q ovozlari eshitila boshladi. Demak, u tomon ham qurshaldi. Najotning birdan bir yo'li bor edi, u ham berkildi!

— Men qolaman, — dedi Namoz mast kishidek gandiraklab o'rnidan bazo'r turarkan, — sizlar chiqib

taslim bo'linglar! Behuda o'limning kimga keragi bor.

— Chiqmaymiz, bir boshga bir o'lim! — bir og'izdan deyishdi yigitlar. Peshonada borini ko'ramiz.

— Chiqib taslim bo'lasizlar, — qaltirab ketdi Namozning ovozi, — mening buyrug'im shu! Sizlarni nari borsa uch-to'rt yilga qamashadi. Qaytib chiqqach, bugun halok bo'lgan do'stlarimiz uchun qasos olasizlar.

— Namoz aka, mayli, meni yaxshisi otib tashlang, — dedi Sherniyoz o'rnidan turib, — lekin bugun siz mening mehmonimsiz. Sizni tashlab chiqib ketmayman.

— Mayli, sen men bilan qol bo'lmasa. Qolganlar darhol taslim bo'ling. Omon qolishning birdan-bir yo'li shu!

— Namozboy!

— Buyrug'imni bajaring!

— Men ham qolaman!

— Gap bitta! — qo'lidagi to'pponchadan ketma-ket yerga o'q uzdi Namoz. — Buyrug'imni bajaring!

Namozga yigit bo'lib, miltiq ko'tarib chiqqandan buyon uning so'zini muqaddas bilib, hech ikki qilmagan yigitlar noiloj bosh egdilar.

Avaz ko'ylagini yechib, miltiq uchiga ildi-da, darichadan chiqardi:

— O'q otmanglar, taslim bo'lamiz!

Ehtimol, bu eng oxirgi ko'rishishimizdir, degan o'y bag'rini ezgan yigitlar Namoz bilan quchoqlashib, bir nafasgina bo'lsa ham issiq yuziga yuzlarini bosib unsiz yig'lab oldilar.

— Namozboy, pahlavonim... — To'satdan xuddi yosh boladek ho'ngrab yubordi keksa Shohamin, — jonim omon qolsa, xudo xohlasa, o'chlaringni olaman. O'zim ololmasam, bolalarimga vasiyat qilib ketaman. Xudoga topshirdim ikkovingni!

Qamat qilayotganlar Namozning taslim bo'lishini betoqat kutishayotgandi. Qo'llarini boshi uzra ko'tarib, chala yonib turgan uy ichidan qoqina-suqina chiqib

kelayotganlar orasida uni uchratmagan Oleynikov to‘ra g‘azabi oshib, tutoqib, usta G‘afurning paxsa devor uyini bomba tashlab qulatishga buyurdi. Ko‘z yumib ochguncha, uyning tepasi yonib, vassa bo‘yralar kuyib tusha boshladi. Uyning ichini shunday bir quyuq tutun qopladi, Namoz bilan Sherniyoz bir-birlarini ko‘rolmay qoldilar.

— O‘choqning orqasini teshamiz, — maslahat berdi Namoz. — Devori yupqa, ur! Qo‘ndoq bilan ur! Omborxonaga o‘tib olamiz.

— Miltiq sinadi, — Namoz aka!

— Ur deyapman!

Sherniyoz bir-ikki qo‘ndoq urar-urmas gursillab yerga yiqlidi. Boshi tomdan o‘pirilib tushib yonayotgan to‘singa borib tegdi. «O‘q tegdi!» yashin tezligida fikridan o‘tdi Namozning. O‘rnidan turib, o‘choqning ichkarisiga, uy bilan omborxonani ajratib turgan yupqa devorga shunday bir kuch bilan tepdiki, devor o‘pirilib, Namozning o‘ng oyog‘i nariqi yoqqa o‘tib ketdi. Ikki-uch bor tepib, tuynukcha ochdi-yu, oyog‘idan o‘q yeb, behol yotgan Sherniyozni omborxonaga o‘tkazib, qon oqayotgan joylarini bog‘lashga tushdi.

Oradan bir choy damlamcha fursat o‘tgach, Sherniyoz ko‘zini yarim ochib:

— Meni tutun elitti shekilli, — deb shivirladi, — boshim aylanib ketayapti.

— Oyog‘ingdan o‘q yeding, qimirlama! — yurakbag‘ri ezilib dedi Namoz.

Tashqarida to‘satdan o‘q ovozlari tinib qoldi. Nariroqdag‘i og‘ilxonadan yaralangan buzoqchaning alamli bo‘kiringi, otning bezovta kishnagani eshitildi. Bog‘ tomonda ayol kishi dodlab yig‘layapti... Kim bo‘ldi ekan? Quyosh botdi shekilli, omborxonaning ichi zimistonday qorong‘i bo‘lib qoldi.

— Namoz aka, oyog‘imdan oqayotgan qon tindimi?

— yana o‘ziga kelib, ko‘zini ochdi Sherniyoz.

— Tindi, uka, faqat qimirlama. Qorong‘i tushdi, xudo xohlasa bir ilojini qilamiz.

— Namoz aka, men sizni shunday yaxshi ko‘rardimki, odamlarni shunday sevardimki, har birining xizmatini qilib, ko‘nglini xushlasam derdim...

*Ne uchun dunyoga keldik,
Yaxshilik qilmasak biz.*

— Gapirma deyapman, — engashib shivirladi Namoz, — toliqib qolasan.

— Namoz aka, agar menga bir gap bo‘lgudek bo‘lsa... Anorxonga o‘zingiz otalik qiling... Meni deb dunyodan toq o‘tmasin. To‘yimiz bo‘lmadi-ya!...

— To‘ying xudo xohlasa bo‘ladi! Bardam bo‘l, chiqib ketamiz.

— Agar... Namoz aka!

— Yig‘lama ukam, toliqib qolasan.

— Mana buni Anorxonga berib qo‘ying... Uzuk, chimildiqda qo‘liga taqmoqchi edim. Bechora, yolg‘iz qoladi endi, hech kimi yo‘q u yetimchaning... Men rozi... Tengini topib bering, otalik qiling... To‘yimiz bo‘lmadi-ya...

Sherniyozning boshi shilq etib yerga tushdi, o‘zidan ketdi. Nima qilish kerak? E xudo, yo‘l ko‘rsat Namozga, nima qilsin u? Nima qilsa, bu qurshovdan yarador do‘smini olib chiqib ketadi. Yo‘q, Namoz o‘lmasligi kerak, o‘lsa asirga tushgan do‘sclarining holi ne kechadi! Yo‘q, yo‘q, u omon qolmog‘i darkor! O‘zing har narsaga qodirsan, xudo, uni omon saqlashing kerak...

Namoz vujudida qo‘zg‘alib kelayotgan allaqanday bir to‘lqin ta’sirida entikib, xo‘rsina-xo‘rsina emaklab borib, eshik tirqishidan hovliga ko‘z tashladi. Yo‘q, hali tashqariga uncha qorong‘i tushmabdi. Hovlida kimdir g‘imirsib yuribdi. Zokir buva bo‘lsa kerak, ha, o‘sha! Quchog‘i to‘la beda, tashqariga chiqib ketayapti. Otlarga

xo'rak tashiyotgan bo'lsa kerak. Demak, qamal qilayotganlar ketmabdi, otlarini xashakka qo'yishibdi... Shu choq Namozning boshiga g'alati bir reja keldi-yu, quvonchdan vujudiga qudratli bir kuch quylgandek bo'ldi. Eshikni qiya ochib, sekin ovoz berdi:

— Zokir buva!

Chol aftidan Namozning qaysi uyga berkinganini avvalroq sezgan bo'lsa kerak, ovoz chiqqan eshikka jadal yaqinlashdi.

— Tirikmisan, polvon?

— Ichkari kirin, — iltijo qildi Namoz. — Rahmat otaxon, bedani qayoqqa olib borayapsiz?

— Otlarini xashakka qo'yishdi, bosqinchilar.

— O'zlarichi?

— Kechki taomga o'tirishdi.

— Yechining, tez yeching kiyimlaringizni! Zokir buva gap nimadaligini darrov fahmlab, shosha-pisha yechina boshladi. Namoz cholning ming yamoq eski chorig'ini, qasmoq bog'lab ketgan katta, gulli choponini kiyib, boshiga quyon terisidan tikilgan tumog'ini ham bostirdi. Bir quchoq bedani bag'riga oldi:

— Sherniyoz jiyaningizni sizga qoldirsam bo'ladimi?

— Xudo senga yor bo'lsin, polvon, — nursiz ko'zlarida g'ilqillab yosh ko'rindi Zokir buvaning, — Sherniyozdan ko'ngling tinch bo'lsin.

Namoz xuddi Zokir buvadek belini bukib, quchog'idagi beda bilan yuzini to'sgancha bitta-bitta bosib tashqari chiqdi. Hech kimning chol bilan ishi yo'qdek soldatlar-u navkarlar yerga to'shalgan paloslar ustida uchtadan, to'rttadan bo'lib olib, ovqat yemoqdalar. Napiroqda Mirza Hamid o'z tenglari bilan davra qurgan, oti shundoqqina yonida, qari tutga bog'log'liq turibdi. Oldiga xashak solinmagan. Faqat shu otni minsagina Namoz qurshovdan chiqsa olishi mumkin, boshqasi yaxshi chopolmaydi, yetib olishadi.

— Hokim o'g'lim, otingizni sug'orib kelsam maylimi,
— so'radi «chol buva».

Mirza Hamid boshini ko'tardi-yu, chaynab turgan oshi og'zida, qotib qoldi. Tanidi, Namozni tanidi u! Ko'zlar uchrashdi. Beda ortidan unga Namozning ko'zlar emas, otishga shay turgan to'pponchaning og'zi qadalib turgandek bo'ldi... Nega «Namozni ushlanglar» deb baqirmayapti. Baqirish kerak edi-ku! O'ch olishning payti keldi-ku, axir? Nega olmayapti endi... Axir, shu Namoz tufayli uning obro'yi bir pul bo'ldi, lavozimidan olib tashlashdi. Uni tiriklayin bo'g'ib o'ldirmasam, alamimdan chiqmayman, deb bir necha bor qasam ichgan edi-ku!

Nega jim turibdi endi?

«Nega baqirmayapman?» — fikridan o'tdi sobiq hokimning:

— Mayli otaxon, — og'zidagi luqmani yutib dedi Mirza Hamid, — mayli, sug'orib kela qoling...

«Chol» Qiyot arig'i yoniga yetguncha yuzini beda bilan berkitib engashgancha soldatlar orasidan o'tib borganini, otni ariqqa ehtiyot tushirib, ustiga sakrab minganini ham ko'rib turdi Mirza Hamid. Ammo, u karaxt edi. Miyasida «Nega?!» degan so'zdan boshqa hammasi qotib qolgandek. Xuddi ko'zi ochiq holda uxlab qolgandek edi u....

X bob

«Yaqnimga kelma, xotinimni ko'zi yoriyapti!...»

Namoz Qipchoq ariqdan o'tib olgach, orqasiga yana bir ko'z tashladi. Yo'q; quvishmayapti. Qiziq, nega ular haliyam o'rinlaridan qo'zg'almad? Axir Mirza Hamid uni ko'rди-ku, tanidi-ku! Qiziq!

Nahotki, sobiq hokim uning qutulib ketishiga ko'maklashmoqchi bo'lsa, o'z o'ljasini qo'lidan chiqaradiganlardan emas edi-ku, u? Tanimadi, tamom vassalom.

Namoz ostidagi uchqur bedovga ustma-ust qamchi bosib, hosili yig'ib olingen ekinzorlar bo'ylab, o'ziga, faqat uning o'zigagina ma'lum bo'lgan so'qmoqdan ot qo'yib borar edi. Marg'ilontepaga borib, Akromqul aravakashning uyida berkinib yotgan suyukli xotini Nasibani ko'rib ketmoqchi, iloji bo'lsa o'zi bilan olib qochadi uni. Nasiba homilador, bugun-erta ko'zi yoray deb turibdi. Xavfsizroq joyga olib borib berkitish kerak uni. Bo'lmasa, izini topib hibsga olishlari hech gap emas. Bugungi voqealarni eshitgan bo'lsa yurak hovuchlab o'tirgandir u bechora.

Namoz ikki xufton mahalida otini dalada qoldirib, Akromqulning hovlisiga bog' tomondan kirib bordi. Hovlida chiroq yo'q, yotib qolishganga o'xshaydi. It vovulladi, tomdan, beda g'aramlari orasidan kimdir ovoz berdi:

— Qayt, olapar!

Akromqul ekan, qo'lida miltiq, sekin tushib kela boshladi. Aftidan bog' tomondan kirib kelayotgan Namozni tanib turgan ekan.

— Xayriyat, xayriyat! — deb o'zini Namozning bag'riga otdi.

— Eshittilaringmi?

— Eshiddik, eshitmay qulqar kar bo'lgani tuzuk edi; butun yurt aza tutib o'tiribmiz.

— Nasiba qani?

— Omborxonada. Keliningiz ikkovini kiritib, ustidan qulflab qo'ydim. Juda xavfli hozir. Opamni tezroq boshqa joyga berkitishimiz kerak.

— Kalitni ber menga.

— Siz kiring, men tomda poylab turaman... Lekin, joylarini o'zgartirishimiz kerak.

Nasiba eshikka yaqin kelib, tashqaridagi g'ovurga qulqar solib kimligini bilolmay yurak hovuchlab turgan edi. Eshik ochilayotganda qo'rqib ketdi u. «Nahotki, meni ham hibsga olishsa!» — ko'nglidan o'tdi uning.

— Nasibam, bu menman.

— Namoz aka, qurshovdan omon chiqdingizmi?

Har gal Namoz olis safardan qaytganda, xavf-u xatarlardan omon chiqib kelganda Nasiba uning bo‘yniga osilar, ko‘ksiga boshini qo‘yib, goh erkalanar, goho yig‘lab-yig‘lab olar edi. Oy-kuni yaqinlashib, otga minishi qiyin bo‘lib qolgandan buyon uyma-uy berkinib yuribdi u. Bir joyda uzoq qololmaydi, iziga tushib qolishlaridan qo‘rqadi.

Nasiba erining ko‘ksiga boshini qo‘yib bir nafas jim qoldi. Yig‘layaptimi, xo‘rsinayaptimi, bilib bo‘lmasdi. Tani shamolda qolgan yaproqdek dir-dir qaltirab turibdi. Shundoqqina ko‘ksining ostida gumonasi tipirchilagandek bo‘ldi. Buni Namoz aniq sezdi. Sezdiyu, shirin entikib, o‘zi ham anglab yetmagan allaqanday begona bir his, kishini elituvchi, mast qiluvchi qaynoq bir tuyg‘u ta’sirida etlari jimirlashib ketdi:

— Otga mina olasanmi?

— Min desangiz, minaveraman.

— Yig‘ishtir narsalaringni, tez bo‘l. Akromqul qasoskorlarga qo‘shilgandan buyon, garchi o‘zi Tursun to‘dasida harakat qilsa ham hamisha Namoz akasiga achinib, uni duo qilib keladi. Shu paytda uni yolg‘iz yuborgisi kelmadni. Qoraterigacha er-u xotin ikkovlarini kuzatib bordi.

Namoz Tursun aravasoz bilan albatta, uchrashishi kerak edi. Navbatdagi ishlar haqida kelishib olishlari zarur. Kecha asirga tushgan yigitlarni qutqarish yo‘lini axtarishlari, shahid bo‘lganlarni dafn etishni uyuştirishlari, navbatdagi yig‘in qayerda bo‘ladi, buni ham kelishib olishlari kerak.

Namoz aravasoz bilan uning somonxonasida uzoq suhbatlashib qoldi. Akromqul Hotam, Karim degan yigitlar bilan tashqarida poyloqda turib, chorrahadagi uch ko‘chani kuzatishayotgandi. Allaqanday sharpa Hotamga yaqinlashib, bir nafas qotib turdi-yu, yana

uzoqlashgandek bo'ldi. Akromqul Hotamga sezdirmasdan Namozning oldiga chopdi:

— Gapirsam maylimi?

— Tez ayt! — dedi Namoz yuragi xunuk bir narsani sezib.

— Hotamning yoniga Lutfulla hokimning uyi tarafdan bir sharpa kelib-ketgandek bo'ldi.

— Qachon?

— Hozirgina.

— Tursun, Nasibaga beradigan otingni egarla! — o'rnidan turib ketdi Namoz.

Ko'z yumib-ochguncha er-u xotin ikkovlari yelkalariga miltiq osib darvozaxonadan tashqari chiqib oldilar.

— Namozvoy, bu yerdagi ishlardan ko'ngling to'q bo'lsin,— shivirladi aravasoz.— Xabar bergen kuning qishloq ahlini oyoqqa turg'azaman.

— Hotamni tekshirib ko'r!

— Yaxshi!

— Xiyonatini aniqlasang — otib tashla!

— Yaxshi, — shivirladi aravasoz. — Kumushkent orqali ketinglar. Men hokimning yigitlarini chalg'itib turaman... Baxtimizga hech bo'lmasa sen omon bo'lgin.

Namoz do'stining maslahati bilan Nasibani Kumushkent yo'liga boshladi. Ammo, qishloqqa kirmadi. Sholisi o'rib olingen paykallarni yoqalab borib, qishloqni kamardek o'rab tushgan katta anhordan o'tgach, yantoy, yulg'unlar o'sib yotgan serqum to'qayzorga kirib oldi. Bu taraflardan avval hech yurmagandi, so'qmoq borligini ham bilmasdi. Ammo, tikka ketilsa Jom dashtlariga chiqib olish mumkin, deb o'ylab borardi Namoz.

Tun yarmidan oqqan, olachalpak oydin bir kecha. Oy goh qop-qora bulutlar ortiga sho'ng'ib, atrof to'satdan qorong'ilashar, yorug'dunyo faqat shu ikki oqliqdangina iborat bo'lib qolar, goh bulutlar orasidan yorib chiqqan oy yer-u ko'kni bir xilda yoritib, oromli uyquga ketgan

to‘qayzorni ikki otliqqa ko‘z-ko‘zlab qo‘yar edi. Namozning qalbida quvonch bilan alam, sevinch bilan g‘am tez-tez almashinib bormoqda. Goh qurshovdan omon chiqqaniga, sevikli xotini bilan yonma-yon ketayotganiga shukronalar aytib, sevinib ketar, cho‘lni boshiga ko‘tarib, hayqirgisi kelar, goh iztirob to‘la yuragi chayqalib, vujudi lovillab yonayotganini tuyar, baquvvat tishlari g‘ijirlab, lablarini qonatgudek tishlab, boshini alam bilan chayqab qo‘yar edi.

Nasiba Qorateridan chiqqanlaridan buyon goh yo‘rtib, goh chopib borayotgan ot ustida jim ketayapti. Akromqulning uyidayoq Namozni ko‘rishi bilan, haligacha o‘ziga begona bo‘lgan g‘alati bir qaltiroq turgan edi. Durkun-durkun qo‘zg‘alib xuddi bezgakdek tutib kelayotgan bu qaltiroq bora-bora og‘riqqa aylanib, butun borlig‘iga buroviq solib buray boshladi... Beli kuyib achishar, nafasi qisilar, ba’zida qo‘1-oyoqlari changakdek tirishib qolar, bunday paytlarda uzangiga yetib-yetmay borayotgan oyoqlari egar tomon tortilib, qo‘lidagi yugan chiqib ketar, o‘ziga kelgach, ot ustidan uchib ketmaganiga hayron bo‘lib yana yuganga yopishar edi. Qizning goh og‘riq zo‘ridan, goh og‘riqdan so‘ng karaxt bo‘lib borayotgan vujudida dard bilan Namoz akamga xalaqit bermayman, degan xohish olishmoqda edi. Ikkovi ham uning ixtiyoridan tashqari, vujudning qayeridadir tug‘ilib, bir-birlari bilan to‘qnashib, goh unisi, goh bunisi ustun kelib bormoqda edi. «Yiqilmasam bo‘ldi, yiqilmasam bo‘lgani...» shivirlaydi qizning qontalash bo‘lib ketgan lablari.

Gumonasi shundoqqina tomog‘ining tagida o‘ynoqlab, nafasini butunlay qisib qo‘ydi. Qiziq, vujudida hech qanday og‘riq sezilmadi bu gal. Tomirlaridan allaqanday iliq, shilimshiq narsa oqib kelib, yuragiga shuv etib quyildi-yu, xuddi allalagandek elita boshladi. Ko‘zlarining oldini ko‘k, sarg‘ish halqachalar qoplab, uyquga o‘xshash bir xayolat hushini olmoqda edi qizning.

— Namoz aka! — chinqirib yubordi Nasiba, — men hushimdan ketayapman!

Ancha oldinda borayotgan Namoz otning boshini tortib, orqasiga o'girildi:

— Nima deding?

Nasiba egarning boshini mahkam changallab, bezgak tutgandek, dag'-dag' qaltirab turardi. Namoz xotinining yoniga qaytdi.

— Nima bo'ldi?

Nasiba entikdi:

— To'lg'oq tutayapti.

— To'lg'oq?! — ham quvonch, ham qo'rquv bor edi yigitning ovozida.

Nasiba kalta-kalta nafas olardi:

— Meni otdan oling.

Namoz Nasibani egardan olib, qo'lida ko'targancha yuzini ko'ksiga bosib, ancha mahal unsiz qotib turdi. Miyasidan allaqanday lanj, mujmal fikrlar charx urib o'ta boshladi uning!

— Namoz aka! — beixtiyor erining ko'ksini qattiq tishlab oldi Nasiba.

— O'zingni bos, jonim! — nima deyishni bilmassi Namoz, — hozir hammasi joyida bo'ladi, mana hozir...

Yigit bir nafaslik dovdirashdan so'ng o'ziga kelib, to'nini qumga to'shadi. Xotinining allaqanday sovuq, yopishqoq ter ichida qolgan holsiz boshini tizzasiga oldi...

Yangi odam dunyoga kelishini u ilgari ko'rmagandi. Ehtimol, qora bulutlar qurshovida goh tubsiz osmonning qayerigadir cho'kib, goh suv yuziga qovundek qalqib, ajib o'yinlar ko'rsatayotgan, millionlarning dard-u izardirobiga million bor guvoh bo'lgan to'lin oy ham bugungidek og'ir dardni, og'ir izardirobni ko'rmagandir. Ehtimol, sokin tun qo'ynida oromli uyquga ketgan poyonsiz to'qayzor bo'lgandan buyon odam bolasining dard bilan bunaqangi qattiq olishganiga guvoh bo'limgandir.

— Onajon, onajonim! — Nasiba o'rnidan turib, oyoqlarini juftlab gir aylana boshladi.

— Biron qishloqqa qaytaylik, xo'p degin? — yig'lagudek bir ahvolda yolbordi Namoz.

— Yo'q, — bosh chayqadi Nasiba, — qo'lga tushib qolamiz. — Yo'o'o'q!!

— Doya olib kelaymi?

— Qo'lga tushib qolasiz. Yo'-o'q!

— Tushmayman! Mana miltig'ing, mana to'pponcha! Kumushkent yaqin, ko'z yumib ochguncha qaytaman, Nasibam, o'zingni qo'lga ol, men ketdim!

Namoz biron fikrni to'g'ri deb bilsa, hech qanday xavfni pisand qilmas, hech qanday kuch uni to'xtata olmas ham edi. Buni Nasiba yaxshi biladi. Shuning uchun ham boshini chayqab, «immm» dedi-yu, ammo yo'q deyolmadi. Deyishning hojati ham qolmagan edi. Chunki, Namoz allaqachon otga minib, qamchi urayotgan edi.

Kumushkentga kiraverishda past devor bilan o'ralgan qo'rg'on oldida Namoz otdan sakrab tushdi. Omonat o'rnatilgan chetan eshikni qamchining dastasi bilan qoqa boshladi. It vovulladi. Anchadan keyin ichkaridan uyqusiragan ovoz eshitildi:

— Kim u?

Namoz yolvorib gapira boshladi:

— Men yo'lovchiman. Xotinimni cho'lda to'lg'oq tutib goldi. Tug'olmayapti. Xudo yorlaqasin sizni...

— Yordam kerakmi?

— Yolvorib so'rayman.

Uy egasi qo'rqa-pisa kelib eshikni qiya ochdi. Pakanagina sersoqol bir chol ekan.

— Mana bu suyunchisi, — Namoz tanga to'la hamyonini qo'yarda qo'y may cholga tutqazdi, — xotinim eson-omon qutilib olsa, sizga ot sovg'a qilaman.

— Kampirim birga borsinmi?

— Xudo xayringizni bersin, tez bo'ling, bovojon.

Chol orqasiga qaytib, ancha mahal yo‘q bo‘lib ketdi. Nihoyat, o‘ziga o‘xshagan ushoqqina bir ayolni paranjiyu chachvonga o‘rab qo‘lidan yetaklab chiqdi. Boshqa qo‘lida katta qumg‘on bor edi.

— Mana buni ola ket, o‘t yoqib suv isitasan, — dedi chol ayolni Namozning orqasiga mindirayotib. — Lekin, o‘g‘lim, kampirimni keltirib qo‘ysan-a?

— Gap bitta, bovojon.

— Xudoyo xotining eson-omon qutilib olsin.

Namoz qaytayotganda tong yorishib qolgan edi.

Shuning uchun avvalgi izidan borish uncha qiyin bo‘lmadi. Yolg‘iz qolgan ot hurkibdimi, hov nariga borib, yantoqlarning uchini chimdib yuribdi. Nasiba otiga to‘shalgan to‘ndan surgalanib tushib, yonidagi qumtepaga boshini qo‘ygancha, loladek qizarib, astasekin ko‘tarilib kelayotgan quyoshga ma’nosiz tikilib yotardi.

— Hushing joyidami? — xotinining boshini qo‘liga oldi Namoz.

— Namoz aka, — behol shivirladi Nasiba, — bu sizmi?

— Mana, doya olib keldim, jonim.

— Keting, jon Namoz aka, yuragimda g‘ashlik bor, qo‘lga tushib qolasiz... Tez keting!

— Xudo xohlasa birga ketamiz. Qo‘lga ham tushmaymiz... O‘g‘ilchamiz, sen, men hammamiz birgalashib ketamiz...

Pakana kampir Namozga o‘t yoqib suv ilitishni buyurdi. O‘zi Nasibaga joy hozirlab, yechintirish bilan mashg‘ul bo‘ldi. «Qo‘rqma, qizim, xudo madadkor bo‘lsa hech gap emas», deyotgani Namozga eshitilib turibdi. Ammo, Namoz o‘t yoqishga ulgurmadi. Shundoqqina yonida turgan ot oyog‘i bilan qum tarab, echkini ma‘rashidek qisqa-qisqa qilib, bir-ikki kishnab qo‘ydi. Yigit yuragiga g‘uluv tushib, hali Nasibasi boshini qo‘yib yotgan qumtepaga chiqdi-yu, qo‘l-oyog‘i bo‘shashib ketdi.

Uning izini olib kelayotgan otliqlar yaqingga, juda ham yaqingga kelib qolishibdi.

Namoz jon holatda narida turgan miltiqni qo'liga oldi-yu, ammo otmadi. «Otishma bo'lsa avval Nasibani mo'ljalga olishadi, chaqaloq ham nobud bo'ladi», fikridan o'tdi uning, kampirga ham jabr bo'ladi... Och bo'rilar galasi qo'y podasiga hujum qilganda avval gir aylanib, chor atrofni qurshab oladi, deydiilar. Kim biladi, o'ljaga tashlanishning bu usulini yirtqichlar odam bolasidan o'rganganmi yoki odamlar yirtqichdan namuna olganmi, har qalay, ellik chog'liq otliq askar Namoz shamdek qotib turgan qumtepani qurshab, qurshovini siqib kela boshlashdi. Namoz ularning ko'pini tanidi, ko'rgan, bir xillari bilan otishgan, Payshanba bo'lisi pristavi kapitan Golov askarlari, Xo'jaariq bo'lisining hokimi Lutfullaxo'janing navkarlari bular. Yaqininda Namoz paydo bo'libdi desa, ochgani joy topolmay, tutqanog'i tutib qoladigan Lutfullaxo'ja hozir gerdaiyib, viqor bilan ot o'ynatib kelayapti.

Kapitan Golov to'dadan ajralib chiqdi:

— Namoz Pirimqul o'g'li, miltiqni tashla!

Namoz sherdek o'kirib yubordi:

— Xotinim ko'z yoryapti, yaqin kelma, otib tashlayman!

Yigit sof rus tilida so'zlagani uchunmi yoki «xotinim ko'z yoryapti» degani ta'sir qildimi, kapitan o'ynoqlab turgan otning boshini tortdi:

— Miltiqni tashla!

— Avval xotinimga tegmayman, deb so'z ber.

— So'z beraman! Rus ofitserining so'zi, xotiningga hech kim tegmaydi.

— Ol, miltiq kerak bo'lsa.

— Xanjarni ham tashla!

— Buni o'zing sovg'a qilgansan, kelib o'z qo'ling bilan olasan.

Bir necha yillar oldin Namoz marhamatli Ivanboyning xizmatida yurgan chog'larida boyning mehmonlariga qashqaldoq, tustovuq otib yurib, o'sha paytda Poyariq bo'lisi harbiy pristavi lavozimida xizmat qilayotgan kapitan Golovni naq o'limdan saqlab qolgan edi.

Ovga berilib ketib, to'satdan yovvoyi to'ng'izlar qurshoviga tushib qolgan kapitan «Yordam beringlar!» deya qichqirib yubordi. Na miltiq, na tayoqdan qo'rqa digan bu maxluqlarning fe'lini yaxshi bilgan Namoz bir quchoq yantoqni yondirib kelib, o'zini quturgan to'ng'iz podasiga urdi-yu, kapitanni qurshovdan olib chiqib ketdi.

Xanjar ana o'sha kuni sovg'a qilingan edi.

— Xotiningga qoldir xanjarni! — buyurdi kapitan.

— O'zing beri kel. Namoz, sen asirga olinding!

— Kapitan, men seni o'limdan qutqargan edim.

— Sen o'shanda mard yigit sifatida o'z burchingni ado qilgan eding. Men ham hozir rus ofitseri sifatida o'z burchimni ado qilayotirman... Bog'langlar qo'lini! — yuzini teskari o'girdi kapitan Golov. So'ng hokimning yigitlariga o'shqirdi: — urma, asirni urib bo'ladimi, itvachcha!

MOXOVHONA MAHBUSLARI

I bob

Sergey tabib Namozni qutqarmoqchi

Imperator oliy hazratlari Nikolay ikkinchi qilich bilan himoya qilib turgan qonli taxtning dushmani bo‘lgan atoqli inson Mixail Morozov Samarqand shahriga kelgach, nurli manzillarga chorlovchi targ‘ibot kuchayib ketdi. Haqsizlikka qarshi isyon ko‘targan jasur, tadbirkor rus yigitи hech qanday xavf-xatardan qo‘rqmay tez kun ichida shahardagi inqilobchilarning boshini boshiga qo‘shib, maqsadi, rejasi aniq bo‘lgan to‘garak atrofiga uyushtirib oldi.

Ilg‘or fikrli rus ziyolilarining ko‘magi bilan «Samarqand» nomli gazeta tashkil etdi. Adashganlarga zulmat qorong‘isidan chiqib olishlariga ko‘maklashadigan, aniq yo‘lni ko‘rsatib beruvchi mash’aldek yorqin maqolalar e’lon qilina boshlandi bu gazeta sahifalarida. To‘garakning asosini Demurov bosmaxonasining ishchilari tashkil etardi. Ziyolilar, chinovniklar ham ko‘p edi bu to‘garakda. Inqilob xususidagi qarashlari xilma-xil, ammo, qanday bo‘lsa ham chirib qolgan taxtni ag‘darish tarafdori bo‘lgan, keyinchalik «Samarqand» gazetasiga redaktorlik ham qilgan A.Parenkov, Rossiyadan ko‘chirib keltirilayotgan aholini joylashtirish bilan shug‘ullanuvchi chinovnik P.Poznyakov, gimnaziya muallimi F.Andreonov, okrug sudi oqlovchisi, mashhur huquqshunos N. Bolotin, Mujik qishloqda istiqomat qiluychi Sergey Ryabovlar a’zo bo‘lib

kirishgandi bu to'garakka. Yerli aholi vakillaridan bo'lmish Akromjon Komiljon o'g'li, Ismoil Shohjahon o'g'li, Otamurod Shermuhammad o'g'li singarilarning a'zo bo'lib kirishi to'garak qatnashchilari olg'a surayotgan g'oyalarning mazlumlar o'rtasida yoyilishini tezlashtirib yuborgan edi. O'tinning tarkibida yonish xususiyati bor deydilar. Ammo, u o'z-o'zidan yonmas ekan, kimdir gugurt chaqishi, qalashtirib qo'yishi zarur ekan.

Gugurtni Mixail Morozov chaqib yubordi.

Alanganing yorqin shu'lalari goh Jizzax, goh Nurota, goh Kattaqo'rg'on-u Xatirchi atroflarini kunduzdek yoritib yuborardi.

Bu alanga Gesket janoblari boshliq katta-kichik chinovniklarning yuzini goho jizg'anak qilib kuydirmoqda edi. Gesket janoblari olovni kim yoqayotganligini aniqlay olmay jig'ibiyroni chiqib, nazarida kartabozlikdan boshqa hech narsaga yaramay qolgan chinovniklarni siqib suvini ichar, o'zi ham qo'rs. betoqat, asabiy bo'lib borar edi.

Nihoyat, olovni yoqqandan ko'ra ham uni boshi uzra ko'tarib, yurtdan-yurtga ot qo'yib yurgan kimsa xavfliroq deb bilgan arboblar birlashib, cho'qmordek og'ir bir mushtga tugildilar-u, zarb bilan Namoz Pirimqul o'g'lining boshiga urdilar.

Namoz otryadining bir qismi katta-kichik otishmalarda nobud bo'lib ketdi, bir qismi sotqinlar ko'magida hibsga olinib, oyoqlariga kishan urildi. Omon qolganlari jon hovuchlab tog'larga chiqib ketdi.

Qattiq kaltaklangan, behush Namozning o'zini esa Samarqanddagi Moxovxonaniga qamoqxonasi qama'b qo'ydilar.

«O'ldirib qo'yishadi endi uni! — xuddi oyog'ini chayon chaqib olgan kishidek uy ichida aylana boshladi Sergey tabib, — o'ldirishadi uni!.. Yo'q, kaltakdan o'ladiganlardan emas u, badani temirdan ham qattiq uning...

Polvon katta ish boshlab yuborgan edi-ya, essiz! Uni ehtiyot qilolmadik. Osishadi endi! Shafqat qilishmaydi, ehtimol qutqarishning biron yo'li topilib qolar. Ha, noumid shayton, hoziroq Samarqandga jo'nayman...

— Hayitboy! — deb chaqirdi Sergey tabib xona ichida yugurishdan to'xtab.

O'choq boshida po'stak ustiga chordana qurib allaqanday ruscha kitobni hijjalab o'qib o'tirgan Hayitboy bir sapchib tushdi:

— Labbay!

— Karmisan?

— Endi bir marta chaqirdingiz-ku?

Sergey tabib bolani nohaq urishgani uchun o'zini koyigan bo'ldi-da, bazo'r jilmaydi:

— Nima qilyapsan?

— O'zingiz kiyik o'tni qozonga solib qaynat degandingiz-ku.

— Qiyomi ajraldimi?

— Sup-suyuq hali.

— To'xtash qayerda?

— O'zingiz chinorning tomiridan kavlab kelishga jo'natdingiz-ku.

— Tez borib topib kel, bolam, ishlar chatoq!

— Nima bo'ldi?

— Samarqandga jo'naymiz...

Sergey tabib qanday bo'lganda ham o'zining ma'naviy rahbari, maslakdoshi ichida ko'ngliga eng yaqini Mixail Morozovni izlab topmoqchi edi. Yigitchalarni «Panohi sag'iron» choyxonasida qoldirib, so'roqlay-so'roqlay, namozgar paytida do'stining izini arang topdi. Bosmaxonada, gazetaning ertaga chiqadigan sonini o'qib o'tirgan paytida uchratdi uni.

— Xudo haqqi, seni kecha kutgan edim, — xursand bir kayfiyatda o'rnidan turdi Mixail Morozov, — Xo'sh, qariya, ahvollar qalay? Bilaman, hozir Namoz haqida gap ochasan, uni qamoqdan chiqarib berasan, bo'lmasa

bosmaxonangga o't qo'yaman, deb dag'dag'a ham qilasan,
shundaymi?

— Avliyosan-da, Mixail Vasilyevich.

— Ishimiz bir, dilimiz bir, demak tashvishimiz ham
bir xilda,— tez-tez gapira boshladi Mixail Morozov, —
sen, qariya, bir oz o'tirib tur. Mana bu sahifalarni o'qib
beray. Keyin batafsil gaplashamiz. Lekin mana bu
maqolada eser amakilaringni boplab po'stagini
qoqdimda. Ertaga o'qiysan.

— Allaqqachon shunday qilishing kerak edi.

— Qaraya, bizning inqilobimizni chitfurush-u
choyfurushlarning manfaati yo'liga burib yubo-
rishmoqchi, bu oq yoqali oliftalar.

— Liberallar haqida ham bir chiqish qilishing kerak,
Mixail Vasilyevich. Ular ham ko'pchilikning boshini
qotiryapti.

— To'g'ri aytasan, Sergey Konstantinovich,
podshoni iltimos bilan taxtdan tushirib bo'lmaydi.

Liberallar esa mana shu g'oyaga qattiq yopishib
olishdi hozir,— qog'oz ustidagi mayda harflardan ko'zini
olmay so'zlardi Mixail Morozov, — xo'p, bu haqda ham
keyin gaplashamiz. Mana bu gazetani o'qib tur. Hozirgina
Peterburgdan keltirishdi. Hali o'zim ham o'qib
chiqolganim yo'q. O'zbeklar aytganidek, bosh
qashlashga ham qo'l tegmaydi, ish ko'p...

Chirigan taxtalardan omonat qurilgan, ikki kishi
arang sig'adigan bu xona darchalari ochiq bo'lishiga
qaramay, xiyla qorong'i edi. Sergey tabibning ko'zi gazeta
harflarini yaxshi ilg'amadi. Gazetani nari surib jim
o'tira berdi. Qarshisidagi kishiga havasi keldi uning.
Yoshi qirqlarga borib qolgan bo'lsa ham Mixail Morozov
xuddi o'n sakkiz yoshli yigitchadek hamisha kuch-
g'ayratga to'lib-toshib yuradi. Uning tasavvurida biron
noaniq tushuncha yo'q. Hammasi kaftda turgandek aniq,
kundek ravshan. Harakatning asosiy tayanch kuchi
ishchilar; hamisha olg'a intil — uning mulohazalari ana

shunday lo'nda, o'ziga o'xshagan sodda-yu, ammo keskin bo'ladi.

Mixail Morozov ishini bajarib bo'lib, kosibning kursisidek mayishib, ustini moy bosgan kursisini mehmonga yaqinroq surdi.

— Xo'sh, Sergey Konstantinovich, — deya mehmonga negadir bir kulib boqib qo'ydi, — qishloqlarda nima gap, dehqonlarning ahvoli qalay?

— Qishloqlarda... Namozdan kattaroq gap yo'q hozir. Bu dehqon yigitni hozir afsonaviy qahramonga aylangan.

— Demak, orqasidan dehqonlarni ergashtiryapti degin? — qoshlarini chimirib so'radi Mixail Morozov.

— Kurashimizning hozirgi pallasida, mayli, ba'zi bir zararli tomonlari bo'lsa ham, biz bu harakatni qo'llab-quvvatlashimiz kerak. Bu yigit haqidagi ba'zi bir gaplarni so'rab bildim. Chakki emas! Menga uning qamalganini kecha aytishdi. Shuning uchun ham seni kecha kutuvdim. Tashvishlanma, uni qutqaramiz. Ba'zi bir choralarни ko'ra boshladik ham. Qamoqxonaga do'xtir yubordik. Aytishlaricha, hibsga olinayotgallarning ko'pi yarador emish... Muhimi, bu harakat parokandalikka uchramasligi kerak. Umidsizlik yomon narsa. Xabaring bor, ko'p joylarni kezdim, lekin Samarqand boshqacha o'lka. Odamlari mag'rur, hamiyati baland bu yurtning... xuddi uyquda yotgan pahlavonga o'xshaydi. Uyg'otib yuborsang sherdek o'kirib, kishanlarni parchalab tashlashga qodir bu o'lka. Madaniy boyliklari, ma'naviy xazinalari ko'pligini aytmaysanmi! Bolaligimdayoq bu o'lkanini sevib qolganman. Muallimdan Samarqand haqida gapirib bering deganimda, Samarqand haqida gapirib bo'lmaydi, uni borib ko'rish kerak, degani hali-hali esimda. Uning durdonalari faqat obidalarigina emas, azizim, Konstantinich, odamlarining ma'naviy dunyosi boy ekan. Did baland, ta'b nozik, xuddi balchiqda qolgan gavharga o'xshaydi-ya. Biz ana shu jaholat balchig'ini

yuvib tashlashimiz kerak... Lekin o'zbek tilini o'rganishga kirishib, yaxshi ish qildingda. Yo to'xtatib qo'ydingmi?

— To'xtatganim yo'q.

— Yaxshi qilasan, to'xtama. Katta xazinaning kaliti bu til. Afsuski, mening vaqtim yo'q, bo'lmasa, men ham o'rganib, Navoiyning she'rlarini o'z tilida o'qib chiqqan bo'lardim... Ha, mayli, hozircha afsuslarni qo'yib turaylik, mening qarorim shu: Namoz Pirimqul o'g'lini qutqarish kerak. Bo'lmasa ma'muriyat och bo'ridek qonsirab turibdi hozir, uni qatl qilishadi. Vodiydag'i dehqonlarning ozodlik harakatiga og'ir zarba bo'ladi bu. Men senga Otamurod Shermuhammad o'g'li degan bir yigitni qo'shib beraman. Uni ko'rgansan, to'garakka qatnashib yuradi. Aqli, tadbirkor yigit. Namozning qamalganini eshitib bag'ri ezilib yuribdi... Kimnikiga tushding?

— «Panohi sag'iron»ga to'xtadik.

— Choyxonachi ishonarli odammi?

— Namozning tutingan otasi u.

— Hozircha xayrashamiz, — bir narsa to'satdan yodiga tushib qolgandek sakrab o'rnidan turdi Mixail Morozov, — ertaga kechqurun kutubxonaga kel. Eser amakilaring, liberal to'ralar bilan munozaramiz bor. Dehqonlarning kayfiyati haqida so'zlab berasan... Otamurod choyxonaga kechqurun boradi. Xo'p, xayr!

II bob

Mirshab Zaglada yo'l o'rgatadi

«Panohi sag'iron» choyxonasi bir vaqtlar mahallaning qari-qartanglari-yu yetim-yesirlardan boshqa hech kim qadam bosmaydigan xarobadek bir hilvatgoh edi. Namoz Devona boboni bir-ikki bor ko'rgani kelib, hadyalar qoldirib ketgandan so'ng

xilvatgohga son kirdi. Choyxananing nuray deb turgan tomoni qayta yopildi. Og‘ayi kulol do‘konidan guldor choynak-piyolalar keltirildi, paloslar yangilandi. Devona bobo o‘zi yotib yurgan kulba ham tor, ham shuvoqlari to‘kilib, nurab qolgan edi. G‘arib-u g‘urabolarni hasharga chorlab, o‘rniga juda hashamatli bo‘lmasa ham, bir yo‘la yigirma-o‘ttiz kishi sig‘sа bo‘laveradigan dahlizli uy qurib oldi.

Bu manzilgohda endi haftanining juma, yakshanba kunlari yetim-yesirlarga xudoyi oshi ularashiladi, ba‘zilariga goho yangi kiyim-boshlar hadya qilinadi.

Uch kundan buyon Sergey tabib shu yerda turibdi. Kunduzlari allaqayerlarga yo‘q bo‘lib ketadi. Kechqurun Demurov bosmaxonasining harf teruvchisi Otamurod Korgar bilan uzoq suhbatlar quradi.

...Namoz yigitlari ustidan tergov allaqachon boshlanib ketgan. Toshkent okrug sudi palatasidan maxsus tergovchilar chaqirilibdi. Namoz betobligi sababli uning ustidan hali tergov boshlanmabdi. Eng yomoni tergov qamoqxonaning o‘zida olib borilyapti. Oqlovchi N. Bolotin: «Hozir bir narsa deyishga ojizman», debdi...

Ammo, Otamurod Korgar bugun kalavaning uchini topgandek bo‘ldi. Mirshabxona nozirlaridan biri Zaglada degan mo‘ylovdor yigit Korgarga qo‘shni, uch hovli narida yashaydi. Xotini sut-qatiqqa chiqib turadi. Zaglada hozir qamoqxonadagi qorovullar to‘dasidan biriga boshliq. O‘zi poshsholik tuzumini uncha yoqtirmaydi. Siyob bo‘yida mayovka bo‘lganda ishchilarni xavfdan shu ogohlantirib qo‘yan. Bugun ertalab Korgarga o‘zi dil yorib qoldi. «Moxovxona atrofini aylanib qolding, qo‘shni, biron ilinjing bormi, ayt, yordam beraman...» deb o‘z og‘zi bilan aytdi. Korgar bosmaxonada Mixail Morozovni uchratib, Zaglada yordam beraman, deyapti, degan edi, Mixail Morozov «Mirshablar orasida bizning ishimizga hayrixoh bo‘lgani shu. Lekin, harqalay ehtiyyot bo‘l», deb maslahat berdi.

Hozir shu odamning kelishini kutishyapti.

— Bordi-yu bu Zagrada deganing bizni aldab qo'ysachi? — ishonciramay so'radi Sergey tabib, — tuzoq qo'yish uchun shunday degan bo'lsa-chi?

— Ehtimol,— uning fikriga qo'shildi Korgar,— lekin, o'ris oshno, biz bunga darrov qulfi-dilimizni ochmaymiz, sinab ko'ramiz.

— Aslini olganda-ku, tavakkal qilishdan boshqa ilojimiz ham qolmadi-ya! — deb qo'ydi Sergey tabib.

Devona bobo rangi-quti o'chgan bir ahvolda choy olib kirdi. Choynakni qo'yayotib, Korgarning qulog'iga, «mirshab keldi, ko'zi bejo», deb shivirladi vahima ichida.

— Chaqiring buyoqqa,— dedi Korgar Devona boboni hayron qoldirib, biz uni kutib o'tiribmiz.

Pyotr Zagrada ko'zida mehrigiyosi bor yigitlardan ekan. Sergey tabib bir qarashdayoq «Yo'q, bundan yomonlik chiqmaydi», deb o'yladi va:

— Asli qayerlik bo'lasiz? — deb so'radi omonlashib bo'lishgach.

— Moskvalikman, — tushuntirdi Zagrada qaynoq-qaynoq choy xo'plab. — Menga qaranglar, janoblar, mendan unaça tortinib, xavfsirab o'tirmanglar. Qayerliksan, otang kim-u onang kim, deb surishtirishlarini ham yoqtirmayman... Garchi vazifam shuni taqozo qilsa ham, lekin men sotqin emasman. Sotqinni ko'rsam joyida bo'g'ib, ustiga to'n yopib ketaveraman. Gap shu. Men sizlarni yaxshi tanimayman. Ehtimol, o'zlar ing sotqindirsizlar... Lekin, sizlar, Mixail Morozov gruppasidan ekanliklarining yuragim sezib turibdi. Xudoga shukurki, hozircha ularning orasida sotqin yo'q.

Biz mirshablar bo'lsak, imperator oliy hazratlarining qopag'on itimiz. Lekin, itlar ham har xil bo'ladi. Bir xil siylaganni bilaci, bir xili siylagan-siylamaganni aralash qopaveradi. Xudoga shukur, vijdonimni shaytonga sotganimcha yo'q hali... Namoz Pirimqul o'g'li qamalgan

kundan buyon, hurmatli qo'shni, siz o'sha atrofda paydo bo'lib qoldingiz, to'g'rimi?

— To'g'ri, — ochiq iqror bo'ldi Korgar.

— Agar menga ishonsanglar sizlarga yordamim tegishi mumkin. Bo'lmasa, uni otishadi... Shunaqangi ajoyib yigit ekanki, rus tilini suvdek ichadi... Yarasini ikki marta o'zim bog'lab qo'ydim! Ochiqda bo'lganimda senga ot sovg'a qilardim, deydi. Qalbi katta yigit ekan, xuddi Pugachevning o'zi deysiz. Uning ovozasini ilgari eshitib yurardim-u o'lay agar, bunaqangi ochiq ko'ngil yigitligini tasavvur qilmagan ekanman. «Namoz, nega seni so'roqlab orqangdan hech kim kelmaydi?» — desam, hozircha sendan boshqa hech kimim yo'q, deydi. Achinib ketdim. Ovqatiga o'zim qarab turibman. Xo'sh, janoblar, o'zлari unga kim bo'ladilar?

— Biz ham senga o'xshab, uning taqdiriga achinib keldik, — dedi Sergey tabib hamon Zagladadan ko'zini uzolmay.

— Yaxshi odamga hamma achinadi. Xo'sh, mendan qanday yordam kerak, tortinmay aytaveringlar.

— Uni qochirish kerak! — tavakkal qilib fikrini ochiq aytdi Korgar.

Pyotr Zaglada anchagacha javob qaytarmadi, aftidan u fikran ko'p narsalarni o'ylab, chamalab ko'rmoqda edi. Buralib-buralib borib, qulog'ining ortiga o'tib ketgan mo'ylovini tez-tez silab qo'yyapti u.

— Mumkin! — dedi nihoyat o'ziga kelib, — lekin, bu ishdan qamoqxona boshlig'i Pankov janoblarini xabardor qilib qo'yish kerak.

— Yo'g'-a! — barobariga deyishdi hamsuhbatlar.

— Qo'rqi manglar. O'lardek pulga o'ch odam u. Qo'yib bersang mahbuslarning hammasini Siyob bozoriga olib chiqib, pullashdan ham toymaydi. Hozir ahvoli juda tang, qimorga boy berib qo'ydi. Uyi-joyi kimosharga sotilish arafasida turibdi... Pul taklif qilish kerak unga...

— Ehtimol, o'zingni ham ul-bul narsaga muhtojliging bordir, — o'smoqchilab dedi Korgar.

— To'g'ri, pul hammaga kerak. Ko'p narsaga muhtoj hamma. Lekin men odampurush ablahlardan emasman, buni esingdan chiqarma qo'shni! Xullas, janoblar, Pankov to'rani bu ishga tortish kerak. Qorovullarni o'sha almashtiradi. Zindonlarning kaliti ham o'sha qimorbozning qo'lida. Mahbuslar bilan bemalol gaplashish huquqi berilgan unga... Lekin, tashqaridan hujum qilib, qutqarib bo'lmaydi uni. Buni Namozning yigitlariga yetkazib qo'yinglar. Tepada harbiy garnizon turibdi — qirib tashlashadi. Devorlardan ham oshib o'tish qiyin. Nemis mutaxassislari devor orasiga ko'mma qo'ng'iroq qo'ygan, sal qo'ling tegishi bilan jiringlab, butun Samarqandni oyoqqa turg'azadi. Birdan-bir yo'l — zindonning ostini teshib chiqish...

— Bu juda mushkul bo'lsa kerak? — so'radi Sergey tabib.

— Sergey Konstantinovich, ko'rinishingizdan ziyoli odamga o'xshaysiz, demak aqlni birovdan qarzga oladigan joyingiz yo'q. O'ylab ko'ring, oson yo'lini tanlasak, ish barbod bo'ladi... Lekin, mening bu rejalarim hozircha bir xom xayol. Aniq rejani Pankov janoblari pulni jaraqlatib sanab olganlaridan keyin tuzamiz. Qamoqxona bilan bog'lanib olishlaring, ya'ni aytmoqchimanki, o'sha yerga o'z odamlaringni kiritib olishlaring uchun hozir yaxshi imkoniyat bor.

— Qanaqa imkoniyat ekan? — so'radi Korgar.

— Qamoqxonaning chiqindi-yu, axlatlarini chiqarib tashlash, tashqaridan suv-o'tin tashish uchun odam axtarishyapti.

— Ko'tarib tashiladimi? — so'radi Sergey tabib.

— Yo'q, eshak aravalari bor.

— Yosh yigitcha bo'lsa ham bo'laveradimi?

— Men tavsiya qilsam, bo'laveradi.

— Mening saqlab olgan o'g'llarim bor.

— O‘zbekmi? Ishqilib, rus bo‘lmasin, qora ishlarga ularni olishmaydi.

— Biri tojik, biri o‘zbek. Lekin, ikkovi ham rus tilini yaxshi biladi.

— Ayni muddao, — xursand bo‘lib dedi Pyotr Zaglada, — rus tilini bilishlarini hozircha hech kimga sezdirishmasin.

— Tayinlab qo‘yaman, — ish to‘satdan yaxshi tomonga yurishib borayotgani uchun o‘zida yo‘q sevinib ketdi Sergey tabib, — endi so‘raganning aybi yo‘q, Pankov janoblariga qancha pul keltirsak bo‘larkin?

— Har qalay oz-ozdan berib borgan ma’qul deb o‘ylayman, — maslahat berdi Pyotr Zaglada, — aroqxo‘r bir odam u. Pulni olgandan keyin tonib yuborishi ham hech gap emas...

— Rahmat sizga, siz chinakam olijanob yigit ekansiz, — bugungi uchrashuvdan mamnun edi Sergey tabib. Suhbatdoshining ko‘nglini nima bilandir ovlagisi kelib qoldi uning shu paytda. — Lekin, xafa bo‘lmaysiz, sizga ham kichikroq bir sovg‘a qilish niyatim bor. Yo‘q desangiz, astoydil xafa bo‘laman!

— Obbo siz-ey, hech qo‘ymadingiz-da, — negadir darrov ko‘na qoldi Pyotr Zaglada. — Mayli bo‘lmasa, lekin pul bermang — ichib qo‘yaman. Xotinimga bitta tikuv mashinasi olib bera olasizmi?

— «Zinger»danmi?

— Ha, ishqilib o‘sha oyoq bilan tikadiganidan bo‘lsin. Xotinim yolg‘iz o‘zim uyda zerikaman, mashina olib berasan, deb g‘inshigani-g‘inshigan. Pulni qayerdan olaman desam, hamma qayerdan olsa, sen ham o‘sha yerdan olasan, deydi. Lekin, hozir emas, keyinroq. Ish yurishmay qolsa vijdonim azobda qoladi... Negadir o‘zingizni tanishtirmayapsiz, gubernator janoblarining kanselyariyasida ishlaysizmi deyman, juda sipo o‘tiribsiz. Ismi sharifingiz haqiqiyimi yoki inqilobchilarga o‘xshab siz ham o‘zgartirib olganmisiz?

- Yo‘g“-e, -- xijolat bo‘lgannamo dedi Sergey tabib,
- aslida ham Sergey Konstantinovichman.
- Familiyangiz-chi?
- Ryabov.
- Kasbingiz?
- Doktorman.
- Tergovni boshlab yubording-ku, qo‘shti! — xandon otib kului Otamurod Korgar, — bas qil, mehmonni xijolat qilma.
- Doktorman deng? — xursand bo‘lib ketdi Pyotr Zaglada. — Nega halidan buyon indamaysiz? Iltimos qilaman, mening xotinimni ko‘rib qo‘ysangiz, kasalmand bechora. Homilasi turmaydi. Uch oy bo‘lar-bo‘lmas tushadi-qoladi... Ertalab kelib olib ketaman sizni. Nonushtani, xudo xohlasa biznikida qilamiz. Ukrainiancha pirogning hech yeganmisiz?
- Ukrainian qizini opqochib kelganman, deng?
- O‘zim ham ukrainman, Sergey Konstantinovich. To‘g‘rirog‘i, u meni opqochib kelgan. Moskvaning havosi nam, Turkistonga ketamiz, deb turib oldi.
- Xotiningizning yo‘tali bormi?
- Ko‘proq qishda yo‘taladi... Xo‘p, endi men turay. Navbat almashadigan vaqt ham bo‘lib qoldi. Demak, kelishdik. Ertalab sizni olib ketaman.

III bob

Aravalar Samarcandga borayapti

Nazarmatvey Namozning topshirig‘ini bajarib, Urgut taraflardagi rus qishloqlarini oralab kuzda bo‘ladigan katta qo‘zg‘olning o‘zicha tayyorgarlik ko‘rayotgan edi. Uning chekiga ko‘plab miltiq, o‘q-dori jamg‘arish tushdi. Namoz qo‘lga clingingligi haqidagi shum xabarni o‘sha yerda eshitdi. Tuni bilan ot qo‘yib tongotarga yaqin Jarqishloq atrofidagi qamishzorga kelib qo‘ndi-yu,

quvg‘inlardan omon qolgan qozoq jo‘rasi Eshbo‘ri, har ehtimolga qarshi qurollanib o‘zlarini panaga olgan Javlonqul, Xolbek va Omonlar bilan topishib oldi.

Namozni qutqarish uchun ishni nimadan boshlashni bilmay, o‘ylay-o‘ylay oxiri Moxovxonaga hujum uyushtirishga qaror qilib, Samarqandga yashirinchha jo‘nash tayyorgarligini ko‘rib o‘tirishgan edi. Xuddi shu paytda cho‘lga Javlonqulni so‘roqlab To‘xtashvoy kelib qoldi. Uni pul keltirish uchun Sergey tabib yuborgan edi.

— Yaxshi, yaxshi yo‘l topishibdi, — seyinib ketdi pahlavon Javlonqul. — Lekin, o‘ris amaking qancha pul olib borishimiz kerakligini aniq aytmapti-da?

— Qancha ko‘p bo‘lsa, shuncha yaxshi, — deb qo‘ydi gapga chechan To‘xtashvoy, — shuni ham bilmaysizmi?

— Pulni kimga olib borib beramiz?

— Devona boboga dedim-ku! Voybo‘y, soqolingiz buncha o‘sib ketibdi, oldirsangiz bo‘lmaydimi? — bolalarcha soddadillik bilan tanbeh bergen bo‘ldi To‘xtashvoy.

— Devona bobong Namozboyning tutingan otasimidi?

— Ha, o‘sha! — chinakamiga jahli chiqdi betoqat To‘xtashvoyning, — tezroq qo‘zg‘olsangiz-chi, uyoqda Namoz akam qiynalib yotibdi. Siz bo‘lsangiz hadeb surishtirasiz. Bir xurjun pul kerak, bilingizmi!

Ikki arava tong saharda Samarqandga yo‘l oldi. Ataylab bozor tongotarini tanladilar. Chunki, yakshanba tongotarida Dahbed Samarqand yo‘li g‘oyat gavjum bo‘ladi. Yarim kechadanoq harakat boshlanib ketadi bu yerda. Otliqlar, aravakashlar, piyodalar... Birovi aravasiga qop-qop bug‘doy yuklab oladi, birovi eshagiga guruch ortadi, paranji-chachvon yopingan ayollar, qop orqalagan yigitlar, xurjun ko‘targan chollar, qo‘y haydagan cho‘pon-cho‘liqlar, o‘tin olib borayotgan tuyakashlar... Barchasi Siyob bozoriga oshiqadi. Bozorim

baroridan kelsin, deb yo'l bo'y lab nazr-niyoz qilib borishadi.

Kechasi yupqa qor yog'ib o'tgan. Havo sovuq, yengil izg'irin esib turibdi. Oldingi aravaga To'xtashvoy minib olgan. Aravada Ulug'oy bilan Nasiba yonma-yon o'tirib, somon tiqilgan katta qanor qopga suyanib ketishayapti. Qanor ichiga besh miltiq, bir xalta tillo tanga berkitilgan. Sovuq qotib qolmasliklari uchun bir-birlarining pinjiga tiqilib olishgan. Boshlarida paranji, oyoqlarini chopon bilan o'rab olishgan. Mahmadona To'xtashvoy, garchi oti To'xtash bo'lsa to'xtash nimaligini bilmay, tinmay javrab borayapti.

Sergey tabibning uyida ko'rgan-kechirganlari, Mujik qishloq bolalari qanaqa o'yin o'ynashi — ishqilib, esiga nima kelsa, shuni gapirib boryapti.

To'xtashvoy, to'satdan orqasiga o'girilib, sekin shivirladi:

— Tunov kuni Namoz akamni ham ko'rdim!

— Voy, tilingga shakar, akangni ko'rdingmi, — yuzidagi chachvonni xiyol ko'tarib oldinga engashdi Ulug'oy, — qani bir boshdan gapir-chi, qanday qilib ko'rding uni?

— Ko'rdim, xolajon, — shavq-zavq bilan gapira boshladi To'xtashvoy. — Xudo ursin agar, mana shu ko'zlarim bilan ko'rdim. Sergey amakimning maslahati bilan Hayit ikkalamiz avvalgidek gadoy bolalarga o'xshab eski-tuski kiyib oldik-da, Moxovxonha yoniga tilanchilikka bordik. U yerda gadoylar ko'p, kunbo'yi qo'llarini cho'zib xudo yo'liga sadaqa so'rab o'tirishadi. Bolalik xotinlar ham bor, xudo ursin agar, rost aytayapman. Avvalgi yilichi, xolajon, bitta xotin bolasini emizib yotib o'lib qoldi o'sha yerda. Qarang, o'zi o'lib qolibdi-yu, bolasi bo'lsa uni cho'lp-cho'lp emib yotibdi... O'lgandan keyin ham emchagidan sut kelaveradimi?

— Qaydam, — deb qo'ydi Ulug'oy.

— O'sha yerda tilanchilik qilib o'tiruvdik, bir mahal usti berk sakkiz g'ildirakli foytun aravada mahbuslarni olib kelib qolishdi. Yugurib borsam, Namoz akam ham tushib kelyapti. Men unga qaradim, u menga qaradi, keyin ikkovimiz ham yig'lab yubordik.

— Voy xudoyim, Namoz akang yig'ladimi? — yurakbag'ri ezilib so'radi Ulug'oy.

— O'sha Namoz akammidi, boshqamidi, ishqilib juda o'xshardi-da.

— Keyin-chi, keyin nima bo'ldi?

— Keyin Moxovxona mahallasidagi tepalikka qarab yugurdim. Namoz aka, bu menman, ukangiz To'xtash polvon bo'laman, hech narsadan kamchililingiz yo'qmi, deb baqirdim. Namoz akam qo'l silkitib Nasiba opang bilan Ulug'oy xolangga salom ayt, dedi.

— E xudoyim, shunday dedimi, a?

— Ehtimol shunday degandir, ehtimol shunday demagandir. Ishqilib, mening qulog'imga shunga o'xshashroq bir gap eshitilgandek bo'ldi-da...

Shu yo'sin To'xtashvoy tinmay so'zlab boryapti: to'g'ri, uch kun avval u Moxovxona qamoqxonasi oldida biron xabar topib kelish umidida tilanchilik qilib o'tirgandi. Ammo, Namoz akasini ko'rolmadi. Ko'rsam shunday gaplashardim deb, orzu qilgandi. Orzularini haqiqatga aylantirib so'zlab, Ulug'oy xolasini ovuntirib boryapti u.

— Ashula aytib beraymi? — to'satdan jonlanib so'radi To'xtashvoy.

— Aytsang, ayta qol, — istamaygina dedi Ulug'oy. Uning iztirob to'la qalbiga Namozdan o'zga hech narsa sig'maydi hozir. G'alati ekan o'zi bu dunyo! Shu ukasi tug'ilibdiki, boshi baxtsizlikdan chiqmaydi. Birovlar eshigida sarg'ayib katta bo'lgani kammikin unga! Endigina og'zi oshga yetganda burni qonab o'tirsa-ya, yetimchani buncha qiynamasang, e parvardigori olam! Nima qilibdiki, u ham el qatori, uyli-joyli bo'lib

opaginasining bag‘rida do‘rsillabgina yursa! Ishqilib, ko‘rishishga ruxsat berishsin-da. «Berishmasa, o‘sha hokimning oldiga ham kiraman, — alam bilan o‘ylab borayapti Ulug‘oy, — eshiklarining tagiga yotib olaman, xudo xohlasa, ko‘raman ukaginamni, bag‘rimga bosib boshlaridan silayman...»

Nasiba o‘z o‘ylariga g‘arq bo‘lib suhbatga aralashmay borayapti. Oy-kuni yetmasdan dunyo yuzini ko‘rgan qizchasi bor-yo‘g‘i yarim kungina yashadi xolos. Chaqaloq joni uzilishidan oldin tamshanib, lablari bilan nimanidir axtargandek bo‘ldi, qo‘l-oyoqlarini betoqat silkitib, qattiq ingaladi... qiziq, nega ingaladi ekan, nima demoqchi bo‘ldi ekan o‘shanda?.. Xudo xayringni bergur pakana bovo insofli odam ekan, chaqaloqni yuvib-tarab ko‘mdi. Arava topib, Nasibani Jarqishloqqa eltib ham qo‘ydi.

O‘sha kundan buyon Nasiba g‘alati bo‘lib qolgan. Birov bilan gaplashmaydi. Gap so‘rashsa javob ham qaytarmaydi. Xuddi ko‘zi ochiq holda uxbab qolgandek. Ochiq ko‘zlarida Namoz akasining qo‘lini orqasiga bog‘layotganlari, chaqaloqning nimanidir axtarib tamshangani shundayligicha qotib qolganday. Yorug‘ dunyo faqat shu ikki ayanchli manzaradangina iborat, boshqasini ko‘rmaydi u. Qulqlari ostida Namoz akasining xayrlashayotganda: «Nasibam!» deb qichqirgani jaranglaydi, boshqasini eshitmaydi. Goh negadir Namoz akasi chaqaloqdek bo‘lib ko‘rinib ketadi ko‘ziga. Goh chaqalog‘i kap-katta qiz bo‘lib oldiga chopqillab keladi... Nega chinqirdi ekan o‘shanda, nega? Tamshanib, lablari nimanidir axtardi-ku o‘shanda, nimanı axtardi ekan?..

«Boraman-u, meni ham hibsga olinglar, men ham bosqinlarga borganman, o‘q otib hokimlaringizni o‘ldirganman, deyman, — zuvala qilayotib o‘yladi Nasiba, — faqat Namoz akam bilan birga qo‘ysalar bas. Meni deb u kishi shu ahvolga tushdi. Agar men bo‘lmaganimda

qo'lga tushmasdi. Hammasiga men baxti qaro sababchi bo'ldim. Endi yonlarida bo'laman, osishsa — bir dorga osishsin, otishsa — bir o'q bilan otishsin!..»

— Xolajon, qiziq-qiziq afandilarim bor, aytib beraymi? — aravada chayqalib borayotgan ayol-larning xayolini bo'ladi quvnoq To'xtashvoy.

— Toylog'im, onang javrab tuqqanmi deyman, — deb qo'yadi Ulug'oy, — aytsang, ayta qol.

Orqadagi aravani Barotali minib olgan. Aravada Eshbo'ri, Nazarmatvey, Javlonqul, Xolbeklar borishyapti. Boshlariga paranji yopinib olishgan, xuddi mozor boshiga chiroq yoqqani borayotgan kampir momolarga o'xshab ketishyapti. Maslahat to'xtagani yo'q. Birining gapi ikkinchisiga ma'qul tushmaydi. Hozir puxtalab olgan rejalar bir nafasdan so'ng hech narsaga yaroqsizdek tuyuladi.

— Ko'pam gapni cho'zib o'tirmaymiz, — deb shivirlaydi bir so'zli Javlonqul, — pul bilan ish bitmasa uyoq-buyog'ini sinchiklab ko'ramiz-u, shartta o'sha qamoqxonaga hujum qilib qo'ya qolamiz.

— Bundan hech foyda yo'q, — bosh chayqaydi oqko'ngil Eshbo'ri, — undan ko'ra gubernator janoblari oldiga kirib, Namozning gunohini so'raganimiz ma'qul. Axir, u sho'ring qurg'ur odamlarga yaxshilik qilaman, deb shu ko'yga tushib o'tiribdi-ku! Yaxshilik qilmoqchi bo'lgan odamni qamash insofdan emas, deymiz.

— Qo'ysang-chi, Eshbo'ri, — e'tiroz bildirdi rahmdil Xolbek, — yaxshisi to'lov beramiz. Qancha so'rashsa, shuncha beramiz. Bunga ko'nmasa, o'zimizni garovga qo'yamiz. Mayli bizni qama-yu, Namozboyni qo'yib yuborishmaydi endi, — deydi yana biri.

— Nega qo'yib yuborishmaydi? — xafa bo'ladi boshqasi.

— Nikolay podsho: «Namozboyning boshini kesib kelmagunlaringcha, yotib u الخلأى olmayman», deb turibdiyu, gapingni qara-ya!

— To‘g‘ri, u bechorani qatl qilishlari ham mumkin.

— Bizni deb u o‘lib ketaverar ekan-da! Meni shunga chidab turadi, c‘eb o‘ylaysanmi?!

— Astaroq, Xolbek, — shivirlaydi Javlonqul, — boshingda chacavoning bor, ovozingni do‘rillataverma.

— Yaxshisi, mening rejam reja, — yana qaytadan fikrini bayon qila boshlaydi Nazarmatvey,— uchi-to‘rt kun sharoitni yaxshilab o‘rganamiz. Shahardagi do‘sṭlarimiz bilan aloqa bog‘laymiz. Keyin, sharoit ko‘tarسا, yigitlarni to‘plab turib, Javlonqul amakim aytgandek, to‘satdan hujum qilamiz. Bordi-yu, hujum qilishning iloji bo‘lmasa, to‘rttovimiz ham taslim bo‘lib, Namozboyning oldiga kirib olamiz-u, o‘zimiz qolsak ham, uni qochirish payidan bo‘lamiz. Nima dedingiz Javlonqul amaki?

— Rejangda jon bor, o‘ris bola.

— Bordi-yu, qochira olmasak-chi? — ikkilanib so‘radi Eshbo‘ri.

— Unda, — davom etdi Nazarmat, — surgunga birga ketamiz. Namozboyni ehtiyot qilib yuramiz.

— Hammamizni qatl qilib yuborsalar-chi?

— Qatl qilsalar, unda yana soz. Vijdon azobidan qutulamiz, nima deding, Eshbo‘ri.

Devona bobo jarqishloqlik mehmonlarni yaxshi kutib oldi. Ulug‘oy bilan Xolbekni ilgari ham ikki-uch bor ko‘rgandi.

— Xudoga shukur, yaratganga ming qatla shukur, — derdi Devona bobo o‘zini qo‘yarga joy topolmay, — men faqirni ham yo‘qlab keladigan kishilarim bor ekan. Qani, qani, ichkariga. Shukur, mehmonxonani kengaytirib olganman, barakallo! Mana endi, xudo xohlasa hammasi joyida bo‘ladi. Hoy bola, beri kel, amakingning orqasidagi qopni tushirishib yubor. Mana

shu uy, xudo xohlasa, sizlarniki. Kiravering qizim, tortinmang... Men hozir choy keltiraman. Ketidan osh ham damlaymiz. Qani, o'tiringlar-chi. Iloyo omin, qadam yetdi balo yetmasin, polvon o'g'limning mushkulini yaratganning o'zi oson qilsin.

— Oblohu akbar!

IV bob

«Yo'q, men o'lmasligim kerak!»

Moxovxona qamoqxonasi chuqur jarlik bo'yiga joylashgan. Jarlikning tubidan sharillab bir anhor suv o'tadi. Uning kun yurish tomonida moxovlar mahallasi bor, kunbotar tomoniga harbiy garnizon joylashgan. Imperator oliy hazratlarining ikki tayanchi — qamoqxona bilan qo'shin baqamti turib fuqaro qalbiga dahshat soladi. Qamoqxona qachon qurilganini hech kim eslay olmaydi, keksalar qaysi bir podsholik zamonidan qolgan, deb yurishadi. Yerni o'yib, yarim zindon uslubida qurilgan u. Xonalar tor, qorong'i. Hammasining eshigi o'rtadagi katta timga ochiladi. Timning gir atrofini tovuq katagidek kichkina, go'ristondek xunuk xonalar o'rab kelgan. Zindonlar mana shu xonalar ostida.

Namoz yolg'iz yotibdi. Kunyurish tomondagi tuynukchadan charaqlab chiqqan quyoshning yorqin nurlari g'ira-shira oqib kiriyapti. Zindon tubi nim qorong'i. Sho'r qotgan devorlari arang ko'zga tashlanadi. Namozning oyog'ida kishan. Kishan ham qaysidir podsholik zamonidan qolgan bo'lsa kerak, zil-zambildek og'ir. Uvadasi chiqib ketgan namxush to'shakda yonboshlab yotibdi. O'ng beti, peshonasida qamchi zarbidan qolgan yaralar bor. Yuzi tarvuzdek dum-dumaloq bo'lib shishib ketgan, ko'zları arang ochiladi. Yelkasi, qo'llari, butun tanasi lo'qillab og'rib turibdi hozir — kaltak zarbi ketganicha yo'q hali.

Bu yerga kelganiga to'rt kun bo'ldimi, besh kun bo'ldimi, bilmaydi. Kelgan kuni behush edi.

Kimdir otini aytib chaqirganda uyg'onib ketdi o'sha kuni.

— Orqamdan yuring! — dedi yana haligi ovoz. Namoz zinadan qiynalib chiqdi. Ayvondagi yorug'danmi boshi aylangandek bo'ldi. Xayriyat, yiqilmadi. Qamoqxonani o'rab qator tushgan xonalardan biriga kirishdi. O'rta bo'y, qotma, cho'qqi soqoli chiroylar taralgan, to'ralardek bashang kiyingan bir kishi bilan mo'ylovlar buralib-buralib borib qulog'ining ortiga o'tib ketgan mirshab o'tiribdi.

— Namoz Pirimqul o'g'li, shundaymi? — no'g'aychalab so'radi cho'qqi soqolli, — men doktorman, yaralaringizga dori qo'ygani keldim.

— Xudo xayringizni bersin, — xo'rsindi Namoz, — o'tirsam maylimi?

Namozga ycg'och kursi qo'yib berdilar.

— Yechining! Badanlaringizni ko'rmoqchiman, — cho'qqi soqolli kishi garchi Namozga yechinishga buyruq bergen bo'lsa ham, qo'llarini ko'tara olmasligini sezdi shekilli, ehtiyotlab o'zi yechintira boshladi, — voybo'y yomon tepkilashibdi-ku!

— Sholi tuygandek tuydilar! — deb qo'ydi Namoz.

— Xayriyat, suyaklaringiz butun ekan. Qorovul, iliq suv keltiring!

Qorovul Namozga bet-qo'llarini yuvishga ko'maklashib yubordi. Cho'qqi soqol yaralariga achitadigan, kuydiradigan dorilar qo'ygan bo'ldi. Har gal dori bosayotganda labini cho'pillatib, boshini silkitib qo'yar edi u. Boyloqqa keladigan yaralarini oppoq latta bilan boylarkan:

— Baquvvat ekansiz, yarangiz tez bitadi! — deb qo'ydi.

Namozni zindon tubiga haligi o'zbek qorovul emas, mo'ylovli mirshab kuzatib bordi. Ichkari kiritayotib:

— Ruscha gapisam tushunasizmi? — deb so'radi sekgingina.

— Tushunaman, — yelkasi osha mirshabga qaradi Namoz. Ammo, uning nigohini uchrata olmadi.

— O'rtoqlaringiz ham shu yerda, — cho'ntagidan qog'oz chiqardi mirshab, — ismi shariflarini o'qib beraymi?

— Keragi yo'q, — negadir mirshab bilan bog'langisi kelmasdi Namozning. Ammo, shunday bo'lsa ham uning nigohini axtara boshladi — ko'zlariga bir boqib olmoqchi edi.

— Quloq soling: Sherniyoz Xudoynazar o'g'li...

Qiziq, mirshab Namozboyning yigitlarini birma-bir sanay boshladi. Nega bunday qilyaptiykin, nega?.. yoki mirshab uni chalg'itmoqchimi, o'zini yaqin olib, sirlarini bilib olmoqchimi? Umuman, bu mirshab nega bunday qildi? Maqsadi nima ekan buning? Nega u to'satdan Namozga mehribon bo'lib qoldi? «Ayg'oqchi bo'lsa-ya!.. Esergep, Xolboy, Qarshiboy, Avaz... nahotki hammalari shu yerda bo'lsa! Lekin, Jumanboyning nomini aytmadiku. Yo u qochib qutuldimikan? Tom ostida qolib nobud bo'lgan bo'lsa-ya! Nasibachi, Nasiba nima bo'ldi ekan? «Bechora Nasibam, — alam bilan boshini chayqadi Namoz, — qayerlarda qolib ketding, suyukligim! Meni deb ne ko'y larga tushmading sen bechora ham. Eson-omon ko'z yorib oldingmikan? Ishqilib, seni qamashmagan bo'lsin-da! Lutfulla hokimning yigitlari kaltaklagan bo'lsa-ya. Doya kampir qayerlarda qoldi ekan? Choliga olib kelib qo'yaman deb va'da qiluvdim, uning oldida ham yolg'onchi bo'ldim endi...»

Namoz o'sha doktor boqib ketgan kuni ilon chaqqandek to'lg'onib yotdi. Tanidagi og'riqlar goh dardga aylanib, dilini o'rtar, goh qalbidagi dard-u alamlar og'riq bo'lib vujudiga bureauq solar edi...

Tan og'rig'iga bardoshli edi u. Huv Ivanboynikida katta polvonlar bilan mushtlashib yurgan chog'larida

goho olishuv paytida u yer-bu yeri mayib bo‘lar, ammo olishuv tugamaguncha og‘riqni sezmasdi u. Uning bardoshiga raqiblari ham tan berib, shu fazilating bilan hamma polvonlardan ustunsan, deb qo‘yishardi.

Namoz hozir ruhan qiynalmoqda edi. Vujudini alam, xo‘rlik alangasi yondirardi. Lutfulla hokim qo‘li orqasiga bog‘langan Namozning belidan arqon tortib, arqonni egarning qoshiga bog‘lab xuddi yakka o‘zi sher bilan olishib, uni yenggan pahlavondek g‘urur va iftixor to‘la ko‘zlarini chaqchaytirib, ot ustida gerdayib boryapti. Kapitan Golov janoblari Namozni ataylab qishloqlardan, guzarlardan, masjidlar oldidan olib o‘tish haqida farmon bergen. Maqsadi: «Hoy odamlar, ko‘rib qo‘yinglar. Mana, Namoz qay ahvolga tushdi. Yana bitta-yarimtang bosh ko‘tarsang, taqdiring ana shunday ayanchli bo‘ladi!» — degan fikrni so‘zsiz bayon qilish edi. Namozning yigitlarimi, qishloq dehqonlarimi asirni qutqarish uchun nogahon hujum qilib qolishlari ham ehtimoldan xoli emasdi. Kapitan buni hisobga olgan. Qorovulni kuchaytirib boryapti. Oldinda Lutfulla hokimning yigirma navkari, orqada kapitanning o‘ttiz otliq askari. Eshiklar tirqishidan, devorlar ortidan mo‘ralagan har bir kishini diqqat bilan kuzatib borishyapti.

Kapitan to‘ra bilan Lutfulla hokim maslahatlashib bir tomoni katta suyunchi olish, maqtanish, yana bir tomoni tuni bilan ot qo‘ygan navkar-u kazak askarlarga dam berish uchun Marg‘ilontepaga — Hamdamboyning yangi qo‘rg‘oniga qo‘nib o‘tishga qaror qildilar. G‘oliblarning bu dargohga qadam ranjida qilishi, Boybuva xonadoni uchun chinakam bayramga aylanib ketdi. Hamdamboy sevinganidan entikib, o‘zini qo‘yarga joy topolmay qoldi.

Qatorlashtirib qo‘ylar so‘ya boshladilar. Katta qozonlar osib, csh-u sho‘rvaga unnab ketdilar. Novvoylar keltirildi.

Mahbusni hammaning ko'z o'ngida tursin deb hovli o'rtasidagi yoshgina chinor daraxtiga bog'lab qo'yishgan. Namoz hovlidagi tantanalardan, goh quvonch bilan, goh achinish bilan boqayotgan ko'zlarning nigohidan yuz o'girib, teskari qarab nam yerga chordana qurib o'tirgandi. Boybuva bir mahal uning yoniga kelib, qamchining dastasi bilan iyagini ko'tardi:

— Qo'lga tushib qolibdilar-ku, polvon!

Namoz bir xo'mrayib boqdi-yu, boshini egib oldi.

— Qornilari ham ochgandir?

Namoz sakrab o'rnidan turib ketdi, yutinib qo'ydi.

— It yaloqni keltiring! — orqasiga xiyol tisarilib buyurdi Hamdamboy. Olim Mirzo it yaloqni to'ldirib yuvindi olib keldi.

— Og'ziga tut! — buyurdi boy, — ich, itvachcha!!

G'azabi qo'zg'alib kelayotgan Namozning tishi-tishiga botib, nafas olishi og'irlashib qoldi.

— Ich, ichsang qo'yib yuboraman, — negadir yumshoqqina bir ohangda dedi Hamdamboy.

— O'zing itsan! — yer tepinib dedi Namoz!

— Yotqizib, og'ziga quyinglar!

Yo'q, har qancha urinsalar ham asirni yerga bosolmadilar, iplig'ichday nimjon Zamonbek o'zini bu atrofning yengimas sheri deb yurardi. Namozni yerga bosa olmaganlari hammadan ham ana shu «polvon»ga alam qildi. G'azabi oshib, yuvindi to'la yaloqni Namozning boshiga urdi.

— Nari tur, — dedi boy o'g'lini itarib, — avval men alamimdan chiqib olay. Bu it tufayli xonavayron bo'lishimga bir bahya qoldi. Sen, to'ng'iz, meni vahima kasaliga giriftor qilding, o'g'il-qizlarimning oromini o'g'irlading! Mana senga, itvachcha, mana! Xon-u monimni kuydirding-ku, nomard, mana!..

Zamonbek uzoq dard tortib, yaqinginada oyoqqa turgan otasining ortiqcha urinishini istamadi,

qamchinni uning qo‘lidan olib, o‘zi savalashga tushdi. Namoz ikki oyog‘ini kergancha g‘azab to‘la ko‘zlarini unga tikib, pishqirib turaverdi. Qamchi zarbi unga chivin chaqqanchalik ham ta’sir qilmayotgandek edi, Zamonbekning nazarida u Namozni emas, qilichdek o‘tkir nigohi bilan Namoz uni kaltaklayotgandek bo‘lib ketdi. Namoz unga bamisoli: «Hey xotinchalish, ojiz-u notavon ekansan-ku!» deyayotgandek edi. Zamonbek battar tutaqib ketdi:

— Tayoq keltiring, tayoq beringlar menga!

Namoz yiqilgandan keyin hushidan ketdimi yoki avval yiqilib, so‘ng hushidan ketdimi — anglay olmadi. Bir mahal ko‘zini ochib tepasida qaltirab turgan Zamonbekni ko‘rdi, Zamonbek Namozning o‘ng jag‘iga oyog‘ini bosib, uning og‘zini ochishga urinar, Olim Mirzo og‘ziga yuvindi quyar edi.

— Yo‘q!! — Namoz bor kuchini to‘plab turmoq uchun bir intildi-yu, yana hushidan ketdi, qaytib o‘ziga kelmadи...

Hozir tuynukchadan oqib kirayotgan g‘ira-shira nur o‘yinlariga behol tikilib, Namoz ana shularni o‘ylab ketdi. O‘ylari tc‘xtamas, negadir o‘zining ham tinmay o‘ylagisi, bo‘lib o‘tgan voqealarни bir-bir ko‘z o‘ngidan o‘tkazgisi kelardi uning...

Doktor kelib ketgan kuni kechasi u Sherniyozning ashulasini eshitib qoldi. Mast uyquda edi o‘sha kechasi. Tush ko‘rib yotgandi. Nasiba ikkovlari kapa tikib qovun polizga ko‘chib chiqqan emishlar. Ko‘r oydin emish. Nasiba beshik tebratib, tundek sokin, oy nurlaridek mayin ovoz bilan alla aytarmish... kapa ortidan ot dupuri eshitilib qoldi. Namoz yugurib tashqariga chiqmoqchi bo‘ldi-yu, uyg‘onib ketdi... Tushi ekan. Yo‘q, o‘ngi — zindonning tuynugidan alladek g‘amgin ovoz quyilib kiryapti... «Sherniyoz, ukamning ovozi-ku bu!» Namoz paypaslanib tuynuk yoniga borib, muzdek devorga suyandi, Sherniyoz past ovoz bilan og‘ir, g‘amgin qo‘sinq

aytar edi. Qo'shiq qanotida keng yaylovlarning nafasi, giyohlarning shitir-shitir ovozi, maysalarning xushbo'y hidi, suvlarning shildirashi oqib kirayotgandek. So'zlarning ohangida uchqur otlarning dupuri, sho'x yigitlarning shodon qiyqiriqlari, pahlavonlarning na'rasi eshitilayotgandek... sevgilisiga yetisha olmagan ojiza qizning nola-yu afg'onlari oqib kirayotgandek. Alamlar bilan limmo-lim bo'lgan xasta dillarning, orzulariga yetisha olmay lahta-lahta qon bo'lgan ko'ngillarning armonlari tun qo'ynida uchib yurgandek...

Suyuklisiga yetisha olmadi Sherniyoz. To'yi kuni baxti qaro bo'ldi yigitning. Ne-ne orzular bilan ahdu paymon qilgan ikki yetimcha bir-birlarining vasliga yetisha olmadilar o'sha kuni. Gul dor palaklar bilan bezatilgan chimildiqqa kirish o'rniga oyog'idan o'q yegan yigit qorong'i zindonda yotibdi hozir, yorini suyib, erkalash nasib bo'lindi unga. Yor-u do'stlarini to'yga chorlab, ziyofat berib, men ham yigit bo'ldim, elga qo'shildim, uyim, ro'zg'orim bor endi, deb aytmoqchi edi, nasib bo'lindi unga. Sherniyozning ko'ksi to'la armon, dard-u hasrat qat-qat edi uning qalbida. Shu dard-u hasratlar mungli kuyga aylanib yigit qalbidan quyilib kelmoqda edi hozir.

Sherniyoz bir ashula boshlasa o'zini hech to'xtata olmaydi. Dard-u hasratlar to'lqinidan vujudi shamolda qolgan yaproqdek qaltirab ketadi.

*Bulbuldayinkim faryod etarman,
Ishq daftarini bunyod etarman.
Ko'ngillarimni men shod etarman
Yorga yetar kun bormu, yoronlar.*

*Sham'i firoqing ko'ksimda yondi,
Ko'z yoshim oqib bag'rimga tomdi,
G'aflatda qolgan Mashrab uyg'ondi,
Yorga yetar kun bormu, yoronlar.*

Nihoyat, Sherniyoz:

*Ne uchun dunyoga keldik,
Yaxshilik qilmasak biz!
Ne uchun dunyoga keldik,
Yaxshini bilmasak biz! —*

deb xo'rsina-xo'rsina ashulasini tugatdi.

— Sherniyoz, ukaginam! — tuynukka qarab o'kirib yubordi Namoz, — omonmisan? Xudoga shukur, ovozingni eshitdim!

Namoz zax devorga suyanib, qulog'ini tuynuk tomonga to'g'rilaqancha nafas olmay turardi. Jimlik.

Zindon tubida sokinlik, tashqarida sukunat, butun olamni haligi qo'shiq sehrlab ketgandek. Namoz Sherniyozning nomini aytib yana chaqirdi.

Jimlik.

«Mendan xafa ular, — o'kinch bilan boshini devorga urdi Namoz, — xafa bo'lsalar ham arziydi. Ne-ne umidlar bilan menga qo'shilgan edilar. Ehtiyyot qilolmadim. E, xudo, qanday qildim endi? Qanday qilsam u bandilarni ozod qila olar ekanman! Hammalarini osishadi endi! Qanday qilib bu o'limni daf qilsam ekan, yo'l ko'rsat, e parvardigor!.. Yo'q, bir amallab qochishim kerak, qarorim shu! Tirnoqlarim bilan o'yaman bu devorning ostini, kerak bo'lsa qovirg'amni sindirib, kurakcha yasayman! Amino, teshib chiqib ketaman bu yerni. U sho'ring qurg'urlarning ko'vida bola-chaqa bor, ko'pi hali o'n gulidan bir guli ochilmagan yigitlar-ku! Ular yashamog'i darkor. Chiqib olsam bas, bir kechada qutqarib ketaman hammasini! Qiziq, mo'ylovli mirshab menga nega buncha mehribon bo'lib qoldi? Ehtimol, chindan ham rahmi kelayotgandir? Ovqat keltirib beryapti, yaramni bog'lashga ko'maklashyapti... Ehtimol yigitlarim u bilan aloqa bog'lagandir. Bordi-yu, tavakkal qilib undan egov so'rasamchi, oyog'imdag'i kishanni

kesib tashlasam bo'ldi, qolganiga, yo razzoq! So'raganimni bersa berar, bermasa bundan battari bo'lmaydi-ku, axir. Tavakkal, faqat tavakkal qutqaradi endi meni. «Tavakkalchining yori — xudo...»

Namoz shu yo'sin qochish uchun o'ziga yo'l axtarayotgan, rejalar tuzib yurgan kunlari qiziq bir voqeа bo'ldi-yu, ko'ksidagi umid uchqunlari lovillab alanga olib ketdi.

Hojatxonaga olib chiqishgandi uni. Hovlidan o'ta turib eshak aravaga axlat yuklayotgan yigitchaga ko'zi tushib goldi. To'g'rirog'i, yigitchaning tashvishli nigohi Namozboyga qadalib turgan edi. «Hayitboy ukaginam!» — chaqmoq tezligida fikridan o'tdi Namozning. Nigohlar uchrashdi-yu, shu zahotiyoy Hayitboy yerga qarab ishiga mashg'ul bo'ldi. Meni ko'rdingizmi, tamom, gap qo'sh mang, demoqchi bo'ldi shekilli yigitcha. Tushunarli, hammasi tushunarli! «Demak, tashqarida harakat ketyapti ekan, — ko'nglidan o'tdi Namozning, mo'ylovli mirshabning mehribonchilida bir gap bor ekan. Bugundan qoldirmay, egov so'rayman undan. Olaman-u, bir kechada qirqib tashlayman bu la'natini...»

V **bob**

Tergovdagи olishuv

Namoz va uning qo'lga tushgan yigitlari, shu harakatga aloqador deb gumon qilingan kishilar bilan guberniyada qancha qamoqxona bo'lsa hammasi to'ldi. Bo'lis va uyezdlardagi qirq olti qozixonada Namozga aloqador deb topilgan kishilar ustidan tergov, sud ishlari boshlanib ketdi.

Samarqand okrug sudi sudyalari okrug prokururasi nazoratchilari va tergovchilari ham safarbar etildi bu ishga. Ammo, Samarqand shahridagi mahbuslar ustidan olib borilayotgan tergovni tezlashtirish uchun bular

ozlik qilayotgandek edi. Gesket janoblarining so‘rovi, Turkiston general gubernatori Nikolay Grodikov janoblarining ruxsati bilan Toshkent sud palatasidan qo‘srimcha sudyalar, tergovchilar, prokuratura nazoratchilari jalg etildi.

Butun guberniyada haq bilan haqsizlik o‘rtasida, qonun bilan bu qonunlarni tan olmayotganlar o‘rtasida chinakam olishuv boshlangandi. O‘zining haq va huquqini yaxshi anglab yetmagan, anglab yetgan taqdirda ham uni himoya qilishdan ojiz bo‘lib, najor so‘rab yaratganga iltijo qilib, ko‘zyoshi to‘kayotganlar; xudodan ham, bandasidan ham qo‘lini yuvib, qo‘ltig‘iga artib umidsiz bir kayfiyatda o‘limini kutib yotganlar; isyonkor qalbida qasos o‘ti o‘chmagan, so‘nggi nafasigacha olishishga yeng shimargan azamatlar bir taraf. Buyuk Rossiya imperiyasining qonunlarini dunyodagi eng adolatli qonunlar bilib, uni buzgan, tan olmaganylarni qattiq jazolashga ahd qilganlar bir taraf. Taraflar o‘rtasida chinakam hayot-mamot jangi bormoqda edi.

Namozni tergov qilish Vladimirov to‘ra janoblariga topshirildi. Vladimir janoblari Toshkent okrug sud palatasining siyosiy aybdorlar ustidan tergov olib boruvchi maxsus kishisi bo‘lib, eng xavfli deb topilgan jinoyatchilar tergovi shu kishiga topshirilar edi.

Bu janob tergovidan o‘tgan aksariyat aybdorlar suddan so‘ng albatta qatl etilar edi.

Vladimir janoblari Namoz Pirimqul o‘g‘li ishini qabul qilib olganiga bir hafta bo‘lgan bo‘lsa ham uni darrov tergovga chaqirmadi. Avval qasoskor ustidan yozilgan dasta-dasta shikoyatlar, ma’murlar bergen ma’lumotlar, mirshabxona nozirlarining axborotnomalari bilan obdan tanishib chiqdi. Fikran Namozning jinoyatlarini chamalab ko‘rdi. Uni bosqinchilik, talonchilik, qotillik, mahalliy ma’muriyatga bo‘ysunmaslik, podsholik tuzumiga qarshi qurolli bosh ko‘tarish singari

jinoyatlarda ayblast mumkin edi. «O'limga mahkum u!» Keskin qarorga keldi tergovchi janoblari va stol ustidagi qog'ozlarni nari surib:

— Namoz Pirimqul o'g'li sizmi? — deb so'radi qarshisida oyog'ida kishan, qo'li orqasiga bog'langan holda tik turgan yigitdan.

— Ha, men Namoz Pirimqul o'g'liman.

— Menga sizni rus tilini yaxshi biladi, deyishdi, shundaymi?

— Har qalay fikrimni tushuntira olaman.

— Demak, tilmochsiz so'zlashsak bo'larkan-da?

— O'zim tilmoch bo'lib xizmat qilganman.

— Buyuk Rossiya imperiyasi nomidan buyuraman haqiqatni, faqat haqiqatni so'zlashga va'da bering!

— Avval, oyog'imdan kishanni olib qo'yishlariga buyruq bering, — istehzoli kulib qo'ysi Namoz. Chunki imperiya, sud tartibotlariga ko'ra mahbusni qo'l-oyog'i bog'langan holda so'roq qilish taqilanganini u yaxshi bilardi, — so'ng haqiqat haqida gaplashsak.

— Oyog'idagi kishanni yechib oling! — eshik oldida turgan mirshablarga buyurdi Vladimirov janoblari. Kishanning kaliti qamoqxonan boshlig'ida ekan, topib keltirgunlaricha oradan bir choy damlam fursat o'tib ketdi. Yechib olganlaridan so'ng tergovchi janoblari yana buyurdi:

— Haqiqatni, faqat haqiqatni so'zlashga va'da bering!

— Qo'li orqasiga bog'langan odam qanday qilib haqiqatni so'zlay olishi mumkin? — dedi yana Namoz.

Tergovchi janoblari bu yigit hujjatlarni o'qigan sari undan qo'rqa boshlagan, qarshshisida uni qo'l-oyog'i yechilgan holda ko'rishni hech istamasdi. Lekin, na chora, tartib uni xohishidan yuqori-ku axir. Istar-istamas yana buyurdi:

— Qo'lini ham yeching!

— Rahmat sizga, tergovchi janoblari.

- Haqiqatni, faqat haqiqatni so'zlashga ont ichaman.
- Endi, huv nariga borib cho'kka tushib, qo'lingizni orqangizga qilib o'tiring.
- Men birov oldida tiz cho'kkan emasman!
- Namoz Pirimqul o'g'li, buyrug'imni bajaring!
- Rus ma'muriyati qozilar sudining mahbusni tiz cho'ktirib so'roq qilish tartibini bekor qilgan!
- O', ma'lumotli ekansiz-ku!
- Har qalay ahmoq emasman!
- Buyuk Rossiya imperiyasi nomidan buyuraman: Tiz cho'king!

- Ovora bo'lasiz, tiz cho'kmayman.
- Bo'lmasa qo'lingizni yana boylatib qo'yaman.
- Unda mendan bir og'iz ham so'z eshita olmaysiz.

Vladimirov janoblari mahbuslarni tergov qilishda ko'proq ularning ruhiyatiga mos usulini tanlab, o'rni bilan yumshoq muomala qilar, o'rni kelganda iltimosga o'tar, do'qni ko'tarmaydiganlarga o'zini yaqin olib do'stona suhbatga o'tar, to mahbusni o'z ta'siriga olmaguncha savol-javobni boshlamasdi.

— Mahbusga kursi qo'yib bering! — dedi u yumshoq bir ohangda so'zlab, — undan keyin mirshab janoblari, qamoqxona boshlig'iga mening nomimdan aytib qo'ying! Mahbusning jinoyatlari isbotlanib, jinoyatchi deb hisoblanmaguncha oyog'iga kishan urib qo'yishlariga imperator oliy hazratlari nomidan e'tiroz bildiraman!.. Namoz Pirimqul o'g'li, ozgina suv ichib olasizmi?

- Agar mumkin bo'lsa.
- Uylanganmisiz?
- Ha.
- Bolalaringiz bormi?
- Yo'q.
- Ota-onangiz qayerda turadi?
- Chaqaloqligimdayoq o'lib ketishgan.
- Samarqand sotsial-demokratlari bilan aloqa bog'laganingizga ancha bo'ldimi?

- Men ularni tanimayman.
- Qo'ysangiz-chi!
- Sotsial-demokrat deganingizga ham hozir tushunmay turibman.
- Yolg'on so'zlayapsiz.
- Rost aytayapman.
- Demak, qaroqchilik yo'liga mustaqil kirkansiz, shundaymi?
- Janob tergovchchi, men qaroqchi emasman!
- Qo'ysangiz-chi!
- Men, janobi tergovchi, da'vogarman! Mazlumlar nomidan da'vogar bo'lib chiqqanman. Demak, men qaroqchi emasman.
- Hamdamboy Akramboy o'g'lining besh yuz ming tangasini bosib olgansiz.
- Yolg'on! Yuz ming tangasini tortib olgaman!
- Demak, bosqinchilik qilganingizni qisman bo'lsa ham tan olyapsiz, shundaymi?
- Tan olayotganim yo'q. Tortib oldim deyapman. Janob tergovchi tortib olmoq bilan bosib olmoq o'rtasida farq bordirkim, buni siz yaxshi bilursiz.
- Ha, ana tortib oldingiz ham deylik. Lekin bu aqchalar sizning haqqingizmidi?
- Yo'q, mazlumlarniki edi!
- Mazlumlar haqqini siz nega da'vo qilib chiqdingiz? Kim huquq berdi bunga?
- O'zları vakolat berishgan.
- Qani o'sha vakolat qog'ozি?
- Og'zaki bo'lgan edi.
- Yolg'on bu gaplar!
- Rost aytayapman.
- Kimlar vakolat bergen edi sizga?
- Hamdamboyga da'vogar bo'lganlarning hammasi.
- Mahbus, qo'ying bu latifanamo gaplaringizni: qo'lingizda na dalil, na isbot bor.

— Nega siz o'zingiz to'qib chiqarayotgan mazlumlar haqini kunduzi emas, kechasi da'vo qildingiz?

— Kunduzi uddasidan chiqa olmadik.

— Nega, ma'muriyat orgali emas, o'zboshimcha harakat qildingiz?

— Dahbed ma'muriyatining hammasi muttaham edi, janobi tergovchi.

— Siz, Namoz Pirimqul o'g'li, podsholik ma'muriyatiga tuhmat qilayapsiz?

— Men haq gapni aytayapman.

— Ha, mayli, buni hozircha ochiq qoldiramiz...

Demak, o'sha kechasi yoningizda sheriklaringiz ham bo'lgan, shundaymi?

— Shunday.

— Nomlarini aytib yuboring.

— Afsuski aytolmayman.

— Sabab?

— Men sotqin emasman.

— Ha mayli, bu masalaga keyinroq qaytarmiz... Lekin, nima bo'lganda ham birgalikda amalga oshirgan mana shu faoliyatingiz qaroqchilik deb ataladi. Inkor qilaman, deb ovora bo'lman!

— Inkor qilaman, — bosh chayqadi Namoz. Bir nafaslik ruhiy sokinlikdan so'ng unga yana betoqatlik qayta boshlagandi, — o'z haqini tortib olish bilan qaroqchilik o'rtaida yer bilan osmoncha farq bor. Qaroqchi deb bizda birovning haqiga tajovuz qilgan odamni aytishadi... Dahbeddag'i eng katta qaroqchi Hamdamboyning o'zi! Bir million so'mlik boyligi bor uning! Ketmon chopmasa, o'roq o'rmasa, qo'sh haydamasa — bu boylikni qayerdan oladi u? Yo'qsillarni talab to'plagan u bisotini. Demak, qaroqchi men emas, uning o'zi. Nega uni tergov qilmayapsiz? Meni u bilan yuzlashtirishingizni talab qilaman.

— Qizishmang, — ogohlantirib qo'ydi tergovchi janoblari, — suv ichasizmi?

— Ichmayman! — entikib dedi Namoz.

— Ha mayli, buni ham hozircha ochiq qoldiramiz, — stol ustidagi boshqa papkani ochdi Vladimirov to'ra, — agar sizning ustingizdan tushgan shikoyatlarni bir hisobdan tartibi bilan ko'rib chiqadigan bo'lsak, siz, Namoz Pirimqul o'g'li, qotillikda ham ayblanasiz.

— Men qotil emasman.

— Qotil emasligingizni isbotlab bersangiz men faqat xursand bo'lardim. Payshanba bo'lisi hokimi, mirshabxona noziri va harbiy pristav to'ralar qo'l qo'ygan mana bu axborotnomada siz, Namoz Pirimqul o'g'li, payshanbalik Xidirboy Murodboy o'g'lini bo'g'ib o'ldirganlikda ayblanasiz.

— Bo'g'ib o'ldirganim yo'q, — hech qachon yolg'on so'zlamagan Namoz, yolg'on so'zlaganlarida yonib ketar edi, hozir ham shunday bo'ldi, g'azabi oshib, dag'-dag' qaltiray boshladi, — o'zi bo'g'ilib o'lgan u muttaham!

— Qanday qilib bo'g'ib o'ldirganingizni gapirib bering menga!

— Bo'g'ib o'ldirganim yo'q, deyapman!

— O'ldirmaganingizni isbotlab bering, bo'lmasa.

— U itvachcha...

— Itvachcha demang!

— U to'ng'iz...

— So'kinmang deyapman!

— O'sha Xidirboy degan maraz payshanba muzofotidagi eng ko'hnabisot boylardan hisoblanadi. Tunash uchun bir tanishimnikiga qo'ngandim.

— Tanishingizning otini aytning!

— Oti esimda yo'q, bo'lganda ham aytmasdim... Xufton mahali chachvon yopingan bir ayol kelib yig'ladi. Xidirboy qari erim bilan ikki o'g'limni ho'kiz o'rniga juvozga qo'shib moy olyapti, dedi. Avvaliga ishonmadim. Yigitlarim ham ishonishmadi. Siz ham ishonmas edingiz, shundaymi, tergovchi janoblari?

— Davom eting! — qovog‘ini uyib dedi Vladimirov to‘ra.

— Ammo, boshqa qo‘ni-qo‘shnilar ham Xidirboy qarzini o‘z vaqtida to‘lamagan qarzdorlarni azal-azaldan shunday qilib keladi, deyishdi. To‘rt yigitimni olib, boynikiga bordim. Otxonasining etak tomonida eski juvozxona bor ekan, kirsam o‘n uch-o‘n besh yoshlardagi ikki o‘siprin bilan cho‘kirtakdek qurib qolgan keksa bir odam bo‘yniga bo‘yinturuq osib, juvozning o‘qini arang aylantirishyapti... Vujudlaridan sharros ter quyilib turibdi. Surisatirsam, uch kundan buyon kecha-yu kunduz juvoz haydashayotgan ekan... Yuraklarim ezilib ketdi-yu, ko‘zinga qon quyildi. Ichkari hovliga o‘tib atlas ko‘rpalarda bo‘rsiqdek dumalab yotgan Xidirboyni kekirdagidan siqib olib chiqdim-u, dodlab orqasidan yugurib chiqqan ikki o‘g‘li bilan uchovlarini haligi sho‘ring qurg‘urlarning o‘rniga juvozga qo‘shib: «Qani, o‘zing ham bir tortib ko‘rchi!» dedim. Juvoz ko‘rmagan ho‘kizdek qaysarlik qilgan edi, qaysar ho‘kizlarni savalaydigan behi gavron bilan rosa savaladim.

— Kim sizga huquq berdi bunday bezorilikka?! — so‘radi tergovchi janoblari.

— Boyga kim huquq beribdi, bunday shafqatsizlikka?

— Shafqatsizlikka qarshi chora ko‘radigan ma‘muriyat bor.

— Kambag‘alni ho‘kiz o‘rnida juvozga qo‘shib, zig‘ir moyga palov yeb yotgan to‘ralarni aytayapsizmi?

— Siz Xidirboyni o‘ldirgansiz o‘sha kechasi!

— U o‘zi bc‘g‘ilib o‘ldi.

— Siz juvozga qo‘shmaganingizda u o‘lмаган bo‘lar edi.

— Kambag‘alni ho‘kiz o‘rnida ishlatmaganda, men ham unga tegmagan bo‘lardim... Qarzi bor boshqa yo‘qsillardan ham tilxat olgan ekan, ana shu tilxatlarni kuydirayotganimda Xidirboy ilondek to‘lg‘onib, bo‘yinturuqning ipi bo‘yniga o‘ralib, o‘zi o‘ldi.

- Siz qotilsiz!
- Men qasoskorman!
- Xidirboy o‘z haqini undirish uchun shunday qilishga majbur bo‘lgan, — «majbur bo‘lgan» degan iborani ta’kidlab dedi tergovchi janoblari, — bunday qilishga u qisman haqli ham edi.
- Odam bolasini ho‘kiz o‘rnida juvozga qo‘sishga hech kimning haqqi yo‘q. Xudo ham kechirmaydi bundaylarni!
- Xuddi shu haqiqatni isbotlash uchun odam o‘ldirishga sizning ham haqqingiz yo‘q edi. Namoz Pirimql o‘g‘li, siz qotilsiz!
- Men xaloskorman!
- Hech narsa tushunmayapsiz, mahbus!
- Siz, janobi tergovchi, hech narsa tushunishni istamayapsiz.
- Bu ahvolda men tergovni davom ettira olmayman!
- Tergov menga emas, sizga kerak, — o‘rniga o‘tirayotib dedi Namoz, — mening haqimdag‘i hukmni allaqachon tayyorlab qo‘ygansizlar. Boylarning yog‘li palovlarini yeb o‘tirib, bitliqi kambag‘allarning huquqini himoya qilishlariga hech ishonmayman.
- O‘ylaymanki, bu gaplar menga qaratilmagandir?
- nafsoniyatiga tegib asta-sekin jahli chiqa boshladi tergovchi janoblarining, — shunday emasmi?
- Gap o‘z egasini topib olaveradi.
- Namozboy, qizishmang, sud hukmi ko‘p jihatdan tergov materiallariga ham bog‘liq bo‘ladi, — o‘zini qo‘lga olib, og‘ir, bosiq bir ohangda davom etdi Vladimirov to‘ra, — mening xulosalarim sudlarning hukmiga asos bo‘lishini unutmang. Shuning uchun men bilan ochiqchasiga gaplashib, meni o‘zingizning bir himoyachingizdek bilishingizni istardim. Men sizga qo‘yilayotgan ko‘p ayblarni yo‘qqa chiqarishim mumkin. Jinoyat qaysi sharoitda, qaysi sabablarga ko‘ra sodir bo‘lganini aniqlash ham sizga, ham menga foydali bo‘ladi.

Sizning gunohingiz yengillashadi, mening esa, xudoga shukur, nohaqlikka yo'l qo'ymadim, deb ko'nglim tasalli topadi...

— Nega bo'lmasa, mening nima sababdan bosh ko'tarib chiqqanimni so'ramadingiz? Axir men onamning qornidan qasoskor bo'lib tushganim yo'q-ku!

— Navbat bilan hammasini so'raymiz, — xuddi bebosh o'g'lini tartibga chaqirayotgan otadek mehribon bir ohangda so'zlardi tergovchi janoblari, — mana, mana bu qog'ozda Jom bo'lisid mingboshisi Arslonbekni kaltaklab, mahkamasiga o't qo'yanligingiz qayd qilingan. Shunday bo'lganmidi o'zi?

— Aytganim bilan bari bir ishonmaysiz.

— Ishonaman, ishonmasam siz bilan suhbatlashib o'tirmagan bo'lar edim. Gapiring!

— To'g'ri, men uni guzardagi chinorga oyog'dan osib qamchi bilan savalaganman.

— Sabab?

— Sababini o'sha qog'ozda yozishmabdimi?

— Afsuski, yozishmabdi.

— Arslonbekning aslida to'rt xotini bor. Yana har oyda bittasini olib, bittasiga taloq xati berib turadi. Buyam kamlik qilgandek, oqsochining to'qqiz yoshli qizini zo'r lab qo'yibdi. Qiz nomusdanmi, qo'rqqanidanmi bilmayman, o'zini guzar yonidagi Bo'rhovuzga tashlabdi.

— O'libdimi? — shoshilib so'radi tergovchi.

— O'ligini ertasiga topishibdi, — xo'r shinish aralash dedi Namoz, — onasi bechora jinni bo'lib qoldi.

— Otasi-chi?

— Oqsoch ersiz beva ekan, qiz Arslonbekning o'zidan bo'lgan ekan.

— Nahotki, o'z qizini zo'r lagan bo'lsa!

— Ona bechora shuning uchun jinni bo'lib qolibdi.

Borsam bevaning izzat-nafsi haqoratlangan qarindoshurug'lari yig'lab, arzini kimga aytishni bilmay turishgan ekan...

- Xo'sh, tergovchi janoblari, mening o'rnimda bo'lganiningizda siz nima qilardingiz?
- Davom eting!
- Men Arslonbekni chinorga oyog'idan osib kaltaklashni buyurdim.
- Kimlarga buyurdingiz?
- Keyin mahkamasiga o't qo'ydim!
- O't qo'yishda kimlar ishtirok etdi?
- Keyin, pristav Shirokov to'raning askarlari yordamga kelayotganini eshitib, yigitlarimni ehtiyyot qilish uchun Jom tog'lariga chiqib ketdim.
- Qochibsiz-da!
- Qochdim!
- Demak, Namoz Pirimqul o'g'li, siz podsholikning ma'muriy idorasi bo'lmish mingboshi mahkamasiga o't qo'yaningizni, binobarin, podsholik vakili bo'lmish Arslonbek mingboshini kaltaklaganingizni tan olasiz, shundaymi?
- Tan olaman, tergovchi janoblari, lekin nima sababdan bu ishni qilganimni daftaringizga qayd qilib qo'ysangiz.
- Bu podsholikka qaratilgan jinoyat ekanligini bilganmidingiz o'sha paytda?
- Ko'zimga to'qqiz yoshli qizchaning suv betida qalqib turgan o'lidan boshqa hech narsa ko'rinnmasdi o'sha payt.
- Demak, vos-vosda qolgansiz? Shundaymi?
- Yo'q, es-hushim joyida edi.
- Hammasiga ochiq iqror bo'lganiningiz uchun tashakkur! — sekin o'rnidan tura boshladi tergovchi janoblari, — o'laymanki, so'nggi suhabatlarimiz ham ana shunday samimiyl o'tadi. Tayinlab qo'yaman, sizga tushlikka yaxshi taom berishadi, rotmistr, olib chiqing mahbusni!

VI bob

Najot yulduzi

O'sha kuni Vladimirov to'ra garchi «gunohi isbotlanmagan mahbusning oyog'iga kishan urishlariga norozilik bildiraman», deb aytgan bo'lsa ham uning so'zлari inobatga olinmadi. Namoz Pirimqul o'g'lining ikki marta qamoqdan qochganligi va bir necha bor qurshovlardan omon chiqib ketganligini politsmeyster janoblaridan tortib to Turkiston general gubernatorigacha hammalari yaxshi bilishardi.

Oyog'idan kishanni olmadilar. Ammo, o'sha kunlari Namozning kayfiyatini ko'taradigan bir-ikki voqeа bo'lib o'tdiki, ko'nglining qaysidir burchagida miltillab turgan umid chirog'inining piligini ko'targandek bo'lди. Qamoqqa olingan do'stlarining deyarli hammasi bilan ko'rishiб oldi. Tergovchi janoblari Namozni ular bilan birma-bir yuzlashtirib chiqdi. Bir-birini tanish-tanimasligini aniqlab olmoqchi edi. Xayriyat, ko'plari Namozni tanimasliklarini aytishdi. «Biz boshqa to'dada edik. O'nboshimiz ham boshqa odam edi. Har birimizning kimdadir alamimiz bor, o'shandan o'ch olgani mustaqil bosh ko'tarib chiqqanmiz», deb turib olishdi. Ular Namozning gunohini yengillatishga, bo'yniga qo'yilmoqchi bo'lgan behisob ayblarning bir qismini o'zlariga olib, boshliqlarini o'lim jazosidan saqlab qolishga harakat qilmoqda edilar. Ana shu narsa Namozning ko'nglini tog'dek ko'tarib yubordi.

Tergovdagъ olishuv avjiga chiqib borayotgan kunlarning birida Namozni zindonga olib tushayotgan mo'ylov dor mirshab:

- Namozboy, senga xotiningdan salom! — deb qoldi to'satdan.
- A?! — Namoz bir qalqib ketdi.
- Opang Ulug'oy ham Samarqandda.

- Nahotki?
- Pochchang, qaynotang, Nazar Matveyevich degan o'zbekcha kiyinib yuradigan o'ris do'sting bor ekan, hammalari seni qutqarish payidan yurishibdi hozir.
- Yana kimlarni ko'rning, yaxshi yigit?
- Qolganini hozircha ayta olmayman.
- Rahmat senga! Oting nima, yaxshi yigit?
- Buni senga keragi yo'q. Mumkin qadar tergovni cho'zishing kerak ekan. Ishni paysalga solaver. Vaqtan yutishimiz darkor.
- Kim aytди bu gaplarni?
- Eson-omon bu yerdan qutulib chiqib olgin, hammasini o'zing bilib olasan. Bugundan qolmay ishni boshla, lekin ehtiyyot bo'l! Hammasini xonangga kirganingda bilasan.

Pyotr Zaglada Namozni zindonga tushirib ustidan eshikni qulfladi. Ayvonda u kimnidir so'kdi, kimdir undan kechirim so'radi.

Namoz zindonxona qorong'isiga o'rganib qolgan. Ko'zları yorug'dan ko'ra nimqorong'ida yaxshiroq ko'radigandek. Ammo, zindon tubida ish boshlashga ishora qiladigan biror narsa ko'rmadi u. Ko'zlariga ishonmay yerni paypaslab chiqdi — yo'q. Qiziq, qanaqa ish boshlashi kerak? Egov so'ragan edi, yo'q-ku! Yoki mirshab yana kelarmikan, ha, kelsa kerak... E, xudo, e xudoyim, nimalar bo'lyapti o'zi? Nahotki, hozirgina eshitganlari haqiqat bo'lsa... Qanday baxtki, Nasibasi tirik ekan, hibsga olmabdilar uni. Opasi ham kelibdi! Pochchasi, qaynotasi, Nazar, sadoqatli do'sti Nazar Matveyevich ham shu yerda ekan. Demak, tashqarida juda katta ishlar bo'lyapti, uni qutqarish uchun do'stlari yeng shimarishibdi. Demak, fidoyilik degan narsa bor ekan bu dunyoda. Demak, yaxshilik ham o'lmaabdi hali!

* * *

«Nasibam, jonginam! Meni deb yana kelibsan-da?! Bechora opaginam-chi, kasalmand edi-ku u sho'ring qurg'ur! — alam-u quvonch omuxta edi Namozning o'ylarida, — xudo jonomni omon qo'yib, bu yerdan chiqib olsam, hammangizni boshimga ko'taraman. Bechora qaynotamchi, ota mehriga qonmagan edim, otamdek boshimni siladi. Chiqsam o'la-o'lgunimcha e'zozlayman sizni. Endi sizni loyga tushirmayman. Devorlarni o'zim uraman. Qizlaringizga otalik qilaman, to'ylarini o'zim o'tkazaman. Xudo xohlasa yangi uy ham qurib beraman sizga.

Do'stginam Nazarmatvey! Tirik bo'lsak bиргамиз, o'lsak bir-birimizni ko'mamiz deb qasam ichganimiz esingda ekan-da?! Meni qutqargani keldingmi, a? Nahotki, men sizlarga shunchalik tashvish orttirib o'tirsam!..»

Zindon eshigi sharaqlab ochildi, xayollari qochgan Namoz yalt etib o'sha yoqqa qaradi. U mo'ylovli mirshabning kelishini kutayotgan edi.

— Mahbus Namoz Pirimqul o'g'li, kechki ovqatni oling, — negadir baqirib dedi o'zbek qorovul.

Kechki ovqatni nima uchundir bu gal katta sopol tog'orada keltirishibdi:

— Avval, qo'Itig'imdag'i dasturxonni oling, — negadir bu gal shivirlab dedi qorovul.

Namoz zindon tubiga qaytib, quvonchdan entikib ketdi: dasturxon emas ekan u, bo'zdan tikilgan qop. Qop orasiga o'tkir tesha berkitilgan! Yo xudoyim, nahotki buni Namozboy tushida emas, o'ngida ko'rib turgan bo'lsa! Demak, hammasi tushunarli, zindonni teshib chiqishi kerak. Xuddi shu yo'lni tanlabdi do'stlari. Lekin, qanday qilib?! Zindon qamoqxonaning qayerida turibdi o'zi, qayoqqa qarab tesha boshlasa yanglishmagan bo'ladi?

Namoz zindonxona tubidan ko'tarilib, eshikni qattiq taqillatdi.

— Nima istaysiz, mahbus? — so'radi ovqat berib ketgan qorovul.

— Hovliga chiqmoqchiman.

Tashqariga chiqish bilan Namoz atrofni chamalab ko'ra boshladi. O'zi yotgan zindon bilan qamoqxona qo'rg'oni o'rtasi ellik qadamcha kelar ekan. Uyog'i jargacha yana o'n qadamcha bor. Ko'p bo'lsa ko'pki, lekin oz emas. Zindonxona qo'rg'on devoridan taxminan bir yarim quloch pastga joylashgan. Demak, lahim zindon tubidan to'g'ri ketsa ham bo'larkan. Shunda oshxona bilan o'tinxona ostidan o'tib, jarlikka chiqiladi.

— Mahbus, vaqtingiz tugadi! — eshikni taqillatdi qorovul.

Eng og'ir sharoitlarda ham juda tez, juda to'g'ri qarorga kelishga o'rgangan Namoz zindon tubiga tushganidan keyin ham ishni nimadan boshlashni bilmay, ancha mahal o'yga tolib turdi... Yo'q, nima bo'lganda ham bu g'oyat maxfiy bajariladigan yumush. Kunora nazoratchilar tushib turadilar bu yerga. Ba'zan devorlarni paypaslab ham ko'rishadi. Zinaning o'ng tomoni qorong'iroq, sham yoqsa ham hech yorishmaydi o'sha burchak. Demak, avval zinaning o'ng tomonidan katta bir tosh olinadi, toshning o'rnidan chuqur ochilib jarlikka olib boriladigan lahim xuddi shu yerdan kavlanadi. Lahim qazilayotgan paytda tosh bir chekkaga surib qo'yiladi-yu, qazish to'xtagach, qaytadan ochilgan teshikka qopqoq qilinadi...

Namoz sopol tovoqdagi suyuq so'k oshini bir ko'tarishda simirib ichdi-yu, teshani qo'lga oldi. Xarsanglar bir-biriga ganch bilan qotirlган ekan. Tesha urib bo'lmaydi. Qirib olishdan boshqa iloj yo'q. «Bir tomonini qirib teshaning tig'ini suqib olsam bas» fikridan o'tdi Namozning. Xarsanglar orasidagi ganchga teshaning tig'i yengil tegib, suvi ozayib qolgan tegirmondek «xir-xir» degan ovoz bera boshladi. Bu ovoz sekin zindon tubida juda qattiq eshitilayotgandek edi. «Yo'q, tashqarida eshitilmaydi, menga shunday

tuyulyapti», o‘ziga dalda berdi Namoz, so‘ng jím bo‘lib, tashqariga qulqoq solib ko‘rdi.

Qo‘shti xonadagi mahbuslar har kungidek bugun ham qo‘shtiq boshlashdi. Demak, el yotar mahali bo‘libdi. Ko‘pincha ular xuddi shu paytda ashula aytishadi. Baqirib-chaqirishga ruxsat yo‘q. Kechasi mirshablar uyquga ketganda oz-moz ashula aytib, ko‘ngillarini bo‘shatib olishadi... Qiziq ekan bu dunyo. Hammalari o‘zlarining bugun bo‘lmasa ertaga o‘limga mahkum etilajaklarini yaixshi bilishadi. Shunday bo‘lsa ham, tong otguncha qo‘shtiq aytib chiqadi ular. Ayollar yig‘lab dildagi g‘uborni tashqariga chiqaradi deydilar. Erkaklar qo‘shtiq kuylasa, ko‘ngillari g‘ussadan forig‘ bo‘larkan.

— Kichkinajon, kichkina! — deb ko‘pchilik ishtirot etadigan beshqarsak o‘yinini boshlab yubordi Sherniyoz.

— Tarvuzdan ham kichkina, — chapak chalib jo‘r bo‘lishyapti sheriklari.

Mana hozir keksa Shohamin eshilib-buralib o‘rtaga chiqadi, ko‘z o‘ngiga keltira boshladи Namoz, tizzalarini bukib, qo‘llarini biqiniga olib, asta-sekin boshini ichiga tortib kichraya boradi u, bora-bora tarvuzdek dum-dumaloq bo‘lib yerga o‘tirib oladi... Cho‘llarda, to‘qayzorlarda, erkin ot qo‘yib yurgan paytlarida bekor qolishdi deguncha yigitlar davra olib, mana shu beshqarsakni boshlab yuborishar, Shohamin o‘rtaga chiqib navbat bilan jo‘ralarini o‘rtaga tortar edi...

— Kichkinajon, kichkina, — quvnoq ovoz kirayapti zindonxona tuyrugidan.

— Shohamir dan kichkina! — qarsak bilan jo‘r bo‘layapti mahbuslar.

Kichkinajon, kichkina, Xolboydan ham kichkina.

Kichkinajon, kichkina, Qarshiboydan kichkina.

Kichkinajon, kichkina, Ochildidan kichkina.

Kichkinajon, kichkina, Esergepdan kichkina.

Kichkinajon, kichkina, Qurbonboydan kichkina...

«Demak hammalari bir zindonda ekan, — yana ko'nglidan o'tdi lahm ochayotgan Namozning, — qani endi hozir Sherniyoz yonimda bo'lsa....»

Tun yarimdan og'ib ketdi. Namoz xarsangni ko'chirib, o'rnidan kavlab, qopni tuproqqa to'ldirib ham qo'ydi. Nam tuproqqa yonboshlab, buyog'i nima bo'larkin deb o'ylayotgandi, eshik ovozsiz ochildi. Mo'ylovli mirshabning tanish ovozi eshitil-di!..

- Uyg'oqmisani?
- Uyg'oqman.
- Qop to'ldimi?
- To'lgan.

Mirshab paypaslab Namozning yoniga tushdi:

- Qayerdan teshayapsan?
- Zinaning ostidan.

— Gap bunday, Namoz, — mahbusning qulog'i ostiga borib shivirladi mirshab, — qamoqxona nozirini qo'lga olmoqchi edik, bo'lmadi. Otdan yiqilib, behush yotibdi u chavandoz. Hozir bu yerga yangi boshliq keldi. Juda ehtiyyot bo'lishing kerak, eshitayapsanmi?

- Eshityapman.
- Omading bor ekan, mening to'damni tungi poyloqchilikka o'tkazishdi. Demak, o'n kun davomida o'zim ehtiyyot qilaman. Unutma, faqat tunda ishlaysan. Tuproqni tashqariga mening odamlarim tashib olishadi. Lekin bu yerdagi jo'ralarining zinhor bexabar bo'lsin bu ishdan, oralarida sotqin bor. Uqdingmi?

— Rahmat senga, yaxshi yigit!

- Sergey tabibdan salom!
- U ham shahardami?
- Kelib-ketib turibdi. Xotinimni boqtiryapman unga. Yaxshi odam ekan. Mana bu oyog'ingdagi kishanning kaliti, nusxa oldirib keldim. Ishlaganingda kishanni yechib qo'y. Tongotarga yaqin yana oyog'ingni kishanlab ol. Esingdan chiqmaydimi?

- Esimdan chiqmaydi.

- Jo‘ralaring ustidan sud boshlandi.
- Qachon?
- Kecha. Sen tergovni cho‘zishga harakat qil. Bo‘l-masa teshib chiqishga ulgurmaysan.
- Shunday qilaman. Lahim qorong‘i, menga sham kerak, — iltimos qildi Namoz, — bo‘lmasa qing‘ir ketib qolaman.
- Shamning ishi oson, — shivirladi mirshab Zagrada, — hozir sening yoningga bir yigitcha tushadi. Tuproqni o‘scha tashiydi.

Pyotr Zaglada zinadan ko‘tarilishi bilan: «Voy-bo‘y, bu yer muncha qorong‘i!» — degan past ovoz eshitildi. Ovoz tanishga o‘xshaydi, kimniki ekan?

— Namoz aka! — deb shivirladi haligi ovoz. «Otimni ham bilar ekan, kim bo‘ldi bu?» fikridan o‘tkazib sekin o‘rnidan tura boshladi Namoz:

- Kimsan?
- To‘xtash yetimchaman!
- To‘xtash, ukaginam! — Namoz bir hatlab borib zinadan paypaslanib tushayotgan yigitchani bag‘riga olib mahkam quchoqladi. Nahotki, nahotki bu To‘xtash bo‘lsa... Ikkovi bir dam entikar, xo‘rsinishar, bir-birining yuz-u ko‘zlaridan o‘pishar; hayajondan, quvonchning zo‘ridan tanlari shamdek erib bir-birlariga mahkamroq yopishib olishar edilar.

To‘xtashvoy to‘satdan ho‘ngrab yig‘lab yubordi:

- Akajonim!
- Yig‘lama ukam, yig‘lama. Bas qil. Mana, xudoga shukur, eson-omon ko‘rishdik. Undan ko‘ra gapir, qanday kelib qolding bu yerga?
- Meni mirshabxonaga xizmatga oldilar.
- Yo‘g‘-e!
- Rost, xudo ursin agar, — To‘xtashvoy Namoz akasining ko‘ksidan boshini olib xo‘rsina-xo‘rsina davom etdi, — mana, kiyimimdan ham bilmayapsizmi? Ityoqa ko‘ylak, qator-qator tugmalari ham bor, ushlab

ko'ring-a! Maosh ham beradigan bo'lishdi, oyiga o'ttiz tanga. Faqat juda iflos ish ekan, qusvoray-qusvoray deyapman. Hojatxonaga chiqolmaydigan mahbuslarning axlatini tashiyman. Oyog'iga kishan urilganlar ham bor, bir xillari hecham yurolmaydi, tirsillab shishib ketgan... Siz kavlagan tuproqni men tashiydigan bo'ldim. Hayitboy ham shu yerda. Faqat uni bir urishib qo'yish kerak. Qorovullar bilan qimor o'ynashga o'rganib qopti. «Ahmoq, nega bunday qilasan?» desam: «Ishingni qil, o'zimni pulim», deydi. Aravasi bor, eshak arava. Tuproqni tashqariga o'sha tashiydi. Qo'rwmang, hech kim sezmaydi. Pyotr amaki hovliga yangitdan hojatxona kavlattiryapti. Bu yerdan chiqqan tuproqni o'sha tuproqqa qo'sharkanmiz. Shunda hech kim bilmasmish... Qopingiz to'ldimi?

- Yana bir nafas o'tir.
- Haqqim yo'q, mahbuslar bilan gaplashish man etilgan menga.
- Tashqarida nima gaplar bor?
- E, so'ramang, dunyo ostin-ustun bo'lib yotibdi, hozir. Kecha, yo'q, avvalgi kuni sizning Kattaqo'rg'ondag'i jivanlariningiz, quroldosh jo'ralaringiz ikki arava bo'lib kelishib, mirshabxona oldida rosa to'polon ko'tarishibdi. Yo Namozni bizga ko'rsatasan, yoki uni ozod qilasan, deb, xira eshshakdek oyoqlarini tirab turib olishibdi. Keyin otishma ham bo'lgan emish... Keyin to'rttasini qamab qo'yishibdi.
- Kimlarni qamashibdi?
- Bilmayman, xudo ursin agar, bilmayman. Lekin Namoz aka, ochiq aytsam xafa bo'lmaysizmi?
- Yo'q, oqko'ngil ukam, hammasini gapir, bilganim yaxshi.
- Nasiba opam shu kunlarda sal g'alatiroq bo'lib yuribdilar. Qizaloqlari o'lgani uchunmi, ishqilib bilmayman.
- Bolasi nobud bo'lgan ekanmi?

— Eshitmovdingizmi? Ha, mayli, Devona bobom katta duoxonlarga dam soldirdilar, Nasiba opam hozir ancha yaxshi. Latta qo‘g‘irchoqni bag‘riga bosib ko‘chalarda alla aytib yuradigan odat chiqargan edi, o‘sha odati qoldi. Aytganday, Ulug‘oy opam sizga piyoz solib patir yopgan edilar, hozir olib tushaman. Keling, endi qopni ko‘tartiring. Voy-bo‘y, betingizni yomon yara bosib ketibdi-ku! Urishdimi? Nega o‘y surib qoldingiz, tezroq bo‘lsangizchi. Voy belim, buncha og‘ir bu qop, ichida qo‘rg‘oshini bormi deyman?

Bir ozdan so‘ng Katta tim tarafdan quvnoq To‘xtashvoyning ashula aytgan ovozi, g‘ira-shira eshitila boshladi:

*Menam devona-yu Mashrab,
Jahon birlan ishim bormu?*

VII bob

Yuzma-yuz

Namoz Pirimqul o‘g‘lining boshi uchun talashayotgan har ikki tomon ham bir xilda oshiqar edi. Biri uning boshini tanidan tezda judo qilib, ko‘plab g‘alayonlarga sabab bo‘lgan bu odamdan tezroq qutulish uchun oshiqar edi, boshqa bir tomon qänday bo‘lmasin qalbi mehr-u muhabbatga limmo-lim to‘lgan bu dehqon yigitining oltin boshini omon saqlab qolishga, uni qochirishga intilar edi.

Tergovni cho‘zishni hech iloji bo‘lmadi. To‘g‘rirog‘i, Vladimirov janoblari, garchi o‘zini tergovchilarning eng adolatlisi deb hisoblab ayblanuvchini ham, ayblovchini ham obdan so‘roq qilib, bir-biri bilan yuzlashtirib, aybdorning aybiga o‘zi ishonch hosil qilmaguncha xulosa yozmaydigan qaysar bir kishi bo‘lsa-da, u ham, bari bir, tergovni oxiriga yetkaza olmadi.

Ishni sudga oshirib yubordilar. Sud majlislari ham shunday shoshilinch o'ta boshladiki, dastlabki kunlari Namoz dovdirab qoldi. Aftidan ma'murlar uni sud qilmoqchi emas, mazlumlar o'rtasida palonchi sudlandi, degan ovoza tarqatishmoqchi edilar, xolos. Uning haqidagi hukm u qo'lga tushmasdan oldinroq yozib qo'yilgan. Buni Namoz yaxshi biladi. Lekin, qiziq, bila turib, ko'nglining qayeridadir umid uchqunlari kul bosgan cho'g'dek miltillab turardi. Qozilar sudida adolat yo'q, ammo to'ralar sudida har qalay haqiqat bor deb yurar edi; bunga qattiq ishonardi. Tergovda ayta olmagan juda ko'p gaplarni sudda aytmoqchi edi. «Axir, har bir narsaning sababi, natijasi bo'ladi, — deb ko'nglidan o'tkazardi oqko'ngil Namoz, — biz besabab bosh ko'tarib chiqmadik. Nega endi natijaga baho berishadi-yu, sababini tekshirib ko'rishmaydi? Nahotki, sudyalar ham qozilardan qolishmasa?! Qozilar-ku, hokim-u mingboshilarning, mulkdorlarning qo'lida bir qo'g'irchoq, xo'sh, bu sudyalar kimning qo'g'irchog'i ekan?.. Nahotki, xudo hammasini bir go'r qilib yaratgan bo'lsa?!»

Shu kunlarda Namoz ozib-to'zib ketgan, avvalgi Namozning yarmi ham qolmagan. Yuzi ikkita cho'g'dek yonib turgan ko'z-u jag' suyaklaridangina iborat bo'lib qolgan. Tuni bilan uxmlamay lahm ochadi. Kunduzi kunbo'yi oyoqda tik turib, sudyalar, da'vogarlar bilan olishadi. Yo'lda usti yopiq foytun aravada sud mahkamasiga ketayotgandagina goho ozgina mizg'ib oladi. Kechasi uxmlashga haqqi yo'q uning, uqlasa, butun ish asfalasofilinga ketishi mumkin, buni u yaxshi bila-di. Charchoqlar azoblayotgani yo'q uni, yo'q, tan azobiga ko'nikib ketgan. Uning ruhini ezib, taniga chidab bo'lmas darajada og'riq berayotgan narsa, sudyalarning haqiqatni bilishni istamayotganliklari, da'vogarlarning tuhmatlari. Qiziq, odam bolasi tan azobiga chidarkan-u, ruhiy azobga toqat qila olmas ekan. Haqsizlig-u

tuhmatlar Namozning ma'naviy dunyosini ostin-ustun qilib yubormoqda edi.

— Sud kelyapti! — momaqaldiroqdek guldiragan ovoz bilan dedi qorovulda turgan mirshab. Sud majlisi o'tayotgan, majlislar uchun maxsus qurilgan katta xona guvohlar, da'vogarlar, sudlanuvchilar bilan liq to'lgandi.

Hammalari gur etib oyoqqa turdi. Orqadagilar qo'llari ko'ksida, boshlarini xiyol egib, ta'zim qilgancha, dong qotib qolishdi.

Barvasta, yoshi elliklarga borib qolgan bo'lsa ham, qomati sambitdek tik, musulmon g'ishtdek yapaloq yuzli, soqoli ham shunga moslab, to'rt burchak qilib qirqilgan sudya janoblari savlat to'kib kirib kela boshladi. Orqasidan maslahatchilar, ayblovchilar, oqlovchilar, tilmoch-u mirzolar xuddi yaylovdan qaytayotgan ona qo'y ortidan ergashgan, kunbo'yi sakrab charchagan qo'zichoqlardek, bitta-bitta yurib kelishardi. Hammalari yuqoridagi xos o'ringa o'tib, o'z lavozimi va mavqeiga yarasha joy oldi. Sudya janoblari ko'ziga kumush bandli ko'zoynagini shoshmasdan taqib, papkasini ochdi:

— Ayblanuvchi Namoz Pirimqul o'g'li!

Qo'li bog'langan, oyog'iga og'ir kishan urilgan Namoz shoshmasdan o'rnidan turib, qora kursiga kelib o'tirdi.

Sudya janoblari yana so'radi:

— Sudga javob berishga tayyormisiz?

— Tayyor emasman.

— Sabab?

— Har kungidek bugun ham qo'limni yechib qo'yishlarini talab qilaman.

— Qo'li yechilsin, — shoshmasdan, salobatli bir ovoz bilan davom etdi sudya janoblari, — buyuk Rossiya imperiyasining faxriy fuqarosi Hamdamboy Akramboy o'g'li, Siz sud majlisida ishtirok etishga tayyormisiz?

Qiziq, juda qiziq bo'ldi-ku! Hali kattaqo'rg'onlik da'vogar boyvachchalarining da'volari isbotlanganicha yo'q edi-ku. Namoz ularning ko'pini rad qilgan edi-ku!

Payshanbalik, jumabozorlik to'ralarning da'volarini ham suda janoblari hali ajrim qilib berganlari yo'q edi-ku. Asossiz da'volar isbotsiz ham inobatga o'tib ketaberarkan-da. Navbat allaqachon dahbedlik da'vogarlarga kelib qolibdi-da. Sudya janoblari buncha shoshmasalar endi!

Namoz bu yerda yuz berayotgan va yana yuz karra takrorlanishi aniq bo'lgan nohaqlikka garchi o'zini ruhan tayyor turishga qayta-qayta undagan bo'lsa ham, bari bir uning jismi nohaqlik va adolatsizlikni o'ziga singdira olmasdi. Sudya janoblarining da'vogarlar tarafiga tamoman o'tib olib, ayblanuvchining isbotlarini eshitishni istamay ish ko'rishi Namozning vujudida xo'rlikka o'xhash bir hissiyotni uyg'otib yubordi, badan-badani muzlab ketdi uning. Vujudida g'alati bir qaltiroq turdi.

Hamdamboy boshida chaqmoqi telpak, egnida qora po'stin, shoshmasdan o'rnidan turdi. Avval xonaning quyi qismida o'tirganlarga, so'ng to'rdagi sud hay'atiga burgut qarash qilib oldi:

— Tayyorman, janobi sudy!

Namoz bilan Hamdamboining nigohlari duch kelib qoldi. Yo'q, g'azab to'la ko'zlarning tasodifiy uchrashuvi emas edi bu. Ikkovi ham bunday uchrashuvni allaqachondan buyon kutib, tayyorgarlik ko'rib yurgan edi... Namozboining qarashlarida: «Oyog'imga kishan urgan bo'lsang ham, butun ma'muriyatni yoningga olib, hamla qilayotgan bo'lsang ham, yo'q, hali taslim bo'lmayman, olishaman. Agar bu dunyoda o'chimni ololmasam, narigi dunyoda ham olishaman sen bilan», degandek bir ifoda bor edi. Hamdamboining har bittasi chinni piyolaning og'zidek ochilgan katta ko'zlarida shu paytda o'ljasini oyog'i ostiga olgan yirtqichning ehtirosi yonmoqda edi. Olisha-olisha yenggan o'ljasini tilka-pora qilgisi, go'shtlarini titib, qonlarini simirib ichgisi kelayapti uning. Qani endi, qo'yib bersalar-u Namozning suyaklarini mayda-mayda qilib chaynasa!

— Namoz Pirimqul o'g'li, — hissiz rasmiy bir ovoz bilan dedi sudyja janoblari. — Siz o'tgan yilning o'ninchi oktabrida, kechasi Hamdamboy Akramboy o'g'lining uyiga bostirib kirkansiz, to'g'rimi?

— To'g'ri, — dedi Namoz negadir nigohini haligacha Hamdamboydan uzolmay, — ammo, nima uchun bostirib kirganim ham odil sud uchun muhim bo'lsa kerak?

— Bu it emgan mening besh yuz ming tangalik boyligimni talab ketgan o'sha kechasi.

— Yolg'on! — qaltirab ketdi Namoz. — Xudodan qo'rqsangiz-chi, Boybuva.

— Yigirmata otimni ham o'g'irlagan.

— Yolg'on!

— Chorakor-u qarollarimni yo'ldan urib, bir million tanga zarar keltirdi u menga.

— Sudya janoblari, — iltimos qilmoqchi bo'ldi Namoz. Ammo, sudya janoblarining yapaloq yuzi tund, ko'zlarida sovuq qat'iyatdan boshqa hech qanday ifoda yo'q edi. Avvalgidek rasmiy bir ohangda so'radi yana:

— O'sha kechasi Hamdamboyning qo'l-oyog'ini bog'laganmidingiz ?

— Bog'laganman.

— Og'ziga latta tiqqanmidingiz?

— Tiqqanman.

— Sheriklarингiz ham bormidi? Yoki bir o'zingiz bajardingizmi?

— Biz da'vegar edik, sudya janoblari, — so'zimni bo'lib qo'ymasin deb shoshilib gapira boshladи Namoz.

— Bizdan boy janoblari qarz edi. Biz...

— Namoz Pirimqul o'g'li, o'sha tunda siz bosqinchilik qilgansiz, — hukmni e'lon qilayotgandek, qat'iy bir ohang bilan dedi sudyja janoblari. — Da'vegar Mirza Hamid Mirza Usmon o'g'li, sud majlisida ishtirot etishga tayyormisiz?

Dahbedning qamchisidan qon tomgan sobiq hokimi Mirza Hamid shoshmasdan o'rnidan turib, po'stinining uzun yengiga bir yo'talib oldi:

- Tayyorman.
- Ayblanuvchi Namoz Pirimqul o‘g‘liga qánday da‘voingiz bor?
- Hech qanday da‘voyim yo‘q.
- Sudya janoblari ko‘zoynagini olib, avval Mirza Hamidning oyog‘iga, keyin katta po‘stin o‘rab turgan qorniga, eng oxirida yuziga tikildi. Yonboshida o‘tirgan maslahatchilariga ham bir-bir boqib chiqdi. Birovidan nimanidir so‘rab, yelkasini qisib bir oz jim turdi.
- Siz Mirza Hamid janoblari, oblast politsmeysteri nomiga bitgan arizangizda, — so‘zlarini dona-dona qilib dedi sudya janoblari, — qaroqchi Namoz Pirimqul o‘g‘liga da‘vogarman deb yozgansiz, shundaymi?
- Keyin orani ochiq qilib olganmiz.
- Sudga aytadigan boshqa gapingiz yo‘qmi?
- Hozircha yo‘q.
- Siz tergovdagi so‘zingizdan qaytayapsizmi?
- Meni tergovga chaqirganlari yo‘q.
- Politsiyaga noto‘g‘ri axborot berib, uni chalg‘itganingiz uchun qonun oldida javobgarsiz.
- Peshonada borini ko‘raveramiz.
- O‘tiring! — zarda bilan dedi sudya janoblari. Bu qanaqasi bo‘ldi, ko‘nglidan o‘tdi Namozning, bu o‘sha Mirza Hamidmi yoki boshqa birovmi? Axir, Namozning ashaddiy dushmani ediku u? Namoz bosh ko‘tarib chiqqandan buyon qo‘lini musht qilib, uning ortidan quvib yurgan edi-ku: Namozning ochiqda qolgan yigitlari o‘chidan qo‘rqayaptimikan yoki mudrab yotgan vijdoni uyg‘onib ketdimikan? Axir, nima bo‘lganda ham u Namozni ot o‘g‘irlading, deb nohaq qamagan, qamchilagan, yigitning qalbida qasos alangasini yoqqanlardan biri ham shu Mirza Hamid edi-ku yoki shuning uchun o‘zini aybdor hisoblay boshladimikan... Tavba, nega bunday qildi u yoki rahmi keldimikan? Namoz uning sadaqasiga muhtoj emas edi-ku. Itning og‘zidan suyak olib kemirgandan ko‘ra, och qolgani

ma'qul edi-ku uning... Namozning vujudidagi haligi qaltiroq yana xuruj qila boshladi, ko'zlarida g'ilqillab yosh aylanib qoldi. Qiziq, Hamdamboining oshkor tuhmati uning g'azabini qo'zg'agan edi-yu, ammo qalbini bunchalik o'rtamagan edi.

Namoz entikdi, ko'zlarida yosh qalqdi.

Odamlar orasidan qozikalon Shodixon to'ramning sallali boshi ko'rindi. Namoz uni anchadan buyon ko'rmagan edi. To'ram battar semirib, ilgari qo'ziqoringa o'xshasalar, endi ustiga salsa qo'yilgan dum-dumaloq tarvuzning o'zginasi bo'lib qolibdilar.

— Gapiring! — dedi sudya.

— Nimani gapiray, janobi sudya? — ikki qo'lini ko'ksiga qo'yib ta'zim qildilar qozikalon.

— Qaroqchi Namoz Pirimqul o'g'liga qanday da'voingiz bor?

— Imperator oliv hazratlarining soyayi davlatida, — deya gap boshladilar to'ram. — Fuqaroparvar Gesket to'ra janoblarining panohlarida...

— Ayblanuvchiga qanday da'voingiz bor? — so'zini bo'ldi sudya janoblari.

— ...Va marhamatli Hamdamboining va adolatli sudyalarining va jamiki insofli to'ralarning...

— Da'voingiz bormi, deyapman?

— ...Va zoti oliv mirshablarning va sulhparvar soldatlarning... —

— Uh! — boshini chayqadi sudya janoblari.

— ...Himoyatida Dahbed bo'lisida istiqomat qiluvchi mankim, qozikalon Shodixon to'ra aytadurmankim...

— Nimani aytmoqchisan o'zi? — senlab yubordi sudya janoblari.

— Hammalaringizni yaratgan egam o'z panohiga olib, martabangizni u dunyo-yu bu dunyo kam qilmagay, iloyo omin! — to'satdan uyning shiftiga qarab qo'llarinini fotihaga cho'zdi Shodixon to'ram, — adolatli sudyamizning martabalari bundan ham ulug' bo'lg'ay,

ko‘hna bisot Hamdamboyning davlatiga davlat qo‘shilgay va jamiki to‘ralarning va jamiki mirshablarning...

- E, o‘tir-e, — o‘rnidan turib ketdi sudyja janoblari.
- ...va yana...
- Mirshab! — baqirdi sudyja janoblari. — Ovozini o‘chir buning!

Namoz hibsga olingandan buyon hech kulmagandi, kulguli sharoitning o‘zi ham bo‘lmagandi. Qozikalonning fikrini ochiq aytmaslik uchun o‘zini ovsar-u anqov ko‘rsatib, gapni ataylab cho‘zishi Namozning kulgisini qistatdi. Og‘zini yumgancha, ovozini ichiga yutib, bir-ikki kulib oldi u... Pul olmaguncha fikrini ochiq aytmaslikka o‘rganib qolgan edilar qozikalon. Hatto, shu paytda sudyadan ham nimadir tama qilayotgan edilar.

- Sudya janoblari, men, — yana gap boshlab qoldilar Shodixon to‘ra.
- Olib chiqing tashqariga uni! — buyurdi sudyja.
- Men Namoz Pirimqul o‘g‘liga da‘vogarman! — eshik oldiga yetganda orqaga o‘girildilar qozikalon.
- Ayting, da‘voingizni! — bir oz shahdidan tushib dedi sudyja janoblari.
- Bugungi arava kira haqqimni bu bosqinchidan undirib bergaysiz! Men...
- Yo‘qol!!!

VIII bob

«Do‘stilarimsiz yorug‘ dunyo yo‘q menga!»

Sud majlislari to‘satdan to‘xtab qoldi. Nima sababdan to‘xtaganligiga Namoz tushunolmasdi. Uch kundan buyon qorong‘i zindon-u, undan ham qorong‘iroq lahimdan boshqasini ko‘rmagan yigit tashqarida nimalar bo‘layotganidan mutlaqo xabarsiz edi. Okrug sudi Namoz

boshliq o'n yetti isyonkorni qatl etishga, o'n besh kishini umrbod surgunga jo'natishga hukm chiqarib, tasdiqlatish uchun Turkiston general gubernatori Nikolay Grodekovga yuborganini hali Namoz ham, uning zindonlar tubida yotgan jo'ralari ham bilishmasdi.

Namoz qorong'i tushishi bilan lahimga kirib tuproq kavlashga kirishadi. Quvvati ketib qolgan uning, teshani arang ko'taradi. Buning ustiga lahimda havo yo'q hisobi, bir nafas o'tar-o'tmas vujudini ter bosib, boshi aylanadi. Ikki-uch bor o'zidan ketib qoldi. Lahim zindon ostidan uzoqlashgan sari kirib-chiqish ham mushkullashi b borayapti. Emaklab kiradi-yu, qornini yerga berib surgalib chiqadi. Qop to'la tuproqni tortib chiqishga endi darmoni ham yetmay qolgan. Lekin, boshqa iloji yo'q: sochining biron tolasidami, tirnoqlarining uchidami, qayeridadir, hali ozginagina bo'lsa ham quvvati bor ekan, lahimni teshib chiqishi kerak. Do'stlarini qutqarmog'i darkor. Nasibasi, suyuklisi intizor kutayapti uni. Opajoni Ulug'oy, jiyanolari bilan ko'rishishi kerak! Keyin tog'larga bosh olib chiqib ketadi. Archazorlar orasida do'stlari bilan shirin suhbatlar quradi, suvlarning mayin jildirashi, muzdekkina esgan xushbo'y tog' shabbodasi tanlarga orom bag'ishlaydi o'shanda. Uyog'i esa xuddi jannatdagi kabi rohat-farog'at bo'ladi, hur-u g'ilmonlar xizmat qiladi unga, farishtalar yelkasiga o'tqazib, olis safarlarga olib chiqadi... Namoz butun vujudidan yuragi tomon allaqanday iliq, mast qiluvchi bir narsa oqib kelayotganini sezib turibdi, qo'l-oyog'i uvishib, boshi og'ir tortib borayapti. Ko'z o'ngidagi haligi aniq, yorqin manzaralar aralash-quralash bo'lib ketdi. Poyoni yo'q, tumanli kengliklar ichida o'zini yo'qotgandek bo'ldi. Hech narsani ko'rmaydi, eshitmaydi... o'zi ham yo'qdek. Olam faqat cheksiz bo'shlig'-u tubsiz qorong'ilikdan iboratdek... Bir mahal tubsiz jarliklar qa'ridan devlardek o'kirib Hamdamboy chiqib kela boshladi, bir qo'lida qilich, boshqasida ityaloq to'la yuvindi.

— Ichasan, ichsang qo'yib yuboraman!

— Yo'q, yo'qol!! — o'kirib yubordi Namoz... o'zining ovozidan o'zi cho'chib ketdi. Shoshilib boshini ko'tardi. Uxlabdimi, o'zidan ketibdimi bilolmadi. Ancha mahal yotganga o'xshaydi — sham yona-yona o'chay deb qolibdi. Shoshilib ko'zachadan suv ichdi, betini yuvdi. Boshidagi garanglik sal tarqalgandek bo'ldi. O'tkir teshani qo'liga olib lahimni yana o'ya boshladi.

«Yo'q» yo'q! — fikridan o'tkazdi Namoz, — men o'zimdan ketmasligim kerak. E xudo, o'zingga tavallo qilaman, menga yana ozgina kuch ato qil, bilaklarimga quvvat ber! Qarshimdagи devor emas, bizni xo'rلان, haqq-u huquqimizni tortib olgan, izzat-nafsimizni oyoqosti qilgan zolimlar dunyosidir bu! Men shularga tesha uryapman, kuchim ko'p, quvvatim yetarli, hammasini yengaman, teshib chiqaman...» Yo'q, yana bo'ljadi. Namozning vujudini yana sovuq ter bosdi. Qo'l-oyog'i bo'shasha boshladi. Boshi og'irlashib, lahim ichi gir aylanib ketgandek bo'ldi, qo'lidagi tesha tushib ketdi... tezroq zindon tubiga qaytib to'yib-to'yib nafas olish umidida yarim qop tuproqni sudrab zindon tomon surgalib ketdi. Xonasiga chiqib, to'shakka cho'zildi. Bosh aylanishi asta-sekin bosilib kelayotgandek. Uyqu elita boshladi. Yo'q, hali uning allasi bor xolos. Ana shu uyqu bilan uyg'oqlik o'rtasidagi alla Namozning vujudini shirin chayqaltirib, ko'nglini behuzur qila boshladi.

Tuproqni olib ketish uchun To'xtashvoy tushdi. Palapartish qadam tashlab, andak bo'lmasa zinadan qilab ketayozdi. «Shuyam zindon bo'ldi-yu, hech bo'lmasa zinasini tuzatib qo'yishmaydi», deb qo'ydi. «Bu — To'xtash, demak uxlaganim yo'q, — xayolidan o'tayapti Namozning, — qiziq, nega javob berolmayapman, nega boshimni ko'tarolmayapman».

— Uxlab qoldingizmi? — shivirladi To'xtashvoy.

«Uxlab qoldimmikan yo? Nega oyoqlarimni sezmayapman, qo'llarim-chi, qo'llarim ham yo'qdek.

Qiziq, men o'zi hozir bormanmi yoki yo'qlikka ketdimmi?.. Uxlayapman shekilli... nima u? Niimalardir mo'r-u malaxdek o'rmalab kelayotgandek... ko'kish tumanliklar bulut bo'lib bosib kelayotgandek. Uyqu, orom kelayotganga o'xshaydi. Uyqu, orom...».

To'xtash shoshilib Namoz akasining boshini ko'tardi, misdek qizib turgan boshi bir tomonga shilq etib og'ib tushdi. Quloqlarini cho'zg'ilab ko'rdi, yarasi bitay deb qolgan yuzlarini avaylab ishqaladi:

— Ko'zingizni oching!

— To'xtashmisan? — nihoyat sekingina ovoz berdi Namozboy.

— Xuddi o'sha shaqildoqman.

— Boshimga suv quy, kuyib ketayotgandekman.

— Mana hozir. Xayriyat ko'zani to'ldirib kelganini.

Mana, bo'ldimi?

— Oyog'imni uqala, qo'llarimni bos.

— Charchabsiz-da?

— Qo'llaring biram nimjonki. Oyog'ing bilan bosa qol. Bos, ana shunday... charchadim shekilli.

— Charchamang, charchaydigan zamonlar emas hozir. Og'rimayaptimi? Aytgandek, mang yeb oling, qovoq somsa, Nasiba opam o'z qo'li bilan yopgan. Eshonpochchaga dam soldirgandan buyon ancha tuzuk bo'lib qoldi. Qoshlarida o'sma, gajaklar bir qarich, peshonaga shohi durrani tarang o'rab, qars-qurs saqich chaynab yuribdilar.

Namoz behol kulib qo'ydi:

— Ukaginam-ey, biram sergapsanki.

— Aytuvdim-ku, to'r qovoqda katta bo'lganman deb.

Bedanadek sayrab turmasam bo'lmaydi... Bosaveraymi?

— Bos, qattiqroq bos.

— Namoz aka, sizga zo'r sovg'a bor. Mana, qopga o'rab juda ehtiyotlab olib tushdim. Mang.

— Xanjar-ku bu! — shivirladi Namoz. So'ng qo'llariga tayanib sekin o'rnidan tura boshladi.

— Urgutlik bir pichoqchi jo‘rangiz yasabdi. Betida — «Ilgimdin kelguncha zolim tig‘in ushotib, mazlum jarohatig‘a intiqom malhamin qo‘ydim» degan yozuv ham bor. Ertaga o‘qirsiz. Nazar akam bilan Javlonqul amakim o‘sha yoqlarga borishgan edi, o‘shalar olib kelishdi... Sekin qulog‘ingizga aytib qo‘yay, boshqa ishlarni ham qoyillatib kelishibdi.

— Qanaqa ishlar?

— O‘nta ot olib kelishdi. Har otlarki, chu desang qanot bog‘lab uchadi. Keling endi, yelkangizni ham uqalab qo‘yay, sal egiling. Devona bobom odamning joni yelkasida bo‘ladi, ikkita siqib qo‘ysang qushdek yengil tortadi deydilar. Choyxonaga qadam bosgan odam borki, yelkasini uqalamasdan chiqarmaydilar.

— Nasiba opangga mendan salom ayt.

— Aytaman.

— Yana somsa yopib bersin.

— Endi men ketdim. Hali boshqa xonalarga ham kirishim kerak. Anavi eshikning yonida yotadigan bittasi, tavba qildim-ey, kunbo‘yi tarvuz yeydimi deyman, ko‘z yumib ochguncha chelakni to‘ldirib qo‘yadi-ya!.. Qop qani?! Iya, hali yarim ham bo‘lmapti-ku?

— Bu gal to‘ldirib qo‘yaman.

— Namoz aka, bir iltimos bor. Hadeb belini arava bosgan odamdek cho‘zilib yotavermasdan qattiqroq ishlang, xo‘pmi?

— Xo‘p, endi qattiq ishlayman.

Namoz issiq o‘ralganidan xamirlari bir-biriga yopishib ketgan yumshoq, xushta’m somsalarni yeb, ko‘zadan qultillatib suv ichib, negadir bolaligini eslab anchagacha behol o‘tirdi. Xanjarni kim berib yuborgan ekan, deb harchand o‘ylasa ham topolmadi. Vujudiga qayerdandir kuch quyulib kelayotgandek sezal boshladi o‘zini. Haligi behollikni kimdir qo‘li bilan sidirib olgandek. “Hay, — sekin o‘rnidan turdi Namoz, — donishmand To‘xtashvoy aytganidek cho‘zilib yotadigan zamon emas hozir”.

Qopni olib yana lahim etagiga emaklab bordi. Tuynuk jar bo'yiga ochilishiga oz qolgan. Bir arshim ehtimol, ikki arshin qolgandir. Tuproq ham bo'shab qoldi. Loppaloppa ko'chib tushayapti. Xudo ko'rsatmasin, bosib qolishi ham mumkin... bir mahal tesha tuproqqa yumshoqqina tegdi-yu lahim ichiga gurkirab muzdek shabboda urgandek bo'ldi. Nahotki, yorug' dundyaoan esayotgan shabboda bo'lqa, bu, nahotki, Namoz salkam ikki oydan buyon tirnab, yalab-yulqab ochayotgan lahim oxiriga yetgan bo'lqa!!

Pastlikdan shaldirab oqayotgan suvning ovozi eshitildi. Moxovxona mahallasi tomonida xo'roz qichqirdi. Demak, ish bitibdi! Yorug' dunyo bir qadam endi! Shu patda Namoz ta'riflab bo'lmaydigan bir ruhiy holatni boshidan kechirmoqda edi: yig'layaptimi, kulyaptimi bilib bo'lmasdi. Qiziq, tanidagi og'riq ham xuddi qo'li bilan sidirib olgandek yo'q bo'ldi, vujudiga allaqayerdandiir kuch, quvvat oqib kelayotgandek... ko'zachadagi oxirgi suvini to'kib loy qordi-yu, teshik og'zini berkitib, orqasiga qaytdi.

Pyotr Zaglada tuproqni oglani keldi.

— Beri kel, do'stim, meni o'p! — dedi Namoz entikib.

— Tinchlikmi?

— Nihoyat, do'stlarim oldida yuzim yorug' bo'ladigan kun ham keldi!

— Nima bo'ldi ayt?

— Lahmni teshib chiqdim.

— Tuynuk ochildimi?!

— Ochildi!

— Ko'zga tashlanib qolmasin tag'in!

— Ichidan loy bilan suvab qo'ydim. Kel do'stim meni bag'ringga ol. Tabrikla. O'zim o'rnimdan tura olmayapman. Ikki oyog'im ham shol bo'lib qoldi shu paytda.

Bir turdag'i jismlar o'zaro tortishib, bir-birlari bilan birikkandek, fikri, mulohazasi, xulq-atvori o'xhash

kishilar qalbi ham bir-biriga talpinib, do'stlik deb atalgan ruhiy holat yuzaga kelarkan. U goho mashaqqatli safarlarda, goho ziyofat-u suhbatlarda tug'ilib voyaga yetarkan. Ammo, bu ikkovlarining do'stligi zindon tubida tug'ildi. Biri nogahoni yuzoqqa ilingan bedanadek tipirchilab, yaqinlab kelayotgan o'limdan qutulish uchun boshini har tomonga urar, ikkinchisi bu o'limni daf etish uchun o'z boshini o'limga tutib turardi. Ana shu talpinishlar paytida tug'ildi bularning do'stligi. Dini, millati boshqa-boshqa bo'lgan, ammo qalbi bir xilda tepib turgan bu ikki yigit hozir-hozir bir-birining pinjiga kirib, mo'miyodek erib, bir-birini tabriklashar edi.

— Xudo haqqi, o'lib qolasan deb juda qo'rquvdim! — dedi Pyotr Zaglada.

— Bir necha marta o'lib qolgandek ham bo'ldim, — dedi Namoz.

— Lekin, ofarin, fildek kuching bor ekan, irodangga ham balli, Namoz!

— Sen bo'lmasang qayoqqa edi bu ishlar.

Lekin bu ishning eng qiyini hali oldinda. Namoz bir o'zi qochmoqchi emas. Do'stlarini olib chiqib ketmoqchi bu yerdan. Shu do'stlarini deb bir necha bor o'lib-tirildi u. Lekin qanday qilib? Bir-biridan ajratib, boshqa-boshqa zindonlarga tashlangan jo'ralarini qanday qilib bu yerga olib kelsa bo'larkan?

— Bordi-yu, boshqa zindonlarning ham ostini teshib, shu lahimga birlashtirsamchi? — o'z mulohazasini bayon qildi Namoz.

Pyotr Zaglada bosh chayqadi:

— Ulgurmaysan.

— Nega?

— Hukm tayyor.

— Sud tugagani yo'q-ku hali?

— Hukmni tasdiqlatish uchun Toshkentga yuborishgan.

— Bizga o‘qib eshittirmasdan oldin-a? — g‘ijinib qo‘ydi Namoz, — shunday bo‘lishi turgan gap edi.

Ko‘philik bo‘lib qochishning turli yo‘llarini muhokama qilib ko‘ra boshlashdi. Kunduzi chiqib ketib bo‘lmaydi albatta. Bu ishni faqat tunda bajarmoq kerak. Tunda bajarish uchun mahbuslarning hammasini bir joyga jamlab bo‘lmaydi. Ikkitadan, uchtadan bo‘lib yotadiganlari ham bor, lekin qolganlari-chi? Eshiklarga og‘ir qulflar osilgan, kalitlar qamoqxona nozirida turadi. Qulflarni buzish ham oson emas, tirq etgan ovoz tashqaridagi qorovullarni oyoqqa turg‘izadi, harbiy garnizon qo‘zg‘oladi!

— Menda bir reja tug‘ildi, — to‘sattan jonlanib dedi Namoz.

— Xo‘sh?

— Qurbon hayitiga necha kun qoldi?

Pyotr Zaglada yelkasini qisdi:

— Bilmayman.

— Mening hisobimcha uch kun qoldi, — negadir entikib, hovliqib davom etdi Namoz, — yakshanba hayit namozi o‘qiladi. Biz mahbuslar ertadan boshlab qatl etilishimiz oldidan hayit namozini Madrasayi Xonimda o‘qiyimiz deb g‘alayon ko‘taramiz. Tabiiyki, ma’murlar bunga ko‘nmaydi. Shunda oramizdan bittasi, bo‘lmasa o‘zimizning qamoqxonamizda, katta timning ostida o‘qishga ruxsat beringlar, deb talab qiladi. Menimcha, ma’murlar bunga yo‘q deyishmas. Chunki, har kuni o‘zimiz chiqib yurgan joyda. O‘ylaymanki, astoydil bo‘lsak ma’murlarni ko‘ndiramiz... Namoz o‘qishga rozilik olgach, tahorat qilish bahonasida o’sha kechasi barvaqtroq turamiz.

— Qamoqxona noziri oldilaringda o‘zim turaman desa-chi? — ikkilanibroq dedi Zaglada.

— Unda sen tashqariga chiqib turasan. Biz nozirning og‘ziga latta tiqamiz. Ma’qulmi?

— Bordi-yu, namozxonlar oldida men qolsam-chi?

- Unda... sen ham biz bilan ketasan.
 - Ketolmayman.
 - Unda sening ham qo‘l-oyog‘ingni bog‘laymiz.
- Hamma aybni namoz o‘qishga ruxsat bergan ma’-murlarga to‘nkay berasan. Ma’qulmi?
- Ma’qul.
 - Tashqarida bizni kutib oladiganlar shaymi? Tayyorgarlik bitganmi?
 - Tashvish tortma. Hammasi ko‘ngildagidek, — sekin o‘rnidan turdi Pyotr Zaglada, — men endi chiqay, xudo senga yor bo‘lsin, dovyurak do‘stim.

IX bob

Janobi bosh prokurorni hiqichoq tutgan kun

Yo‘q, azizim Pyotr yana biroz o‘tirgin, — iltijo qildi Namoz, — men sal o‘zimga kelib olay. Tez-tez o‘zimdan ketib qolayapman.

- Charchagansan, uxla.
- Uyqum ham qochib ketdi.
- Yo‘q, men chiqay endi. Navbat almashinadigan vaqtga yaqin qoldi... lekin, takror aytaman oralaringda xoin bor. Ehtiyot bo‘l. Hamma ishni rasvo qilib qo‘ymagan tag‘in.

«Navbat almashinadigan vaqt bo‘libdi, demak, endi To‘xtashvoy kelmaydi, — Namoz o‘rniga cho‘zilib yana o‘y sura boshladи, — usiz hech narsa qilolmayman. Jo‘ralarim bilan ko‘rishib olishim kerak edi. Lekin qanday qilib ko‘risha bo‘larkin? Yo‘q, bari bir. To‘xtashsiz ish bitmaydi. Ertaga kechasi keladi u. Unda kalit bor, zindonlarga kirib chiqish huquqi hain berilgan unga. Obbo, mahmadona ukam-ey, Pankov to‘radan ham katta bo‘lib ketding-ku, sen! Xo‘p, ana jo‘ralarim bilan gaplashdim deylik. Bordi-yu, ular g‘alayon ko‘tarishga rozilik berishmasa-chi. Hamma umidimiz sendan edi, sen

bo'lsang bizni ehtiyot qilolmading, mana boshimiz baloga qolib o'tiribdi, deyishsa-chi! Yo'g'-e, o'libdimi, axir ularning bundan o'zga iloqlari yo'q-ku, o'lim oldida turishibdi-ku? Xo'p ana, ularni g'alayon ko'tarishga ko'ndirdim deylik, g'alayon ko'tardik ham deylik, qamoqxona boshliqlari «baqirsang baqiraver-maysanlarmi», deb eshik-teshikni mahkam berkitib maishatini qilib o'tirishaversa-chi? Shunday bo'lishi ham mumkin-ku, unda nima qilamiz? Vaqtini boy berib qo'ysak-a... To'xtashda nechtaki kalit bo'lsa, o'sha xonalardagi jo'ralarimni olib chiqib ketaman... xoin bor deyapti u, kim bo'ldi ekan? Qurbonboymi, Arslonqulmi, Qobilmi, yo'g'-e, bular unaqa yigitlar emas. Yoki Hotam Kaltamikan?.. To'xta, to'xta, bordi-yu, shu bo'lsa-chi? Axir o'sha men qo'lga tushgan kuni qorovulda turgan Akromqul «Hotamning yoniga Lutfullo hokimning uyi tarafdan kimdir kelib-ketdi» degan edi-ku? Nega shu kungacha bu haqda o'ylamadim ekan? Demak, hammamizni sotgan, qo'l-oyog'imizni bog'lab o'lim changaliga tashlagan xoin shu ekan-da... yo'g'-e, axir u Kaltani ham umrbod surgunga jo'natish haqida hukm chiqarishdi-ku, hukmni hamma eshittdi-ku?.. Yo'q, boshim g'ovlab ketdi, fikrlarim tiniq emas, uplashim kerak, uxbayman...»

Ko'zlarini yumilib borayotgan Namoz shu yo'sin uyquga ketdi. Shuning uchun ham bir ming to'qqiz yuz oltinchi yilning yigirmanchi fevral tongi mudhish xabar keltirilganidan u bexabar qoldi.

Hukmni Turkiston general gubernatori tasdiqlabdi. Demak, Namoz Pirimqul o'g'lining ishiga aloqador deb topilgan o'n yetti yigit otilishi, o'n olti azamat umrbod surgun qilinishi kerak.

General gubernator janoblari sud davom etsin, isyonkorlarning qolgan qismi ham qattiq jazoga tortilsin, deb ko'rsatib o'tibdi.

Bu shum xabar ertalabdanoq qamoqxonaga yetib kelib mahbuslar orasida shov-shuv boshlanib ketdi.

Biri boshini devorga urib yig‘lar, boshqasi yaratganga tavallo qilib:

— Umidim o‘zingdan! — deb faryod chekar, uchinchisi boshlarini alam bilan chayqab:

— Onam, mehribonim, bergen oq sutingizga rozi bo‘ling! — deb ko‘zyoshi to‘kar edi.

Qamoqxonaning bosh noziri Pankov to‘ra otdan yiqilib, boshi shikastlangani uchun salkam uch oydan buyon ishga chiqmayotgandi. Tuzalib qolibdi shekilli, bugun u ham paydo bo‘lib qoldi. Baqirib-chaqirib qorovullarni turtib, itarib atrofni tartibga keltira boshladи. Hovlilarni supurib, tashilmay qolgan axlatlarning ustiga tuproq torta boshladilar. Politsiyachilar, mirshablar safi qamoqxonaning gir atrofini o‘rab oldi. Oradan sal fursat o‘tmay, katta darvozalar sharaqlab ochilib, ichkariga Imperiya qonun va tartibotlarining mas‘ul kishilari: Gubernianing Dahbedning sobiq hokimi Mirza Hamiddek katta gavdali, chiroyli yuzli, basavlat bosh prokurori, sudlov kollegiyasining yapaloq yuzli bosh raisi, shahar politsmeysteri sersoqol polkovnik Gusakov, guberniya sud kollegiyasi a‘zosi, o‘ng oyog‘ini siltab tashlaydigan oqlovchi Bolotinlar birin-ketin kirib kela boshladilar. Pankov to‘ra mo‘tabar mehmonlarning nozik dillarini ranjitib qo‘ymaslik uchun pildirab goh ularning oldiga o‘tar, ul-bul narsani tushuntirgan, ko‘rsatgan bo‘lar, goh hech zarurati bo‘lmasa ham tovonlarini juftlab, o‘ng qo‘lini chakkasiga qadab shamdek qotar, negadir, dag‘-dag‘ qaltirar edi.

Mo‘tabar zotlar zindonxona o‘rtasidagi katta timga o‘tgach bosh prokuror to‘xtab, chiroyli burnini jiyirib negadir, atrofni bir hidlab ko‘rdi:

— Buncha sassiq bu yer? — deb so‘radi. So‘ng xuddi tomog‘iga don tiqilgan xo‘rozdek «hiq-hiq» deb ovoz chiqara boshladи, — kechirasiz janoblar, badbo‘y hid dimog‘imga urilsa, mana shunaqa hiqichog‘im tutib

qoladi, «hiq-hiq! Rafiqam esa qurbaqani ko'rganda shunaqa bo'ladi, hiq-hiq».

Janobi bosh prokuror bugun qatl etiladiganlarni ko'rish, to'g'rirog'i, ko'zdan o'tkazish uchun kelgan. Qatlni imi-jimida, beg'alva o'tkazish bu kishining zimmasiga yuklatilgan. Ammo, tim ostidagi bo'g'iq havo, badbo'y hiddan asta-sekin ko'ngli oza boshladi uning. «Bu yerning havosi shuncha og'ir ekan, hiq-hiq, zindonlarda bundan battarroq bo'lsa kerak, hiq-hiq. Yo'q, kirmayman. Umuman, u yerga kirishim shart ham emas. Men, xudo xohlasa, Imperator oliv hazratlari oldidagi burchimni ado etib bo'ldim! Hiq...» deb o'yładi janobi bosh prokuror va shoshilib so'radi:

— O'q ovozi tashqariga chiqmaydigan, hiq, biror xonangiz bormi?

— Bor, janobi oliylari.

— Ko'rsating bizga, hiq!

— Lekin, janobi oliylari, behad chuqurlikda bo'lgani uchun sizot suvlari to'planib... janoblari qiynalib qolmasmikan?

— Hiq-hiq-hiq! — yo'q, janobi prokuror bu gal hech gapirolmadi, qo'li bilan oching o'sha eshikni, degandek ishora qilib qo'ya qoldi.

Pankov to'ra yugurib tashqaridan fonus keltirdi, hovliga chiqiladigan yo'lakcha oldidagi bir eshikning qulfini ochish uchun, anchadan buyon kalit solinmaganligidan zanglab qolgan bo'lsa kerak, ko'p ovora bo'ldi. Nihoyat, ikki tabaqali pastak eshikni lang oolib:

— Marhamat qilsinlar, — deb qo'ydi negadir quvonch bilan.

Janobi bosh prokuror go'ristonnikidek xunuk ko'rinish turgan eshikcha tomon ikki-uch odim tashladi-yu, qo'li bilan og'zi ham burnini barobar to'sib, shoshilib orqasiga qaytdi:

— Janobi Gusakov, marhamat qilib, hiq, siz tekshirib chiqing.

Sersoqol polkovnik negadir ichkarida uzoq qolib ketdi. Harsangtoshlardan tiklangan devorlarni qo‘li bilan paypaslab ko‘rdimi yoki zinalardan tushib-chiqishga qiyonaldimi, har qalay hiqichog‘i battar tuta boshlagan janobi bosh prokurorni ancha kuttirib qo‘ydi. Nihoyat, eshikchadan engashib chiqarkan bosh barmog‘ini tikka qilib dedi:

— Mana bunday joy ekan!

— Hukm bugun ijro etilsin! Hiq! — shunday deb bosh prokuror janoblari xuddi orqasidan yov quvlagandek jadal yurib tashqariga chiqib keta boshladи. Oqlovchi Nikolay Bolotin janoblari halidan buyon nimadir demoqchi bo‘lib mavrid kutib turgan edi. Tez yurib janobi bosh prokurorga yetib oldi:

— Ruxsat bersangiz...

— Xo‘sh? — orqasiga o‘girildi prokuror janoblari.

— Janobi oliylarini g‘oyat fuqaroparvar va bag‘oyat odil-u adolatli ekanliklarini bilganimdan bir iltimos bilan murojaat etishga jur’at etganim uchun meni kechirgaylar.

«Odil-u adolatli» degan ibora janobi bosh prokurorga yoqib tushdi. Yuziga mayin tabassum yugurdi:

— Ayting iltimosingizni.

— Garchi mahbuslarni himoya qilish vakolatim tugagan bo‘lsa ham, — shoshilib gapira boshladи Nikolay Bolotin, — qatl bugun qoldirilsa. Sababkim, ertaga musulmon olamining katta bayrami. Bugun Turkiston, Zakavkazye, Buyuk Rossiya imperiyasining qay si burchagidaki, musulmon fuqarosi bo‘lsa, oq kiyinib, oq taranib ko‘chaga chiqadi. O‘zingizdan qolar gap yo‘q, Zarafshon o‘lkasi musulmonlari bu mahbuslar taqdirini betoqat kuzatib turishibdi. Bayram oldidan qatl etish Islom dinida man etilgan. Buni, janobi oliylari katta qonunshunos sifatida o‘zлari ham yaxshi bilurlar. Qatl haqidagi xabar masjid-u sayilgohlarga to‘plangan avomni qo‘zg‘ab, bosilay deb turgan g‘alayonlarni yana kuchaytirib yubormasmikan?

Janobi bosh prokuror haligi «odil-u adolatlisiz» degan sehrli so‘zlar ta’siridan qutilganicha yo‘q edi, buning ustiga huquq ilmidan mutlaqo xabari bo‘lmagan harbiy bir kishiga «katta huquqshunos» deb ta’rif berilishi dilini xushlab, ko‘nglini ko‘tarib yubordi.

— Mulohazangizda jon bor, — dedi u janob oqlovchining so‘zini bo‘lib, so‘ng shu zahotiyoy polkovnik Gusakovga buyruq berdi, — qatl bayramdan keyinga qoldirilsin! Aytgandek, Pankov janoblari, anavi katta qaroqchini menga bir ko‘rsatsangiz-chi. Ehtimol, o‘limi oldidan biror iltimosi bordir.

Pankov to‘ra yonida ikki mirshab bilan tapir-tupur qilib zindon tubiga tushib borganda Namoz dong qotib uxlari, ehtimolki, shirin-shirin tushlar ham ko‘rmoqda edi. Ikki mirshab qo‘ltig‘idan olib zinadan ko‘tarib chiqayotganlarida uyg‘onib ketdi. Hovliga, mo‘tabar mehmonlar huzurigacha uyqusirab bordi. Janobi bosh prokuror Namozga boshdan oyoq razm solib chiqdi-yu, yonida turgan sudlov kollegiyasining bosh raisiga:

— Ruhan tamom bo‘libdi! — deb qo‘ydi. So‘ng Pankov to‘radan so‘radi, — bu isqirtning soch-soqolini nega oldirmadingiz?

— O‘zi xohlamayapti, — shoshilib dedi Pankov to‘ra.

Janobi bosh prokuror yaxshi emas degandek bosh chayqab:

— Xo‘sh, qaroqchilar podshosi, qatl etilishing oldidan imperator oliv hazratlariga biror iltimosing bormi? — deb so‘radi Namozdan.

«Qatl etilishing oldidan... demak, hukm tasdiqlanib kelibdi! Kech qolibmiz, tamom, hammasi tamom! — degan fikr miyasiga urdi Namozning, — ehtimol hali qatl etishmas: bordi-yu, hayit namozini o‘qib olishimizga ruxsat so‘rasam-chi? Yo‘q, bu taklif mendan chiqqanligi uchun ham ataylab yo‘q, deyishadi. So‘ ramayman...»

— Nega jim qolding, ayt, — bu gal buyruq ohangida dedi janobi bosh prokuror.

Namoz sekin boshini ko'tardi:

— Hech qanday iltimosim yo'q.

— Qaysar eding, qaysarligingcha o'lib ketasan! — janobi bosh prokuror keskin burilib, tashqariga chiqarkan, ko'cha darvoza oldiga yetganda to'xtab, Pankov to'raga yana ketma-ket buyruqlar berdi, — qatl etiladiganlarning hammasini bir xonaga o'tkazing. Neki iltimoslari bo'lsa hammasini so'zsiz bajo keltiring. Qarindosh-urug'lari bilan vidolashib oluvchilarga sharoit yaratting. Buyuk Rossiya imperiyasining qonunlari olijanob va insonparvar qonunlar ekanligini bu sartlar bilib qo'ysin! Ammo, qorovulni kuchaytiring, takror aytaman, ikki bora kuchaytiring!

Namoz buyruqning hammasini eshitib turardi. Zindon tubiga qaytgandan keyin ham maqtanchoqlik bilan aytig'an bu so'zlar anchagacha quloqlari ostida jaranglab turdi. «Demak, qatl yaqin! Yo'g'-e, qarindoshlar bilan vidolashuvga ruxsat berdi-ku? — oyoqlarini quchoqlagan ko'yi tizzasiga boshini qo'ygancha o'y surib ketdi yana Namoz, — ehtimol vidolashuv bir-ikki kun davom etar, ehtimol, bugunoq tugatishar. E xudo, nahotki ertaga, chin arafa kuni qatl etishsa! Unda hammamiz shahid ketar ekanmiz-da! Yo'q, yo'q, o'lishni sira ham istamayman. Ko'ksim to'la armon hali. Orzularim ushalmaguncha bu dunyoni tark etmayman! Tezroq, tezroq kech kirsaydi, Pyotrmi, To'xtashmi tezroq kela qolsaydi!» Namoz kechgacha o'ylarini to'xtatolmadi. Qiziq, o'ylagan sari ko'ksidagi hayajon to'lqin urib fikrlarini xiralashtirar, xotirasi susayib, hozirgina o'ylab o'tgan narsalarini qayta boshdan fikridan o'tkazar, biror qarorga kelolmay betoqat bosh silkitar edi. O'ylay-o'ylay kechga tomon yana dong qotib uxbab qoldi.

Pyotr Zaglada ovqat olib kirgandi. Do'stining bosh tomoniga o'tirib bir-ikki turkilab qo'ydi. Namoz astasekin uyg'ona boshladidi. Uyg'ongandan keyin ham, negadir darrov bosh ko'tarmadi.

- Qalaysan? — shivirladi mirshab jo'rasi.
- Qo'rqayapman, — entikib dedi Namoz.
- Tashqaridagi gaplarni eshitibsanda? Qo'rqma, ulgurasan. Qatl uch kunga kechiktirildi.
- Rost aytayapsanmi?
- Rost aytayapman.
- Men bu kecha qanday bo'lsa ham jo'ralarim bilan ko'rishishim kerak.
- Hozir To'xtash tushadi. Kalitlar o'shanda. Lekin, takror aytaman xoin bor, ehtiyyot bo'l. Xo'p, men ketdim. Tongotarda yana tushaman. Nima qarorga kelganiningni aytarsan.

To'xtash negadir darrov tusha qolmadi. Ikki xufton mahalida avval tim ostidan uning ashula aytgan ovozi keldi:

*Bu dunyodan ketar bo'lsam,
Do'zaxlarga tushar bo'lsam,
Oyoqlarim kuyib qolsa,
Hayitboyni topolmasman.*

- Xo'sh, kuyovpochcha, ahvollar qalay? — deb so'radi, nihoyat, zindon eshigini ochaturib, — uyg'oqmisiz? Nasiba opam palov berib yubordi. O'z qo'llari bilan damlagan. Qani turib tezroq yeb oling-chi. «Namoz akangning oldida o'tirib, o'zing yedir», deb tayinlaganlar. Namoz aka, qulog'ingizni tuting, zindonlarning kalitini olib tushdim, eshitdingizmi?
- Ke, peshonangdan bir o'pay!
- Yo'q, avval palovni yeb oling. Yog'li lablaringiz bilan o'psangiz maza qilaman. Qani boshlang! E, osh deganni sal kattaroq oladi-da, chaqaloqning kallasidek-kallasidek qilib tashlamaysizmi... Otuvga hukm bo'lganlarning hammasini bir xonaga jamlashdi. Pyotr amakim Namoz akangni o'sha xonaga kiritib yubor, dedi. Xo'p, endi bas qiling, tag'in bo'kib qolmang. Turing, ketdik.

— To'xta, — dedi Namoz yutinib, — oyog'imdag'i kishanni yechib olay.

— Tez bo'ling, — shivirladi To'xtashvoy, — keling, qo'lingizni yelkamga tashlab oling. Ketdik. Boshingiz aylanmayaptimi? Mana, oxirat sari safar qiladiganlar mana shu xonada yotishibdi.

To'xtashvoy cho'ntagidan bir dasta kalit chiqarib navbat bilan qulfga solib ko'ra boshladi. Qo'llari yengil qaltirayotganidan mos kalitni ham o'rniga tushirolmashdi.

— Eh, xayriyat-ey! Kiring, tezroq! Men chiqquningizcha ashula aytib turaman, boshladim:

*Hayitboyning eshagi
Urg'ochi chiqib qoldi.
Arobaga qo'shganda,
Yelkasi qichib qoldi...*

X bob

Mahbuslar namoz o'qishmoqchi

Bir ming to'qqiz yuzu oltinchi yilning yigirma birinchi fevralida, ertalab quyosh endigina ko'tarilib kelayotgan bir pallada Moxovxonha qamoqxonasi qalin devorlari orasidan xunuk bir qichqiriq otilib chiqdi:

— Voy-dod, bizni osmoqchilar!

Chinqiriq ketidan o'nlab kishilarining faryodi, eshiklarni ot keldisiga olib gumburlatib urganylari, har xil iltijolar, nidolar zindonxona tuynuklaridan, eshiklar tirqishidan oqib chiqib shahar uzra yoyila boshladi.

— Voy-dod!

— Hokimga arzim bor!

— Oq poshshoga iltimos!

— O'lim oldidan namoz o'qib olmoqchimiz!

Chin arafa kuni emasmi, savobtalab erkag-u xotin musulmonlar bandilarga katta-kichik hadyalar berish uchun oqib kelayotgan bir payt edi. Mahbuslar bahonasida ko'proq xayr-u ehsonlar olish umidida to'da-to'da gadoylar, tilanchilar, darveshlar tong sahardayoq yig'ilib olishgandi. Mahbuslarning qarindosh-urug'lari, yaqin-yiroqlari bola-chaqalarini yetaklab, zero bugun uchrashuvga ijozat bo'lsa degan umidda barvaqtroq kelishgan. Ichkaridan otilib chiqayotgan faryodlar hammalarining dilini o'rtab, vujudlarini zirqiratib yubordi.

— Voy-dod, dadamizni osishar ekan! — deb ho'ngrab yig'ladi bir bola. Xuddi shuni kutib turgandek tashqaridagilar ham baqirib-chaqirib, devorlarni mushtlab, darvoza qanotlarini tepib, goh xudoga, goh shahar hokimiga allaqanday iltijoli so'zlarni aytib faryod cheka boshladilar.

Chinakam g'alayon boshlanib ketgandek edi.

— Yo xudo! — deb yer-u ko'kni larzaga keltirib o'shqirishyapti ichkaridagi mahbuslar.

— Yohu!

— Hay-yohu!

— Yo rahmon! — deb jo'rovoz bilan takrorlayapti juldur kiyimli maddohlar.

— Dadajon!

— Akajonim, — deb bo'zlashyapti yosh-yosh bolalar, — sizga hayitlik olib keluvdik, voy-dod!

Pankov to'ra kecha bir tomoni sog'ayib ishga chiqqani, yana bir tomoni mo'tabar mehmonlarni ranjitmay kuzatib qo'ygani sabab bo'lib oqshom ko'p ichib qo'yan ekan. Ertalabgacha kayfi tarqalmabdi. Shirakayf holda formasiz, ichki ko'yakda tim ostiga yugurib kirdi. Yer tepinib bor ovozi bilan qichqirdi:

— Jim bo'llaring!

Yo'q, jim bo'lmadilar. Aksincha, tashqari bilan ichkari bir vujud bo'lib birlashib ketgandek edi. Zarb

bilan aytildigan qichqiriq ovozlari devorlarga urilib, aks sado berib naq bo'lmasa nozirning quloglarini kar qilib qo'yayozdi. Ikki qo'li bilan qulog'ini mahkam berkitgancha tashqariga yugurib chiqib ketdi-yu, xiyol o'tmay no'g'ay tilmochni yetaklab kirdi:

— So'ra, nega baqirishyapti?

— Shahar hokimiga arzimiz bor deyishyapti, — tashqarida turib eshitgan gaplarni aytdi mirshab tilmoch.

— So'ra, arzlari nimadan iborat ekan? Ko'proq qaysi xonada baqirishayotgan bo'lsa o'sha xonadan so'ra, kallavaram!

Mirshab tilmoch qatl etiladiganlar qamalgan katta xona yoniga borib eshikning tirqishidan «jim bo'linglar, to'ra janoblari sizlar bilan gaplashmoqchi» dedi.

— Avval eshikni och! — degan ovoz chiqdi ichkaridan.

— Ayt, chuchvarani xom sanashibdi! — yer tepinib qo'ydi Pankov to'ra.

— Hayit namozini Madrasai Xonim masjidida o'qishmoqchi ekan. Shuni talab qilishyapti.

— Tashqariga chiqishga ruxsat yo'q!

— Bo'lmasa shu tim ostida o'qishga ruxsat berar ekansiz.

— Ahmoq! — Pankov to'ra negadir mirshab tilmochni naq yoqasidan bo'g'ib oldi, — zindonlarning eshigini ochish, oyoqlaridagi kishanlarni olish... yo'q, bo'g'ib tashlayman seni! Ayt, hammasini bo'g'aman hozir...

— Yo xudo!

— Yohu!

— Hay-yohu!

— Yo Rahmon! — endi bu dahshatli ovozlar faqatgina qamoqxona atrofidan emas, Siyob daryosi taraflardan, moxovlar mahallasi orqasidan ham eshitila boshladi. Qayerdadir zang urishyapti, qayerdadir chelaklarni taraqlatib chalishyapti... «nahotki, g'alayon boshlangan

bo'lsa...» vujudini qo'rquv qamrab olgan Pankov to'ra ityoqa kamzulining yiltiroq tugmachalarini yo'l-yo'lakay qadab, bitta kamzulga shuncha tugma qadashni ixtiro qilgan tikuvchini bo'ralab so'kib, yugurib goh u xonaga kirar, goh bu xonaga o'tar, vahimadan dir-dir qaltirab turgan mirshablarni turtib-itrar, lekin nima qilayotganini, nima deyayotganini o'zi ham bilmas edi. Osmonga qaratib o'q uzinglar! — qichqirib yubordi bir mahal.

O'q ovozlari baqirib-chaqirayotgan mahbuslardan ko'ra ham ko'proq qamoqxonadan bir chaqirim narioa istiqomat qiluvchi shahar politsmeysteri Gusakov janoblarini qo'rqtib yubordi. Qo'shnisi chiqargan bir tovoq qatiqui ko'tarib endi simiraman deb turgan edi, yo'q, nasib qilmasa qiyin ekan, bo'ljadi. Tovoqni avaylab yerga qo'ydi-yu, ko'z yumib ochguncha qamoqxonaga yetib keldi.

— Nima gap?

Ichkari-yu tashqari yana bab-barobar junbishga keldi.

— Voy-dod!

— Hay-yohu!

— Yo Rahmon!

— Nima gap deyapman?! — baqirib yubordi sersoqol polkovnik.

Pankov to'ra o'zini yo'qotib qo'ygan ekan, oyog'ini juftladi-yu, ammo gapirolmadi. Uning o'rniga mirshab tilmoch javob qaytardi. G'alayonchilarining talabini lo'nda qilib tushuntirib berdi. So'ng «mana, endi boplاب so'kish eshitsam kerak», deb yuragini hovuchlab orqaga tisarilib turgan edi, polkovnik Gusakov janoblari, negadir, so'kish o'rniga qahr bilan qah-qah otib kulib yubordi:

— Vah-vah-vah! Bor-u yo'g'i shumi?

— Shu, janobi oliylari, — to'satdan tilga kirib qoldi Pankov to'ra.

— Janobi bosh prokuror ruxsat bergan edi-ku?

— Axir...

— Bas qiling axir-paxiringizni. Namoz Pirimqul o'g'lidan boshqa hamma mahbuslarga Hayit namozini o'qib olishga ruxsat bering.

Mirshab tilmoch ikki kaftini og'ziga ko'vacha qilib «Hoy, musulmonlar, polkovnik janoblari sizlarga marhamat qildilar. Hayit namozini o'qib, ruhlaringizni poklab olishlariningga ruxsat berdilar» deyishi bilan tegirmondek guvillab turgan zindonxonalaragi shovqin-suronlar asta-sekin bosila boshladи.

Eshik tirqishlaridan tashqariga qulq solib o'tirgan Namozning qalbiga shu paytda shodlik, quvonch quyilib kelayotgandek edi. Entikar, yarasi bitay-bitay deb turgan yuzini muzdek eshikka tirab «joyida, hammasi joyida, — deb o'ylar edi, — eng muhimi bu tadbir mendan chiqqanini hech kim sezmay qoldi. Endi xoin yana ham hushyor bo'ladi. Men undan ko'ra ham hushyorroq turishim kerak.

Lahim ochganimni, bu kecha qochishimiz kerakligini hech biriga oxirgi daqiqagacha sezdirmay turaman. Avval, timning darvozasini ichidan qulflab kalitni cho'ntagimga solib olaman, so'ng e'lon qilaman. Yo'q, avval xoin kimligini aniqlashim kerak... aniqlayman, deb vaqt ni boy berib qo'ysam-a...»

Timning ostini supurib-sidirib, har joy-har joyga eskituski paloslar tashlab joy hozirlay boshladilar. Pankov to'ra ham butunlay boshqacha bo'lib qoldi. Ichib, mast bo'lib olib goh musulmon qorovullarni, goh haligi tilmoch mirshabni quchib, ertaga bo'ladigan bayram bilan tabriklar, «aslida xudo bitta, din, e'tiqod boshqa xolos. Xudoga sig'inganlarni, xudo ursin agar jonimdan ortiq ko'raman» deb tushuntirmoqchi bo'lar ammo, musulmon qorovullarning angrayib turganini ko'rib qo'l siltar edi. Namozgar paytiga borib timning darvozasini ustidan qulflab, jamiki zindonxonalarining eshiklarini lang ochib yuborishdi, tim ostida g'ala-g'ovur boshlanib

ketdi. Soch-soqeli o'sib, egnidagi guppi choponi titilib uvadasi chiqib ketgan bandilar bir-birini uchar, bir-birini bag'riga olib, yelkasidan silar: xo'rsinib yig'layotgan kim, quvonchdan entikayotgan kim, bilib bo'lmasdi.

Ikki xufton mahali bo'lib qoldi hamki, Namozboyni zindondan chiqarmadilar. Hatto bugun ovqat berishni ham unutib qo'yishganga o'xshaydi. Kunbo'yi hech kim yo'qlamadi. «Nega To'xtash kelmayapti, nega Pyotr ko'rinxmaydi, — hamon eshikning tirqishidan ko'zini olmay o'tirardi Namoz, — bordi-yu, ikkovini ham bugun ichkariga qo'yishmasa-ya! E xudo, o'zing rahnamosan!.. El yotar paytigacha kutay, ochishmasa, xanjarim bor-ku, amallarman... It emgan nozir, xudojo'y emish, xudojo'y bo'lsang nega meni xudojo'ylar davrasiga qo'shmayapsan? Nega?! Qo'rqayapsanmi mendan, chiqsam hammangni yeysan, suyaklaringni chaynayman...»

Hayajon va tashvishli o'ylari behad zo'r bo'lganidan, yurakni goh qisib, goh yayratib yuboruvchi bu ruhiy holat tez-tez almashinib turganidn Namoz holsizlana boshladи. Zinaga boshini qo'yib mudrab qolgan ekan, Pyotr Zagladaning kirganini sezmay qoldi.

— Hozir tashqariga chiqasan, — tez-tez shivirladi mo'ylov dor mirshab, — umuman, seni uyoqqa olib chiqishga ruxsat yo'q. Tavakkal qilamiz. Kishanni yechib tashla, tez bo'l! Men tim darvozasini tashqaridan qulflayman, sen ham ichkaridan qulflab ol. Lahimdan birinchi, chiqqan kishi sham yoqsin, jar tomondan narvon tushguncha sham yonib tursin. Uqdingmi?

— Uqdim. Men eng oxirida chiqaman.

— Bilganiningni qil, lekin ehtiyyot bo'l. Pyotr Zaglada Namozni qattiq quhib, bag'riga bosdi-yu, so'ng shoshilib tim ostiga chiqib ketdi. Ketidan Namoz ham ko'tarildi. Peshindan buyon oralarida boshliqlarini ko'rmay, u qamalgan xonaga ko'zlarini tikib, betoqat

o‘tirgan mahbuslar gurr etib o‘rinlaridan turishdi. Namoz kishanga o‘rganib qolgan oyoqlarini kergancha bir oz jim turdi-da, nihoyat, qaltiroq ovoz bilan dedi:

— Assalomu alaykum jo‘ralarim! Bayramlaring muborak bo‘lgay!

— Vaalaykum assalom, — barobar javob qaytarishdi mahbuslar, o‘zingizga ham muborak bo‘lgay!

— Qani o‘tiringlar, do‘stlarim.

Yo‘q, hech biri o‘tirmadi. Demak, xuddi ozodlikda yurgan paytlarigidek avval Namozbekning o‘tirishini kutishyapti. Namozning esa o‘tirgisi yo‘q edi. Davrani aylanib har biri bilan qo‘l berishib omonlasha boshladi. Kim qaysi eshikdan chiqqan bo‘lsa o‘sha eshik oldida qo‘l qovushtirib turibdi. Demak, aralash o‘tirishga ruxsat bo‘lmabdi. O‘limga mahkum bo‘lgan Sherniyoz, Qurbanboy, Avazsher, Shohamin og‘alar bir safda, umrbod surgunga ketayotgan Arslonqul, Qobil, Tursun aravasoz, Usta Nazar, To‘ra mergan, Hotam kaltalar boshqa safda. Hammalarining boshlari egik, ko‘zlarida g‘am, so‘zleri qisqa, alamli.

— Xayriyat, omon ekansiz, — so‘rab qo‘yadi goho Namoz.

— Xudoga shukur! — degan xo‘rsinish eshitiladi.

— Umidsiz bo‘lmang!

— Sho‘rpeshona ekanmiz...

— Boshingizni ko‘taring!

— Nahotki, jimgina o‘lib keta bersak, Namozboy?

Namoz o‘z zindonxonasi yoniga qaytib, chordana qurdi. Boshqalar ham o‘tirgach, Abduqodirxo‘jadan bir tilovat qilib yuboring, deya iltimos qildi. Lekin, shu zahotiyoy sakrab o‘rinidan turib ketdi-yu, xuddi ozodlikda yurgan paytlaridagi kabi keskin, shiddatli ohang bilan gapira boshladi:

— Jo‘ralarim, bu oqshom xudoga iltijo qiladigan kunimiz. Ertaga hayit. Xudo xohlasa niyatimizga ham yetgaymiz...

Namozbekning ovozidagi shiddatkor ohangni sog‘inib qolishgan ekanmi yoki “xudo” degan so‘z bandilarning tutqun ruhiga sehrli ta’sir ko‘rsatdimi, hammalari shoshilib cho‘kka tushib oldilar. “Bismillahir rohmanir rohim”, — boshini chayqab, baland ovoz bilan alamli, dardli bir ohangda qiroat boshladi Abduqodirxo‘ja. Timning darvozasi yonida cho‘kka tushgan, hali sudlanmagan yigitlar boshlarini baland ko‘tarib, ko‘zlarini yumib:

— Yo hayotan Nabiy!

— Yo Bahovaddin pirim!

— E parvardigori olam! — deya chayqala boshladilar.

Bir nafasdan so‘ng tilovat-u iltijolar ohangi bir-birlari bilan qo‘silib timning osti guvillay boshladi. Katta-katta odimlar tashlab davrani aylanib yurgan Namozboy jo‘ralarining yelkasiga turtib “qattiqroq, qattiqroq!” deb tayinlar edi. Bir mahal u qoraterilik o‘nboshi Tursun aravasozning qo‘ltig‘idan olib o‘z xonasi yaqiniga keltirdi-da “vaqt ziq, — deya shivirladi qulog‘iga, — savolimga qisqa javob bering. Oramizda xoin bormi?”

Tursun aravasoz atrofga qo‘rqibroq nazar tashlab oldi:

— Buni nega mendan so‘rayapsiz, bek?

— Chunki, Hotamni tekshirib ko‘rishni sizga topshirgan edim, esingizdami?

— Esimda, bek.

— Tekshirdingizmi?

— Tekshirdim.

— Xo‘sh?

— Sizni ushlab bergen o‘sha. Orqangizdan Lutfullo hokim bilan kapitan Golovning askarlarini boshlab borgan ham o‘sha.

— Yanglishayotgan bo‘lmang?

— O‘lim oldida turibman, bek! Mening o‘n ikki yigitimni ham o‘sha sotdi.

— Axir u Kaltani ham Sibirga surgun qilishdiku?

— Nomiga shunday, bek. Mana ko‘rasiz ertaga qochirishadi, yo qo‘yib yuborishadi.

— Joyingizga boring...

Timning to'rt burchagiga tosh fonus qo'yilgan edi. Namoz xira yonib turgan chiroqlardan birini olib Sherniyoz bilan Qurbonboyni o'zi yotgan zindon tubiga ergashtirib tushib ketdi-yu, xiyol o'tmay yolg'iz qaytib chiqdi.

Ollohga yolborib tasbeh aytayotganlarning ko'pi Namozning bu keskin harakatlarida qandaydir o'zgacha bir maqsad borligini his qilisha boshlagandi. Tarvuzdek dum-dumaloq yuzli, beli behad uzun, qo'l-oyoqlari aksincha behad kalta, ko'zлari javdirab turadigan Hotam kalta hali Namozboy Aravasoz bilan shivirlashayotgandayoq yuragiga g'ulu tushib betoqat bo'la boshlagandi. Chiroq ko'targan uch yigit zindon tubiga tushib ketganda:

"Demak, nimadir bo'lyapti. Nimaligini bilaman-u, tashqariga yuguraman", deb ko'ngilga tugib, boshqalar qatori:

— Yo Bahovaddin pirim! — deya iltijo qilib qo'ydi.

"Namoz zindon tubidan yolg'iz chiqdi, qo'lidagi chiroq ham o'sha yerda qoldi shekilli. Demak, zindon tubida nimadir sodir bo'lyapti, — yana fikridan o'tkaza boshladi Hotam kalta, — ana Sherniyoz qaytib chiqdi. O'tirishi bilan bandilar o'rtasida shivir-shivir boshlandi. Hayajonlanishyapti, entikishyapti. Ko'zlarida bamisol chiroq yongandek. Namoz ham bugun sal boshqacharoq. Yigitlarini jangga boshlab kirayotgan sarkardaga o'xshaydi. Qadamlari dadil, so'zлari keskin. Ha-ha, bir gap bor. Bilaman-u, tashqariga qarab yuguraman".

Namozboy Abduqodirxo'janing shundoqqina yonginasida borib "endi o'rningizdan turib azon aytинг!" deb buyurdi. Abduqodirxo'ja tilovatni bas qildi-yu, ammo, likillab turgan kallasini to'xtatolmay:

— Azon vaqtি kirdimi? — deb so'radi.

— Kirdi! — Namozning ovozi bu gal keskinroq eshitildi.

Timning ostini jarangli aks sado qoplab ketgandek bo'ldi.

— Ollohu akbar, ollohu akbar!

Ashhadu anla ilaha illalloh!..

“Yo‘q, meni alday olmaysanlar, sezib turibman oralaringga bir sir bor, — Namozning har bir harakatini kuzatib, o‘ylashda davom etadi Hotam, — yo‘q, sen kechagi ingrab yotgan Namoz emas, bugun boshqacharoqsan...”

— Hotam, — deb shivirladi yonida o‘tirgan yigitcha, — sherigingga ayt, u ham sheri giga aytsin, qochib chiqib ketishimiz uchun lahm tayyor ekan. Bizni tashqarida otlar kutayotgan emish! Xudo xohlasa hayit namozini ertaga ozodlikda o‘qiyimiz.

— Nima? Hotam bir sapchib tushdi. O‘rnidan turayotib Namoz tikilib turganini ko‘rib qoldi. Xuddi yanglishib sher oldiga borib qolgan quyondek bir nafas dovdirab turdi u. Nima qilishi kerak? Nima qilganda ham tezroq qilishi kerak! Hotam kalta emaklashni hali o‘rganmagan chaqaloqdek orqasi bilan surilib darvozaga yaqinlasha boshladi. Darvozaga bir quloch chamasi masofa qolgan edi, mushukdek chaqqon bir harakat bilan sapchib o‘rnidan turdi-yu, ikki qo‘llab gumburlatib ura boshladi. Namozboy xuddi shuni kutib turgan edi. Orqasidan kelib Hotamni mahkam quchoqlab oldi.

— Qo‘yib yubor, yozilmoqchiman! — tipirchilanib dedi Hotam.

— Shu yerga yozilasan.

— Dodlayman bo‘lmasa!

— Dodlasang, bo‘g‘aman!

Namozboy Hotamni dast ko‘tarib timning o‘rtasiga olib bordi. Hamma gurr etib o‘rnidan turib ketdi, davra siqilib kela boshladi.

— Meni qo‘yib yubor! — ko‘zлari kosasidan chiqqudek olayib bormoqda edi Hotamning, — Namoz senga

yaxshilik qilaman. Qayinsinglingni kim o‘g‘irlaganini aytaman.

— Sotqin, qutulib ketmoqchimisan?

— Hamdamboyning katta o‘g‘li Zamонbek o‘g‘irlagan uni! Lutfulllo hokimning navkarlari yordamlashib yuborgan. Har biriga yuz tillodan hadya bergan... qo‘yib yubor endi.

— Odinabibi qayerda?

— Bilmayman, qo‘yib yubor deyapman!

— Meni sen ushlab bergenmiding?!

— Yo‘q!

— Ochiq ayt, bo‘lmasa o‘ldiraman!

— Men anavi ko‘kko‘z, ko‘zing go‘rga chirigur Aravasozni ushlab bergenman. Uni yomon ko‘raman, akamni urgan, tog‘amni kaltaklagan. Qo‘lingni ol endi!

— Tursunning yigitlarini ham sen ushlab bergenmiding?

— Ha, ha, qo‘yib yubor endi. Men daxlsizman, bilib qo‘y!

— Sotqin, sen o‘lishing kerak!

— Yo xudo!

— Sotqinga o‘lim!

— Menga qo‘yib ber uni!

Namozboy Hotam kaltaning tomog‘idan ikki qo‘llab mahkam siqqancha qayirib yerga yotqiza boshladi. Xoin boshi yerga yetgach, kalta oyoqlarini bir-ikki silkitdiyu, negadir, kulimsiragancha jim bo‘lib qoldi.

Bir soatlardan so‘ng katta tim osti xuddi suv quygandek jim bo‘lib qoldi. Oltmisik ikkinchi mahbus zindon tubiga yugurib tushib ketgach, yolg‘iz qolgan Namozboy, o‘rtada cho‘zilib yotgan murdaning ustiga qaysidir mahbus tashlab ketgan eski choponni yoparkan: “Janozasiz to‘ng‘iz qo‘pding”, deb qo‘ydi.

QASOSKORNING OLTIN BOSHI

I bob

Jilg‘alar qo‘silsa daryo bo‘ladi

Bir ming to‘qqiz yuz oltinchi yilning yoz oylariga borib Namoz o‘zini o‘nglab olgandek edi. Hech biriga xabar qilmasa ham jo‘ralari surishtira-surishtira uni yana topib kelib:

— Bizni qasosga boshla.

— Karimboyni jazola, — deb talab qila boshladilar.

Nazarmatvey yana qurol-yarog‘ topib keluvchi o‘nlikka boshliq, Qobil yurt oralab arz-u dod yig‘uvchi yigitlarga rahbar, Sherniyoz Dahbed bo‘lisi atroflaridan to‘plangan qasoskorlarga o‘nboshi bo‘ldi. Eshbo‘ri xazinachi, Arslonqul Xatirchi, Ziyovuddin bekliklari tarafga Namozning vakili bo‘lib tayinlandi. Hayitboy bilan To‘xtashvoyni Namoz o‘nboshilarga ko‘rsatib «Ikkovi mening xabarchim bo‘ladi», deb qo‘ydi.

Namozboy bu gal ishni sal boshqacharoq tashkil qilgan. O‘zi bilan faqat sara yigitlari — o‘nboshilarini olib yuradi. Sara yigitlarning joylarda o‘nliklari bor. O‘nliklar bilan xabarchilari orqali bog‘lanib turadi. Namoz o‘nboshiga topshiriq beradi, o‘nboshi xabarchisiga buyuradi. Shu yo‘sin olis-olis elatlar bilan Namozboyning aloqasi doimiy, uzviy bo‘lib turadi.

Qasoskor yigitlarni otlantirish bu gal dahbedlik Hamdamboyning chekiga tushdi. Sudda bo‘lgan so‘nggi uchrashuvlarida Boybuva tuhmat qilib: «Bu qaroqchi

mening yigirmata otimni o‘g‘irlab ketdi», degan edi. Namozboy eson-omon ozodlikka chiqib olgach, ot o‘g‘irlash mana bunaqa bo‘ladi, deb Boybuvaning Nurota tog‘lari etaklaridagi ot uyuridan ellikta uchqur bedovni saralab olib ketdi.

Hamma ishlar joyida, Namoz kutgandan ham a’lo borayotgandek edi. Ammo ikki narsa dilini hamon xijil qilib turibdi: qayinsinglisi Odinabibini topa olganicha yo‘q. Tirikmi, o‘likmi bilmaydi. Zamonbek bilan yuzlasha olmadi. Bir-ikki borib topolmay qaytdi. Nima bo‘lganda ham endi u bilan uchrashishi, orani ochiq qilib olishlari kerak. Ko‘nglida armon bo‘lib turgan narsalardan yana biri Mixail Morozov bilan uchrashib unga minnatdorchilik aytish istagi. Sergey tabibni Qo‘qon harbiy garnizoniga majburan ishga jo‘natishgan, Otamurod Korgar Toshkentga sotsial-demokratlarning qandaydir kengashiga borib tasodifan qo‘lga tushib qamalib qolgan. Ochiqda yurgani shu Mixail Morozov. Namoz u bilan uchrashmoqchi, qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib minnatdorchilik aytmoqchi.

Nihoyat shunday fursat kelgandek ham bo‘ldi.

O‘sha kuni Namoz Urgut bo‘lisi bilan Kitob begligi o‘rtasidagi kichik bir manzilgohga qo‘ngan edi. Manzilgoh chor tomondan baland tog‘lar bilan qurshalgan. Yarim dor bo‘yi pastdan yoyilib katta soy oqadi. Bir vaqtlar, bu atroflarda kishilar istiqomat qilgan bo‘lsa kerak, har yer-har yerda eski uy xarobalari, ayvonlarning toshdan qurib ko‘tarilgan devorlari, nuragan tandir, eski o‘choqlarning o‘rni ko‘zga tashlanadi. Negadir hammayoqqa yong‘oq ekilgan ekan. Daraxtlarning qarovsiz shoxlari bir-biri bilan chirmashib ketgan, bir xil shoxlar qurib, bir xillari sinib ostiga osilib yotibdi... Soy tarafda yigitlar g‘imirsib yurishibdi. To‘xtashvoy yalang‘och otini suvgaga tushirib yuvish bilan mashg‘ul. To‘xtamay ashula aytayapti:

— *Ohim yetib falakka,
Hayitboyni to'ylasak.
To'yi to'ydek bo'lurmu,
Beshta sichqon so'ymasak.*

Dahbedlik Avazsher bilan Sherniyoz tushovlangan otlarini nariroqqa haydab qo'yib qumlik ustida kurash tushmoqdalar. Qamoqxonada ham bir-birlari bilan siqishaverib hammani bezor qilishgandi. Aftidan qaysi birlari zo'rligini haligacha hal qilisha olmaganga o'xshaydi. Nasiba ham shu atrofda yuribdi, sadafga o'xshagan yiltiroq toshlardan bir etak terib olibdi.

— Hoy Avaz aka, bas qiling. Bechora Sherniyoz akamni qiyab yubordingiz-ku, — yolvoradi Nasiba.

— Ashula aytib bersin, keyin qo'yib yuboraman.

— Ashulangni chiqarib qo'yaman, — bo'sh kelmaydi Sherniyoz ham.

Tepada, azim yong'oqlar soya tashlab turgan qiyalik joyda ham yigitlar ko'zga tashlanadi. Shohamin og'a qo'y go'shtini nimtalab, tayoqchaga tizib, tosh o'choqda kavob pishirmoqda. Alangasiz yonayotgan quruq archa o'tini seli oqib turgan go'shtni bozillatib kuydirib atrofga xushbo'y hidlar taratadi. Nariroqda yuzini jo'ralaridan teskari o'girib Eshbo'ri xazinachi o'tiribdi. Bir qop chamasi keladigan tangalarni taqir yerga to'kib, kumushini kumushga tillasini tillaga ajratadi, nimalarnidir aytib o'zi bilan o'zi gaplashadi. Goho yelkasini uchirib qiqirlab kulib ham qo'yadi. Namozboy jo'ralari Nazarmatvey, Abduqodirxo'ja, Esergep, Qobillar bilan suhbat qurgan. Davradan goh xuddi tog'dan tosh ko'chgandek sharaqlab quvnoq kulgi ko'tariladi, goh suhbatdoshlardan biri sheringining tizzasiga tarsillatib urib: «Boplabsan, sher yigit», deb qo'yadi.

Soylik tomondan oyoqyalang, rangi ro'yi bir ahvolda Hayitvoy chiqib kela boshladi. Davraga yaqinlashgach, to'xtab boshini egdi-yu, jim turaverdi.

— Nega akalaringga salom bermaysan? — o'zicha tanbeh bergen bo'ldi Abduqodirxo'ja.

Hayitvoy boshini xiyol ko'tardi — ko'zi to'la jiqlqa yosh.

— Tinchlikmi? — xavotirlanib dedi Namozboy.

— Otimni o'g'irlatib qo'ydim, — hiqillab davom etdi yigitcha, — kecha kechqurun andak tamaddi qilib olay deb choyxonaga kirib edim, chiqsam o'g'irlab ketishibdi.

— Bosh-ko'zingdan sadaqa, — oyog'ini uqalab o'rnidan tura boshladi Namozboy, — yig'lama, senga o'zim zo'rrog'ini sovg'a qilaman.

— Ustida xurjuni ham bor edi. Namozboy kulimsirab qo'l siltadi:

— Parvo qilma, nima ko'p, Urgutda xurjun ko'p, pul beraman, yangisini sotib olasan.

— Xurjunda to'pponcham ham bor edi. Keyin... Namoz aka, xurjunda sizga atalgan noma ham bor edi.

— Noma?

— Pyotr amaki berib yuboruvdi.

— O'qiganmiding?

— Yodlab oluvdim.

Namozboy xabarchi ukasining qo'lidan olib katta daraxtning ortiga yetakladi. Hayitboy kafti bilan ko'z yoshini artib xatni yod o'qib berdi: «Qimmatli N.

U sen bilan uchrashuvga rozi.

To'g'rirog'i bu uchrashuvni sendan ko'ra ham u ko'proq orzu qilib yurgan ekan, juma kuni, peshin namozi paytida aka-uka Shamsiddinovlarning chit do'konи yonida kut. U kelib senga uchrashadi. Do'sting».

— Namoz aka, ko'nglimda boshqa bir vahima ham bor, — hamon hiqillab turardi Hayitboy, — nazarimda bir otliq meni Samarqanddan buyon kuzatib kelayotgandek bo'luvdi. Yursam yuradi, to'xtasam to'xtaydi. Choyxona oldida yo'q bo'lib qoluvdi. Shuning uchun bemalol ovqatlanib o'tiruvdim.

Namozboy betoqatlana boshladi. Chindan ham Hayitning orqasidan birov tushgani aniq bo'lsa-ya. Unda Mixail Morozov qo'lga tushib qolishi mumkin-ku. Uni tezroq ogohlantirish kerak, toki uchrashuv joyiga bormasin. «Eh seni!» Namozboy Hayitni bir tarsaki urmoqchi bo'lib qo'lini ko'tardi-yu, yo'q, urolmadi. Aybini bo'yniga olib boshini xam qilib turgan bu yigitcha uni o'limdan qutqarishga ishtirok etgan, urib bo'lmaydi:

— Urgutdan buyon piyoda kelyapsanmi? — mehribon bir ohangda so'radi Namoz akasi.

— Tuni bilan uxlamay yo'l bosdim, — boshi battarroq egilib bormoqda edi Hayitvoyning.

— Shohamin og'a, mening xabarchi ukamni yaxshilab ovqatlantiring, — Namoz daraxtning ortidan otilib chiqib jo'ralariga ketma-ket buyruqlar bera boshladi, — Esergep, otimni egarla. Nazarmatvey, tur o'rningdan, sen ham otlan, Eshbo'ri og'a, mening xurjunimga bir xalta oltin soling. Qobil aka, qayerdasiz? Siz ham biz bilan ketasiz. Abduqodirxo'ja amaki, siz bu yerda mas'ulsiz. Joyni o'zgartiringlar. Hoziroq Chilmahram g'origa o'tinglar. Uqdingizmi?

- Uqdim.
- Meni o'sha yerda kuting.
- Yaxshi.
- Qani bizga oq fotiha bering-chi.
- Oy borib, omon kelinglar. Ollohu akbar.
- Ollohu akbar, — boshqa yigitlar ham o'rinalidan turib yuzlariga fotiha tortishdi.

Ko'z yumib ochguncha fursat ichida uch otliq qarorgohni tark etib, sharillab oqayotgan suvni kechib o'tdi-yu, soy yoqalab ketgan yolg'izoyoq yo'lga chiqib oldi. «Etimol, shunchaki bir o'g'ridir. Axir shunday bo'lishi ham mumkin-ku. Yo'g'-e, «Samarqanddan buyon kimdir poylab kelayotgandek edi», dedi-ku? Unda nega bu yog'iga kuzatishmadi ekan? Etimol kuzatishgandir. Joyni o'zgartirishga buyurib yaxshi qildim, — ot ustida o'ylab

boryapti Namoz. — Oldin Pyotrga yo‘liqib, ogohlantirish kerakmidi? Yo‘q, to‘ppa-to‘g‘ri Morozov domlaning uyiga boraveraman. Topsam yaxshi, topolmasam so‘ng uchrashaman Pyotrga... Tavba, dunyosi shunaqa ekan-da! U meni o‘limdan qutqarishga bosh-qosh bo‘lsa-yu, men uni qo‘lga tushirib bersam-a. Tavba, yaxshilik qilgan kishingdan yaxshilik qaytmaydi, deb shuni aytishsa kerak-da...»

Otliqlar yo‘l-yo‘lakay ikki bora to‘xtab bedovlarga dam berib, kiyimlarni ham ikki bora almashtirib Samarqandga elyotar paytida kirib bordilar. Namoz shaharning ko‘chalarini yaxshi biladi, bolaligida Hakimxon qandolatchining uyida dastyorlik qilgan, boshiga tog‘ora qo‘yib, do‘konlarga shirinliklar tashigan. Rus fuqarosi istiqomat qiladigan mahalla ham unga yaxshi tanish. O‘tgan safar Mixail Morozovni axtarib kelib uyini belgilab ketgan. Lekin hozir uning ko‘cha eshigini yashirin agentlar poylab o‘tirishgan bo‘lsa ham ajab emas. Demak, to‘ppa-to‘g‘ri kirib bo‘lmaydi hozir. Yonida o‘zbek novvoylari yashaydi, o‘shalarning uyi orqali o‘tganim ma’qul. To‘rt-besh devordan oshishga to‘g‘ri kelar, xo‘s, oshsa nima qilibdi. “Morozov domla mana shu uyda yashaydi, — otliq narida meni kutib turasizlar. Eshikni birov ochgudek bo‘lsa, to‘pponchadan osmonga o‘q uzib meni ogohlantiringlar”.

Namoz tomdan tomga emaklab o‘tib Mixail Morozovning mo‘jazgina hovlisiga sharpasiz tushib oldi. Hovli o‘rtasiga gulmi, rayhonmi ekilganga o‘xshaydi. Derazaga yaqinroq joyga kichkinagina yog‘och so‘ri ham qo‘yilgan, so‘ri bo‘sh. Nahotki saratonning shu dim kechasida uyga qamalib olgan bo‘lsa. Bordi-yu, yo‘q bo‘lsa-chi, yug‘-e, ko‘cha eshigi ichidan zanjirlangan-ku. Namoz derazani sekin chertdi. Shu zahotiyoy deraza qiya ochilib yoshgina o‘ris bolaning boshi ko‘rindi. Bolaning malla sochlari makka so‘taning popugidek titilib peshonasini qoplab turibdi:

— Kimsiz?

— Men Namoz Pirimqul o'g'liman.

Deraza tarsillab bekildi. Xiyol o'tmay nariroqdagi eshikdan sersoqol bir kishi bosh chiqardi:

— Sizga kim kerak?

— Mixail Morozovni ko'rmoqchiman.

— U kishi bu yerda turmaydi.

— Iltimos, — shivirlab yolvora boshladi Namoz, — mening mirshab kiyimini kiyib olganimga parvo qilmang, chalg'itish uchun shunday qilganman... Men u kishi bilan ertaga peshin mahalida uchrashmoqchi edim. Bu haqdagi xatni o'g'irlatib qo'yidik... Xatni Pyotr yozgan edi. Kirib shunday deb aytинг.

— Qayerda uchrashmoqchi edilaring?

— Aka-uka Shamsuddinovlarning chit do'koniyonida.

Eshikni ochgan sersoqol kishi Mixail Morozovning o'zi edi. U Namozni qo'shninig devoridan sirg'alib tushayotgan paytidayoq ko'rgan, "Bir balo boshlandiku", deya yuragini hovuchlab turgan edi. Pyotr Zagladaning nomini va uchrashuvning aniq vaqtini eshitgach, politsiya formasini kiyib olgan bu devqomatli paxlavon Namoz Pirimqul o'g'li ekanligiga ishondi. Sergey tabib uni hech narsadan tap tortmaydigan, ba'zan ehtiyyotkorlikni unutib qo'yib yosh boladek o'zini o'tga ham, cho'qqa ham uraveradigan odati bor, degan edi. Ha, bu o'sha dovdir Namoz. "Orqamdan yuring", deb Mixail Morozov Namozni ichkari boshlab sham yonib turgan torroq bir xonaga olib o'tdi. Mehmonga kursi qo'yib berdi. O'tirishgach:

— Xo'sh, Morozovga qanday gapingiz bor edi? — deb so'radi.

— Minnatdorchilik bildirmoqchiman, boshqa gapim yo'q.

— Nima yaxshilik qildiki, siz unga minnatdorchilik bildirmoqchisiz?

— U mening haloskorim bo'ladi.

— Obbo Namozboy-ey, xuddi ta'riflaganlaricha bor ekansiz. Baayni qaroqchining o'zi. Na xavotirga tushasiz, na qo'rquv bilasiz. Qani turing-chi, o'zbekchasiga bir quchoqlashib olaylik. Morozov men bo'laman. Bay-babay, yurakdan ham bergan ekan-da, minglab kishilar orqangizdan poylab yuribdi-yu... Bordi-yu izingizga tushganlarida nima qilardingiz? Axir men ham nazoratsiz emasman... Ha mayli, bo'lari bo'pti, qani o'tiring-chi, lekin, bopladingiz, biryo'la oltmisht kishini qamoqxonadan olib chiqib ketganingiz hozir Peterburgdagi to'ralarni ham tashvishga solib qo'ydi. Xo'sh gapiring.

— Shu, sizga rahmat aytgani keluvdim, — deb qo'ydi Namoz Morozovni darhol tanimagani uchun o'zidan hijolat bo'lib, — boshqa gapim yo'q.

— Men esa sizni butunlay boshqa bir maqsad bilan chaqirtirgandim. — Morozov negadir shoshilib gapira boshadi. — Biz jiddiyroq gaplashib olishimiz kerak. Menga qarang, Namozboy, inqilobchilardan birisiz. Minglab dehqonlar sizga umid ko'zini tikib turishihti. Buni biz yaxshi bilamiz. Chunki hammalari, zulmga, istibdodga qarshi, lekin qanday kurashish yo'lini, kurashning eng to'g'ri yo'lini hozircha hammalari ham bilavermaydi. Siz bo'lsangiz istibdod daraxtini tag-tomiri bilan qo'porib tashlash o'rniga shoxchalarini sindirib yuripsiz...

Namoz bunuqangi suhbatga tayyor emasdi. Anchagacha gap nima to'g'risida borayotganligini anglamay o'tirdi. Suhbatdoshi u boshchilik qilayotgan harakatning foydali, zararli tomonlarini taroziga solib torta boshlagandagina o'ziga kela boshladi. "Bizning harakatimiz zararli bo'lsa, xalq orqamizdan ergashmas edi. Yordam so'rab nomalar yuborishmasdi, qochdi-quvdilarga bag'rini keng ochib bizni ehtiyoq qilishmagan bo'lar edi..." demoqchi ham bo'ldi-yu, lekin jonini

kuydirib gapi rayotgan bu xaloskoriga e'tiroz bildirgisi kelmay:

— Biz qasos olayapmiz, — deb qo'ysi.

— Bugun bir boydan qasos olasiz, ertaga o'nta hokimni kaltaklaysiz. Xo'sh, indinga-chi?

— Indinga ham kaltaklayveramiz.

— Yo'q, — Mixail Morozov kursisini Namoz tomonga surib oldi, — xalqdagi inqilobiy ruhni qasos olish yo'liga burib yubormaslik kerak. Unda hech kim o'z qo'rg'onidan nariga bormay qo'yadi. Kimdadir o'chim bor edi, oldim. Endi mening ishim bitdi, deydiganlar ko'payib ketadi. Aksincha, ming-minglab alamzadalarlagi qasoskor ruhni birlashtirib inqilob yo'liga boshlash kerak. O'sha alamzadalikni keltirib chiqarayotgan siz zulm, zo'rlik, nohaqlik deb tushungan illatlarni tug'ayotgan katta ona tovuqni yo'qotish kerak. Tushunyapsizmi?

— Qani aytavering-chi.

— To'g'ri, bir suhbatda men sizning tushunchalaringizni, e'tiqodingizni butunlay o'zgartirolmayman. Afsuski, biz kechroq tanishdik. Lekin ruslar "hech bo'limgandan ko'ra kech bo'lgani ma'qul", deyishadi. Namozboy, aytmochimanki,adolat o'rnatmoq uchun, ya'ni umumxalq adolatini tiklamoq uchun adolatsizlikdan iborat bo'lgan poshsholik tuzumini tugatish kerak. Buning uchun sizga o'xshab bir-biridan mustaqil harakat qilayotgan minglab qasoskor gruppalarini birlashtirib qudratli inqilobiy armiya tuzish kerak. Xo'sh, menga aytинг-chi, siz qamoqxonadan nima maqsadda qochdingiz?

— Qasos olish uchun.

— "Xalqni ko'tarish uchun", deganingizda meni xursand qilgan bo'lardingiz.

— Xalqni ko'tarishga bir-ikki bor unnab ham ko'rdik.

— Xo'sh?

— Ekinimni ekib olay, deydi, bug'doyimni o'rganim yo'q, deydi, boshqa yurtlarga borolmayman, deydi. Xullas, mana shunaqa gaplar bo'lib turibdi.

— Ana ko'rdingizmi! Hali ularda inqilobiy ong yetarli emas. Inqilob zulm-u zo'rlik asosiga qurilgan qudratli to'lqin ekanligini ularga hali hech kim tushuntirgani yo'q, tushuntirish kerak bo'lgan partiya hali joylarda tuzilgan ham emas. Siz Samarqandda sotsial-demokratlar partiyasi ish ko'rayotganidan xabar-dormisiz?

— Uncha-muncha eshitganman.

— A'zo bo'lib kirganingizda yaxshi bo'lardi. Aslida siz ham inqilobchisiz. Faqat inqilobning to'g'ri yo'lidan emas, so'qmoqlaridan borib, adashib yuribsiz.

— Bordi-yu, o'zim partiya tuzib olsam-chi?

— Qanaqa partiya tuzmoqchisiz?

— Qasoskor partiyasini, — shoshilib dedi Namoz.

Mixail Morozov oqko'ngil suhbatdoshining fikriga e'tiroz bildirib bosh chayqadi:

— Mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan mayda-chuyda partiyachilarining turgan-bitgani zarar.

— Siz shunday deb o'ylaysizmi?

— Ha, xuddi shunday. Chunki ular yagona maqsad, yagona g'oya atrofiga birlasholmay qoladi. Umumxalq manfaatini ko'zlagan partiyagini xalqni umumxalq inqilobga ko'tara olishi mumkin. Siz Namozboy, hali ham kech emas, bizning partiyamizga a'zo bo'lib kiring. Ehtimol jo'ralaringiz ham xohlab qolishar. Xalq o'rtasida inqilobiy g'oyalarni birlashish targ'ib qilishimiz kerak. Toki minglab, millionlab yakka-yolg'iz oqayotgan jilg'alar birlashish qudratli daryoga aylansinlar. Yaka-yolg'iz qasoskorni ushlab o'ldirishlari mumkin, ammo ommaning ongiga singgan inqilob g'oyasini qamab ham, o'ldirib ham bo'lmaydi, buni unutmang. Siz inqilobiy kitoblardan hech o'qiganmisiz?

— Afsuski, o'qimaganman.

— Biz sizni zarur adabiyotlar bilan ham ta'minlab turamiz. Muhimi, siz ruschaga yaxshi tushunasiz. Yaxshi o'qiy olasiz ham. Yigitlaringizga ham o'qib berib turasiz.

— E, — Namoz kulimsirab qo'l siltadi, — ularga hozir Go'ro'g'libek dostonidan boshqa hech narsa yoqmaydi.

— Hamma narsa ham asta-sekinlik bilan bo'ladi, — Mixail Morozov o'rnidan turib deraza pardasini xiyol ko'tarib, tashqariga tashvishli nazar tashlab oldi. — Hech kim onasining qornidan qilich yalang'ochlab tushmaydi. Inqilob bu hayotning sabog'i. Akromjon Komiljon o'g'li, Ismoil Shoxjon o'g'li va nihoyat qamalib yotgan Otamurod Korgarlar bizning to'garagimizga dastlab kelgan paytlarida inqilob degan so'zni bir xaftada arang tushuntirgan edik. Hozir ularning har biri inqilob ilmida dars beruvchi muallimidan ham zo'rroq. Ishonamanki, bora-bora yigitlaringiz orasidan ham ajoyib inqilobchilar yetishib chiqadi.

Suhbat cho'zilib ketdi. Aslida Mixail Morozov bu kecha ko'p narsalarni aytib, ulgurmoqchi, Namoz orqali Zarafshon dehqonlarining betoqat urayotgan tomirlarini "ushlab" ko'rib dardini ham bilib olmoqchi, "doridarmon" tayinlamoqchi edi. Ammo hammasini bir oqshomda uddalab bo'lmas edi. Vaqt esa allamahal bo'lib goldi, tong otib kela boshladи.

— Namozboy, endi xayr lashamiz, — shoshilib o'rnidan turdi Mixail Morozov, — ishonamanki, endi teztez uchrashib turamiz.

Namozning aftidan ketgisi yuq edi. O'zi uchun mutlaqo yangi bo'lgan fikr, juda ham tushunarli bo'limgan mulohazalar yuki uning yelkasidan bosib turgandek, shoshmasdan o'rnidan turib so'radi:

— Mixail Vasilevich, men nima qilay endi. Qasoskor yigitlarimni tarqatib yuboraymi?

— Aslo unday qila ko'rmang. — Yana vaqt tig'iz bo'lib qolgani uchunmi shoshilib gapira boshladи Mixail

Morozov, — faqat yigitlaringiz o'rtasida inqilob g'oyalarini kengroq targ'ib qilaylik demoqchiman. G'oyalarni tashuvchi partiya bilan aloqada bo'ling, demoqchiman. Siz, takror aytaman, inqilob yo'liga kirib olgansiz. Faqat uning qorong'i so'qmoqlarida adashib qolib ketmaslik uchun bu yo'lni kunduzdek yorituvchi g'oyalar bilan qurollaning, yo'lingiz charog'on bo'ladi... Bizning partiyamizga a'zo bo'lib kirish haqida o'ylab ko'ring. Ma'qulmi?

— Ma'qul.

— Keling bo'lmasa, xayrlashish oldidan o'zbekchasiga yana bir quchoqlashib olaylik. O'zbekning shu odatini yaxshi ko'raman. Bir-biriga issiq bag'rini baxshida qilib xayrlashadi. Qaynoq qalbim hamisha seniki, degani bu. O'zingizga ehtiyyot bo'ling. Inqilob sizdek dovyuraklarga hamisha muhtoj. Buni unutmang.

II bob

Gesket janoblari darg'azab

Polkovnik Susanin rahbarligida yurt oralab borayotgan jazo otryadi ketma-ket qurolli qarshilikka duch kelayotganligi haqida politsiya departamentiga, gubernator janobi oliylarining shaxsan o'zlariga oshig'ich axborotnomalar kela boshladi. Bir to'qnashuvda jazo otryadidan o'n bir kishining halok bo'lganligi ma'muriyatni tashvishga solib qo'ydi.

«Dahshat. Ta'riflab bo'lmaydigan darajada dahshat bu — Gesket janoblari mahkamaning katta, keng xonasida u yon-bu yon ohista yurarkan ana shunday noxush o'ylar miyasida charx urardi, — tavba, shahardagi g'alayonlarni bostirsang, qishloq ko'tariladi, qishloqqa yurish boshlasang, shaharda bir gap chiqib qoladi... yo'q, endi qilich yalang'ochlaydigan payt keldi. Kechikish — o'lim».

Zalvorli eshik ovozsiz ochilib ostonada yoshgina ofitser ko'rindi:

- Janobi oliylari, ruxsat bersangiz.
- Gapiring.
- Majlis ahli jamuljam bo'ldi.
- Kattaqo'rg'on uyezdi vakillari ham keldimi?
- Hammalari sizga mahtal.
- Tilmochlarni chaqirtirdingizmi?
- Ular ham shu yerda. Janobi oliylari, so'zlovchilar ro'yxatini ko'rib bersangiz...
- Menden boshqa hech biriga so'z yo'q bugun. Yetar, shuncha vaqtadan buyon aravani quruq olib qochganlari... yirtib tashlang o'sha shallaqi voizlar ro'yxatini. Gap desang qop-qop-u, amalda esa panshaxa ko'targan Namozning oldiga tushib qochib yuribdilar... Nega ishshayib turibsiz, chiqing.

Bugun butun Samarqand guberniyasidan vakillar chaqirtirilgan. Harbiy va politsiya pristavlari, bo'lis hokimlari, mingboshilar, qozi-yu shayxulislomlar, nom chiqargan boylar-u, katta-katta fabrika egalari tashrif buyurishgan bu yerga. Namozga qarshi tadbir ishlab chiqmoq uchun to'planishgan. Gubernatorning majlislar o'tkaziladigan, bazmi jamshidlar qilinadigan katta zaliga odam sig'may ketgan, o'tirgani joy yo'q, hammalari yakka kift bo'lib tik turishibdi.

Gesket janoblari ikki polkovnik to'ra, kichik unvonli ikki-uch tilmoch ofitserlar qurshovida zalga kirib, o'zi uchun maxsus tayyorlangan stolga yaqinlasharkan, to'satdan to'xtab, kichkina boshini baland ko'tarib to'planganlarga g'azab bilan bir-bir boqib chiqdi.

— Aytинг, — deb buyurdi tilmochga, — imperator oliv hazratlari nomidan hammalariga yaxshi kayfiyat, sihat-salomatlik, ishlarida rivoj tilayman.

Tilmoch tarjimani tugatishi bilan boshlariga katta-katta salsa-yu dastorlar qo'ndirgan, kimxob to'nlarg'a o'ralgan musulmonlar:

— Iloyo omin, — deya fotihaga qo'l ko'tarishdi, — imperator oliy hazlartlarining taxt-u davlatlari hamisha omon bo'lgay.

— Ollohu akbar.

— Ollohu akbar.

— Ollohu akbar.

— Xo'sh janoblar, — g'ovur bosilguncha bir oz jim turdi Gesket janoblari, — va'zxonlikni bosh-laymizmi? Menga ma'lum bo'lishicha, har biringiz so'z olmoqchi emishsiz. Xo'sh, nima to'g'risida so'zlab berasiz menga? Namoz meni taladi, Namoz mening oyog'imdan chinorga osib, og'zimga namakob quydi, demoqchimisiz? Namozni qurshovga olmoqchi edim, qochib qutuldi, demoqchimisiz? Janoblar, qo'ying endi bunaqa gaplarni. Va'zxonlarning chiroysi nutqlari-yu raportlari jonioqda tegib ketdi... Yalangoyoq, ongsiz bir yigit hozir butun guberniyani alg'ov-dalg'ov qilib yubordi. Qani ayting-chi, uning necha joyda maxfiy otryadi bor? Bilmaysiz. Rus fuqarolariga tarqatilgan miltiqlarning yarmi yalangoyoqlar qo'liga o'tib ketgan, buni ham bilmaysiz. Kazarmalardan, postlardan o'q-dorilar, bombalar yashigi bilan o'g'irlanayapti, hoynahoy buni ham bilmaymiz, desanglar kerak. Sizlar o'zi nimani bilasizlar, janoblar? Vahimaga berilish-u qimorbozlik, bir-biringizning cho'ntagingizga qo'l solishga ustasizlar. Boyishning payidan bo'lib qolgansiz hammangiz. Bas, yetar, bugundan e'tiboran butun guberniyada harbiy holat e'lon qilaman. Isyonlar bostirilib, qaroqchi Namoz qo'lga olinmaguncha har biringiz o'zingizni imperator oliy hazratlarining yalang'och qilichi, deb biling. Yelkangizda miltiq, qo'lingizda o'qlangan to'pponcha bo'lsin.

Bo'lis hokimlari va mingboshilarga qurblari yetguncha navkar saqlash huquqini beraman. Toki, bu navkarlar isyonchilarni tugatishda bizga yordam bersin. Harbiy holat beradigan imtiyozdan kelib chiqib

buyuraman: uch-to‘rt bo‘lis o‘rtasida bittadan qorovul postlari tuzilib, rus kazaklari va navkarlar bilan mustahkamlansin. Har bir qorovul qoshida bittadan dor qurilsinkim, isyonchilarga dahshat solib tursin. Hokimu mingboshilarga aytadigan gapim shu: Namoz yigitlari qay biringizning yeringizda bosqinchilik qilsa yoki ma’muriyat kishilarini kaltaklasa, siz so‘zsiz, muhokamasiz o‘z lavozimingizdan olib tashlanasiz.

Janoblar, yana e’tiboringizga shuni ham yetkazmoqchimanki, bugundan e’tiboran janob Susanin rahbarligidagi jazo otryadi kuchaytiriladi, qo’shimcha yana uchta otryad tuzishga buyruq berdim, shuni unutmangki, g’alayonlarni bostirishda har biringiz ko‘rsatgan g‘ayrat va jonbozlik alohida inobatga olinadi. General Grodekov janoblari yerli boylarning Namoz to‘dalarini tugatishga xarjlash uchun katta jamg‘arma yiqqanlaridan g‘oyat mammun bo‘ldilar va sizlarga tashakkur aytdilar. Janoblar, yana shuni ham ta’kidlashni istardimki, qay biringiz jasorat ko‘rsatib, o‘sha battol Namoz Pirimqul o‘g‘lini tiriklay tutib keltirsangiz, va’da qilingan puldan tashqari, buyuk Rossiya imperiyasining eng oliv mukofoti Georgiy ordenini ko‘ksingizga o‘zim taqib qo‘yaman...

Gubernator janobi oliylari huzurida o‘tayotgan bu favqulodda kengashga dahbedlik a‘yonlar ham tashrif buyurishgan. Ularning orasida Hamdamboy, Mirza Qobillar ham bor. Mirza Hamid Namozga yon bosganlikda ayblanib, bo‘lis hokimligidan olib tashlangandan keyin Boybuvaning ko‘nglini ovlab, dilini xushlab yurgan qozixona mirzosi Mirzo Qobil shu Boybuvaning ko‘magida yurt hokimligiga ko‘tarilib ketdi. O‘sandan buyon tun-u kun uning orqasidan ergashib, yursa yuradi, o‘tirsa o‘tiradi, yo‘talsa uning ham tomog‘i qichib qoladi.

Bugun ham birga kelishgan. Jussasi kichkina, bo‘yi ham angishvonadek pak-pakana emasmi, ko‘pchilik

o'rtasida bamisoli dadasining orqasidan ergashib borgan yosh boladek bo'lib ko'rinyapti. Xayriyatki, boshidagi simobiy salla, egnidagi zarbof chopon hokimligini ta'kidlab turibdi. Bo'lmasa kengash tartibini boshqarib turgan mirshablar: «Hoy bolakay, dadang chiqquncha huv narida o'ynab tura tur», deb jamoadan ajratib olishlari hech gap emas edi. Mirza Qobil Gesket janoblarining tabarruk nutqlarini jon qulog'i bilan tinglayapti. «Xayriyat, yaxshi zamonlar ham kelar ekan, xayriyat, o'sha battol Namozdan bizni xalos etmoqqa Gesket janoblarining o'zлari otlanibdilar», deya shivirlab qo'yayapti. Quvonchini ichiga sig'dirolmaganidan boy janoblarining qo'llarini siqib qo'ymoq uchun bir-ikki bor chog'landi-yu, ammo, botinolmadi. Ko'z urishtirib dilidagi shodlikni nigohlari orqali bayon qilmoqchi edi, ammo, Hamdamboy negadir ma'ruza aytuvchiga qattiq tikilgancha shamdek qotib turganidan, bunga ham yuragi dov bermadi.

Boybuva shu paytda zalga jam bo'lganlarning hammasidan ham ko'proq quvonmoqda edi. Quvonchdan entikib ko'zлari ham namlanib bormoqda uning. «Yaratganga ming qatla shukur, u qaroqchiga qarshi jamiki kuchlar tengdan tashlanadigan bo'ldi. Ha-ha, tengdan, bir vaqtida hamla qilishimiz kerak edi», deb o'ylar edi Hamdamboy. Hatto, kengash tugab, qo'sh ot qo'shilgan foytunga o'tirib Dahbedga qaytayotganida ham o'ylari to'xtamas, o'ylagan sari o'g'irning sopidek uzun boshida bir-biridan puxta, bir-biridan mukammalroq tuyulgan rejalar tug'ilib bormoqda edi. «It emgan Namoz! Men senga nima yomonlik qildimki, meni bunchalik xonavayron qilding? Ellik yil o'lib-tirilib to'plagan boyligimni ko'kka sovurding! Qarollarim, chorakorlarim qiyg'ir urgan chumchuqdek to'zib ketishdi. Ekinzorlarimni ajriq bosdi, bog'larim egasi tashlab ketgan hovlidek huvillab qoldi. Ellik bedovimni yana haydab ketding sen qaroqchi. Yana ikki yuz ming

tangaga tushirding meni. Yo‘q, endi men ham qarab turmayman, meni Hamdamboy deydilar. U daydi itni ushlaroq uchun general janoblari hammaga huquq berdilar. Huquqning eng kattasi meniki. Men ham endi yeng shimarib ishga kirishmog‘im darkor...»

Boybua asta ko‘zini ochib yonginasida faytunning silkinishiga moslab hayinchak uchgan yosh boladek chayqalib-chayqalib borayotgan Mirza Qobilga yuzlandi:

— Hokim, uyg‘oqmisan?

— Xuddi shunday, Boybova, — dik etib o‘rnidan turmoqchi bo‘ldi hokim.

Hamdamboy yoniga o‘girilib, hamrohining yelkasidan pastga bosdi:

— O‘tiraver.

— Ammo lekin, Boybova, ajoyib kengash bo‘ldimi-a? Xudo xohlasa, Namozni o‘ldi deyavering.

— Yo‘q, hokim o‘g‘lim, u battol ancha-munchaga o‘ladiganlardan emas. Lekin, boshimda bir reja tug‘ildi hozir.

— Sizning rejalaringiz hamisha puxta bo‘lib chiqadi. Boybova.

— Barakallo, hokim o‘g‘lim. Rejam shuki. Namozning jamiki qarindosh-urug‘larini hibsga olib. garov sifatida ushlab turasan.

— Yurtda xunuk shov-shuv ko‘tarilmasmikan? — shoshilib so‘radi Mirza Qobil.

— Gapning buyog‘iga qulq sol, — salmoqlab davom etdi Hamdamboy, — hibsga olasan-u, «qaroqchi Namoz o‘z ixtiyori bilan kelib taslim bo‘lmasa, bularning hammasi imperator Oliy Hazratlarining farmoyishi bilan qatl etilgaylar», deb jar chaqirtirasан...

— Qatlga ruxsat yo‘q-ku?

— Buyog‘ini eshit... Namoz bu xabarni eshitib oq kelib taslim bo‘ladi...

— Ko‘pam taslim bo‘lmas-ov. Lekin Boybova, ajoyib reja o‘ylabsiz-da.

— Yo ularni qutqarish uchun qamoqxonaga hujum uyushtiradi.

— Bu gapingizda jon bor, Boybova.

— Sen Zamonbek boshliq o‘z navkarlariningni, kapitan Oleynikov to‘ra kazak askarlarini yaqin o‘rtaga berkitib shay bo‘lib turasanlar.

— Tuzoq qo‘yar ekanmiz-da?

— Ha, Mirza Qobil, tuzoq qo‘yamiz. Lekin, hokim o‘g‘lim, bu tuzoqni sen qo‘ysan. Sababkim, sen oq poshshoning bu yerdagi vakilisan. Mana, xudoga shukur, Gesket janoblari ham senlarga cheklanmagan huquqlar berdi... Shunday qilib, ehtiyyotlik bilan tuzoq qo‘ysan-u qushchanı ilintirib menga berasan. Uning patlarini bittalab yulib bir alamimdan chiqay. Alamimdan chiqsam senga bir ot mindiraman.

— Siz ne deb buyursangiz men uchun vojibdur, — nozik qo‘lchalarini ko‘ksiga qo‘ydi hokim, — lekin, Boybova, o‘tkir aqli kishisiz-da, keng fikrlaysiz. Shunchalik boy aql bilan gubernator bo‘lib ketmaganingizga hayronman.

— Xudo xohlasa, unisiga ham yetisharmiz.

...Boyning katta o‘g‘li Zamonbek savdo ishlarini vaqtincha to‘xtatib, bir tomoni to‘satdan bo‘ladigan bosqindan otasining katta mulkini qo‘riqlash, qolaversa o‘z boshini ham ehtiyyot qilish maqsadida padari buzrukvorining maslahati va ko‘rsatmasi bilan bo‘lis hokimining navkarlariga o‘nboshi bo‘lib xizmatga o‘tganiga mana ikki yildan oshib qoldi. Ikki yildan buyon Namozdan o‘chini ololmay, qoniga tashna bo‘lib yuribdi. Hokimning Namoz qarindoshlarini hibsga olish haqidagi buyrug‘ini dili yayrab, mamnun eshitdi. Bugundan e’tiboran Namozga qarshi guberniyaning butun qo‘shinlari tashlanganini bilib, go‘yo o‘sha qo‘shinlar uning ixtiyoriga berilgandek dadillanib ketdi:

— Hozir tutib kelaymi?

— Yaxshi ishni ketga surib bo‘lmaydi, — ta’kidladi Mirza Qobil, — lekin, g‘oyat ehtiyyot bo‘lingki, g‘alayonga sabab bo‘lmasin.

Zamonbek o‘sha zahotiyooq bekorchilikdan barmoq yashirar o‘ynab o‘tirgan o‘n to‘rt navkarni yoniga olib, Jarqishloqqa qarab ot qo‘ydi. Yozning ayni o‘rtalari emasmi, bunday pallada qishloq ahlining katta-yu kichigi dalada bo‘ladi. Birovi qirga bug‘doy o‘rgani, birovi Qiyot arig‘i etaklaridagi sholizorlarga o‘toq qilgani, yana boshqasi polizlarga chiqib ketgan bo‘ladi. Qishloqda ishga yaroqsiz, beli bukri kampirlar, dadalari o‘zları bilan olib ketmagani uchun arazlab ariq bo‘yida qumtaka o‘ynab o‘tirgan ishtonsiz bolalardan boshqa hech kim qolmaydi. Xolbekning hovlisida ham hammalari dashtga ketib, yolg‘izgina Omina qiz poyloqchi bo‘lib qolgandi.

— Otang qayerda? — ot ustida turib so‘radi Zamonbek eshikni qiya ochib, mo‘ralab turgan qizaloqdan.

Qizaloq yelkasiga miltiq osgan bu basavlat amakilarni Namoz tog‘asining jo‘ralari deb o‘ylab, o‘zida yo‘q sevinib ketdi. Ko‘pincha ular ham ana shunday katta-katta otlarga minib kelishib, otasi bilan onasini xursand qilib, yegulik ul-bul narsa tashlab ketishar edi.

— Otam dashtda, — dedi Omina qiz.

— Onang-chi?

— Birga ketgan. Ovqat pishirib beradi.

— Uylaringda kim bor?

— O‘zim, mushugim... eshikni kattaroq ochib dedi qizaloq. — Namoz tog‘amning oldidan keldin-gizmi?

— Namoz tog‘angni o‘zi qayerda?

— Bilmayman, — yelkasini qisdi Omina.

— Dadang qaysi dalaga ketgan?

— Taniqul bobomning yerlarida ishlashayapti.

Zamonbek ostidan chiqib ketgudek tipirchilab turgan otiga qamchi bosdi:

— Orqamdan. Tez bo‘linglar.

Xolbek Taniqulboyning dashtidagi lalmi yerlariga bug'doy ekkan... Boy, xudo ko'ngliga soldimi yoki Namozdan hayiqqanidanmi, har qalay qalbi yumshab, yerlarini har yilgidek to'rtdan biriga emas, teng sherikka berdi. Urug' ham, ot-ulov ham bu yil uning o'zidan bo'ldi. Bahor yaxshi kelganidanmi yoki xudoyi taolo jo'jabirdek jon Xolbekka marhamat qildimi, dasht to'la hosil bitib berdi. Xolbek katta o'g'li Omonni bu yil uylantirmoqchi. Hamma umidlari mana shu sarg'ayib pishgan boshoqlardan. Uch o'g'lini yoniga olib, tun-u kun o'roqda. Ulug'oy erta-yu kech ular bilan birga. Bug'doy bog'laydi, ovqat pishiradi.

Poyonsiz bug'doyzorlar oralab qushdek uchib kelayotgan otliqlarni hammadan oldin oftobda jizg'anagi chiqib, yer o'choqda un oshi pishirayotgan Ulug'oy ko'rib qoldi. «Hoy dadasi, Namozboy kelayapti», dedi-yu, lekin shu zahotiyoy tilini tishlab jim qoldi: Namoz ukasi g'allakor bo'lgani uchun bug'doyzor oralab yurgan kishini yoqtirmasdi. «Voy sho'rim», deya Ulug'oy bir qo'lida cho'mich, bir qo'lida sharaqlab turgan qumg'on oyoq-qo'li bo'shashib, o'choq boshida tik turib qoldi.

Yelkasini oftobga berib bug'doy o'rayotgan o'roqchilar otliqlar yonginalariga kelgandagina boshlarini ko'tarishdi. Ko'tarishdi-yu, bular ham Ulug'oydekkim nima deyishni, nima qilarini bilmay hang-mang bo'lib qolishdi. Xolbek chap qo'lini beliga qo'yanicha jim turardi.

— Namoz qani? — otning boshini arang tortib so'radi Zamonbek.

Ot ustida kekkayib, ko'zlarini chaqnatib turgan Zamonbekni Xolbek darrov tanidi. «E xudo, ishqilib yaxshilik bilan kelishgan bo'lsin-da!» ko'nglidan o'tdi uning. So'ng, xo'rsinib bosh chayqadi.

— Namozning qayerdaligi yolg'iz xudoga ma'lum, bek.

— Xotining qayerda?

— O'choq boshida, bek.

- Katta o‘g‘ling qaysi biri?
- Amakingga salom ber, o‘g‘lim, — Omonga qarab dedi Xolbek. — Bek akangga salom ber, deyapman.
- Uchovining ham qo‘lini bog‘langlar, — navkarlarga buyurdi Zamonbek, — anavi o‘choq boshidagi alvastini ham ushlang. Qaroqchining opasi shu bo‘ladi.
- Onam kasalmand, unga tegmanglar, — dodlab yubordi halidan buyon gap nimadaligiga aqli yetmay karaxt bo‘lib turgan Omon, — tegma deyapman, o‘roq bilan qorningni chavaqlab tashlayman. Tegma...

Xolbekning o‘g‘illari chumchuq boladek chirqillashib, onalarini himoya qilishga tashlanishdi. Lekin uch o‘smirning bu davangir yigitlarga kuchi yetarmidi. Holdan ketguncha olishdilar. Qamchilar zarbidan boshlari yorilib, tepkidan bellari bukilib ketdi yigitchalarning. Qishi bilan dard tortib ramaqijon bo‘lib qolgan Xolbek bir tepki yegandayoq behush yiqlgan edi, behush holida otga o‘ngardilar uni.

Bug‘doyzorda boshlangan qiy-chuv kechgacha to‘xtamadi. Ayniqsa, qo‘li orqasiga bog‘langan bandilarni sazoyi qilib, ko‘z-ko‘zlab qishloq ichidan haydab o‘tayotganlarida bir yo‘la ham ota, ham onadan ayrilib qolayotgan og‘a-inilar juda qattiq uvvos tortib yuborishdi. Diy dasi qattqlikda nom chiqargan Jarqishloq elliqboshisi ham bu yurakni ezuvchi bo‘zlashlarga chiday olmay:

— Hoy, ta’ziringni Namoz bergurlar, — deb xitob qildi, — hech bo‘lmasa ayol kishining betini berkitib olsalaring-chi.

Namozning qaynotasi Javlonqul O‘klonda o‘ziga o‘xshagan bir batrakning uyida paxsa urayotgan edi, ammo, uning qo‘lini orqasiga bog‘lash oson bo‘lmadi. Tirik taslim bo‘ladigan ahmoq yo‘q, deb tepaga loy uzatadigan uzun soplari kurakchasi bilan naq bir osh damlam fursat o‘tguncha sherdek olishdi. Hammayog‘i

qonga belangan bu pahlavonni loyxonaga bosib qo'l-oyog'ini arang bog'lashdi.

— Bek, bu qilmishing uchun sen hali javob berasan,
— qon tupurib dedi Javlonqul, — bilib qo'y, Namoz tirik
hali.

III bob

«Kelin tushdi»

Daryo bo'yidagi poyonsizdek tuyulgan qamishzorlar orasida yuzasi kichikroq xirmoncha keladigan Sho'rtepa ustida Nasiba tik turibdi. Erkakcha kiyinib olgan... oyog'ida tovoni baland etik, egnida kalta ko'ylak, shohi belbog' bilan belini mahkam siqib olgan, turmaklangan sochi ustidan oq surpni bostirib o'rab olganidan boshi xiyla cho'ziq ko'rinyapti. Qo'lida miltiq, o'ng biqiniga to'pponcha osib olgan. Juvon har zamon-har zamonda qo'lini peshonasiga soyabon qilib cho'l etaklariga ko'z tashlab uh tortadi. Oyoqlari ostida Namozboy o'tiribdi, sovg'aga olgan xanjari bilan ikki qarich chamasi yo'g'on tol tayoqchasini goh uchini kesib, tekislab, goh taniga har xil shakllar o'yib tubsiz xayollarga g'arq bo'lib o'tiribdi. Daryo tomondan ba'zan muzdek epkin esib, saraton issig'ida kuyib turgan tanlariga orom purkab o'tadi, uchlari bir xilda yiltirab turgan qamishlarning boshini tekis silab qochadi.

— Ey, xudoym-ey, — yer tepindi Nasiba.
— Betoqat bo'laverma, — deb qo'ydi Namozboy.
— «Betoqat bo'laverma» emish. Buncha toshbag'ir bo'lmasangiz. O'zim boray desam ko'nmadingiz, bu ayol kishining ishi emas emish, — kutish joniga tekkanidanmi, issiq yelkasini kuydirib behalovat bo'lganidanmi Nasiba to'satdan javrab ketdi. — Ayol kishi bo'lsam, nega meni cho'lma-cho'l sarson qilib yuribsiz?

— Meni yaxshi ko‘rganidan o‘zing ergashib yuribsan.

— Bilib qo‘ying, men sizni hech qachon sevgan emasman.

— Yig‘lama.

— Yig‘lama, yig‘lama emish. Toshbag‘irsiz. Singlimni o‘g‘irlab ketishdi, bu kishi bo‘lsalar sabr qilaylik, tagi ochilib qolar deydilar. Kasalmand dadamni qamab qo‘yishibdi, bu kishi bo‘lsalar Sho‘rtepada yalpayib o‘tirib eshakka xalacho‘p tayyorlayaptilar. Daf bo‘ling endi. Bitta dadam bo‘lsa o‘zim qutqarib olaman.

Nasiba miltig‘ini qo‘lga olib yugurib pastga tushdiyu otini egarlay boshladi. Yo‘q, hazil qilayotganga o‘xshamaydi. Hazil paytida bunaqangi dardli yig‘lamaydilar. Namoz to‘rt xatlab borib xotinining belidan mahkam quchib, sharros ter quyilib turgan yuzlaridan, bo‘ynilaridan qaynoq-qaynoq o‘pib yupata boshladi. «Daf bo‘ling» der edi Nasiba do‘mboq mushtlari bilan erining ko‘ksiga urib.

— Menga qara, mening ham yuragim tosh emas-ku axir, men ham odamman-ku, — cho‘lni boshiga ko‘tarib baqirib yubordi Namoz. Keyin oppoq yaktagini sharillatib yirtdi-yu ko‘ksiga mushtladi. — Bag‘rim ado bo‘ldi-ku axir.

Uch kun bo‘ldi er-xotin o‘rtasidagi dilsiyohlikning boshlanganiga. Namoz busiz ham dilgir edi o‘sha kuni. Bir tomoni Morozov bilan qilgan suhbatidan so‘ng ruhida boshlangan injiqlik, ikkilanish, demak, noto‘g‘ri yo‘ldan borayotgan ekanman, deya o‘ksinish, o‘zidan ko‘ra ham ko‘proq orqasidan ko‘r-ko‘rona ergashib kelayotgan-larning taqdiriga achinish hissi ezib turardi uni. Morozov bamisol qiziq bir narsani ko‘rsatib darrov qo‘ltig‘iga berkitib olgandek edi. Namoz o‘sha qiziq narsaning rangini, shaklini tasavvur qila olmayapti. Birlashish kerak emish, o‘nta otryadning boshini boshiga qo‘sib bo‘lmayapti-yu, butun boshliq xalqni

birlashtirish o'zi bo'larmikan? Birlashib olgunlaricha Susanin hammalarini qirib tashlaydi-ku? Partiya bilan bog'lanish kerak, deydi. Namoz bu partiya bilan bog'lansa: «O'zing-ku o'rislar bilan og'iz-burun o'pishib, chala musulmon bo'lib yuribsan, endi bizni ham kopir qilmoqchimisan», deb yigitlari undan yuz o'girib ketmaydimi... Namozning boshi g'ovlab turgan edi. Buning ustiga Gesket janoblari o'tkazgan kengash haqida ketma-ket vahimali xabarlar kela boshladı... To'plar, bombalar bilan qurollangan uchta jazo otryadi qishloqlar oralab o'ta boshlaydi, har joy, har joyga qurilgan dorlar fuqaro qalbiga dahshat solib turadi. Mingboshilar, bo'lis hokimlariga istaganicha navkar saqlash huquqi berilibdi. Endi yurtdan-yurtga o'tish ham oson bo'lmas. Ikki yuzga yaqin qurolli yigitni bor hozir. Bordi-yu hammasini bir joyga jamlab jazo otryadlariga qarshi jangga kirishsachi? Yo'q, yo'q. Birinchi to'qnashuvdayoq hammalar nobud bo'lib ketadi, tirik qolganlarining ruhi so'nadi. Qaytib qo'liga qurol ushlamay qo'yishlari mumkin. Hozircha panalab yurganlari ma'qul... Nahotki taqdir unga cho'lma-cho'l berkinib, ko'rshapalakdek faqat kechasi yurishni nasib qilgan bo'lsa. Yorug' kunlarni orzu qilgan bandasiga qorong'i tundan boshqasini buyurmasa. Qachongacha chidash mumkin, qachongacha? Nahotki, xudo bu dunyoni abadul-abad zulmatdan iborat qilib yaratgan bo'lsa... Bordi-yu o'nliklarni tarqatib yuborib, boshini olib tog'larga chiqib ketsa-chi? Yo'q, bu qo'rkoqlik bo'ladi-ku, unga umid ko'zini tikkan, undan, faqat undangina najot kutayotgan minglab kishilarga xiyonat qilgan bo'ladi-ku? O'z qasamini o'zi buzgan kishining yuzi u dunyo-yu bu dunyo qaro bo'ladi-ku...

Hammasidan ham qarindoshlarining garovga olinishi dard ustiga chiqqan chipqon bo'ldi. Buni eshitib oq Nasiba hiqillab yig'lay boshladı. «Singlimdan ayrildim, otamni qamadilar, kasalmand onam bu g'amni ko'tarolmaydi. Men ketdim, o'zim qutqaraman uni», deb,

sochlarini yulishga tushdi. Xo'sh, endi nima qilish kerak. Namoz nima qilsin endi? G'ovlagan kallasida yorqinroq bir fikr yo'q-ku?

— Otlan, ketdik bo'lmasa. — Namozning qarori shu bo'ldi o'sha kuni.

— Yo'q. — Chilmahram g'origa to'planib salqinlab yotgan yigirma chog'liq qasoskor yigitlar barobar o'rinalardan turishdi. Xudo ko'rsatmasin, boshliqlari qo'lga tushib qolsa nima bo'ladi. Hammalarini o'lim changalidan qutqarib chiqqan xaloskorni nahotki, o'limning ixtiyoriga berib tomoshabin bo'lib o'tirishsa. Bu nonko'rlik-ku. Yo'q, Namoz ham, hiqillab turgan Nasibabibi ham bu ishga aralashmasinlar. Yigitlar ham anoyi emas: Dahbed qamoqxonasi, bu ishga bosh-qosh bo'lgan Hamdamboy, Mirza Qobillarning uyi atrofiga kuchli qorovul qo'yilganini, kazak askarlar pistirmada turganini yaxshi bilishadi. Namozboy ham, Nasiba ham behuda qizishyapti. Hujum qilib bo'lmaydi, hujum naqdgina o'lim.

Sovuqni sovuq kesadi, issiqni issiq, deydilar. Quvlikka qarshi quvlik, shumlikka qarshi shumlik ishlatalish kerak. Hibsga olinganlarni qutqarishning bundan boshqa iloji yo'q.

O'sha kechasiyoq Dahbedga yaqinroq bo'lish niyatida panalab daryo bo'yidagi mana shu qamishzorlarga o'tib oldilar. O'sha zahotiyoy besh yigitga bosh bo'lib Sherniyoz jo'nab ketdi. Nima qilmoq-chi, garovdagilarni qanday qutqarmoqchi, yakka xudoga ma'lum. Ammo, kecha kunbo'yi undan darak bo'lmadi.

Kecha oqshom paytida Qobil yasama soqol qo'ygan chol-buvalarga bosh bo'lib, o'sha yoqqa jo'nab ketuvdi.

Nom-u nishon yo'q.

Bugun ertalab Nazarmatvey ham to'rt yigitning boshiga malla soch qo'ydirib, rus fuqarosi kiyimini kiydirib jo'nab ketgan.

Undan ham darak yo'q.

Ey, xudoyim, nahotki hammalari qo'lga tushib qolgan bo'lsa. Axir, shunday bo'lishi ham mumkin-ku. Tuzoq qo'yib, poylab o'tirganlar ham ammamning buzog'i emas, ularning ham yashirin xabarchilari, ding qulqoli poyloqchilari bor...

— Nega o'zingiz bormadingiz, nega? — erining yalang'och ko'ksiga ikki qo'llab yana ojiz-ojiz mushtlay boshladi Nasiba. — Axir siz ularga qaraganda tadbirkorroqsiz-ku?

— Yigitlarim ruxsat berishmasa nima qilay?

— Ruxsat berishmas emish. Topgan bahonalarini qarang. Birovlar yordam so'rab yolg'onidakam ko'z qissa, ot choptirib boradilar.

— Nasiba, kechgacha kutaylik.

— Daf bo'ling, endi, o'zim boraman. Muhlat uch kun edi, ertalab tugaydi. Voy sho'rim, ertaga qatl qiladi ularni, — Nasiba endi o'zining boshiga ikki qo'llab mushtlay boshladi.

— Kechqurun o'zim boraman, — og'ir, bosiq edi bu gal Namozning ovozi, — kechasi bilan ilojini qilolmasam, mayli ertalab taslim bo'laman. Bilib qo'y, menga tikilib kelgan o'limga birovni ro'para qilib, qutulib ketadigan pastlardan emasman.

— Yo'q, yo'q, — erining yo'g'on bo'yniga osildi Nasiba. — Jahldan aytdim bu gaplarni. Taslim bo'lmay siz.

— Yig'lama.

— Taslim bo'lmayman, deng.

— Nasibam.

Goh ikkovlari tengdan tutoqib, goh bir-birlarini silabi siypalab, yupatib, qaynoq ko'ksilariga bosh qo'yib, xo'rshishib kunni kech qildilar. Chang ichida qolgandek nursiz quyosh asta-sekin bota boshladi. Kunbo'yi ko'tarilgan bug' qamishzorlar ustida yengil tuman bo'lib osilib qoldi. Daryo tomondan esayotgan epkin ham tinib, tekis o'sgan qamishlar, nimadir, juda-juda ham muhim

bir voqea sodir bo'lishini kutayotgandek, qilt etmay qotib qolishdi.

— Namoz aka, — daryo bo'yidagi katta tol ustida poyloqda turgan Avazsherning quvnoq ovozi eshitildi, — otliq kelayapti.

Er-xotin shoshilib Sho'rtepaga chiqib, qo'llarini peshonalariga soyabon qilishdi. Ha, cho'l oralab kimdir kelayotgandek. Otliq suv ustida oqqan tarvuzdek goh ko'zga yaqqol tashlanib, goh yo'q bo'lib qolyapti. Kim bo'ldi ekan, qanaqa xabar keltiryapti? Tezroq yura qolsachi. To'xtashvoyga o'xshaydi. Ot choptirganda engashib, boshini yollar orasiga berkitib oladigan odati bor edi uning. O'sha, ha o'sha.

— Kelishyapti, — uzoqdan turib otining boshini torta boshladи To'xtashvoy.

— Kim kelyapti? — tepalikdan yugurgilab tushib bedovning tizginini ushladi Namozboy.

— To'xtang, avval tushib olay. Kelinlar kelyapti.

— Kelinlar?

— Nasiba opa, xayriyat shu yerda ekansiz. Darrov o'rtaga o't yoqing, childirmangiz bormi? Iye, yig'ladingizmi? Qovog'ingiz ari chaqqandek shishib ketibdi-ku?

— Qanaqa kelinlar deyapman?

— To'xtang deyapman-ku, — To'xtashvoy ko'ksini ochib yelpina boshladи, — suv bormi? Qorovulni biram ko'p qo'yibsiz-ki, qadamda to'xtatishadi-ya, uf, charchadim. Kelinlar kelyapti dedimmi, demak, kelinlar kelyapti. Hamdamboyning xotini begoyim, ikki kelini, Mirza Qobilning munchoqdekkina xotini bor ekan, hammalarini kelin tushdi qilib olib kelyapmiz. Bir arava bo'lib kelishyapti. Ikkita bolasi ham bor ekan, o'shalarni ham qo'shib olib kelyapmiz... Endi tushuntiribroq aytsam, gap bunday, Namoz aka. O'sha kechasiyoq Sherniyoz akam ishga kirishdilar. Uyoqni surishtirdilar, buyoqni surishtirdilar. Ulug'oy opamlarni ozod

qilishning hech iloji yo'q. Navkar deganni to'kib tashlashibdi. Shunda Sherniyoz akamning qulog'iqa Boybuvaning xotini bilan kelinlari har payshanba kuni Samarqanddag'i «Eshon oyim» hammomiga borib cho'milib kelishadi, degan gap chalinib qolsa bo'ladimi. Biz ham ularni garovga olishga qaror qildig-u, ertalab ustiga baxmal yopilgan soyabon aravaning orqasidan yo'lga tushdik. Samarqandga yetguncha hech iloji bo'lmasdi, yo'l to'la odam. Bu xonimoyimlar bo'lsa, hammomga tushish o'rniha juhud boyning do'koniga borib, chimmatarini boshlariga mana bunday qilib tashlab olib, «boldog'ing chan pul?», «uzuging chan pul?» deb savdolashib o'tirishibdi. Uh tortaverib ko'ksilarimiz yirtilib ketayozdi. Xayriyat, hammomda uzoq o'tirishmadi. Kun issiqlik qildimi yoki begoyimning yelkalarini uqalab qo'yadigan kampir xola kelmabdimi, har qalay yuzlari tuki artilgan shaftolidek qip-qizarib tezgina chiqib kelishdi...

Daryodan o'tgach, orqa-o'ngimizga bunday qarasak, hech zog' uchmaydi. Sherniyoz akam ikkovimiz otlarni jadal haydab, aravakashning ikki biqinidan siqib bordikda: «Qasoskor Namoz nomidan buyuramiz, otdan tush» dedik. Aravakash qo'rqiб dodlamoqchi bo'luvdi, to'pponcha o'qtalib turganimizni ko'rib, «hech bo'lmasa qo'l-oyog'imni bog'lab ketinglar», deb shivirladi. Men otimni Sherniyoz akamga berib aravaga o'tib oldim. Qurbonboy akam aravakashni ariq ichiga sudrab tushib ketdi. Bir mahal popukli soyabonning ichidan: «Hey, Berdiqul, aravang yo'ldan chiqib ketdimi?» degan ovoz eshitilib qolsa bo'ladimi? «Yo'q, xolajon, bemalol yonboshlab ketavering» desam: «Voy o'lmasam, ovozing ham boshqacharoq, sen kimsan o'zi?» deb so'raydi yana. «O'g'lingiz To'xtashvoymen, xudo xohlasa sizlarni o'ynatgani olib ketyapman» deyishimni bilaman, yo navzamibillo, popukli soyabon ostidan shunaqangi bir qichqiriqlar eshitildiki, naq bo'lmasa yuraklarim taka-

puka bo'lib ketayozdi... Xullas, Namoz aka, mana shunaqa gaplar. Nasiba opa, childirmangizni qizdirib turing, o'zim yor-yor aytib beraman. Xo'p endi, men bir suv ichib olay. O'lay agar, ichim yonib qulog'imdan tutun chiqib ketyapti.

To'xtashvoy daryo bo'yiga qarab keta boshladi. Xiyol o'tmay, o'zi ko'rinxay qoldi-yu, baland o'sgan o't-o'lanylар orasidan chapak aralash quvnoq ovozi eshitila boshladi:

*Yig'lama qiz, yig'lama-ye,
Yor-yor, yig'lama-ye.
Sho'rtepada to'ying bo'lur,
Qamish kapa uying bo'lur.*

Qosh qoraya boshlaganda qamishzorlar orasidan to'da-to'da suvoriylar chiqib kela boshlashdi. Oldin Qobilning sersoqol chollari, ketidan Nazarmatveyning o'ris yigitlari otdan tushishdi. Daryo yoqalab kelayotgan soyabonli aravaning g'ildiraklari goh qumga, goh loyga botib, yo'li ko'paymay orqada qolib ketgan ekan, ikki xufton mahalida arang yetib keldi. Sherniyoz aravakashlik qilib kelayotgan ekan, otdan sakrab tushib, Namozboyning qarshisida qo'l qovushtirdi.

— Barakalla, Sher ukam, boplabsan, — deb qo'ydi Namozboy. So'ng negadir aravani aylanib o'tib, tomosha qila boshladi. Aftidan uni aravaning ustidagi bandilardan ko'ra ham ko'proq soyabonning baxmal pardalari, shohi shokildalari qiziqtirayotgandek edi. Nihoyat, shotining orqasiga o'tib, pardani xiyol ko'tardi:

— Xush ko'rdik, begoyimlar.

Ayollar bir-birining pinjiga kirib, shiraga qo'ngan pashshadek g'uj bo'lib o'tirishardi. Hech biridan sado chiqmadi.

— Necha kishisizlar?

Yo'q, yana javob qaytmadi, indamasang undan nari. Namoz aravaning gupchagiga kelishtirib bir tepdi-yu,

dag‘-dag‘ qaltirab turgan Nasibaning qo‘lidan olib nari ketdi:

— Abduqodirxo‘ja amaki, qog‘oz bilan qalam oling.

Oy yorug‘ida xat yozishning hech iloji bo‘lmadi. Pastlikka tushib o‘t yoqishdi. Xat tayyor bo‘lgach, Namozboy uni yana bir o‘qib chiqdi.

«Imonsiz Hamdamboy!

Qabihlikni birovlar qo‘li bilan bajarishga o‘rganib qolgan qari tulki, bilib qo‘y; garchi mening qarindoshlarimni bo‘lis navkarlari hibsga olgan bo‘lsalar-da, bu sening kirdikoring ekanligi barchaga ayon. Xotining, ikki kelining va ikki guldek nabirang va bo‘lis ko‘ppagi Mirza Qobilning xotini qo‘limda garovda turibdi. Ertalabgacha mening qarindoshlarimni o‘z uylariga hurmat-u e’zoz bilan eltid qo‘y va bunday noma‘qulchilikni minba‘d qilmaslikka so‘z ber. Bo‘lmasa, kelinlarin ni yigitlarimga nikohlab beraman. Ikki nabirangni oyog‘idan tolga osaman, xotiningni o‘zimga cho‘ri qilib paytavamni yuvdiraman. So‘zim so‘z.

Qasoskor Namoz».

Nomani Dahbedga Qobil olib boradigan bo‘ldi. Bunday qaltis ishni birovga ishonib bo‘lmaydi deb, borishga o‘zi istak bildirdi. Xuddi kechagidek «cholbuva»ga o‘xshab kiyinib oldi-yu, yakka o‘zi daryo yoqalab ot qo‘yib ketdi. Tuni bilan hech kim uxmlamadi bu yerda. Hali o‘zlarini sipo qilib ko‘rsatgan begoyimlar, yuraklarida tug‘ilgan vahima avj olib ketdi shekilli, javrab, shovqin solib yig‘lashga tushdilar. Begoyim pichirlab duo o‘qib qasoskor yigitlarga xudodan o‘lim so‘ray boshladи.

Bu kecha har narsa bo‘lishi mumkin edi. Daryo yoqalab bostirib kelib qolishlari ham hech gap emas. Namozboy har ehtimolga qarshi, yigitlaridan uch nafarini o‘zi bilan olib qolib qolganlariga daryoning narigi yuziga o‘tishga buyruq berdi. «Bostirib kelishsa, arava-paravasi bilan daryoga ag‘darib ketaman», deya ko‘ngidan o‘tkazib qo‘ydi.

Qobil ertasiga choshgoh mahalida qaytdi. Uzoqdan o‘z qo‘lini o‘zi siqib «hammasi joyida» degandek ishora qila boshladi. Ot ustida turgancha Namozga xatni tutqazdi.

«Namozboy!»

Boy janoblari arz qilib aytdilarkim, yuz bergen anglashilmouchilik Gesket janoblarining topshirig‘i va yurt hokimi Mirza Qobil janoblarining azmi-qarori bilan sodir bo‘lmishdir. Xeshlaringizni hibsga olinishlariga bul valine’matning ishtirokleri yo‘qligiga yaratganning o‘zi shohiddir. Bil’aks, boy janoblari siz birlan yarashmoq va inoq bo‘lmoqni ixtiyor qilib yurmish erkanlar. Shul bois xeshlaringizni eson-omon uylariga jo‘natmoqni zimmalariga oldilar. Va yana arz qilib aytdilarkim, alarning bundan so‘ng bexavotir yashamoqlariga kafil bo‘lg‘aylar. Iltimos shulkim, begoyimlarni yurtga ovoza bo‘lmasdan burun beshikast qaytarsangiz va yana ul xonimlarning sizning qarorgohingizda tunaganlarini g‘oyat maxfiy saqlasangiz.

Kamoli ehtirom ila kamina Olim Mirzodurmen».

— O‘g‘li hibsga olar emish-u, otasi bilmas emish, — g‘ijinib qo‘lidagi qog‘ozni g‘ijimlay boshladi Namoz, — nega kechga qoldingiz?

— Qarindoshlaringizni uy-uylariga qo‘yib kelyapman, Namozboy.

— Xayriyat, — entikib, ko‘zлari javdirab daryoning narigi yuzidagi Nasibani axtara boshladi Namoz. — Qurbonboy, aravani qo‘sh, mana bu yig‘loqi xonimlarni katta yo‘lga chiqarib qo‘y. Tez bo‘l. Safarga otlanamiz. Qilichlarni qinidan sug‘urib yana javlon uramiz, jo‘ralarim. Xudo bizga yor, avliyolar madadkor. Mazlumlar jarohatiga malham qo‘yish uchun eldan-elga ot suraveramiz.

IV bob

Qiz o'g'risi qochib qutulmoqchi

- Bilib qo'y, Namoz, kuning bitgan seni.
- Yo'q, — bosh chayqadi Namoz, — sening ta'ziringni bermasdan turib bu dunyodan ketish yo'q.
- O'g'ri, qaroqchi.
- Tilingni tiy.
- Bosqinchi.
- Qo'lini yechib qo'yinglar, — buyurdi Namoz. Sherniyoz bilan Nazarmatvey shoshilib Zamonbekning orqasiga chambarak qilib bog'langan qo'lini yecha boshlashdi... Otasiga o'xshab ketadi u. Ha, ha, xuddi Hamdamboyning o'zi. Novchaligi-yu qotmaligi, boshining cho'ziqligi-yu burnining kattaligi, uzun bo'ynidagi yo'g'on tomirlarning xunuk bo'rtib turishi-yu chaqchayib boqishlari — Namozning qarshisida baayni Hamdamboyning o'zi o'tirgandek.

Zamonbekni bu yerga hozirgina keltirishdi. Nazarmatvey tutib keldi uni...

Kecha oqshom qasoskor yigitlar bu yerga kengash o'tkazish uchun to'plangan edilar. Namozboy Morozov domladan eshitganlarini esida qolganicha so'zlab berdi. Zulm va haqsizlikning tuxumini tug'ayotgan katta tovuqni o'ldirish kerak, zulm va haqsizlik daraxtining shoxchalarini sindirib yurgan ekanmiz, aksincha, bu daraxtni tomiri bilan qo'porishimiz darkor ekan. Biz jilg'amiz, minglab jilg'alar birlashib qudratli daryo hosil qilgandagina bu zulm daraxtini qo'porib tashlash mumkin ekan. Jilg'alarni birlashtirish uchun yeng shimargan miroblar bor ekan, ularni sotsial-demokratlar deb atashadi. Qasoskor yigitlar ana shu partiya bilan bog'lanib olmoqliklari darkor...

Halidan buyon mudragandek o'y surib o'tirgan Arslonqul ikki mushtini tizzasiga tirab boshini baland ko'tardi:

— E, qo'ysangiz-chi, Namozboy. Men ularni yaxshi bilaman, o'lardek yuraksiz odamlar. O'zлari jangga kirgani qo'rqib bizni gijgijlashmoqchi. Qani aytинг-chi, ularning qaysi birida quroл bor? Quruq gap bilan zo'ravonni yo'qotib bo'larmikan, qo'ying bu gaplaringizni.

— Ularning quroli, fahmimcha, sal boshqacharoq, — tushuntirmoqchi bo'ldi Namozboy.

— Qanaqa quroл ekan? — jo'ralarim ham eshitsin degandek ataylab baland ovoz bilan so'radi Arslonqul.

— Inqilobiy g'oya, ularning quroli shunga o'xshash.

— Tushuntiribroq aytsangiz-chi, zambarakmi, bombami, nima o'zi u?

— Arslonqul og'a, ochig'ini aytsam bu qurollarga o'zim ham yaxshi tushunmayman, — iqror bo'lib dedi Namozboy.

Eshik yonida cho'kka tushib o'tirgan yigitcha o'zicha bir kulib oldi:

— Namoz aka, so'rasam maylimi? Haqsizlik tuxumini tug'uvchi katta tovuq bu Oq poshshomi?

— Ha, o'sha.

— Unda xo'rozi kim bo'ldi ekan?

Yigitlar o'rtasida yengil kulgi ko'tarildi. Kulgi g'ovurga ulandi. Namozboy aytayotgan gaplar xususida yigirma yigitda yigirma xil fikr, mulohaza bor ekan. Xulosa shu bo'ldiki, bu taklifni bayon qilgan Morozov domlaning huzuriga xabarchi yuboradigan bo'ldilar. Qasoskor yigitlar ular bilan ittifoq tuzishga rozi. Agar oralarida musulmon yigitlaridan bo'lsa, birini buyoqqa jo'natishsin. Do'ppini yerga olib qo'yib bir gaplashib olishadi. Ehtimol, quroldan yordamlari tegib qolar.

Yigitlar o'rtasida yana g'ovur boshlandi:

— Bordi-yu, keladigan vakil Oq poshshoning agenti bo'lib chiqsa-chi?

— Qo'ysang-chi, o'rislar o'rtasida ham hozir qasoskorlar ko'payib qolgan.

— Qasoskorman, deb chiqayotganlarning ko‘pi sotqin.

Choyxonaning eshigi sharaqlab ochilib, ostonada kiyim-boshlari yomg‘irda shalabbo bo‘lib ketgan To‘xtashvoy ko‘rindi. Aftidan, qorovulda turgan yigit uni ichkari kiritmayman deb xarxasha qilganga o‘xshaydi, ikkovlari bir-birlarining etaklaridan mahkam ushlab turishibdi.

— Nima gap? — shoshilib so‘radi Namozboy.

— Mana bu shalpangqulojni qarang, — sovqotib ham qolganga o‘xshaydi, tishlari taraklab dedi To‘xtashvoy, — qo‘ymayman emish. Undan ko‘ra soqolingni oldirib olsang bo‘lmaydimi, alvastining buvisiga o‘xshab ketibsan. Namoz aka, sizga xat bor, mana bu tuguncha ham sizga.

«Namozboy!

Ollo taolonning marhamati va qolaversa sodiq do‘srlarimning ko‘magi bilan, shukurlar bo‘lsinkim, Sizning oldingizda yuzim yorug‘ bo‘ladigan bo‘ldi. Javlonqul amakining qizi Odinabibini o‘g‘irlagan zotni aniqlamoqni xudoysi taolo menga nasib etdi. Bokira qizni sizning va mening ham raqibim bo‘lmish Zamonbek Hamdamboy o‘g‘li o‘g‘irlamishdir. Va o‘shal bosqinda Lutfullo hokimning to‘rt navkari ham ishtirok etmishlar. Navkarlardan biri kaminaga guvohlik berib arz qildikim, Zamonbek ko‘chalardan o‘tib bora turib: «Po‘sht, Mirza Hamid hokim kelyapti, po‘sht, hokimning navkarlariga yo‘l ber», deb ovoza qilib bormishdir. Cho‘l o‘rtasiga yetgach, Zamonbek qizni zo‘rlamoqni ixtiyor qilgan. Qiz behad qarshilik qilib qattiq olishgan va Cho‘michli qishlog‘i tarafga qarab qocha boshlagan. Yana bir olishuvda Zamonbek Odinabibini bexosdan bo‘g‘ib o‘ldirib qo‘ygan. O‘rnidan turib «chakki bo‘ldi, chakki ish bo‘ldi» deya nadomat birla oh chekkan. Navkarlarga qizni shu yerga ko‘mish haqida farmon berib, har biriga bir hamyondan tanga hadya qilgan.

Do'sti sodiq navkarning ko'magida kechalab borib murda dafn etilgan joyni axtarib topmoqni xudoyi taolo menga nasib etdi. E, parvardigor, guldek tana chirib bitibdi. Egnidagi chit ko'ylakning omon qolgan parchalarini Sizga jo'natmoqqa jazm qildim. Va yana navkar do'stimiz xarjlashdan orlanib yurgan tillo tangalarni ham shu tugunchaga tugib qo'ydim, toki isboti guvoh bo'lgay.

Namozboy! Ushbu badkirdorlik ne vajdan qilinganligiga aqli ojizim yetmay turibdur. Ehtimolkim, kaminani el o'rtasida. badnom qilib hokimlikdan tushirmoqni maslahat qilgandurlar.

Sizni xudoning panohiga topshirdim, ollohu akbar.

Kamina Mirza Hamiddurmen».

Namoz xatni bir o'qidi, ikki o'qidi, o'qigan sari boshi egilib boraverdi. Yigitlar hoynahoy xunuk bir xabar keldi-ku, deyishib, so'zlashga botinolmay jim qolishdi. Nihoyat, Namozboy hayajonini ichiga yutganidan yuzlari bo'rqsib, qontalash ko'zлari xiyol qisilib o'rnidan turdiyu, Nazarmatveyni yigitlar davrasidan ajratib choyxonaning torgina dahliziga yetakladi.

Xatni o'qib berdi.

Nazarmatvey kerak bo'lganda o'zini Namozchilik bosa olmas, pov etib yonib ketar edi. Odinabibiga chinakam ko'ngil qo'ygan edi u. «Shu bahona bo'lib o'zbekka el, Namozboyga qarindosh bo'laman», deb totli orzular nash'asidan mast bo'lib yurgandi. «Odinabibi tirik, uni qayergadir berkitib qo'yishgan, qochdi-quvdilar sal pasayishi bilan albatta axtarib topaman», deb ko'ngliga tugib yurgandi. O'zbekcha to'y qilib, o'zbek yigitlaridek yasanib, chimildiqla kirishni ko'z oldiga keltirib, goho pinhona shirin-shirin entikib olar edi... Battol Zamonbek uni bo'g'ibdi. Himoyasiz, ojiz qiz qanday tipirchilagan ekan, dodlab, kimnidir yordamga ham chaqirgandir...

Nazarmatvey sakrab o'rnidan turib ketdi.

- Hoziroq jo'nayman.
- Qayoqqa? — hamon boshi egik edi Namozboyning.
- Dahbedga, otib tashlayman uni.
- Tirik keltir, o'zim sud qilaman uni, keyin otasan.

Sharros yomg'ir quyib turgan qorong'i kechada to'rt yigit bilan Dahbedga ot qo'yib ketgan alamzada yigit nonushta paytida Zamonbekni bedovga yoppa qilib qaytdi. Hojatxonaga yozilgani chiqqanda bo'g'ib chakmonga o'rashdi uni, Odinabibini chakmonga o'rab olib qochgan edi, o'zini ham chakmonga o'rab keltirishdi. Mana u Namozning qarshisida cho'kka tushib g'azab ham qo'rquvdan vujudi shamolda qolgan baqaterak yaprog'idek qaltirab turibdi. Ammo, sir boy bergisi yo'q, xudo xohlasa bermaydi ham. Butun borlig'i bilan Namozni ayblab, qoralab turibdi. Go'yo yakka o'zi haq-u butun olam nohaqdek.

- Odinabibini sen olib qochganmiding? — savolini yana takrorladi Namozboy.

Zamonbek bir qalqib ketgandek sezdi o'zini. Nazarida, nimadir ichida uzildi, nimadir yondi. Ko'zida o't chaqnadi:

- Hech kimni olib qochganim yo'q.
- Tonmoqchimisan? — Namozboy kecha oqshom To'xtash keltirgan tugunchani yechib, uning oldiga tashladi, — bu ko'yak parchasi kimning egnida ekanligi yodingda qolgandur? Mana bu hamyonni kimga hadya qilgan eding?

Tamom, sir oshkor bo'libdi. Navkarlardan biri sotilibdi. Lekin tan olmasligi kerak. Tan olish — o'lim. O'limni istamaydi u.

- Tuhmat bu! — yerni qattiq mushtladi Zamonbek.
- Poyloqchi yigit hovliqib kirdi:
- Otliqlar kelishayotganga o'xshaydi.
- Otliqlar? — Namozboy sakrab turib tashqariga yugurdi. Xuddi shuni kutib turgandek Zamonbek lip etib o'rnidan turdi-da, Namoz chiqqan eshikdan tashqariga

ko‘z tashlab olmoq uchun yarim burilgan Nazarmatveyning ustiga tashlandi. Bir qo‘li og‘zida, boshqasi bilan mahkam bo‘g‘gancha kuch bilan yerga bosa boshladи. Tong pallasida yozilgani chiqqan Zamonbek qanday g‘aflatda qolgan bo‘lsa, Nazarmatvey ham shu paytda ana shunday bir ehtiyyotsizlikning qurboni bo‘lmoqda edi. Butun vujudi nuqlu pay-u mushakdan iborat bo‘lgan Zamonbek xirsdek kuchli ekan, Nazarmatvey o‘rnidan turishga, hech bo‘lmasa dodlab yordam so‘rashga harchand urinmasin na ovozi chiqdiyu, na o‘zini o‘nglay oldi. Xirillab, nafasi qisilib kela boshladи, xiyol o‘tmay kallasi bir tomonga og‘ib tushdi... Uni o‘ldi deb gumon qilgan Zamonbek fursatni qo‘ldan boy bermaslik uchun shoshilib o‘zini ochiq darichadan tashqariga otdi... Nazarmatvey hushidan ketmagan, balki o‘zimni shunday qilib ko‘rsatsam raqib tomog‘imdan qo‘lini olarmikan deb umid qilgandi. Shoshilib u ham o‘rnidan turib darichaga yaqinlashdi:

— Ha, ha, qochib qutulmoqchi bo‘ldingmi?

Zamonbek ovoz qayerdan chiqdi ekan deb orqasiga o‘grilmoqchi bo‘lgan edi, to‘pponchadan uzilgan o‘q ikki qoshining o‘rtasiga kelib tegdi.

— Mana endi, qiz o‘g‘risi, xohlagan joyingga ketaver.

— shunday deb Nazarmatvey yugurib tashqariga chiqib ketdi.

V **bob**

Qasoskorlar qurshovda

Namozboy atrofga nazar tashlab olmoq uchun choyxonaning tomiga chiqdi-yu, yomg‘ir aralash yengil tuman borligidan ko‘pam uzoqni ko‘rolmadi, «otlaninglar» deb qichqirdi orqasiga qaytib tushayotib. Yo‘q, otlanishholmadi. Bedovlarni tashqariga olib chiqishga ham ulgura olmadilar. Og‘ilxonaning pastak

eshigini bir yo'la o'n besh-yigirma miltiqdan o'qqa tutib qolishdi. Hayitboy yetaklab chiqayotgan targ'il toy ikki oyog'ini osmonga ko'tarib bir kishnadi-yu gupillab yerga yiqildi. «O'q tegdi» etlari uvishib o'yladi yigitcha.

— Otlarni qaytaringlar, — yana buyurdi Namozboy. So'ng tatalanib tom boshiga qaytadan chiqa boshladi. «Tunash uchun tanlagan joylarini qarang», alamli o'ylar charx ura boshladi boshida, choyxona, ikki tegirmon-u objuvoz. Bor-yo'g'i shu. Qolgani taqir dasht, buning ustiga choyxona ham hayqirib oqayotgan soyning ustiga osma ko'prikdek baland qurilgan ekan... bu behisob navkarlar kimni bo'lди ekan? Oralarida qizil shapkalilar borga o'xshaydi. Demak, mirshablar ham kelibdi. Nega ko'cha tarafdan emas, dashtdan siqib kelihyapti? Demak, ko'chaning qayeridadir pistirma bor. Namozni yigitlari bilan o'sha yoqqa haydashmoqchi...

— Nazarmat, besh yigitni olib pastki tegirmonning tomiga chiq. Arslonqul og'a, siz ham besh yigit bilan objuvozxonaga o'ting. O'q otmay turinglar, yaqin keltirib uramiz. Sherniyoz, Qurbonboy bilan emaklab nariroqqa bor, qizil shapkalilar kazak askarmi, mirshabmi bilib qaytinglar. Qolganlar mening yonimga, tezroq.

To'satdan gumbirlab zambarak otildi-yu, chap tomondagи navkarlar to'dasi aralash-quralash bo'lib ketdi. Kimdir otdan qulab tushdi, kimningdir oti olib qochdi. Zambarak yana gumburladi. O'ng tarafagi qizil shapkalarning safi buzilib ketdi. E tavba, e tavba, nima bo'lyapti o'zi? Nahotki, Namozboyga g'oyibdan yordam kelgan bo'lsa. Namoz o'rnidan turib yana otlanishga buyruq berdi. Ammo, otxonaning eshigiga yetib ulgurmaslaridan bu yerni ham zambarakdan o'qqa tuta boshladilar.

— Qayt orqangga, hammang yana tomga chiq, — baqirib yubordi Namoz.

Bir kechada shunchalik alg'ov-dalg'ovli daqiqalarini boshidan kechirgan yigit ketma-ket xatolarga yo'l qo'yayotganidan xabarsiz edi.

Zamonbekni tergashga berilib ketib vaqt ni qo'ldan boy berib qo'ydi. Dahbed tarafdan izma-iz ot qo'yib kelayotgan navkar-u mirshablarni atrofda quyuq tuman bo'lgani uchun Nazarmatvey ham, yigitlari ham payqashmagandi. «Zamonbekni chorbog' tarafdan olib chiqdik, hech kim sezgani yo'q», deya o'zlaricha mag'rurlanib kelishayotgandi. Namozning yana bir xatosi shu bo'ldiki, dashtning ikki tomonida askar ko'rib, ko'chada pistirma bo'lsa kerak, deb o'ylab, manzilgohni tark etib o'qdek otilib chiqib ketish o'rniga tom ustiga chiqib himoyaga o'tib oldi. Vaholanki, otxona eshigi o'qqa tutilgan pallada har ikki ko'cha ham bo'sh edi. Bu imkoniyatni ham u qo'ldan boy berib qo'ydi.

Kapitan Pyotr Shirokovning zambarak bilan qurollangan jazo otryadi Jumabozordan yo'lga chiqib Yangiqo'rg'on bo'lisi tarafga shitob bilan tushib kelayotgandi. Tegirmon boshi atrofidagi otliqlarni siyrak tuman ortidan yaxshi ajratolmay hoynahoy Namozning yigitlari bo'lsa kerak deb o'ylab zambarakdan ikki bora o'qqa tutdi. Dahbed bo'lisingin hokimi Mirza Qobilning yigitlaridan beshtasi o'lib, hokimning o'zi ot ustidan uchib ketdi. Ammo, anglashilmovchilik ko'p ham uzoqqa cho'zilmadi. Tomonlar bir-birlarini tanib, ko'z yumib ochguncha birlashib qaytadan saflana boshladilar. Saflana boshlagan paytlarida ham hali Yangiqo'rg'on tomonga ketadigan ko'cha bo'sh edi, ulgurib chiqib ketmoqlari uchun vaqt ham yetarli edi.

Chinakam qurshov boshlandi. Tom ustida yotgan yigitlarning ko'pchiligi vahimaga berila boshlashdi. «Maqtanchoq bo'lmay ket, — deya qahr bilan o'ylardi Arslonqul, — qayoqdagi o'risning gapini bizga ma'qullayman, deb qo'l-oyog'imizni tushovlab berding. Sen maqtanchoqning boshingni kesmasam ikki qo'lim tepamda ketadi...» «Kim biladi, kechadan buyon sharros yomg'ir quymagan-da, pana joy axtarib bu yerga kelmay,

kengashni to'qayzorlarda o'tkazib qo'ya qolgan bo'larmidik, — o'zicha o'y suradi Abduqodirxo'ja, — yo'q, hammasi taqdiri azaldan. Peshonaga bitgani shu bo'lsa, nachora!» «Menimcha, hujumni biz qilishimiz kerak edi, — o'zicha o'y suryapti Sherniyoz ham, — kutishni hech yoqtirmayman... Anorgulim, ishqilib seni sotib qo'yishmasin-da. Xudo xohlasa, shu qurshovdan esonomon chiqib olsak, seni o'zim bilan birga olib yurganim bo'lsin. Nasiba opang bilan yonma-yon ot chopa berasan. Ne uchun dunyoga keldim, sen bilan ko'rishmasam, ne uchun dunyoga keldim yov bilan so'g'ishmasam... »

- Shohamin og'a.
- Nima deysan, Sher yigit?
- Hujumga o'tsak bo'lardi.
- Namozboy ham bir narsani o'layotgandir, sabr qil, Sher.

«Hamma ayb mendan o'tdi, — o'zini o'zi koyiyapti Avazsher, — daraxt ustida turganimda yo'llarni sinchiklab kuzatibman-u, dasht tomonlarni unutibman. Tuman ortidan yaqinlashib qolganlarini payqamabman. E xudo, endi nima qildim, bular nobud bo'lsa narigi dunyoda mendan jon da'vo qilishadi-ku...»

Hayitboy miltig'ining qo'ndog'ini ko'ksiga mahkam tirab jim yotibdi, pishillab nafas olayotgani shundoqqina eshitilib turibdi.

To'xtashvoy jo'rasini sekin turtdi:

- Hayit.
- Gapiraver.
- Sen mo'ljalga olganingda qornini poylaysanmi yo peshonasinimi?
- Jim bo'l.
- Zerikib ketayapman. Menga qara, mabodo men o'lsam miltig'im bilan ko'minglar, xo'pmi?
- Ahmoq.
- Munkarnakir bobomni bir qo'rqiymoqchiman.
- Jim bo'l, deyapman.

— Shahid bo'lganlarning joni to'ppa-to'g'ri jannatga tusharmish, shu rostmi? Menga qara, jannatda ham ot bo'larmikin?..

Zambarakdan ketma-ket otilgan o'qlar tegirmon-u objuvoz atroflariga tushib portlay boshladи. Limmo-lim oqayotgan anhorning suvlari loylanib ketdi. Sherniyoz yotgan tomning yog'ochlarini, vassa-yu bo'yralarini titkilab osmonga irg'itdi, qamishlar lovillab yonib ketdi. «O'ldi, hammasi o'ldi». Namoz sakrab o'rnidan turib ketdi-yu, chap tomondan qiyqirishib kelayotgan otliqlarga ko'zi tushib shu zahotiyoy qana yotib oldi. Otliqlar yoyilib kelishyapti. Otsa bo'ladi, yo'q, yaqinroq kelishsin. Yana bir oz, ha-ha, ana shunday.

— Otinglar! — buyruq berdi Namoz. Uch-to'rt suvoriy ot ustidan uchib ketdi. Qolganlari orqaga qaytib, huv naridan anhor yoyilib oqayotgan joy dan kechib, o'ng tomondan tegirmon boshini yoydek o'rab kela boshlashdi.

— Otinglar...

Bir choy damlam fursat ichida uch durkun hujum bo'ldi, uch bora orqaga chekindilar. Lekin, to'satdan hujum to'xtab qoldi. O'qi tugab qoldi shekilli, zambarak ham jim bo'ldi. Tuman quyuqlashib kelyapti. Yaqinroqqa kelib, to'satdan tashlanib qolishlari ham mumkin... o'lganlarni, yaradorlarni choyxonaga olib o'tishdi. Sherniyoz, Shohamin og'a, Esergeplar allaqachon omonatini topshirib bo'lishibdi. Shodikarim degan yigitning oyog'ini o'q cho'rt uzib ketibdi. Behush yotibdi. Eshbo'ri yelkasidan yaralanibdi. Oyoqda arang turibdi, Esergepning boshiga engashib ho'ngrab yubordi...

— Olovlardada yonib ketding qozog'im, olov eding, yonib o'tding qozog'im...

Tuman ortidagi jimlikda bir gap bor, nimadir bo'lyapti. Yo qo'shimcha kuch kutishyapti, yo zambarakka o'q keltirish uchun chopar yuborishgan... Namoz tirik qolgan yigitlarining hammasini jamlab,

choyxonaga to'plab oldi, tom ostidagi quruq qamishdan naycha yasata boshladi. Ko'z yumib ochguncha o'tirgan joylarining taxtasini kesib, hayqirib oqayotgan anhorga tushadigan darcha ochishdi.

— Naychadan nafas olib, suv ostidan oqib ketamiz. Eshbo'ri og'a, siz boshlang.

— Ukaginamning o'ligini tashlab-a?

— Boshlang deyapman, — yer tepinib buyurdi Namoz.

Yarim soatlardan so'ng burningga chertib ketsa ham ko'rinxmaydigan qalin tumanlik ortidan pusib kelgan navkarlar choyxonaga hech qanday qarshiliksiz bostirib kirib hang-u mang bo'lib qoldilar. Bir chekkada cho'zilib yotgan to'rt murdadan boshqa hech kim yo'q edi. O'rtadan ochilgan katta tuynukchadan to'lqin urib, shaloplاب oqayotgan suvning shovqini eshitilib turardi. Kapitan Pyotr Shirokov tuynukchaga uzoq tikildi. Nihoyat, boshini ko'tarib xunuk bir jilmayib qo'ydi:

— Ha, Namoz deganlaricha bor ekan bu battol.

VI *bob*

Dahbed motam ichida

Bog' tomonga yozilgani o'tgan Zamonbekni otga o'ngarib ketishayotgani o'sha zahotiyoy ovoza bo'lib, bo'lis hokimi Mirza Qobil qo'liga qurol olishi mumkin bo'lgan alamzadalarni oyoqqa turg'izib, ketlaridan ot qo'ydi. Jo'yidevonada bo'lgan chalama-chatti otishmada bulardan sakkiz nafari huda-behuda nobud bo'lib ketdi.

Zamonbekning murdasini aravaga yuklab qaytishdi.

Mirza Qobil ortidan qilich yalang'ochlab, mabodo, Namoz qo'lga tushib qolsa beriladigan mukofotning kattarog'ini o'zim olaman, deb kim o'zarga ot qo'yib borgan yigitlarning ko'pchiligi boy-u badavlatlarning, katta-kichik amaldorlarning farzandlari edi.

Boy-u badavlatlar xonadonida uch kundan buyon yig'i ovozi tingani yo'q.

Dahbed motam ichida to'lg'anmoqda edi.

Hamdamboy suyukli o'g'li Zamonbekni oxirgi yo'nga Marg'ilontepadagi katta qo'rg'onidan uzatdi. Ehe, janozaga kimlar kelmadi deysiz. Bir hovuch fotiha o'qib, ko'ngil so'rab ketishga ne-ne mo'tabar zotlar qadam ranjida qilishmadi. Gesket janoblari ham yelkasidagi pogonlari yal-yal yonib turgan to'rt polkovnikning qurshovida kelib, hamdardlik bildirib ketdi. Buyog'i Baxmal, Nurota, buyog'i Jom-u Jumabozor, Kattaqo'rg'on-u Xatirchidan otda, aravada, tuyalarda fotihachilar kelib, «shahid bo'lgan» Zamonbekning arvohini xushnud etib, Boybuvaning cho'kkani ko'nglini ko'tarishga harakat qilishdi.

Kattaqo'rg'onda bugun, nihoyat «kir chaydi» marosimi bo'lib o'tdi. Yig'i-sig'i taqqa to'xtadi. Boybuva o'ktonlik Usta Kamol naqsh bergen o'n bir yog'ochlik guldor uyda tanchaga ko'ksini berib mudrab yotibdi. Judolik dardidan yurak-bag'ri kabob bo'lgan boy janoblarining oromini buzmaslik uchun hovlidagilar oyoq uchida sharpasiz yurisha-di, pichirlab gaplashadilar, tiq etgan ovoz yo'q. Katta hovlida bamisol hayot to'xtab qolgandek.

Hamdamboy xayollarini to'xtata olmaydi. Miyasida har xil fikrlar charx uradi. «E, parvardigori olam, senga nima qilmishim yoqmadiki, mening boshimga bunchalik qaro kunlarni solasan. Suyukli farzandimdan ham judo qilding, — g'ijinib o'ylashda davom etardi Boybuva. — Meni baxti qaro qilib qo'yding. Axir, o'zing bu osiy bandalariningi birini boy, g'ani, birini kambag'al-u yo'qsil qilib yaratgan ekansan, nega endi ularning ko'ngliga g'ulu solib jiqqamusht qilib urishtirasan. Mening qalbimga boylik vahmini solib, g'ayrat-u shijoatli, qattiqqo'l qilib yaratgan ham o'zingsan-ku? Nega endi menga behisob boylik ato qilib uni ehtiyyot saqlashimga

o'zing xalaqit berasan. Nega yo'qsillarni menga qayrab qo'yding? Ro'za tutsam, namoz o'qisam, fitr ro'za bersam, zakot-u ushrni kanda qilmasam, hajga borib Muhammad alayhussalomning xoki poklariga boshimni urib qaytgan bo'lsam, nega endi meni yana tag'in bunchalik qattiq jazolarga mustahiq qilasan? Namoz o'zi kim bo'ldi? Din yo'lidan qaytgan, islomiyat aqidalarini oyoqosti qilib, eshon-u mullalarni kaltaklab yuribdi-ku, u kofirni nega jazolamaysan? Ehtimol, uni jazolashni mening zimmamnga yuklab qo'ygan bo'lsang kerag-u, vaqtida amringni bajo qilmaganim bois endi mening o'zimni jazolayotgan bo'lsang kerak. Masjidlarga ot bog'lab, tunlari aziz avliyolarning xonaqohlarida yotib yurgan u kofirni allaqachon qatl etmog'im darkor edi. U gumroh begunoh bandalarining qonini to'kib yuribdi. Axir o'zing Qur'oni sharifda «Al-qasosu minal-haq», deb bitib qo'yibsan-ku. Demak, qasos olmoq musulmon bandang uchun ham qarzu, ham farzdir. Demak, mening ham qalbimda qasos o'tini o'zing yoqmoqdasan, e, xudo. Qonga qon, jonga jon olaman. Suyukligim, suyangan tog'im Zamonbekning bir qoshiq qoni uchun kofir Namoz avlodining hammasini bo'g'izlayman. Zamonbegin, ishlarimning rivoji, dono maslahatchim eding, qabringda tinch yot. O'chingni olaman, o'g'lim. Meni himoya qilib sen shahid ketding, xotining beva, asaldek shirin farzandlarining yetim qoldi, toylog'im. Mard eding, arslon eding, shahid ketding. Xudo ko'nglimga soldi, o'chingni olaman».

Hamdamboy xuddi uyqudan uyg'ongandek bir seskanib uyoq-buyog'iga qarab oldi. Tancha ustidagi kumush qo'ng'iroqchani jahl bilan silkitdi. Eshik ovozsiz ochilib, ostonada, ikki qo'li ko'ksida, boshi xiyol egilgan xizmatkor ko'rindi:

— Mirzoni chaqir buyoqqa.

Xiyol o'tmay yuzi zahil, qovoqlari salqigan Olim Mirzo ko'rindi. Ichkari kirishga botinolmay u ham ostonada qo'l qovushtirdi.

— Qachon qaytding? — tanchadan boshini ko'tardi Boybuva.

— Kechalab yo'l bosib keldim, — deb qo'ydi Olim Mirzo.

— Xo'sh, Kattaqo'rg'on taraflarda nima gap?

Olim Mirzo aslo so'ramang degandek umidsiz qo'l siltab qo'ydi:

— Hammayoqda shu battol Namozning gapi.

— Akam bilan gaplasha oldingmi?

— U kishiga ham oson emasdur, Boybuva, — xo'rsinib qo'ydi hamon qo'l qovushtirib turgan Olim Mirzo, — Zamondek sizga farzand bo'lsa, u kishiga kuyovdir. Kuyov farzanddan a'lo, deydilar mashoyixlar, poloponidan ayrilgan chumchuqdek chirqillab yotibdilar.

— Akam menga hech gap aytmadimi?

Olim Mirzo orqasiga o'girilib eshikni ichidan berkitib, past ovoz bilan dedi:

— Arslonqul Namoz bilan kalla talashib yurgan ekan.

— Xo'sh? — Boybuvaning ko'zлari charaqlab, yuzlari nurlanib ketgandek bo'ldi.

— Namozning boshini kesib berishga rozi bo'libdi.

Hamdamboy o'rnidan turib, negadir kaftlarini birbiriga ishqalay boshladи.

— Rozi bo'libdi degin?

— Ha, rozi bo'libdi. Faqat va'da qilingan tilloning yarmini oldin olaman, debdi.

— Men rozi. Mana, xaltaga solib, tayyorlab o'tiribman uni. Hoziroq jo'na. Olim Mirzo, butun hayotim davomida hamdamim bo'lgan eding, bu ishda ham hamdamim o'zingsan. Hoziroq jo'nay qol, oq yo'l senga... endi menga Mirzo Qobilni chaqirib ber.

Mirza Qobil bir necha kundan buyon azador Boybuvaning ko'nglini ovlash uchun shu yerda tunayapti. Boshqa azadorlarning uyiga nomigagina borib fotiha o'qib keldi. Qolgan vaqt shu yerda o'tayapti

uning. U behad qo‘rqib ketgan: otishmada o‘lgan yigitlarining ota-onalari «jang qilishni bilmas ekansan, nega bizning o‘g‘limizni olovga boshlab kirding», deb uning o‘zini qora kaltak qilib yuborishlari hech gap emas. Bundan tashqari, xizmatingga berib qo‘ygan o‘g‘limni ehtiyyot qila olmading, deb Hamdamboy ham uni sog‘ qo‘ymasa kerak. Boyning g‘azab to‘la qalbi bugun bo‘lmasa ertaga junbishga keladi, hiqildog‘idan siqib olishi hech gap emas axir. Mirza Qobil och bo‘rining qarshisiga boylab qo‘yilgan qo‘zichoqning ahvoliga tushib qolgan hozir. Dir-dir qaltirab, tun-u kun boyning ko‘zini poylab, yuragini hovuchlab o‘tiribdi.

— Assalomu alaykum, Boybuva, — dahlizda turib boshi yerga tekkuncha ta’zim qildi hokim.

— Nechta qurollangan yigit topib kelishing mumkin hozir?

— Boybuva, ular... azador-ku?

— Tupuruk quriguncha muhlatda o‘nta qurollangan yigit topib kelasan.

— Boybuva...

— Jo‘na.

Hamdamboy ikki o‘g‘li, kuyovlari, amakivachchalari bo‘lib sakkiz yigitni qurollantirib hokimning qaytishini ko‘chada kutib turdi. Mirzo Qobil, garchi boy janoblari unga tupuruk quriguncha muhlat bergen bo‘lsa ham, kun peshindan oqqanda qaytdi. Kechikkani uchun Boybuva uni bir qamchilamoqchi ham bo‘ldi-yu, ammo, hozir bajarmoqchi bo‘lgan yumushida hokimning sadoqati darkor bo‘lgani uchun shashtidan qaytdi. Boy o‘n sakkiz otliqning oldiga tushib, so‘nggi paytlarda boshi balolardan chiqmay qolgan Jarqishloq tomon ot choptirib ketdi. Bo‘rining bolasini o‘ldirib bo‘lmas emish. Ona bo‘ri qattiq quturib o‘ch olarkan. Qo‘yxonaga kirib olib, qo‘y-u qo‘zilarni bo‘g‘izlarkan, duch kelgan odamning qornini yorib tashlay berarkan.

Hamdamboy ham hozir bamisoli quturgan ona bo‘riga o‘xshardi. Qo‘yxona axtarib ketmoqda u. Himoyasiz qolgan qo‘zilarni tutib olib tomog‘iga tishini botirib, qonini to‘yguncha so‘rish ishtiyoyqida yonib bormoqda u. Namozning avlod-ajdodini qirib tashlamaguncha qonga bo‘lgan tashnaligi qonmaydiganga o‘xshaydi.

VII bob

«Dadamni otib qo‘ydilar...»

Jarqishloqning ko‘rimsizgina masjidiga yigirma chog‘lik yosh-u qari to‘planib peshin namozini o‘qimoqda edilar. Hamdamboy, hovlisi ko‘cha yuzida bo‘lgan mana shu masjid oldida terga pishib ketgan otining jilovini tortdi:

— Masjidni qurshab turinglar, — dedi shosha-pisha,
— hech kimni chiqarmanglar. Hokim, meni qotilning xonadoniga boshla.

Chorakor Xolbek bilan paxsakash Javlonqul devor darmiyon yashaydilar, oralarini pastakkina kesak devor ajratib turadi. Tut novdasidan to‘qilgan chetan eshikcha orqali kirdi-chiqdi qilishadi, hamsoya tovoq qilishadi. Yurt notinch bo‘lgandan buyon jo‘jabiday jon bo‘lgan bu ikki xonadon yana ham yaqinlashib ketgan. Ipakdek mayin tabiatli, hammaga birdek mehribon, beozor Bibiqiz xolaning sil kasaliga chalinib qolganiga ikki-uch yil bo‘lib qoldi. Bu dardi bedavoni Sergey tabib ham davolay olmadi. Hozir Bibiqiz xola bir ahvol bo‘lib qolgan.

Onaizor begona ellarda yurgan Nasibasiga intiq edi: qizi bilan ko‘rishdi-yu, ahvoli yengillashish o‘rniga negadir battar og‘irlashib qoldi. Kechadan buyon tomog‘ida g‘arg‘ara bor. Oyog‘isovub boryapti. Bugun ko‘zlari tepaga tortib, hushidan ham ketib qoldi. Hozir ikki xonadonning erkag-u xotini, bola-yu chaqasi

bemorning yoniga to'planishgan. Hushiga kelib ko'zini ochishini kutishyapti. Rozi-rizolik tilashib, vidolashib olmoqchi edilar.

Har ikki hovlining ko'cha eshigini bir vaqtda shiddat bilan do'pillatib qolishdi. Ahvol olish uchun hovliga chiqqan Nasiba hovliqib orqasiga qaytdi.

— Dada, otiqlar.

— Kim ekan ular? — shoshilib o'rnidan turdi Javlonqul. Ikki hatlab ko'cha eshik oldiga borib, tirqishidan mo'raladi... e xudo, e, parvardigori olam, bu qanaqa ko'rgilik bo'lди yana. Mirza Qobil qilich yalang'ochlab turibdi. Hamdamboyning qo'lida sakkizotar to'poncha.

Eshik yonida turgan yigitlardan biri osmonga qaratib o'q uzdi:

— Och eshikni tezroq.

Javlonqul yoshiga yarashmaydigan bir tezlik va chaqqonlik bilan orqasiga qaytdi:

— Nasiba, Omon, Barotali og'ilxonaning tomiga yuguringlar. Miltiqlar tomda, beda g'aramining ostida. Qurollaninglar.

Uchovlari og'ilxona tarafga o'tishga arang ulgurib qolishdi. Mirza Qobilning yigitlari omonat qurilgan ko'cha eshikni tepib qulatib, hovliga bostirib kirishdi.

— Ushla o'g'riboshini, — qo'lini bigiz qilib Javlonqulni ko'rsatdi Hamdamboy.

Besh-olti azamat yigit birdan tashlanib, pahlavon paxsakashning baquvvat qo'llarini orqasiga qayirib, o'zini hovli o'rtasidagi qari nok daraxtiga chandib bog'lay boshladilar.

— Namoz qayerda? — Javlonqulning g'azabdan qaltirab turgan iyagini qo'lidiagi to'pponchaning sovuq dastasi bilan ko'tardi Hamdamboy.

Narigi hovlidan oyog'i shol bo'lib yotib qolgan Xolbekni sudrab chiqishdi. Xolbekning dardga chalingan oyoqlari ingichka tortib, o'zi ham ozib, chaqaloqdek

kichkina bo'lib qolgan ekan. Boyning oyog'i ostiga tashladilar uni.

— Tanchaga berkinib yotgan ekan, — axborot berdi sudrab chiqqan yigitlardan biri.

— Namoz qani deyapman? — Javlonqulning iyagini yana ham baland ko'tardi Hamdamboy.

— Boybuva, — entikib dedi Javlonqul, — nima gap o'zi, tushuntirsangiz-chi.

— Uylarni tinting, — buyurdi Hamdamboy, — Namoz topilmasa, sen o'g'riboshini naq peshonangdan otib tashlayman.

Xuddi shu paytda bemor yotgan xonadan qiy-chuv eshitilib qoldi. Qizaloqlarning faryodi, o'g'il bolarining dodlagani hammayoqni qoplab ketdi.

— Uyga kirmanglar, — sherdek o'kirib yubordi pahlavon paxsakash, — xotinim betob, o'lim bilan olishib yotibdi u bechora. Musulmonlar, insof bormi senlarda.

— Xotiningni jonini mening o'zim sug'urib olaman, — g'azabdan tishlarini sindirgudek g'ijirlatib dedi Hamdamboy. — Azroil mening o'zimman. Ha, men Azroilman. Joningni olaman hammangni.

— Boybuva, insof qiling.

— Tilingni tiy, o'g'riboshi.

— Sening o'zing o'g'risan, — taniga bog'langan arqonni uzishga intilib dedi Javlonqul.

— Otib tashlayman.

— Xotinim jon beryapti deyapman, insofsiz.

— Oldin o'zing o'lasan, mana.

G'azabdan o'zini yo'qotgudek bir ko'yga tushgan Hamdamboy Javlonqulning qoq peshonasini mo'ljalga olib tepkini bosdi. So'nggi paytlarda u garchi hamisha yonida to'pponcha olib yursa-da, uni kamdan-kam otar, yaxshi mo'ljalga ololmasdi. Lekin bu gal o'qi xato ketmadi. Javlonqul nimadir aytmoqchi bo'lgandek lablarini cho'zgancha boshi bir tomonga og'ib, jim qoldi.

Xuddi shu daqiqada og‘ilxona tomidan gumburlab o‘q ovozi eshitildi. Mirza Qobilning yigitlaridan biri o‘q tegib bir sakrab yerga chalqancha tushdi. Boshqa biri sheriklari qatori qochib bora turib, ko‘cha eshik ostonasi oldida munkib ketdi.

— Namoz, — vahima ichida baqirib yubordi qochib borayotgan yigitlardan biri.

Mirza Qobilning navkarlari, boyga tarafkash bo‘lib kelgan qarindosh-urug‘lari «Namoz» degan so‘zni eshitib, bir nafas dovdirab turishdi-yu, so‘ng to‘satdan o‘zlariga kelib, ostilarida depsinib turgan bedovlarning boshini duch kelgan tomonga bura boshladilar.

— Qayt, hammang, — baqirdi Hamdamboy, — hech qanday Namoz yo‘q bu yerda. Mirza Qobil, sen chorvoq tomondan o‘tib og‘ilxonani o‘qqa tut. Hammasini qirib tashlamaguncha ketish yo‘q bu yerdan. Davrbek, akangning o‘chini ol o‘g‘lim, uylariga o‘t qo‘y bu gazandalarning...

Og‘ilxona tomida Nasiba, Omon, Barotali uchovlari hovlidagi quturgan yigitlarning har bir harakatini kuzatib, nazardan qochirmay mo‘ljalga olib turgan edilar. Javlonqulni otganlarini ko‘rib uchovlari barobar o‘q uzishdi. Barotali yigit bo‘lib qo‘liga miltiq ushlagandi, o‘qi bekorga ketdi uning. Nasiba otasiga o‘q uzilganini ko‘rib, dovdirab qoldi shekilli boyni mo‘ljalga olib turgan bo‘lsa-da, o‘qi boshqa birovga tegdi... onasi o‘lim oldida, otasini ham otib tashlashdi uning. Nima qilsin. Nima qilishi kerak shu paytda? Dodlab oldilariga borsinmi? Ha-ha, borgani ma‘qul, otasi boshi qiyshayib, bo‘ynidagi arqonga osilib qoldi, yechib olishi kerak...

— Men oldilariga boraman, — sakrab o‘rnidan turmoqchi bo‘ldi Nasiba.

— Yot, — yelkasini pastga bosdi Omon.

— Qo‘lingni ol, Omon.

— Yot deyapman... — qichqirib yubordi Omon. Maydon tomonidan ketma-ket otilgan o'q Nasibani tom bag'irlab yotishga majbur qildi. O'q quruq beda g'aramini vishillatib kuydirib, shundoqqina yonginasidan o'tib ketdi. Nasiba silliq suvalgan muzdek tomga boshini qo'yib bir nafas jim qoldi... yo'q, bo'lar ish bo'ldi, endi o'zini qo'lga olib, aql bilan ish ko'rmog'i kerak. Tomda uch kishi yotishibdi. Eng mergani Nasiba, jang ko'rgani ham shu. Nima bo'pti otliqlar hujum qilgan bo'lsa, ularning hech biri yaxshi otolmaydi, buni Nasiba yaxshi biladi.

— Miltiqni menga ber, — Barotaliga shivirladi Nasiba, — sen og'ilxona orqali hovliga bor, dadamga yordam ko'rsat.

— Opa, opajon, — qattiq qo'rqb ketgan Barotali dag'-dag' qaltirardi.

— Tush tezroq.

Otliqlar pana-panaga pusib olishib, beda g'aramini o'qqa tuta boshladilar. Qimirlashning ham, bosh ko'tarib uyoq-buyoqqa qarab olishning ham hech iloji bo'lmay qoldi. Nima qilishi kerak?.. Namoz akasi bo'lganda nima qilardi? Yo'q, bu yerda ortiq qolib bo'lmaydi, ana beda ham lovillab yona boshladi, yo rabbiy. Omon ikkovlari g'aram ostidagi yashirin tuynukdan sakrab, og'ilxonaga tushdilar. Bu yerdan tashqarida nima bo'layotganini, g'anim qayerga pusganini hech ko'rib bo'lmaydi. Qurshovni siqib kelishlari mumkin. Tomdagi alanga ham kuchayib og'ilxonaning ichiga o'ta boshladi. Otlar bezovta kishnab,depsinib, arqonni uzgudek urinishyapti. O't ketsa kuyib, jizg'inak bo'lib qolishlari mumkin.

Yechib, otlarni hovliga chiqarib yuborishdi.

— Omon, sen emaklab hovliga bor, — shoshilib buyurdi Nasiba, — opamlarni qo'riqla.

— Sen yolg'iz qolasan.

— Emakla deyapman.

Xayriyat, Omon ortiqcha gap qaytarmadi. Emaklab eson-omon hovliga ham o'tib oldi. O'q ovozlari yaqindan, juda yaqindan kelayapti. Demak, halqani toraytirib kelishibdi. Og'ilxonaning ichi achchiq tutunga to'ldi. Yo'q, bu yerda qolib bo'lmaydi. Nima qilish kerak? Huv narida suv o'tadigan opchin bor. O'shandan Karim Sag'irning bog'iga emaklab o'tsa bo'ladi. Nasiba qo'lida ikki miltiq, tutun qoplagan yer bag'irlab borib, opchindan tezgina o'tib ketdi. O'zi ham bilmaydi — vujudidagi bu kuch qayoqdan paydo bo'ldi ekan shu paytda. Nazarida, hayajonlanayotgani ham yo'qqa o'xshaydi. Ruhida sokinlik, fikrlarida aniqlik sezayapti. Miyasida ketma-ket rejalar tug'ilib bormoqda. Pastak devorga tirmashib, yana bir boqqa tushdi. «Orqalariga o'tib olishim kerak. Qayerdan xavf kutmagan bo'lsalar, o'sha yerdan mo'ljalga olaman ularni...» fikridan o'tdi Nasibaning, — e, xudo, yana ozgina kuch, yana bir oz xavfsiz fursat ber menga. Otamning o'chini olay, onamning o'chini olay, jur'at ber menga... Voy sho'rim, tomga qanday chiqdim endi? Chiqaman, xudo xohlasa chiqaman. Devor orqali bostirmaga, keyin tomga o'tib olaman. E, xudoyim, yana ozgina kuch ato qil menga...»

Tom to'la o'tin ekan. O'tinlar orasiga cho'kib, Nasiba atrofni tezgina kuzatib chiqdi. Ko'ksi temirchining damidek ko'tarilib tushib, nafasi qisilib boryapti. Lekin fikri hamon tiniq, qo'li ham qaltirayotgani yo'q. Yuz odimcha narida uch otliq o'zlarini devor panasiga olib turishibdi. Otlar betoqat, bir joyda tek turolmay depsinib qo'yishadi. Terakdek novcha otliq, qo'lini og'ziga karnay qilib nimadir deyapti... Nasibaning etlari jimirlab ketdi. Otasiga o'q otgan maxluq mana shu bo'lsa kerak. O'sha mash'um to'pponchasini ham qo'lida ushlab turibdi... Nasiba novcha otliqning yelkasini mo'ljalga olib, asta-sekin tepkini bosdi. Otliq yuqoriga qarab bir intildi-yu, so'ng asta-sekin engashib otning yoliga boshini qo'ydi.

— Bobomni otib qo‘ydilar, — butun Jarqishloqni boshiga ko‘tarib yubordi novcha otliqning yonginasida turgan bir yigit. So‘ng yordam berish uchun shoshilib otdan tushayotgan edi, Nasiba otgan o‘q qoq peshonasidan teshib o‘tdi shekilli, boshini egdi-yu, egilgancha yuzturban yerga yiqilib tushdi. Uchinchi otliq bedovga qamchi bosib, Javlonqulning uyini qurshovga olgan yigitlar oldidan o‘qdek uchib o‘tarkan:

— Qurshovda qoldik, — deb baqirib yubordi, — narigi tomonda hammani qirib tashladilar.

Bir zum o‘tar-o‘tmas Jarqishloq xuddi suv quygandek jimjit bo‘lib qoldi. Go‘ristondek og‘ir bu jimlik ko‘p ham uzoqqa cho‘zilmadi. Javlonqulning uyidan ko‘tarilgan faryod hamqishloqlarining suyak-suyagigacha zirqiratib yubordi.

VIII bob

Qotillar maslahati

Namoz Pirimqul o‘g‘lining boshini kesib keltirish xususida o‘ziga xos bir raqobat bormoqda edi. Polkovnik Sokolskiy janoblari qanchadan-qancha askarlarini ortidan ergashtirib, tinim bilmay ot qo‘yib yuribdi. Mingboshi-yu bo‘lis hokimlari navkarlaridan tashkil topgan to‘dalar qishloqlarni kov-kov qilib yuborish-yapti. Politsiya boshqarmasining men degan izquvarlari har tomonda izg‘ib yurishibdi. Hammalarining orzulari bitta: Namozning boshini kesib keltirish. Shu boshni kesib keltirib, podpolkovnik polkovnik bo‘lib olmoqchi, ellikboshi mingboshilikka ko‘tarilmoqchi, yana bittasi yuz ming tillani qo‘lga kiritmoqchi.

Tun-u kun ot qo‘yib yurganlarning har biri bu ishni men bajarishim kerak, e xudo, o‘zing yordam ber, deb tavallo qiladi. Ba’zan biri ikkinchisining rejasini ataylab

buzib qo'yadi. Namozga yetay-yetay deganda panada turib, oyog'idan chalib yiqitadi.

Ana shunday kunlarning birida Kenja Qora ham o'rtaga ot solib, uloqni yakka o'zi yoppa qilmoqchi bo'ldi. Qasoskor yigitlarni tutib berishda u ancha-muncha ish ko'rsatgandi. Agar Namoz Pirimqul o'g'li Sibirga surgun bo'lganda yoki qatl etilganda Kenjavoyning oshig'i olchi bo'lardi. Politsiya boshqarmasi tomonidan va'da qilingan lavozimga ko'tarilib, ot minib, savlat to'kib ko'chalaridan o'tardi. Namoz qamoqxonadan qochganini eshitib Kenja Qora yig'lamoqdan beri bo'ldi. «Nega qochding, — deb yer tepindi u, — nega meni naqdgina bo'lib qolgan amaldan mahrum qilding. Axir seni bugun bo'lmasa ertaga bari bir o'ldirishadi-ku. Undan ko'ra o'limga ertaroq rozi bo'lib menga o'xshaganlarni qo'llab yuborsang bo'lmasmidi? Arvochingga fotiha o'qib turardim, qo'y so'yib xudoyi qilardim. Bas, endi seni yo'qotaman. Ilgari sigirdek sog'ib sutingni ichib yuruvdim, endi seni so'yib, kalla-pochangni sotaman, sen omon ekansan, menga amaldorlik tegmaydi. Tekkanda ham xoin deb bir kechada otib ketishadi meni. Yo'q, men ham yashashim kerak. Boshingni olsam ham amaldor bo'laman, ham pulga yolchiyman...»

Mixail to'ra Namoz Pirimqul o'g'li otryadlariga aloqador kishilarni tutishda yaxshi ish ko'rsatdi, tadbirkor nozir sifatida ma'murlar oldida e'tibor qozonib, politsiya boshqarmasiga katta lavozimga ko'tarilib ketgandi. Kenja Qora uni axtarib Samarqandga jo'nadi.

Bu uchrashuv Kenjadan ko'ra ham ko'proq Mixail to'rani xursand qilgandek edi. Avvalgi uchrashuvlarida hech qachon uni bag'riga olib yelkasidan silamasdi, bu gal hatto peshonasidan bir-ikki bor o'pib ham qo'ydi. Ikkovlari uchrashganda ruscha, o'zbekcha so'zlar qorishmasidan faqat ikkovlarigina tushunadigan g'alati bir til paydo bo'lar edi. Bu tilning so'zları sanoqli bo'lganidan goho bir-birlarining fikr-u maqsadlariga

so'zsiz ham imo-ishoralar-u ma'noli boqishlari orqali tushunaveradigan bo'lib qolishgan.

— Men sizni sog'ingan, — dedi Mixail to'ra Kenjavoyni bag'ridan bo'shatib.

Kenjavoy: «Rahmat, men ham sizni hech qachon unutgan emasman, xudo xohlasa o'lguncha ham unutmayman», degan fikrni lo'ndagina qilib tushuntirmoq uchun qo'lini ko'ksiga qo'yib, boshini tizzasiga yetguncha egdi:

— Qulluq.

— Ona hayot?

— Onam o'ldi.

— Yomon. Sizni uylantirmabdi, yomon.

— Meni siz uylantiradi.

— Men sizga ota bo'ladi, yaxshi?

— Men sizga o'g'il bo'ladi, yaxshi?

— Namoz yomon, — yana qo'llari bilan allaqanday harakatlar qila boshladи Mixail to'ra, — bizni qiyndi. Biz charchadik. Ushlash yo'q. Borsa qochadi. Chatoq.

Kenjavoy kulimsirab turib ko'ksiga yengil mushtladi:

— Uni men o'ldiradi.

— Siz o'ldiradi?

— Ha, kallasini oladi. To'ra janoblari yordamchi beradi.

— Kimni beradi?

— Arslonqulni beradi. Arslonqul Namozni yomon ko'radi. Hokimlik talashadi. Tushundi?

— Tushundi. Siz kalla keltiradi. Dahbedga politsiya noziri bo'ladi. Tushundi?

— Tushundi.

O'sha kuni ikkovlari o'rtasidagi suhbat naq peshingacha davom etdi. Kenjavoy: «Bu gal Namozning otryadiga kirib olish oson bo'lmaydi, yigitlarni saralab, ming chig'iriqdan o'tkazib olayotgan emish, Namozda menga nisbatan achinish hissini qo'zg'ash uchun bir quvlik ishlatishga to'g'ri keladi. Chunonchi, mening

uyimga politsiyachilar bostirib borib, el ko‘ziga nomigagina otishgan bo‘lsin, so‘ng meni ushlab qo‘limga kishan urishsin, guzardagi tolga bog‘lab Namozni topib berasan, deb qiyin-qistovga olishsin. Mendan javob olisholmagach, uyimga o‘t qo‘yib o‘zimni Dahbedga keltirib qamashsin...» degan fikrni tushuntirish uchun naq qora terga botib ketdi. Hamsuhbatining rejasi puxtaligiga tan bergen Mixail to‘ra uni qayta-qayta maqtab:

— Siz uysiz qoladi? — deb so‘radi oxirida achingan bo‘lib.

— To‘rtta yog‘ochdan bitta uy bo‘ladi, — deb qo‘ydi Kenjavoy.

— Keyin qamoqdan qanday qochadi?

— Meni politsiya qochiradi. Tushundi?

— Tushundi? Siz zo‘r. Siz orden oladi. Pul oladi. Ot oladi. Nozir bo‘ladi. Endi aytsin, Arslonqul bilan qanday gaplashadi?

— Siz xat beradi, — yana qayta boshdan tushuntirishga kirishdi Kenjavoy. — Xatga muhr bosadi. Tushundi?

Mixail to‘ra, bari bir Susanin janoblari bilan maslahatlashib olmog‘im kerak, deya fikridan o‘tkaza boshladi. Garchi politsiya boshqarmasi, ayniqsa uning jinoyat qidiruv bo‘limi Namozga qarshi har qanday chora ko‘rishga huquqli bo‘lsa-da, Arslonquldek katta bir jinoyatchi bilan aloqa o‘rnatmoq uchun Namoz harakatini tugatishga boshchilik qilayotgan polkovnik janoblaridan fatvo olishi, hech bo‘lmaganda ogohlantirib qo‘yishi kerak. Bundan tashqari o‘zbekda: «Mushuk ham bekorga ostobga chiqmaydi», degan naql bor. Arslonqulga nimadir va‘da qilishga to‘g‘ri keladi. Xo‘sh, unga nima va‘da qilinsa yaxshi bo‘larkin? «Namozni qo‘lga tushirishda politsiyaga yordam bersang, gunohing avf etiladi. Xohlasang biror yurtning hokimligi yoki mingboshiliginи ham ola qol», deya va‘da beriladigan

bo'lsa demak, Susanin janoblaridan albatta oq fotiha olinishi shart.

O'y surib ketgan To'ra janoblari kulimsirab o'tirgan Kenjavoyga yuzlandi:

— Siz bugun Samarqandda qoladi.

— Samarqandda qoladi? — negadir yuragiga xavotir tushib qoldi Kenjavoyning.

— Men xo'jayin bilan maslahat qiladi. Kenjavoyning ko'nglidagi xavotir endi tashvishga aylana boshladi. Bordi-yu, uning rejasi qabul qilinmasa, unda nima bo'ladi?

— Siz xo'jayin emas?

— Men xo'jayin, — o'ng qo'lining kaftini boshiga qo'ygancha davom etdi Mixail to'ra, — ustimda yana bitta xo'jayin. Endi tushundi?

Ertasiga Kenja Qora Arslonqul bilan munozara olib borish uchun guberniya politsiya boshqarmasi tomonidan vakil etilganligi haqida shu boshqarmaning guvohnomasi bilan Arslonqul nomiga bitilgan maxsus xatni olib, yana Dahbedga qaytib ketdi. Sal kun o'tmay jazo otryadi kelib uning uyiga o't qo'ydi, o'zini hibsga oldi. Hibsga olinganining to'rtinchı kuni qamoqxonadan qochganligi haqida ovoza tarqaldi.

Jo'y়i Devonada otishma bo'lib o'tgan kuni kechasi Kenja Qora Namozning cho'lda berkinib yotgan otryadiga qo'shilib oldi. Ko'ngliga yaqin do'stlaridan judo bo'lib, bag'ri ezilib yotgan Namoz Kenjavoyning boshlaridan siladi. «Zolimlarni tugatsak, senga o'zim dang'llama uy qurib beraman», deb ko'nglini ko'tardi. Ot berdi, yelkasiga miltiq taqdi. Kenja Qora o'z rejasining bunchalik puxta, bekam-u ko'st amalga oshganidan o'zida yo'q xursand bo'lib, endi Arslonqulning qo'ltig'iga qo'l solib ko'rish payiga tushib qoldi.

Lekin bu qaysar Arslonqulga qanday yaqinlashsa bo'larkin: gapni nimadan boshlashi kerak? Arslonqul Namozni yomon ko'radi, bu aniq. Namoz uni talonchilik

qilgani uchun bir necha bor kaltak-lagan. Kuni kecha ham ikkovlari o'rtasida anchagina dilsiyohlik bo'lib o'tdi. Arslonqul Bo'g'ajil mingboshisining kichik xotinini o'g'irlab kelgan ekan, Namoz uni yana kaltakladi, kaltaklaganda ham o'lesi qilib kaltakladi.

Qarorgohlardan biriga qisqa muhlatga to'xtagan qasoskorlar qurigan o't-o'lalnlar ustiga yonboshlashib, ikkitadan, uchtadan bo'lib olib suhbatlashar, bir xillari cho'zilib uxlari, egar-jabduq tikish bilan mashg'ul edilar. Kenja Qora tepalik yonbag'rida chalqancha yotgan Arslonqulning yoniga sharpasiz borib, sekin tomoq qirdi.

— Nima gaping bor, chaqimchi? — boshini: xiyol ko'tardi Arslonqul.

— Bek aka, yoningizda men ham jindak mizg'isam.

— Boshqa joy qurib ketibdimi? Nari ket, sendan jirkanaman.

— Sizning yoningizda bexavotir uxlayman, bek aka,

— qovjiragan o't ustiga yonboshladi Kenja Qora, — siz har qanday sharpani tez sezasiz, usta mergansiz.

— Tilyog'lomalikda senga teng keladigani yo'q o'zi. Xo'sh nima gaping bor?

— Undan keyin siz Namoz akamga qaraganda tadbirkorroqsiz.

— Kim aytdi bu gapni senga?

— Yigitlar shunday deyishyapti.

— Yigitlar yana nima deyishyapti?

— Arslonqul og'amiz mard yigit. Uning hambekligi, ham xonligi bor. Agar otryadga u boshliq bo'lganda allaqachon jazo otryadlarini qirib tashlab, hammamiz bittadan yurtga hokim bo'lib olardik deyishyapti.

— Chuchvarani xom sanashibdi.

— Nega unday deysiz, bek aka?

— Sotqinsan, yo'qol bu yerdan.

— Agar siz xohlasangiz...

— Bas qil.

— Yigitlar sizga yordamlashmoqchi.

— Qanday qilib? — to'satdan og'zidan chiqib ketdi Arslonqulning.

— Bilmadim... — mujmalroq qilib dedi Kenja Qora,
— ishqilib sizni o'zlariga bek qilib ko'tarishmoqchi.

Kenja Qoraning bunchalik dadil suhbatga kirishayotgani Arslonqulni cho'chitib yubordi. Bundan bir necha kun oldin u Hamdamboyning odami bilan uchrashib, Namozning boshini olishga so'z bergan, uch ming tillani naqd sanab olgan edi. Nahotki, bu bitimdan Kenja Qora xabardor bo'lib qolgan bo'lsa. Yoki, Namoz Arslonquldan gumonsirab, gap olish uchun Qora sullohni ataylab ishga solyaptimikin?..

— Itvachcha, — sakrab o'rnidan turib, suhbatdoshining kekirdagidan bo'g'ib oldi Arslonqul, — meni kim deb o'ylanding, Namozdek avliyo bir odamga meni tenglashtirishga qanday tiling bordi?

Kenja Qora hamisha qaltis o'yinlar o'ynab o'rganib qolgan. Eng og'ir pallada ham o'zini yo'qotmadi u. Aqli, sovuqqon bu yigit xuddi sher o'rgatuvchidek juda ehtiyyotkor harakat qiladi. Sher o'rgatuvchi qarshisidagi yirtqichning ko'zlarini poelaydi, xulqini yaxshi o'rganadi. Tashlanmoqchimi yoki pishqirib shunchaki qo'rqitmoqchimi — hammasini bilib turadi. Arslonqul o'shqiryapti. Ammo, uning ko'zlarida g'azabdan ko'ra ko'proq quvonch porlayotgandek, ovozida hadiksirash, o'ljasini ehtiyyot qilmoqchi bo'lgan yirtqichning qizg'anish bilan o'kirishiga o'xshash bir narsa sezilib turibdi. «Tuzoqqa tushding» deya fikridan o'tkazdi Kenja Qora. So'ng:

— Astaroq, o'ldirib qo'yasiz, — deya yolvorgan bo'ldi.

— O'ldiraman, — pishqirib dedi Arslonqul, — ayt, kim yubordi seni, Namozmi?

— Yo'q.

— Nazarmatmi?

— Yo'q.

— Ayt tezroq, bo'lmasa bo'g'ib tashlayman sen ayg'oqchini.

— Bek aka, qo'lingizni oling, — xirillab dedi Kenja Qora. — Sizga atalgan noma bor.

— Noma?

— Chekkaroqqa chiqaylik.

Qamishzor ortiga o'tib, ajriq ustiga omonat o'tirishdi. Atrofda hech kim yo'q, huv narida tushovlangan otlar o'tlab yuribdi xolos.

— Qanaqa noma? — hamon suhbatdoshiga ishonmasdi Arslonqul.

— Sir o'rtamizda qolishiga so'z bering, — buyruqdek bir ohangda dedi Kenja Qora.

— So'z beraman.

— Sir oshkor bo'lsa ikkimizni ham qatl etishadi.

— Bilaman.

— Qasam iching.

— Nomani ol buyoqqa xunasa! — betoqat bo'lib dedi Arslonqul, — meni qasam ichishga majbur qiladigani hali tug'ilmagan. Ol deyapman.

Endi Kenja Qora ikkilanib qoldi. Bordi-yu Arslonqul uni sotib qo'ysa-chi, to'g'ri Namozning yoniga yetaklab borsa-ya. «Tonaman, men bunaqa xat ko'rsatgan emasman. Meni badnom qilish uchun o'zлari to'qishgan bu xatni, deb turib olaman. Namoz akam menga ishonadi. Arslonqulning o'zidan shubhasi bor uning...» — deya tezgina o'ylab oldi Kenja Qora.

Noma guppi choponning qo'lting'iga, avra bilan astarning orasiga qo'yib, qavib yuborilgan ekan. Arslonqul uning juda ehtiyyotlik bilan berkitilganini ko'rib «yo'q, bu sinash uchun qilinayotgan ish emas», deya fikridan o'tkazdi. Lekin ikkovlari ham g'irt savodsiz bo'lganlari uchun nomani o'qiy olmasdilar. Kenja Qora uni yodlab olgan ekan, yod o'qib berdi. Arslonqulning yuzlari nurlanib ketgandek bo'ldi, ko'zlarida o't yondi:

— Demak, polkovnik janoblaridan degin?

— Xuddi shunday, bek aka.

- Demak, mening gunohimdan o‘tmoqchi ekanlar-da?
- Shunday, bek aka.
- Demak, menga mingboshilik lavozimini berisharkan-da? Bordi-yu bu gaplarning hammasi bir tuzoq bo‘lsa-chi?
- Unda meni otib tashlashingiz mumkin. — Kenja Qora qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib boshini xiyol egdi.
- Sen itvachchaning boshingni hoziroq uzib tashlayman, xoinsan.
- Yo‘q, men ahmoqman, — norozi bir ohangda dedi Kenja Qora, — ahmoq bo‘lmasam sizni bek qilib ko‘tarish uchun jonimni jabborga berib yurarmidim. Ha, men qip-qizil ahmoqman. Avvaliga Namoz akamga qattiq ishongan edim. Bek qilib ko‘tarsak bizga o‘xshaganlarning ham yelkasiga oftob tegib qolar deb o‘ylagandim. U bo‘lsa qayoqdagi xudo qarg‘agan yo‘qsillarning manfaatini deb, bizni sarson qilib yuribdi... Ha, men o‘zi ahmoq ekanman.
- Menga qara, — to‘satdan yumshab qoldi Arslonqul, — aldayotganing yo‘qmi?
- Boshim garovda deyapman-ku, — yig‘lamsirab dedi Kenja Qora.
- Qasam ich bo‘lmasa.
- Aldayotgan bo‘lsam kalomulloyi sharif ursin! — cho‘kka tushib qo‘lini fotihaga cho‘zdi Kenja Qora, — ollohu akbar.
- Men roziman, — Arslonqulning katta qo‘llari mushtga tugildi, — o‘sha polkovnigingga borib ayt, men Namozning boshini kesib berishga roziman.

IX bob

Sotqinning nasibasi

Arslonqulning baquvvat tomirlarida qasos alangasi lovillab yonib ketgandek bo‘ldi. Ha, u Namozdan qutulolmay yuribdi. Namoz tufayli boy-u badaviyat

bo'lolmay qoldi. Ehe, qanchadan-qancha oltin-u kumush tangalarni bozor joylarga sochdirib yubordi u. Hammasi bir joyga jamlanganda, tog'dek xirmon hosil bo'lardi. Bu ham kamlik qilgandek necha bor kaltakladi uni. Yo'q, Arslonqul birovning kaltagini yeb jimgina ketadiganlardan emas, Namozning qonini sipqorib ichmaguncha alami tarqamaydi uning. Namoz hozir Samarqanddagi allaqanday partiyali kishilar bilan aloqa bog'lash payida yuribdi. Aloqa bog'lab olgudek bo'lsa u yana kuchayib ketishi, mazlumlar o'rtasidagi obro'yi yana ham ortishi mumkin.

Unda bu chinorni qulatish og'ir bo'ladi. «Otni qamchilashim kerak, — o'ylashda davom etdi Arslonqul, — bo'lmasa kech qolishim mumkin. Lekin to'xta, nega endi bu Kenjani men o'zimga sherik qilib olar ekanman? Kim bo'libdi u? Chaqimchi, xoin bir maxluq-ku. Bugun Namozdek bir himoyachisini sotgan odam ertaga meni sotmaydi, deb kim kafillik bera oladi. Axir chaqimchilik qilib meni Namozga kaltaklatgan ham shu emasmidi? Yo'q, men uni o'zimga sherik qilib ololmayman. Sir bir kishining qalbida pinhon turganda sir. Ikki kishi bilganda u endi sir emas. Bir o'ljaga ikki ovchi tikilganda yomon bo'ladi. Kenjani gum qilishim kerak... Bordi-yu uni Namozning qo'li bilan o'ldirsam-chi? Ha-ha, xuddi shunday qilaman. Ham sirimni bilgan chaqimchidan qutulaman, ham menga shubha bilan qarab yurgan Namozning ishonchini qozonib, unga yaqinroq bo'lib olaman. Xuddi shunday qilaman. Yaqindan turib tashlanaman unga. Meni arslon deydilar, arslondek bir marta hamla qilaman va yengaman. Ana undan so'ng o'zimni beklar begi deb e'lon qilaman-u tog' etaklariga mustahkam qal'a qurib olaman...»

Arslonqul sakrab o'rnidan turib ketdi. Yonginasida qurigan o't-o'lanlar ustiga cho'zilib pish-pish uxlاب yotgan Kenja Quruning yelkasiga burgutdek chovut solib yerdan dast ko'tardi:

— Tur o‘rningdan, sotqin.

Kenjavoy uyqusirab avvaliga hech narsa tushunolmadi. Ammo, Arslonqulning vajohati xunuk ekanligini ko‘rib ko‘zları yarq etib ochilib ketdi. «Xato qilib qo‘ydim shekilli» vahimali fikr o‘tdi boshidan.

Jo‘ralari bilan yonboshlashib galdegisi ishlarning rejasini tuzib o‘tirgan Namoz Arslonqul bilan Kenjavoyning bir-birini surgab kelayotganini ko‘rib, «yana nima g‘alva chiqdi ekan?» deya sekin o‘rnidan turdi.

— Namozboy, buningiz sotqin ekan-ku! — ancha naridan turib qichqirdi Arslonqul.

— Tuhmat, tuhmat qilayapti menga, — dodlab yubordi Kenja Qora, — u meni yomon ko‘rardi, sirlarini fosh qiluvdim, uning o‘zi sotqin. Politsiya bilan aloqasi bor uning.

Arslonqul Kenja Qorani qo‘yib yuborib, qo‘lidagi g‘ijimlangan xatni Namozboyga uzatdi. Namoz uni tez o‘qib chiqdi-yu, yutinib:

— Kim keltirdi bu xatni? — deb so‘radi.

— Mana shu itvachcha berdi menga, — yer tepindi g‘azabdan ko‘zları irg‘ib chiqay deb turgan Arslonqul.

— Yolg‘on. Bu xat o‘zining cho‘ntagida ekan. Men ko‘rib qoldim, — cho‘lni boshiga ko‘tarib astoydil yig‘lay boshladi Kenjavoy. Ikki qo‘llab o‘zining ko‘ksiga mushtay-mushtay davom etdi, — jo‘ralarim, nega qarab turibsizlar? Axir men qamoqdan qochib sizlardan panoh so‘rab kelgan edim-ku. Bunaqa tuhmatga qolgandan ko‘ra o‘sha yerda chirib ketganim yaxshi emasmini... Uyim yonib kul bo‘ldi, men ham sizlardek xonavayronman-ku axir. Namoz aka, akajonim, bu tuhmat. Tuhmatdan saqlab qoling meni. Men bunaqa xatni unga bergen emasman...

Ko‘z yumib ochguncha atrofni yigitlar qurshab olishdi. «Yo‘q, bu yerda g‘oyat puxta o‘ylangan fitna bor, — fikridan o‘tdi Namozning, — buning oldini olish

kerak. Kim haq, kim nohaq yigitlarning o'zлari aytishsin».

— Saflaning.

Odatda Namozboy ko'p maktublarni sir saqlar, eng yaqin jo'ralariga ham sezdirmasdi. Lekin bu yerda faqat uningina emas, balki butun otryadning taqdiri hal bo'ladigan shum niyat berkinganga o'xshaydi. Buni jo'ralari ham bilib qo'ygani ma'qul. Toki, jonlarini omon saqlash uchun o'zлari ham bosh qotirishsin.

Namoz xatni baland ovoz bilan o'qib berdi. Yigitlarning boshi solinib qoldi... «Kenja Aliqul o'g'li Arslonqul bilan maxfiy suhbat olib borish uchun politsiya tomonidan ishonchli vakil ekan, demak, uning politsiya bilan yashirin aloqasi avval ham mavjud bo'lgan ekan-da. Arslonqul Namoz otryadini tugatishda politsiyaga zimdan ko'maklashsa gunohi avf etilarkan, hokimlik lavozimini olarkan! Nega endi bu noma Nazarmatveyga emas, Qobilga emas, Abduqodirxo'jaga emas, Arslonqulga yozilgan. Demak, Arslonquldan politsiyaning umidi bor ekan-da? Namoz ikkovlari o'rtasida tez-tez yuz berib turadigan kelishmovchiliklardan agentlar xabardor ekan-da? Yo'q, Arslonqul sotqin emas, sotqin bo'lganda bu maktubni Namozga ko'rsatmay zimdan ish ko'rishga kirishgan bo'lardi...»

— Arslonqul og'a, — ataylab baland ovoz bilan murojaat qildi Namoz, — ayting, bu maktubni sizga kim berdi?

— Mana shu Qora qo'ng'iz keltirib berdi.

— Yolg'on, — yer tepindi Kenja Qora, — cho'ntagida ekan, ko'rib qoldim. Ko'rib qolganim uchun to'polon ko'taryapti. Tuhmatchi bu.

Arslonqul Kenja Qoraning ustiga bostirib kela boshladi:

— Tuhmatmi?

— Ko'zingni chaqchaytirma. Sotqin sening o'zingsan. Namoz akamning boshini kesish payidan yuribsan.

- Xat mening cho'ntagimda edimi?
- Ha, cho'ntagingda edi, qotil.
- Namozboy, uning to'nini yechishga buyuring, — ko'rsatkich barmog'i bilan Kenja Qoraga ishora qildi og'zidan ko'pik sachrab turgan Arslonqul, — xatni avra bilan astarning o'rtasiga solib qavigan ekan. Qo'ltig'in ostida o'rni bor, hozirgina yirtib oldi.

Kenja Qora to'nini yechtirmaslik uchun qo'l-oyoqlarini bir xilda tipirchilatib qarshilik ko'rsatarkan «tamom, tamom bo'ldim» degan vahimali fikr boshidan o'tayotganini o'zi ham sezmasdi, — nega maktubni uning ko'z o'ngida oldim, nega sirimni fosh qilib qo'ydim...» Yigitlar xatning o'rnini paypaslab ko'ra turib undan yarim qarich pastroqda boshqa bir qog'oz ham berkitilganini payqab qolishdi. Pichoq bilan serpaxta guppini avaylab qirqib to'rt buklangan qog'oz olib Namozga uzatdilar. Namoz to bu xatni o'qiguncha ukasidek bo'lib qolgan Kenjavoyni qanday saqlab qolsam ekan, axir tuhmatdan ham shunday bo'lishi mumkinku, deb dili muzdek achishib turgan edi. Endi esa uning sotqinligiga, sotqin bo'lganda ham g'oyat ehtiyotkor ekanligiga zig'ircha ham shubhasi qolmadi. Qo'lidagi qog'ozni yana baland ovoz bilan o'qib berdi.

«Ushbuni ko'rsatuvchi Kenja Aliqul o'g'li guberniya politsiya boshqarmasi jinoyat qidiruv sho'basining yashirin agentidir. Buyuk Rossiya imperiyasi qonunlar majmuasining 1274-modda «A» punktiga asosan guberniyaning barcha ma'murlari: mingboshi, bo'lis hokimi va qishloq oqsoqollari Kenja Aliqul o'g'li so'ragan paytda so'zsiz yordam ko'rsatishga da'vat etiladirlar.»

M. V. Gribinyuk, polkovnik, guberniya politsiya boshqarmasi jinoyat-qidiruv sho'basining noziri».

Hamma jim qoldi. Poyonsiz cho'lning sukunati yana ham kuchaydi. Hatto, osmonda gala-gala bo'lib uchib yurgan qushlar ham qanotlarini yozgancha dong qotib

qolgandek. Namoz negadir kulimsiragancha tegirmontosh osilgandek og'ir boshini ko'tarolmay turgan Kenjavoya yaqinlashib kela boshladi.

— O'ho', sen juda katta odam bo'lib ketgan ekansan-ku.

— Bu chopon meniki emas, kechasi uxlaganimda almashtirib qo'yibdilar, — qo'llari bilan ma'nosiz harakatlar qilib orqasiga tisarila boshladi Kenjavoy, —jon Namoz aka, haqiqat qiling. Tuhmatdan xalos eting men bechorani.

— Qo'shqo'rg'onda Sherniyozning uyida biz qurshovda qolganda sen qayerda eding?

— Xabarlashga yuborgan edingiz-ku.

— Ertasiga o'n yetti yigit hibsga olingan. Ularning kimligi, ismi, turar joyi faqat ikkovimizga ma'lum edi, shundaymi?

— Abduqodirxo'ja amaki, siz aytинг, yolvoraman. Axir siz bizning qozi kalonimizsiz-ku. Aytинг, Namoz aka haqiqat qilsinlar.

— Gapir, nega hamma qamalib sen ochiqda qolding?

— so'rashda davom etdi Namozboy.

— Men qochib qutuldim.

— Sotqin sen ekansan.

— Yo'q-yo'q, keyin meni ham qamadilar.

— Biz qamoqdan qochgandan so'ng seni ehtiyyotlash uchun qamaganlar va yana oramizga qo'shilib olishing uchun ataylab qochirganlar. Nomard, sen usta o'yinchik ekansan. Usta qimorbozlarning qo'lidagi qirpa oshiq ekansan. Menga xabarchi bo'lib olib hamma sirlarimni politsiyaga yetkazib turgansan. Mening oqko'ngilligim, soddadilligimdan sen foydalanib qolgansan.

G'azabi qo'zg'alib tutqanoqdekk tutoqib kelayotgan Namoz katta-katta qadamlar tashlab safning u boshidan bu boshiga borib kela boshladi. Qo'rquvdan bo'yni ichiga tortilib, vujudi kichrayib aravaning gupchagidekkina bo'lib qolgan Kenjaning qarshisida to'xtab, yonidan to'pponchasini sug'urdi:

— Aybingga iqrormisan?

Namoz jo'ralari xatoga yo'l qo'yganda saf oldiga mana shunday turg'azib qo'yib ko'p marta jazolagan, aybiga iqror bo'lganlarni necha bor kechirib ham yuborgan. Zero, bu gal ham shunday qilsa. Bag'ri keng, saxovatlari qalb egasi u. Eng so'nggi umid yana uning o'zidan. «Ehtimol, kechirib yuborar», — shirin bir orzu ko'ksini kuydirgandek bo'ldi Kenja Qorani.

— Aybingga iqrormisan? — takror so'radi Namoz.

Kenja Qora qizib turgan boshini xiyol ko'tardi, ko'zi jiqlqa yosh edi:

— Shayton yo'ldan ozdirdi meni...

— Sotqin, ma, nasibangni ol.

To'pponchadan ketma-ket otilegan o'q Kenja Qorani yerga qulatdi.

Atrofda yana og'ir sukunat cho'kdi.

X bob

Olam lolazordan iborat

Nuriddin dashti deb atalgan ko'm-ko'k maysalar bilan qoplangan bu baxmal vodiyning poyoni yo'qdek. Bir tomoni Taxta Qorachi tog'lari, Jom dashtlariga, boshqa bir tarafi Lolavoy adirlari orqali Kattaqo'rg'on shahriga quyulib boradigan bu dalalarda, quyosh nurlari yaxshi tushgani uchunmi, bahor ertaroq boshlanadi.

Maysalar naq tizzaga kelib qolgan, qushchalar sho'x-sho'x uchib, kuy kuylashib bahorga qutlov aytadi. Qurt-qumursqalar giyohlarning nozik barglariga tirmashib quyoshga intiladi. Chigirkalar chirillashib go'zallik elchisiga madh-u sanolar o'qiyotgandek. Adirlar ortida suruv-suruv qo'ylar o'tlab yuribdi. Erta tug'ilgan qo'zilar chopqillashib, sakrab yurishadi. Goho yer-u ko'kni gumburlatib otlar uyuri o'tib qoladi. Cho'pon-cho'liqlar mamnun, bahor yaxshi boshlanganidan,

o'tlar baravj o'sayotganidan, sovliqlar eson-omon qo'zilab olganidan ko'ngillari tog'dek ko'tarilganini aytib suhbatlashishadi.

Namoz bir necha kundan buyon Sho'rsoy bo'yidagi cho'ponlar bilan birga yashab turibdi. Uni bu yerga cho'ponlarning o'zлari taklif qilishdi. «Bizning qishlog'imiz sen uchun qo'rg'on, qasoskor yigitlaringni o'zimiz boqamiz, ehtiyot qilamiz», deb issiq bag'irlaridan joy berishgan. Bu atroflarda qasoskor yigitlarning nufuzi baland. Qorasuvdan tortib to Shahid qishlog'igacha bo'lган katta-kichik yurtlarning oqsoqol-u ellikboshilarini Namozning o'zi tayinlagan. Aytganini baho qilishadi. So'rasa ot, kerak bo'lsa oziq-ovqat berib turishibdi. Namoz ana shu yurtda uch-to'rt kun qolib, o'ng-u so'liga bir qarab olmoqchi, navbatdagi ishlarining rejasini tuzmoqchi.

So'nggi paytlarda otryadning ahvoli g'oyat tang bo'lib goldi. Qurshov iskanjaga olib siqib kelmoqda. Eng yomoni qishloq oralab o'tib bo'lmaydi. Hammayoqda qorovul postlari qo'yilgan. Birini bosib o'tsa, ikkinchisi qilich yalang'ochlab turgan bo'ladi. Mingboshining navkarlarini tugatdim, deguncha Sokolskiy janoblarining otliq kazaklari dag'dag'a qilib qoladi. Yuzma-yuz kelib urushib bo'lmaydi hozir. Katta jangning fursati yetgunicha yo'q hali. Buning uchun Morozov domla aytganidek xalqni ko'tarish kerak edi. Yurt ni qo'zg'ashga esa Namozning qurbi kelmay turibdi.

Namoz tuni bilan uyqusи qochib, o'y surib, yakka o'zi maysazorlar oralab yurdi-yu, tong paytida xotini uxlаб yotgan o'tovga qaytdi. Ularning o'tovini shundoqqina soyning bo'yiga tikib berishgan. Suvlarning jildirashi, qushlarning chug'urlashi hamisha eshitilib turadi.

— Bayraming qutlug' bo'lsin, Nasiba, — eshikchadan engashib kirayotib dedi Namoz. Nasiba uyg'oq ekan, shoshilib o'rnidan turdi:

— O'zingizga ham qutlug' bo'lsin, Namoz aka.

— Xohlaysanmi, soy bo'ylab adir tomonga boramiz. Singillaringni ham o'ynatib kelamiz. Lolalar biram chiroli ochilibdiki.

— Toliqib qolmasmikanman? — ikkilanib dedi Nasiba.

— Toliqsang ko'tarib olaman.

Nasiba yengil kului. Qoshlari chiroli chimirilib ketdi:

— Biz ikki kishimiz-ku?

Homilador edi u. Suyukli xotinining shunga shama qilayotganini sezgan Namoz: «Xohlasang makkatil-logacha ko'tarib boraman, jonim», deb ko'ksini to'ldirib kului:

— Vasila qiz, lola tergani borasanmi?

— Mayli, — ohista bosh silkidi Vasila.

— Sen-chi, Vakilabonu?

— Boraman! — sakrab o'rnidan turdi Vakila ham.

— Qani ketdik bo'lmasa, kun ko'tarilmasdan oldin lolazorga yetib olishimiz kerak.

Namoz tashqari chiqib bugun Navro'zi olam sayli ekanini Eshbo'riga eslatdi. Qo'y so'yishni buyurdi, katta qozonlarda osh damlashga taraddud ko'ringlar, dedi. Arslonqulga poyloqchilarni tez-tez almashtirib turing. deb ko'rsatma berdi.

— Avazbek, sen bizni qo'riqlab orqamizdan borasan.

Soyning o'ng tomoniga o'tib oldilar, toshdan-toshga sakrab, tizzaga kelib qolgan maysa oralab yuqorilab borishardi. Yuqoriga ko'tarilgan sari atrof kengayib, kenglik Nasibaning ezilgan, xasta ruhiga ta'sir eta boshladи. Entikib to'yib-to'yib nafas olarkan, vujudidagi xafaqonilk tarqab, o'rniqa quvonch quyilayotgandek bo'ldi. Bu quvonch qayoqdan kelayotganini bilmasdi u. Ehtimol, charaqlab ko'tarilib kelayotgan quyoshning yorqin nurlari billur shodasidek, yaltirab turgan shudringlar yuzida o'ynab allaqanday sarg'ish, nafarmon jilolar berib qalbini mayin qitiqlayotganidandir. Ehtimol, Namoz akasi uni lola sayliga olib borayotgani

uchun quvonib ketgandir. Qanaqangi odam o'zi bu Namoz akasi! Boshida shuncha tashvishi turib, tong paytida lola tergani boribdi-ya. O'sha yerdagi go'zallik unga tatimabdi, Nasibasi bilan baham ko'rmoqchi bo'libdi. Xudoyi taolo uning qalbini olamdek keng, saxovatga limmo-lim qilib yaratgan ekan-da o'zi.

— Namoz aka, — entikib dedi Nasiba.

Namoz to'xtab orqasiga o'girildi:

— Nima deysan?

— Shu yerda... to'xtaylik.

— Charchadingmi?

— Nafasim qisayapti.

Namoz suyukli xotinini «kerak emas» deya qarshilik ko'rsatishiga qaramay, ikki qo'liga ko'tarib oldi. Nasiba ko'zlarini chirt yumgan ko'yi, boshini erining ko'kragiga qo'yib, chap qo'li bilan bo'ynidan quchgancha jim borardi... qani endi, olam faqat mana shu jimlikdan iborat bo'lsa, yo'llari ham faqat shu toshyo'llardan iborat bo'lsa, u hech tugamasa.

— Sezayapsizmi? — shivirladi Nasiba.

— Nimani?

— O'g'lingiz qimirlayapti.

— Ehtimol qizimdir?

— Yo'q, bu o'g'il, albatta o'g'il bo'ladi.

— Men qiz bo'lishini xohlardim.

— Nega?

— Unga onangning ismini beramiz. Bibiqiz, deb chaqirasani uni.

— Namoz aka.

— Iye, nega yig'layapsan, yig'lama.

— Charchadingiz.

— Charchaganim yo'q. Sen xohlasang, dunyoning narigi chekkasigacha mana shunday ko'tarib borgan bo'lardim.

— Namoz aka, siz shunaqangi mehribonsizki...

— Qo'y, bunaqa gaplarni.

— Qani endi xudoyim mening iltijoimga qulq solsas-yu, sizga ming yil umr ato qilsa, odamlarga ming yil yaxshilik qilgan bo'lardingiz. Axir, bu vafosiz dunyoda kimningdir mehr-u shafqatiga, kimningdir bir og'iz iliq so'ziga zor bo'lganlar ozmuncha deysizmi? Sizning qalbingiz mehr-u muhabbat to'la qaynar buloqqa o'xshaydi. Ichgan bilan ado bo'lmaydi... Namoz aka.

— Qo'y, yig'lama.

— Namoz aka, sizga qanday yordam qilsam ekan? Yordam qilgim keladi-yu, lekin ojizman.

— Yo'q, sen o'zingni unchalik pastga urma. O'zi va o'zgalarning erki deb qilich yalang'ochlab turgan ayolni ojiz deb bo'lmaydi. Sen pahlavonsan. Mirza Qobilning navkarlari bilan otishib, g'olib chiqqan qahramonimsan... O'zingni g'am-u tashvishlarga oldirib qo'yma. menga beradigan yordaming shu. Bilaman, boshingga og'ir musibatlar tushdi. Odam bolasining asili g'urbatda sinovdan o'tadi. G'am-u anduhli kunlarda o'zini yo'qotmagan kishini men mard deb bilaman. Sen mening mardi-maydonimsan, jonim... Seni biron bexavotirroq yurtga berkitishim kerak. Singillaring bilan yaxshi kunlar kelguncha o'sha yerda yashab turasizlar.

— Rahmat, Namoz aka, endi men tushay. Qo'lingizni bering, ana shunday qo'l ushlashib ketaylik. Yaxshi kunlar kelarmikan?

— Keladi, noumid shayton. Menga Samarqanddan xabar berishlaricha, boshqa yurtlarda ham katta-katta g'alayonlar boshlanayotgan emish. Qani endi o'shalar bilan bog'lanib olsak, men, Nasiba, ochig'ini aytsam, o'zimdan ko'ra aqlliroy bir odamning maslahatiga, yo'l-yo'rig'iga juda muhtoj bo'lib qoldim. Mazlumlarni katta ishga qo'zg'ab qo'ydim. Hammasing umid ko'zi menga tikilgan. Yigitlarimga ot topib bersam, quroq topolmayman. Ba'zan bu o'jar yigitlarning boshini boshiga qovushtirolmay qiynalaman. Kattaqo'rg'onlik Mulla Rahim eshon menga vakil yuboribdi. Namoz

menga qo'l berib, murid bo'lsin, men unga pir bo'layin, ishiga yordamlashaman, musulmonlarni g'azavotga ko'taramiz, debdi. Men uning choparini yuziga qorakuya surtib, eshakka teskari mindirib, orqasiga qaytarib yubordim.

— Voy, nega unday qildingiz?

— Eshon-u ulamolar mazlumlarni talashda to'ra-yu mingboshilardan qolishmaydi, Nasibam. — Namozning shu paytda kim bilandir dardlashgisi, o'y-u rejalarini bayon etgisi, maslahatlashgisi bor edi. Shuning uchun Nasiba bilan qulfi dili ochilib suhbatlashhib borardi u, — gapiraman desam gap ko'p. Lekin, qanday bo'lsa ham bizga bir dono maslahatchi darkor.

— Do'stingiz Nazarmatvey-chi, — so'radi Nasiba, — uning maslahatlari ozlik qilayaptimi?

— Nazarmatvey yaxshi do'st, sodiq, jasurlikda, topqirlikda unga teng keladigani yo'q. Lekin, u ham menga o'xshab Ivanboyning molxonasida katta bo'lgan bir yetimcha-da. Savodi ham menikidan yuqori emas. Bizga hozir Sergey tabibdek oq-u qorani tanigan bir odam kerak. Morozov domla bilan bog'lanib olmoqchi edim, nasib qilmadi. U sho'ring qurg'urni ham qamab qo'yishibdi. Toshkentgami, Marigami, ishqilib juda olisga jo'natishgan emish. Aytuvdim shekilli, u bilan bir kecha suhbat qurbanman. «Partiya bilan bog'lanmaguncha, xalqning ichiga chuqurroq kirib bormaguncha niyattingga yetolmaysan», degandek edi. Avliyo ekan! Xuddi Xo'jayi Xizirni ko'rgandekman. Bir ko'zga ko'rindi-yu, fotihaga qo'l ochdi-yu, tilagimni aytib ulgurmasimdan ko'zdan g'oyib bo'ldi u. Yana bir uchrashganimda edi, ko'zim o'ngidagi qorong'ilik yo'qolib, yo'limni topib olgan bo'larmidim... Qorong'i kechada qolgandek sezyapman o'zimni.

Eng baland bir qirga chiqishgan ekan, bu yerdan naq Kattaqo'rg'ongacha bo'lgan yaylovlar kaftda turgandek ko'zga yaqqol tashlanib turardi. Quyosh bu vodiyga

bugun o'zgacha mehr bilan nur to'kayotgandek. Shabnamlar erib, giyohlar bargidan yengil hovur ko'tarilmoxda. Poyonsiz vodiy ko'z ilg'amas sarg'ish bir to'lqin qanotida ohista uchib borayotgandek, yengil chayqalayotganday, kishi xayolini o'ziga maftun etib, sehrlab, oromlar o'lkasiga abadul-abad olib ketmoqchiday.

Vodiy jimjit, lolalar sukulda.

Atrofdagi ta'rifga sig'mas bu go'zallik Nasibani naq mast qilib qo'ygan edi. Quvonchdan paydo bo'layotgan tuyg'ularini boshqarolmay u tinmay entikar, to'yib-to'yib nafas olar, lolalardan dasta yasab Namoz akasiga uzatar, hech qanday sabab bo'lmasa ham jarangli ovoz bilan qiyqirib kular, adirlardan adirlarga sakragisi, qush bo'lib osmonlarga uchgisi kelar edi uning... to'satdan boshi aylanib ketgandek bo'ldi, yer-u ko'k chirpirak bo'lib ketdi, qandaydir daqiqa ichida vujudi alanga bo'lib yongandek sezdi o'zini.

— Namoz aka, meni ushlang, — qichqirib yubordi Nasiba.

Qat-qat adirlar tomon tikilgancha yonboshlab yotgan Namoz sakrab o'rnidan turdi, Nasibani suyab qoldi.

— Boshim aylanib ketdi, — gunohkorona bir ohangda dedi xotini.

— Charchadingmi?

— Sizni ham qiyab yubordim.

Namoz yerga o'tirib xotinining boshini tizzasiga oldi. Uning qop-qora sochlari allaqanday xushbo'y, dimoqni qitiqllovchi hid taratib turardi. Namoz uni ohista silarkan, xushyoqdi shekilli asta-sekin Nasibaning ko'zları yumila boshladi. «Qiyin, juda qiyin bo'ldi senga Nasibam, — ko'nglidan o'ta boshladi Namozning, — kim biladi, mendan boshqaga ko'ngil qo'yganingda boshingga buncha savdolar tushmagan bo'larmidi. Senga baxt o'rniga baxtsizlik, orom o'rniga notinchlik keltirdim men... Otangdan, mehribon onangdan, bo'y

yetgan singlingdan judo bo'lding, hammasi men tufayli bo'ldi...»

So'nggi kunlarda Nasiba bir o'ziga kelib, bir o'zidan ketib yuribdi. Ruhiy xastaligi o'qtin-o'qtin qo'zg'ab, ba'zan kunbo'yi bir og'iz gapirmaydi, yig'laydi, xo'rsinadi. Alam bilan boshini silkitib, yalangoyooq, yoqavayron ko'chalarga chiqib ketadi. Goho minib borayotgan otiga qamchi ustiga qamchi bosib boshini qo'yib yuboradi. Vujudini kemirib borayotgan g'am-u tashvishlar bilan olishmoqda edi u. Buni Namoz yaxshi biladi. Shuning uchun ham uning ra'yini qaytarmaslikka, nimani xohlasa o'shani bajo keltirishga harakat qiladi, suyadi, erkalaydi. Buning ustiga Nasibasi homilador ham. Ruhidagi injiqlik, fe'lida goho-goho namoyon bo'ladigan qo'rslikka ehtimol shu homiladorligi ham sabab bo'layotgandir. Uni ehtiyyot qilishi, katta tabiblarga ko'rsatib, davolatishi kerak.

Ehtimol, tog' havosi uning dardchil taniga shifo bag'ishlar, dilidagi g'ussalardan tugilgan chigillarni yozib yuborar. Qayerga berkitsa ekan? Bu dunyoda ayg'oqch-yu, chaqimchidan xoli bo'lgan biror parcha yer qoldimikan o'zi? Bordi-yu, Qo'qonga, Sergey tabibning huzuriga jo'natsa-chi uni? Ha, shunday qilgani ma'qul. Singillari bilan o'sha yoqqa borishsin. Sergey tabib yaxshi davolaydi; Vasila bilan Vakilabibini o'qitib, savodli qiladi, badjahl bo'lsa ham, har qalay mehribon odam o'zi.

— Nasiba? — xotinining sochlari ni ohista siladi Namoz.

— Kim u? — cho'chib boshini ko'tardi xotini.

— Uxlabmiding?

— Ko'zim sal ilingan ekan.

— Bir iltimos bor, faqat yo'q demaysan. Seni singillaring bilan birga Qo'qonga — Sergey tabibning yoniga eltib qo'ysam.

Nasiba bosh chayqadi...

- Tirik bo'lsam sizdan bir odim ham ajralmayman.
- Nasiba, jonim.
- Meni shu shafqatsiz dunyoda sizdan boshqa hech kimim qolmadi. Endi tun-u kun yoningizda bo'lishim, g'animplardan ehtiyot qilishim kerak. Odamlarga ishonmayman. Mushuk boladek suykalib qo'ltig'ingizga kirib olgan Arslonqul og'adan ham xavfim bor. Siz so'zlaganda yuzida istehzo o'rmalaydi. Ko'zlar qattiq, ich-ichiga nimadir berkinganga o'xshaydi, undan qo'rqaman.
- U meni falokatdan qutqarib qoldi, Nasibam. Undan shubham yo'q, sen ham shubhalanma.
- Kim biladi, negadir yuragim g'ash... doim ko'zini mendan olib ochadi.
- Senga shunday tuyulayotgandir?
- Bilmadim.
Namoz suyukli xotinining bu tashvishlarini beqiyos mehr, katta muhabbatning davomi deb bildi. «Ona yakka-yu yolg'iz o'g'lini qattiq sevsasi, — fikridan o'tdi Namozning, — uni yer-u ko'kka ishonmaydi, kimdir uni o'ladirib qo'yayotgandek bo'lib tuyulaveradi. Katta-yu kichikdan shubhalanib, bolasini ko'chaga chiqarmay qo'yadi... Nasiba ham meni jonidan ortiq sevadi. Tashvishining boisi ham shundan. Boz ustiga uning ruhiy xastaligi kun sayin avj olib boryapti. Yo'q, men uni qanday bo'llmasin davolatishim kegak...»
- Nasiba, iltimos. Qo'qonga borishga yo'q demagin!
- yolvordi Namoz, — har qalay homiladorsan.
- Bola otasining yonida bo'lishi kerak! — quvnoq kulib o'rnidan turib ketdi Nasiba. So'ng eriga ikki qo'lini barobar uzatdi, — turing, undan ko'ra lola teraylik.

Pyotr Zagladanining maktubi

Hayitboy Namoz akasiga ko'zi tushishi bilan soydan sakrab o'tib uning istiqboliga yugurdi. Quchoqlashib ko'rishdilar. Nasiba opasiga shol ro'mol, qizaloqlarga Samarqand qizlari kiyadigan «chamanda gul» do'ppilar keltiribdi.

— Menga-chi? — hazil ohangida so'radi Namoz.

— Sizga sovg'aning eng kattasi bor. Hayitboy bularning oldida gapirsam bo'laveradimi degandek Nasiba opasiga bir qarab oldi. Ziyrak Nasiba gap nimadaligini fahmlab, singillarini olib soydan o'tib ketdi. Yigitcha yerga o'tirib etigining chap poyini chiqara boshladi.

— Men seni avvalgi kuni kutgan edim, — dedi Namoz yerdan qo'ziqorindek o'sib chiqqan oq xarsang ustiga omonat o'tirar ekan, — tinchlikmi o'zi?

— Yo'q, — xo'rsinib qo'ydi Hayitboy. — Devona bobom olamdan o'tdilar.

— Nima? — Namoz o'rnidan turib ketdi, — olamdan o'tdilar?

— Kecha ertalab chiqardik, — Hayitboyning ko'zlarida yosh ko'rindi, yutinib davom etdi. — Avvalgi kuni kechqurun xayrlashgani borsam ancha og'irlashib qolibdilar. Ketma, meni tepkilab ko'mib ketasan, dedilar. Boshqa yetimchalarni ham chaqirib kelishdi. Darveshlar, tilanchilar to'plandi. Mana bu xaltachadagi tangalarni sizga vasiyat qildilar. Pahlavon o'g'limga ayt, qasoskor yigitlaridan biriga uchqur ot olib mindirsin, dedilar. Namoz o'g'limni o'pib qo'y, har zamonda arvohimni yo'qlab fotiha o'qib tursin, dedilar. Keyin jonlari uzildi...

Namoz boshiga tayoq bilan urilgandek, karaxt bir ahvolda jim o'tirardi. Hayitboyning xo'rsinishi,

yonginasida toshdan-toshga urilib, asov toychoqdek irg'ishlab oqayotgan suvning shovqini uning qulog'iga kirmasdi... Zolim falakning sitamlaridan yigitning qalbi junbishga to'lgandek. Devona bobo ko'p yetimlar qatori uning ham otasi bo'lib qolgandi. Yorug' dunyoga chiqib olishlariga yordamlashgan, odamlarga yaxshilik qilishga, mazlumlarning boshini silashga undagan, qasoskor yigitning qalbida rahm-shafqat, ezgulik hissini qo'zg'agan ham shu Devona bobo edi. Umri beva-bechoralarga xizmat qilish bilan o'tdi sho'ring qurg'urning. Bolaligida ko'chalarda o'tirib, qo'lini cho'zib tilanchilik qildi. Pul to'plab, joy sotib oldi. «Panohi sag' iron» choyxonasini ochib yetimlarni to'plab, ularga panoh berdi, yedirdi, ichirdi. Qiyosi yo'q yetimparvar edi u. Shafqatsiz dunyoda shafqat edi u. Bamisol bir sham edi, o'zi yonib-kuyib ado bo'ldi-yu, ammo necha-necha yetimlarning vayrona kulbasini yoritib ketdi... «Ey xudo, nahotki shunday bir mo'tabar kishining hayoti ham senga kerak bo'lib qolgan bo'lsa, — unsiz yig'lar edi Namoz, — o'nlab, yuzlab go'daklarni o'zing yetim qilib, mehr-u muhabbatga muhtoj bo'lgan shu ojizlarga panoh bo'laman, deb o'zidan kechgan bir mo'minning umrini shunchalik qisqa yaratgan bo'lsang. Nega bunday qilding, nega uning jonini olding, nega!..»

Namoz ko'z yoshini kafti bilan sidirib, sekin boshini ko'tardi:

— Kecha chiqardilaringmi?

— Ha.

— Ishqilib, tobutini ko'targani odam topildimi?

— Gadoylar-u darveshlar qabristongacha bobomning tobutini qo'lma-qo'l qilib borishdi.

— Ha, Devona bobomiz avliyo bir kishi edilar, — xo'rsindi Namoz, — uning vafot etganini bu yerdagilarga aytdingmi?

— Yo'q.

— Aytma. Navro'z bayramiga tayyorgarlik ko'rishi yapti. Navro'zi olam bugun, ukam. Kayfiyatlar buzilmasin. Pyotr bilan uchrashdingmi?

Hayitboy etigini allaqachon yechib, paytavasi orasidan bir xat olib, o'y surib ketgan pahlavon akasining o'ziga kelishini kutib turgandi. Xatni uzatarkan, «o'qib bo'lgach, kuydirib tashlar ekansiz», deb qo'ydi.

Samarqandda Namozning ishiga ko'maklashmoqchi bo'lganlar ko'p. Ularning orasida eng sadoqatlisi Pyotr Zaglada. Olijanob, me'dasi to'q, ozodlik yo'liga jonini tikkan bu yigitning har bir so'zi Namoz uchun Qur'on oyatidek muqaddas bo'lib qolgan.

Namoz Pyotr Zagladaning rus alifbesida yirik-yirik qilib yozgan xatini hijjalab, juda qiynalib o'qiy boshladi. «Qimmatli...

Ahvollaringni so'rab o'tirmayman, xabarchining aytishicha yomon emasga o'xshaydi. Bu taraflardagi ahvolni so'rabsan, butun mamlakat bo'ylab nima bo'layotganini aytolmayman-u, ammo Turkistonda oliy hazratlarining qo'llari shu paytda sal balandroq kelib turibdi. Toshkent, Ashxabod, Pishpek taraflardagi g'alayonlar haqida avval ham xabar bergen edim. Ishlar chatoq, do'stim, isyonchilarни qon qaqshatishibdi. Xovos, O'ratepa, Qo'qondagi garnizon kazaklari g'alayon ko'targanini eshitgandirsan. Afsuski, g'alayonlar bostirildi. Kazaklarning bir qismini Sibirga badarg'a qilishdi.

Samarqandda ham ahvol chatoq. Sening yuragingga qo'rquv solish uchun emas, balki axboroting uchun yozyapman bu gaplarni. Bosmaxona ishchilaridan, Choy qadoqlash fabrikasidan, izvosh haydovchilardan 57 kishini qamoqqa oldik. Seni «Moxovxon»dan ozod etishga bosh qo'shgan tashkilotning 11 azamat yigit ham qo'lga tushib qoldi. Afsuslar bo'lsinki, ularni hibsga olishda mening o'zim ham ishtirok etdim... Xullas,

shaharda ham oliy hazratlarining qo'llari balandroq kelib turibdi. Lekin, o'ylaymanki, bular vaqtinchá. Biz o'zimizni o'nglab olamiz. Katta mushtga birlashamiz, shunaqangi zarb bilan uramizki, Mixail Morozov aytganidek hammasini kunpayakun qilamiz.

Sen, dovyurak do'stim, hech bo'lmasa Otamurod Shermuhammad o'g'li bilan uchrashib, maslahat olmoqchiman, debsan. So'nggi paytlarda Korgarning boshi balodan chiqmay qoldi. Qamoqdan kelganiga bir oy bo'lar-bo'lmas yana hibsga olindi u sho'ring qurg'ur. Varaqa bosishayotgan ekan. Qo'lga tushib qoldi. Ishqilib Sibirga badarg'a qilishmasin-da.

Quroldan yordam berishimni so'rabsan. Ochig'ini aytsam, hozircha qo'limdan kelmaydi. Sergey tabib haqida so'rabsan, biron narsa deyishim qiyin. Qo'qon garnizoni g'alayon ko'targan edi. O'shalarga qo'shilgan bo'lsa, demak, uni ham hibsga olishdi deyaver. Qasoskor do'stim! Senga aytadigan gapimning eng muhimiga navbat keldi. Joylardagi qurolli to'dalar orasida sotqinlar bor. Negaki, otryadning qayerda tunaganligi, qaysi mingboshini kaltaklaganligi haqida zudlik bilan axborotlar kelib turibdi. Bu axborotlarni faqat to'da ichidagi xoinlargina yetkazib berishi mumkin. Ulardan ehtiyyot bo'l. Mirza Hamiddan endi cho'chimasang ham bo'ladi. Tegishli joylardagi jamiki ro'yxatlarda uning haqida «Namoz Pirimqul o'g'liga sotilgan, poshsholik ma'muriyati uchun xavfli» deb yozib qo'yilgan.

Endi, qimmatli do'stim, eng muhim gapni aytaman. Bir necha kun avval, Gesket huzurida g'oyat maxfiy kengash bo'lib o'tdi. Ma'lum bo'lishicha, sening otryadingni va boshqa qasoskor to'dalarni butunlay qirib tashlash haqida juda katta tadbirlar belgilangan. Toshkentdan bu yerdagi askarlarga ko'mak sifatida "Yovvoyi diviziya" deb nomlangan qattiqqo'l va zolimlikdan nom chiqargan, xalq g'alayonlarini bostirishga ko'p tajriba to'plagan diviziya chaqirilib, polkovnik Susanin ixtiyoriga berildi.

Samarqand guberniyasi bilan Buxoro amirligi chegaralarida 12 ta, Kattaqo'rg'on va Samarqand uyezdlari oralig'ida 10 nazorat posti tashkil etilib, har biriga 50-60 navkar ushlab turish huquqi berilgan. Gesket janoblari bilan Buxoro amirligining o'zaro kelishuvlariga ko'ra amirlikning Xatirchi, Ziyovuddin, Kitob begliklari taraflarga 3 ta jazo otryadi yuborilgan. Jazo otryadida qilich, miltiq va to'pponcha bilan qurollangan 300 ga yaqin sherbachcha borligi haqida aniq ma'lumotlar olindi. Sen bularni ham hisobga olishing kerak. Bilasan jazo otryadlaridan birigaa kapitan Golov boshchilik qiladi. Bizga ma'lum bo'lishicha uning otryadi Jom, Chimboy dashtlari orqali Ziyovuddin begligi tomon yuradi. Yana shuni ham aytib o'tmoqchimanki, sen kapitan Golovdan uncha xavsiramasang ham bo'ladi. Men bu odamni shaxsan taniyman. Poshsholik tuzumining astoydil himoyachilaridan emas u. Qamoqdaligingda seni ushlab bergani uchun chin yurakdan afsuslanib yurdi. Namoz mard va jasur yigit edi, u meni o'limdan qutqargan edi, men bo'lsam uni asirga oldim, o'la-o'lgunimcha vijdoni azobda endi, deya bir necha bor aytdi. O'zining aytishicha, shu yil yanvar oyida Payshanba bo'lisida bo'lgan otishmada seni va yigitlarining tiriklayin qo'lga olamiz degan bahona bilan askarlariga o'q otmaslik haqida buyruq bergen. Shu yo'l bilan seni eson-omon qurshovdan chiqib olishingga yordamlashgan. Eslaysanmi, shunday voqeа bo'lganmi, o'zi? Qimmatli do'stim, sen unga ishon. U vijdoni pok to'ralardan. Agar uning seni ehtiyyot qilib yurganiga ishonch hosil qilgan bo'lsang, demak, hozircha Jom-Chimboy dashtlarida harakat qilib turganining ma'qul. Morozov qaysi shahardaligini aniqlay olmadim. Lekin qamoqdan qochgan emish, degan gaplar ham oralab yuripti.

Xatni o'qib bo'ldingmi, o'tinaman, uni darhol kuydirib tashla. Xabarchini tezdan orqasiga qaytar. Xayr. O'zingga ehtiyyot bo'l. Omad senga yor bo'lsin..."

Quvnoq To‘xtashvoy shum xabar keltiradi

Namoz xatni o‘qib bo‘lgach, uni yirtib qog‘oz bo‘laklarini sharqirab oqayotgan suv betiga otdi. O‘ychan bir holda o‘rnidan turdi. “Ishlar chatoq-ku”.

Xuddi shu paytda soyning betida otdan tushib tizginidan omonat ushlagancha kulimsirab turgan To‘xtashvoyga ko‘zi tushib qoldi Namozining. To‘xtashvoy Yangiqo‘rg‘ondan tortib to Poyariqgacha bo‘lgan yurtlardan axborot keltirish uchun ketgan va bugun albatta qaytishi kerak edi.

— To‘xtashvoymisan? — negadir quvonch bilan so‘radi Namoz.

— Xuddi o‘sha yetimchaman! — qiyqirib kuldī To‘xtashvoy.

Namoz toshdan-toshga sakrab ukasining yoniga o‘tdi. Ikkovlari quchoqlashib so‘rasha ketdilar. Qiziq, Namoz mo‘ylovlari sabza urib, yigitlik ko‘rki ko‘zga tashlanib qolgan bu dilkash va quvnoq yigitchani ko‘rdi deguncha negadir, o‘z-o‘zidan quvonib ketadi. G‘am-u tashvishlari chekinib, ta’bi to‘satdan hazilga moyil bo‘lib qoladi.

— Obbo sen-ey, — ukasini bag‘ridan bo‘shatdi yigit, — qachon qaytding?

— Hozirgina.

— Xo‘s, u taraflarda nima gaplar?

— Ochiq aytaymi?

— Ochiq ayt.

— Xafa bo‘lish yo‘qmi?

— Xafa bo‘lish yuq.

— Jarqishloqni kuydirib yuborishdi.

Namoz bir seskanib tushdi:

— Kim kudiradi?

— Jazo otryadi kuydiribdi.

— Odamlargachi, ularga zarar yetmabdimi?

— Cho'lga qochishga ulgurishibdi.

— Vijdonsizlar, zolimlar, — halidan buyon yuragida to'planib borayotgan g'am-u alam to'satdan yonib, Namozning qonini qaynatib yubordi. — Qonxo'rlar, sho'ring qurg'ur hamqishloqlarimda ayb nima? Topib olganlapri Jarqishloq. Otib, osib, qamab to'ymadilaringmi, nega o't qo'yasan, nega?

— Namoz aka, — sekin chaqirdi To'xtashvoy. — Bundan keyin uddasidan chiqmasangiz va'da bermang. Subutsiz bo'lib qolasiz.

— Kimga va'da beribman?

— Hozirgina xafa bo'lish yo'q deb so'z berib edingiz-ku? Namoz istamaygina jilmayib qo'ydi:

— Darvoqe.

— Ulug'oy opam salom aytdilar, — yana axborot bera boshladi To'xtashvoy, — umuman, ahvollari yomon emas ekan. O'klonlik bir kishi boshpana beribdi.

— Bechora opam.

— Xolbek pochhamni yigirmalarini ham o'tkazib olishibdi.

— Shu ahvolda-ya?

— Marhum bu dunyoda hech narsa ko'rmadi. Hech bo'lmasa arvohi narigi dunyoda mustar bo'lmasin, deb shunday qildilar.

— Opaginam-ey.

— Ayt, Namoz akangdan hecham xafa emasman, zolimlarning ta'zirini beraversin, dedilar.

— Xuddi shunday dedimi?

— Ishqilib, shunga o'xshash gaplarni aytdilarda... Dahbedlik Mirza Hamid amakim bir qop un, bir qop sholi berib yuboribdi.

— Opamga-ya?

— Ha. Mana bu otni ham menga sovg'a qildilar.

— Mirza Hamidmi?

— Ha.

— Tovba.

— Jo‘ra Sarkorga borib uchrashgan edim, Mirza Hamidga yo‘liqib ket, dedi. Bordim. Dalada qo‘sish haydayotgan ekan, iliq kutib oldi. Namozbekka ayt, meni ham qasoskorlar qatorida hisoblayversin, dedi. Keyin mana shu otini sovg‘a qildi. Qalay, zo‘rmi?

— Zo‘r. O‘zingni otingni nima qilding?

— U qirchang‘ini Mirza Hamid amakimga qoldirib keldim... Gap qo‘shtum turing adashib ketyapman. Mirza Hamid amakim Namoz akang ehtiyot bo‘lsin, Hamdamboy qotil yollagan, dedi.

— Hamdamboy o‘lmabdimi?

— Bir-ikki o‘lmoqchi ham bo‘libdi-yu, lekin o‘lolmabdi.

— Nega?

— Azroil bobo kelib, jonini olish oldidan boyning aftiga tikilgan ekan, haddan tashqari badbashara emish. Yo‘q, sen maxluq narigi dunyoni ham harom qilasan, undan ko‘ra qiyomatgacha mana shu yerda chalajon bo‘lib ingrab yotaver, deb, etagini qoqib chiqib ketibdi.

To‘xtashvoy beg‘ubor, jarangli bor ovovzi bilan qiyqirib kulib yubordi. G‘am-u g‘ussadan xoli, qalbi quvonchlarga to‘la, turmushidan mammun yigitlargina ana shunday kulishi mumkin edi. Namoz ham beixtiyor kulgiga qo‘sildi:

— Obbo ukm-ey, yolg‘on to‘qishga biram ustasanki.

— Yolg‘onchi dunyoning farzandlarimiz-da, Namoz aka, — bu gal avvalgisidan ham jarangdorroq bir ovoz bilan kului To‘xtashvoy.

XIII bob

Navro‘zi olam bugun

Namoz xotinining yoniga qaytib, o‘tovga kirmasdan tikkasicha cho‘ponlar berib yuborgan sutdan bir kosasini simirdi-yu, kafti bilan labini artdi:

— Avazsher.

Bugun Namozga poyloqchi etib tayinlangan Avaz lip etib chodir orqasidan chiqdi:

— Labbay.

— Yigitlarga ayt, saf tortishsin.

Namoz jo'ralarini chaqqon harakat qilishga o'rgatgan. Ko'z yumib-ochguncha saf tortib bo'ldilar. To'da boshliqlari Nazarmatvey, Arslonqul, Abduqodirxo'ja, Karim, Qobillar o'z to'dalari oldida buyruq kutib, mahtal turishardi.

— Jo'ralarim, — yigitlarga bir-bir ko'z tashlab chiqdi Namoz, — bugun Navro'zi olam, tabarruk kun — bu kun. Bayramingiz qutlug' bo'lgay. Bu kun Zarafshon muzofotida katta sayil bo'lyapti. Mazlumlar ham, zolimlar ham, boylar ham, qashshoqlar ham gina-kudurat, alam-u g'urbatni unutib, bayram libosini kiyib ko'chalarga chiqishgan, sayilgohlarga to'planishgan. Ularning orasida sizlarning aka-ukalaringiz, ota-onalaringiz ham bor. Ularga ham bayramlari qutlug' bo'lgay, xudo ularga hamisha yaxshi kayfiyat ato qilgay. Bugun biz bayram qilurmiz, dillarning chigilini yozib olurmiz. Eshbo'ri og'a!

— Labbay.

— Nechta qo'y so'ydirdingiz?

— Ikkita.

— Bir buqa ham topib so'ydiring. Mehmondo'st cho'ponlarga bugun ziyofat beramiz. Bola-yu chaqasi, qari-yu qartangi hammasini taklif qilib kelamiz bu yerga. Men bir-ikki do'starim bilan katta sayilgohga bir borib qaytaman.

Namoz yoniga Nazarmat, Arslonqul, Avazsher, Eshbo'rilarни olib katta sayilgohga jo'nadi.

Qadim zamonlardan buyon bu dashtlarda lolalar qiyg'os ochilib, poyonsiz dasht qip-qizil baxmalga burkangan bir pallada Navro'zi olam bayrami bo'lib o'tadi. Buyog'i Qorasuv, buyog'i Kattaqo'rg'on

taraflardan otda, aravada, piyoda to‘p-to‘p odamlar kelishib o‘tovlar tikishib, ba’zan bir, ba’zan ikki kechalab tunab ketishadi. Qandolatpazlar-u oshpazlar, qiziqchilar-u masxarabozlar, goho dorbozlar ham tashrif buyurishadi. Tunlari behisob mash’allar yoqiladi, davralarda bazmlar boshlanadi.

Ot poygalari, ko‘pkari o‘yinlari avjiga chiqadi. Manman degan polvonlar davraga tushib kuch sinashadi...

Sayilgohga odam sig‘may ketibdi.

Bir tomonda bozor, bir tomonda karnay-surnay, holvafurush-u qandolatchilarni bolalar o‘rab olgan. Kattaqo‘rg‘ondan kelgan qo‘g‘irchoqbozning yaqiniga borib bo‘lmaydi. Birov otda, birov eshakda, birov o‘g‘ilchasini bo‘yniga mindirib tippa-tik turib tomosha qilmoqda. Qo‘g‘irchoqbozning o‘zi ko‘rinmaydi; oq bo‘z bilan to‘silgan parda ortidan tomosha ko‘rsatyapti...

Bir tuppina qari tuti bo‘lgan ko‘rimsizgina hovli. Tutga echki bog‘lab qo‘yilgan. Hovli sahnida uch kishi bor. Boshida savatdek salsa, egnida banoras to‘n, qorni yetilib pishgan tarvuzdek irg‘ib chiqqan, qora soqol, qora qosh, pak-pakana badqovoq bir odam; qarib cho‘kirtakkina bo‘lib qolgan kampir; boshi katta, bo‘yni olmaning savog‘idek ingichka, ozg‘inligidan qobirg‘alari sanalib turgan o‘n-o‘n bir yoshlardagi bir bola.

— Boybuva, xudo xayringizni bersin, uch-to‘rt kun sabr qiling, — yolvoradi kampir.

— Qarzingni to‘la deyapman! — o‘shqiradi boy.

— Charx yigiryapman, besh kalava ipim bor, ola qoling bo‘lmasa.

— Qarzni to‘la! — qamchi o‘qtaladi boy.

— Voy xudoyim! — boshini qo‘li bilan to‘sadi kampir.

— Qarzing evaziga echkingni ber bo‘lmasa.

— Bolam och qoladi, Boybuva, — ikki qo‘lini fotihaga ochib yolvoradi kampir, — xudo xayringizni bersin, duo qilaman.

— Bolangni olaman bo'lmasa, uyimda dastyorlik qiladi.

Boy bola tomon bir odim tashlaydi. Bola tisarilib yig'laydi. Kampirning ko'zlaridan duvillab yosh quyiladi:

— Bolamga tegmang, u kasalmand.

— O'zing yur bo'lmasa, oqsoch bo'lasan uyimda, — kampirning qo'lidan ushlab sudramoqchi bo'ladi boy.

— Hech narsaga madorim yetmaydi, tirik tovon bo'laman.

— Nima-nima?

— Xudo xayringizni bersin.

— Mana senga bo'lmasa, mana!

Boy kampirni qamchilaydi. Bolani uradi. Qiy-chuv ko'tariladi. Echkini yechib olib chiqib ketmoqchi bo'lgan boyga ona-bola birdan tashlanib, oyog'iga yopishadi. Boy ikkovini ham tepib tashlab, echkini yetaklaganicha ko'cha eshik tomon yura boshlaydi. Yana qiy-chuv ko'tariladi, echki oyog'ini tirab, u ham ma'rashga tushadi. Xuddi shu paytda devor ortidan bir bolaning boshi ko'rindadi:

— Namoz polvon kelyapti, qasoskor kelyapti! — deydi-da, yana g'oyib bo'ladi. Ko'cha eshik yoniga borib qolgan boy, dovdirab, hovlini gir aylana boshlaydi. Bir teshikka boshini s'uqmoqchi bo'ladi, boshi o'tadi-yu, katta qorni sig'maydi. Kalta oyoqlarini tipirchilatib, teshikdan boshini arang chiqarib oladi. Hovli o'rtasidagi tutga chiqib olmoqchi bo'lib xo'p tatalanadi, qorni xalaqit berib chiqolmaydi. Yana hovlini aylanib qochishga tushadi. Shu payt otini gijinglatib, hovliga Namoz polvon kirib keladi:

— Bu yerda nima to'polon?

Hovlini gir aylanib qochayotgan boy o'zini hech to'xtatolmaydi, nihoyat bir amallab to'xtab, kalta qo'llarini dum-dumaloq qornining ustiga qo'yib ta'zim qiladi...

— Me-ee-ee-n-n-n...

— Gapisang-chi! — o'shqiradi Namoz polvon. Boy yerdan bir gaz bo'yi sakrab tushadi-yu, to'satdan tilga kiradi:

— Men bu bevaga yordam bergani kelib edim, bek, — boy cho'ntagidan baxmal xaltacha chiqarib kampirga uzatadi, — oling xolajonim, ola qoling.

Tomoshabinlar o'rtasida hali boy boshini teshikka tiqib, oyog'ini tipirchilatganida kulgi boshlangan edi, u avjiga chiqadi. Qiyqiriq, quvonchdan chalingan chapaklar ovozi tutib ketadi hammayoqni.

— Chakki emas-a? — Namozga yuzlanib sekin so'radi Nazarmat.

— Ma'qul, — kulimsirab dedi Namoz, — lekin anavi bo'g'irsoqni savalash kerak edi. Ikkiyuzlamachiligin qara-ya, hammasi shunaqa bu itvachchalarning. Ketdik.

XIV bob

«Sherniyoz o'lмаган екан»

Sayilga kelganlarning bir xillari to'p-to'p bo'lib davra qurishgan. Ba'zan ikki-uch oila birlashib dasturxon yozgan. Ba'zi bir joylarda butun-butun qishloqlar birlashib ketibdi. Davralar yonidagi yero'choqlarda biqirlab taomlar qaynamoqda. Qo'ylarni so'yib, yog'ochlarga osib qo'yanlar bor. Boy boy bilan, amaldor amaldor bilan baqamti qo'nib, yal-yal yonib turgan gilamlar, atlas ko'rpačhalar to'shab yonboshlashib suhbat qurishgan. Davralarda o'yin-kulgi, bazmlar ham boshlanib ketibdi.

Katta bir davra yonidan o'ta turib Namoz to'satdan otning boshini tortdi. Yuragi hapriqib ketgandek bo'ldi. Nahotki, nahotki bu Sherniyoz bo'lsa. Nahotki, u o'lмаган bo'lsa! Ha, o'shaning ovozi bu. Yo rabbiy, odam bolasining ovozi ham bir-biriga shunaqangi o'xshash bo'ladimi? G'amginligi, shiradorligi, to'lqinlarga boyligi

— xuddi Sherniyozning o‘zi kuylayotgandek. Namoz shoshib otdan tushdi-yu, tizginni Avazbekka tutqazib, davraga yaqinroq bordi. Xonanda yigit ashulasi o‘tkinchilarga ma’qul tushganidan ko‘ngli tog‘dek ko‘tarildi shekilli, sopol likopchani taraklatib chertib yana ashula boshladi:

*Soli nav shud, qodiro, moro zi g‘am ozod bikun,
Ahli imon rozi lutfat xurrami dilshod bikun.
Soziyey ro do‘st az baloi himmati,
Zabri nayson kishtu kori bog‘i man obod bikun...*

Tinglayotganlar aftidan, yaqin o‘rtadagi tojik qishlog‘idan bo‘lsa kerak, ashula ohangidan mast bo‘lib:

- Salomat boshud.
- Dahanatba navvot.
- Qandata zan! — deb qo‘yishmoqda.

Davradagilar kambag‘al, qarollik bilan kun ko‘rvuchi kishilar ko‘rinadi. Bu yilgi ocharchilik o‘zini shundoq ko‘rsatib turibdi; dasturxonga uch-to‘rtta suvi qochgan zog‘ora-yu, bir-ikki hovuch qurtlagan mayiz tashlangan. Har joy-har joyda qora qumg‘on qo‘yilgan. Choyni sopol kosalarga quyib ichishyapti. Huv naridagi omonat qoqilgan qoziqlarga qator eshaklar bog‘langan, eshak aravalarni tikka qilib qo‘yishibdi.

Ashulachi yigit qo‘lidagi likopchani goh chertib, goh og‘ziga tutib, ko‘ksidan otilib chiqayotgan dardli ohangni mayda-mayda to‘lqinchalarga bo‘lib, goh to‘plab, kuchaytirib, ashulasini avjiga chiqarib bormoqda... qoraqosh, qorako‘z, yuzi ham bug‘doyrang, yo rabbiy, qiyofasi ham xuddi Sherniyozga o‘xshaydi-ya... Namoz qo‘shiqning so‘ziga yaxshi tushunmasdi, harqalay mo‘ylovi shaftolining tukidek endigina maysa urgan bu yigitcha hamqishloqlarining oniy quvonchlarini, dard-u hasratlarini ifodalayotgan bo‘lsa kerak, katta-yu kichik boshini solintirganicha jim qulq solmoqda,

keksalar ashula ohangiga moslab goho chayqalib qo'yishadi. Bolali ayollar dilbandini bag'riga olib go'yo unsiz qotib qolishgandek.

Qo'shiq tindi.

Namoz uvishgan oyoqlarini uqalab o'rnidan turdi:

— Barakalla yigit, oting nima?

— Davlatniyoz, — deb qo'ydi yigitcha.

— Isming ham xuddi ashulangdek yoqimli ekan, o'zbekchaga tushunasanmi?

— Kam-kam.

— Boylar davrasiga bormay, hamqishloqlaringni xushnud etganing menga ma'qul bo'ldi. Hamisha shunday qilgin. Dutoring yo'qmi?

— Dutor otliqqa yo'q-ku...

— Eshbo'ri og'a, — nariroqda ot ustida ashula tinglayotgan jo'rasini chaqirdi Namoz, — ashulachi ukamga pul bering, dutor sotib olsin. So'ngra davrada o'tirganlarning har biriga bir so'lkavoydan ulashing bayramlari bayramdek o'tsin. Zog'ora non-u bir hovuch mayiz bilan sayil qilib bo'larkanmi.

Davraning narigi tomonidan bir kishi shoshilib o'rnidan turdi. Bo'yi baland, ko'ksi to'la qop-qora soql, boshida ko'k parchadan salsa. O'ng qo'lida chaqaloq ko'tarib, Namozga yaqinlashib kela boshladi.

— Mehmon, biz sizni tanidi, — tutilib-tutilib gapira boshladi. — Siz Namozbeksiz, xudo xohlasa, yanglishmadik. Siz bizni qishloqqa bo'lgan. Qodirqul mingboshini kaltaklab, suv pulini bekor qilgan.

— «Poyi nav»danmisizlar?

— O'sha yoqdan... o'tiring, mehmoni aziz bo'ling. Sho'rva pishdi, baham ko'ring.

— Qulluq, — qo'lini ko'ksiga qo'ydi Namoz, — shoshib turibmiz.

— Shu chaqaloqni qo'lingizga oling, peshonasidan bir o'ping, — iltimos qila boshladi notanish kishi, -- toki sizdek mard-u maydon bo'lgay.

Namoz yotsirab turgan bolani qo'liga ola turib so'radi:

— Oti nima bu pahlavonning?

— Yaxshi niyat bilan otini Namoz qo'yganmiz.

— Adash ekanmiz-da? — negadir sevinib ketdi Namoz. Bola ham haligi yotsirashi qolib, endi otasi o'rgatgan bo'lsa kerak, Namozning yo'g'on bo'yndan quchib oldi. Go'dakning iliq nafasi Namozning dimog'iga urilib, ko'nglini allanechuk yumshatib yubordi.

— Kasbingiz nima?

— Bofandaman.

— Bo'z to'qiysizmi?

— Xudo xohad.

— O'g'il-qizlardan nechta? — bolani yana biroz bag'riga bosib turish uchun uning otasini ataylab gapga tutardi Namoz.

— O'n ikki farzandim bor, bek.

— O'ho', juda sirkalab ketibsiz-ku. Bularni qanday boqayapsiz?

— Akam o'lib, bolalari menga qolgan, xotini menga xotin.

— Avazsher! — deb chaqirdi Namoz, — mening otimni keltir buyoqqa.

Avaz qizil qashqa otni yetaklab kelgan edi, Namoz bolani egarning ustiga o'tqazib: «Ot minganniki», deydilar deb qo'ydi.

— Bu ot seniki, ukam. Dunyoda xo'rlik ko'rmagin, eson-omon katta bo'lsang, xo'ranganlarning yonini olgin.

Sayilgohga to'rt tomondan odamlar seldek quyilib kelmoqda edi. Soy tarafdan varanglab karnay ovozi ham eshitila boshladi. Qayerdadir uloq, qayerdadir kurash boshlanib ketdi chog'i.

— Namoz, bugun uloq chopmaysan! — otini niqtab, do'stiga yaqinlashdi Nazarmatvey.

— Nega chopmas ekanman, chopaman.

— Do'stim, negadir yuragim notinch. Oq o'tov yonidan bir otliq chiqib, Kattaqo'rg'on tarafga uchib ketdi. Yonida qilichi bor, demak, mirshab u.

— Qachon ketdi?

— Hali sen ashula tinglayotganingda.

— Nega darhol aytmading?

— Kayfing chog' edi, buzgim kelmadi.

— Arslonqul og'a, — to'satdan ovozi jiddiylashdi Namozning, — buyrug'imni eshiting: Kattaqo'rg'on tarafga bir otliq ketyapti. Quvib yeting uni. Mirshab bo'lsa otib tashlang. So'ng shaharga o'ting, tegishli joylarga kirib axborot to'plab keling, jo'nang. Avazsher, sen otdan tush, Eshbo'ri og'aning orqasiga mingash, Sho'rchaga qaytamiz.

XV *bob*

Nurmon baxshi aziz mehmon

Qasoskorlar qarorgohga qaytib kelishgan pallada bu yer ham kichikroq sayilgohga aylanib ketgan edi. Odam ko'p, yosh-yalanglar, qari-qartanglar, bola ko'targan ayollar, teng-tengi bilan o'tirib ziyofat yemoqdalar. Bu yil yurt och edi. Ocharchilikdan sillasi qurigan elni mehmon qilmoqda edilar. Sergo'sht sho'rva, yog'li palov ketidan har biriga bir dastadan non tortilmoqda. Yigitlarning hammasi ham qo'li gul, ko'plari boylar eshidiga dastyor bo'lib katta bo'lган emasmi, oshpazlig-u novvoylik — barchasini qoyillatib tashlashar edi. O'nboshi Tursun doshqozon boshida kapgirni qozonga taq-taq urib osh suzmoqda. Qobil o'nboshi peshonasini tang'ib olib non yopish bilan ovora. Nurbobo bilan Qoravoy sho'rva tarqatish bilan mashg'uł.

— Nurbobo, — baland ovoz bilan dedi Namoz, — sho'rvangdan bormi, qorinlar ochib ketdi-ku, ukam.

Nurbobo otryadning o'ktam yigitlaridan. Ko'p alg'ov-dalg'ovlarda Namozning joniga ora kirgan. Ko'ngli ochiq, hazilkash yigit. Shu paytda ikki og'izgina askiya aytib olgisi kelib qoldi shekilli, ataylab baland ovoz bilan dedi:

— Bek aka! Sho'rvaning betidan, palovning ostidan deydilar. Xudo xohlasa ikkovidan ham quruq qoldingiz.

Davrada cho'chinqirash aralash yengil kulgi ko'tarildi. Namoz kulgiga rivoj berish uchun askiyani davom ettirmoqchi bo'ldi:

— Nurbobo, sho'rvanı tugatib, cho'michigacha yalab qo'yibsanda.

Nurboboning laqabi «kuchuk» edi, davrada quvnoq kulgi ko'tarildi. Yigitlar askiya boshladilar.

Kech kira boshladidi. Katta sayilgohdan qaytgan yaqin-o'rtanining yosh-u qarilari ham qasoskor yigitlar berayotgan oshning daragini eshitib, asta-sekin quyilib kela boshlashdi. Qarorgoh gavjumlashib bormoqda edi.

Poyloqda turgan yigitlardan biri shoshilib, Namozning oldiga kelib cho'kka tushdi:

- Jar bo'yida uch begona otliqni to'xtatdik.
- Kimlar ekan? — shoshilib so'radi Namoz.
- Biri baxshiman, deydi, oti Nurmon emish.
- Boshqalari-chi?
- Biri ellikkoshi emish, uchinchisi munkayib qolgan bir chol.
- Ular mening do'stlarim bo'ladi, o'tkazib yubor.
- Ko'zlarini boylaylikmi?
- Boylama! — Namoz sakrab o'rnidan turib ketdi,
- Eshbo'ri og'a, qayerdasiz? Yana bir qo'y so'yishga buyuring. Do'stlarim kelyapti mening.

Kattaqo'rg'onlik Nurmon shoir Abduvoy o'g'li qasoskor yigitlar huzuriga o'qtin-o'qtin tashrif buyurib turadi. Qo'shiq aytib ko'ngillarini ko'taradi. Jo'yidevonada bo'lgan otishmaning ertasigayoq baxshi o'sha yerga yetib borgandi. Fotiha lozim bo'lganlarning

xonadoniga kirib fotiha o'qidi. Qo'shiq aytib, xasta dillarga malham qo'ydi. O'shandan buyon Namoz bu bag'ri keng, Alpomishdek pahlavon, Go'ro'g'lidek usta chavandoz do'stini ko'rmagandi. Qalbi qo'msab yurgandi uni.

Hiyol o'tmay qorovulda turgan ikki cho'pon yigit qurshovida otliqlar qarorgohga kirib kelishdi. Hamma gurr etib o'rnidan turdi. Baxshining qo'shig'ini tinglagan, dovrug'ini eshitib, o'zini bir ko'rishni orzu qilib yurgan kishilar qo'l qovushtirib ta'zim bilan kutib oldilar uni.

— Obbo Namozboy-e, sizni ham ko'rар kun bor ekan-a? — deb qo'ydi fotihadan so'ng Nurmon baxshi, — bir oydan buyon orqangizdan ot qo'yaman. Bugun bog'dasiz, ertaga tog'dasiz. Hay, ahvollar yaxshimi?

— Xudoga shukur, — qo'lini ko'ksiga qo'ydi Namoz, so'ng qiziqsinib so'radi, — shoir og'a, bugun bizni qanday topdingiz?

— Mana bu bobomiz bo'lмаганларда, — deb qo'ydi Nurmon baxshi, — xudo biladi yana necha kun ot qo'ygan bo'lardim.

— Namozbek o'g'lim, — baxshiga hamroh bo'lib kelgan oppoq soqoli ko'kragiga tushib turgan jikkakkina otaxon qo'lini ko'ksiga qo'ydi, — bir qoshiq qonimdan keching, o'zim Ayranchiq qishlog'idanman. Ikki o'g'lim, besh nabiram cho'pon, hammasi hozir sizning atrofingizda qorovulda turibdi. Xudo xohlasa g'animdan omon saqlagaylar sizni... saylghohda baxshi o'g'limni ko'rib qoldim. «Namozbekni bir ko'rishga zorman, tun-u kun intizorman», degan gaplarni aytdi. Boshlab kelaberdim. O'zim ham sizni bir ziyyarat qilmoqchi edim.

Namoz Nurmon baxshiga yuzlandi:

— Bu do'stimizni tanimay turibman?

— Shahid qishlog'inining ellikboshisi. O'zingiz saylagansiz-ku. Nahotki, tanimagan bo'lsangiz?

— Qorong'i kecha edi, — xijolat bo'lgan ko'yi kulib qo'ydi Namoz, — xo'sh, yurtning ahvoli qalay endi?

Ellikboshi o'ttiz yoshlardagi qora soqol, do'ng peshonali bir yigit ekan.

— Xudoga shukur, — dedi negadir shoshilib, — yomon emas. Bir oy ovora bo'lib, Qayum mingboshi ko'mdirib yuborgan ariqni ochdik.

— Suv chiqdimi?

— Chiqdi.

— Insof bilan taqsimlanglar endi.

— Lekin, buyog'i qandoq bo'larkin, bilmadim. Erkagu xotin ariq ochayotgan kunlarimiz mingboshining odamlari ikki durkun bosqin qildilar. Qo'llarida qilich, miltiq. Ketmon-u bel bilan o'zimizni arang himoya qildik.

— Ariqqa suv kelsa, mingboshining yerida hech kim ishlamay qo'yadi-da, — suhbatga aralashdi Nurmon baxshi.

— Bek og'a, bizga to'rt-besh miltiq topib bermasangiz ariqni himoya qilolmaymiz.

— Yaxshi, miltiq beraman. Lekin haqqingizni qattiq turib himoya qiling. Da'vogar sust bo'lsa, qozi muttaham bo'ladi. Unutmang, o'z ulushini undirolmagan landovurni xudo ham xushlamaydi. Buni ham unutmang, ma'qulmi?

— Ma'qul, bek og'a. Turon oqsoq sizga duoyi salom aytdi va yana ikki mesh musallas berib yubordi. Yigitlariga ichirsin, bayram qilishsin, dedi.

— Keragi yo'q edi, — nimadir esiga tushib Namoz bir xo'rsinib oldi, — ha mayli, qirq yilda bir eshak-o'yin, deydilar. Ichsak ichibmizda. Xo'sh, shoir og'a, gapirsangiz-chi, yurt kezgan odamsiz, nega jum o'tiribsiz, Kattaqo'rg'on taraflarda nima gap?

— Hammayoqda qahatchilik.

— O'tgan yilgi chigirtka balosining oqibati, deb o'ylaysizmi?

— Chigirtka bir hosilni yegandi. Boylar ikki hosilni bosib olishdi.

— Men ham shunday fikrdaman, — o‘ychan davom etdi Namoz,— chigirtka kambag‘alga ofat-u boyga omad bo‘ldi.

— Xatirchilik Solih allopdan yuz qop bug‘doy tortib olib, ochlarga tarqatibsiz, Namozbek. Bu qilmishingiz butun Zarafshonga ovoza bo‘lib ketdi. Qishloqlarni kezib yuribman, ulusning ahvoli tang. Ko‘plar sizdan najot kutishyapti... Hatto Namozboyning qop orqalagan yigitlari kelishsa, shoshib qolmaylik, deb kechalari ko‘cha eshigini lang ochib yotganlar ham bor ekan... Yoshim qirq beshga kirdi, bek ukam, lekin bunaqangi qattiq qahatchilikni ko‘rgan emasman.

Namoz bir g‘ijinib oldi:

— Nahotki, xudoning ham bandalariga rahmi kelmasa?

— Rahmi kelgani uchun ham sizni yaratganda, bek uka.

XVI bob

Mardlar bilan go‘zal ekan bu dunyo

Qasoskor yigitlar, uzoq-yaqindan kelgan cho‘pon-cho‘liqlar o‘z mavqeiga yarasha joy tanlab chordana qurdilar. Namozning o‘ng tomonida Nazarmatvey, chap tomonida Qobil o‘nboshi o‘tiribdi. Ertalabdan buyon Namozga ko‘rsatilayotgan hurmat-u e’zozni ko‘rib Nazarmatveyning qalbi shodliklarga to‘lib boryapti. «Demak, uch yildan buyon bekorga tog‘ma-tog‘, dashtmasdasht ot surmagan ekanmiz. Mazlumlarning qalbidan joy olibmiz, boshqasi kerak ham emas...» deb o‘ylab qo‘yayapti goho.

Atrofga qorong‘ilik tushdi. O‘rtaga katta gulxan yoqib yubordilar. Kosalarda sho‘rva keltirildi. Har joy-har joyga ko‘zada musallas qo‘yilgan. Nurmon baxshi qo‘shiq boshladи. Alpomishning katta bellashuvini kuyga solib,

qo'shiq qilib aytyapti. Xalqdan chiqqan, shu xalq uchun ko'ksini qalqon qilgan Alpomish o'z elatining izza-tini yerga urgisi kelmaydi.

*Qolmiqlardan you keladl, olishadi, yengadi.
Yovmitlardan you keladi, olishadi, yengadi...*

Ta'mi shirin, xushbo'y, o'rtadagi olovrangli musallas quyilgan sopol piyolalar davra aylanib qo'shiqning ta'sirini oshiradi, dillarni giryon qiladi. Do'mbiraning nozik torlaridan goho oshiqa qalbining afg'onidek mungli, dardli ohang taraladi. Goho pahlavonlarning suroni, qilichlarning jarangi eshitilgandek bo'ladi. O'tirganlar o'zlarini goh Alpomishdek his qilib kim bilandir bellashgilari, raqibni yengib elatning olqishini eshitgilari kelib qoladi.

Allaqanday bir kuch ta'sirida behad to'lqinlanib ketgan baxshi, yangi qo'shiq boshlab yuboradi. Uning qalbida yangi bir olam ochilgan: bu olamda go'daklar non so'rab, ojiz qo'lchalarini cho'zib, iltijo qilishadi, mingboshi qamchisidan kimningdir boshi yoriladi, baxtsizlarning ko'z yoshidan kimdir gavhar yig'adi.

— *Uy boshiga bir odamdan soldirib,
Qirq besh kunlik xo'ragini oldirib.
Kambag'alni olib, boyni qoldirib,
Mingboshiga o'ng'ay kelgan chigirtka,*

— ko'zlarini chirt yumgan ko'yi qo'rg'oshindek og'ir, g'amning o'zidek g'amgin bir ovoz bilan dardini izhor qilmoqda baxshi. Uning qalbidan eshilib-buralib chiqayotgan hasratlar to'lqini hasratli dillarning yarasini tirnab yubormoqda.

Musallas kayf qilib qo'yanidanmi yoki chekkan musibatlari jonlanib, qalbini yana o'rtay boshladimi, bir chekkada chordana qurib, boshini tizzasiga solintirib

o'tirgan Abduqodirxo'ja yum-yum yig'lashga tushdi... Bir mahallar shiringina ro'zg'ori bor edi uning. Mehribongina xotini, ikki azamat o'g'li, Dilbarniso ismili otina qizi bo'lg'uchi edi. O'zi masjidda so'fi, tirikchiliklari ham bir navi o'tib turgandi. Qizi Dilbarnisoni bo'lis hokimiga o'zi ataylab berdi. Qizimga sovchi qo'ysa xotinlikka beraman, deb odam yubordi. Unga qarindosh bo'lsam, yelkamga oftob tegarmikan, deb o'ylagandi. Dilbarniso yum-yum yig'lab, hokimga ikkinchi xotin bo'lib tushdi. Sal kun o'tmay ma'suma qizni otboqari bilan o'ynashlikda ayblab kunora kaltaklay boshladidi. Tuhmatga chiday olmagan iffatli qiz otxonada o'ziga o't qo'yib yubordi. Xonadonning sha'ni haqoratlangan edi. Abduqodirxo'janing ikki azamat o'g'li bunga chiday olmadi. Hokimning qo'rg'oniga da'voi-isbot talab qilib bordi. Katta mushtlashuv bo'ldi. Pichoqbozlikda bokira singillarining sha'nini himoya qilib, ikki azamat bir kunda halok bo'ldi. Uch farzandidan bir yo'la judo bo'lgan ona xo'rlik va ayriliqqa chiday olmay tezgina yorug' dunyodan ko'z yumdi...

— E, zolim falak, — qaltiroq bir ovoz bilan xitob qildi Abduqodirxo'ja.

Davradagi boshqa yigitlar ham qo'shiq va musallas ta'sirida kayflari oshib, mast bo'la boshladilar. To'xtashvoy yonginasida o'tirgan o'rtta yoshli, siyrak soqol bir kishining yo'g'on bo'ynidan quchib deydi:

— Javlonqul amakimning qizi Vasilani olib berasiz, xo'pmi?

— Xo'p.

— Namoz akam bilan boja bo'lamiz, xo'pmi?

— Xo'p deyapman-ku.

— Keling, yuzingizdan yana bir o'pay, jon amaki...

Nurmon baxshi katta davralarda usta baxshilar bilan bellashib kelgan. Davraga qanday qo'shiq mos kelishini yaxshi biladi. Quvonch bilan g'amginlikni, mardlik bilan miskinlikni teng almashtirib boryapti. Ha, bu olam faqat

g'ussalardangina, mutelarning oh-vohidangina iborat emas ekan. O'z insonlik sha'nini ulug'lovchi, o'zgalarga baxt beray deb, o'z baxtidan kechuvchi mardi-maydonlar ham ko'p ekan bu dunyoda. O'shalar bilan go'zal, o'shalar bilan fayzli ekan bu dunyo.

*Kecha-kunduz yurgani dala-dasht bo'ldi,
O'ttiz yigitlarga o'zi bosh bo'ldi.
Nikolayga necha kun kengash bo'ldi,
Namozdayin bir zo'r keldi jahonga.*

Tubsiz qorong'ilik qa'rida mudrab yotgan dasht qo'shiq bilan limmo-lim to'lgan edi bu oqshom. Shirakayf yigitlar jim, boyloqdagi otlar mudrashga tushgan, nihollar ham boshini egib tinglayotgandek. Baxshi kuyib-yonib davom etardi:

*Jo'yidevonada katta jang bo'ldi,
Goh u tomon, goh bu tomon tang bo'ldi,
Otishmadan qulqlar batang bo'ldi,
Ne-ne mardlar shahid ketdi, do'stlarim.
O'zi arslon, nomi edi Sherniyoz,
Kambag'alga g'amxo'r edi qishu yoz,
Qo'rquv nima bilmas edi u shovvoz,
Sherniyozdek botir ketdi, do'stlarim.
Oqil, dono, kamtar edi Shohamin,
Titrar edi uni ko'rsa har zolim.
Zolimlarga qiron soldi polvonim,
Shohamindek dono ketdi, do'stlarim.
Qozoq o'g'li, yetimparvar Esergep,
Har yetimga nafim tegsin bugun, deb
Halok bo'ldi katta jangda qilich yeb,
Esergepdek shovvoz ketdi, do'stlarim.*

Arslonqul payt poylayapti

Arslonqul Namozdan topshiriq olgach, quvonchdan andak bo'lmasa qiyqirib yuborayozdi. Kattaqo'rg'onga birrov borib kelishni kechadan buyon orzu qilayotgandi. ammo ajralib chiqib ketishning hech iloji yo'q. Sal ortiqcha harakat Namozda shubha tug'dirib qo'yishi mumkin. Kenja Qorani qurban qilib qozonib olgan ishonchidan mahrum bo'lib qolishi mumkin. Endi u bu ishonchni ehtiyyot qilishi kerak, toki Namoz uni yonidan nari haydmasin. Olisdan turib uning boshini mo'ljalga olib bo'lmaydi. G'oyat ehtiyyotkor u, poyloqchilari ham sodiq, sadoqatli, bir daqiqa bo'lsa ham e'tiborsiz qoldirishmayapti. Xuddi asalarilar o'z poshshosini ehtiyyot qilgandek atrofini qurshab yurishibdi. Namoz so'nggi paytlarda biror manzilgohda bir kechadan ortiq tunagan emas, bu yerda esa uch kundan buyon jilmay turibdi. Ehtimolki, erta-indin ham qo'zg'almas. Arslonqul xuddi shu paytdan foydalanib Kattaqo'rg'on dagi yordamchilarini chaqirib hech bo'lmasa otryadining yarmini qirib tashlab Namozni kuchsizlantirib olmoqchi edi. Qarangki, uning o'zi topshiriq berib qoldi. «Bu kechadan qoldirmaslik kerak, qoldirmayman ham. Kechiksam, Namozni boshqalar o'ldirib, uning boshidan men quruq qolaman. O'zim, faqat mening o'zim so'yishim kerak uni. Lekin, hovliqmayman. Yakkalanib qolguncha, himoya axtarib pinjimga kirguncha silab-siypalab yuraveraman...»

Arslonqul Kattaqo'rg'on shahriga kirib borguncha ham, xabar olib ketyapti, deb taxmin qilingan mirshabni uchratmadi. Hamdamboyning akasi Nurmatvoy yurtning mingboshisi, Namozni so'yishga o'sha undagan. Bugun uning yordami juda ham zarur. Arslonqul otning boshini mahkamaga qarab burdi. Xayriyat, Nurmatvoy

shu yerda ekan, ukasi Hamdamboyga hech o'xshamaydi. Qorindor, oppoq soqoli ko'ksiga tushib turganidan amaldordan ko'ra ko'proq eshonbovalarga o'xshab ketadi.

— Xo'sh, lochin, biron xushxabar bormi? — deb so'radi hol-ahvol so'rashib bo'lgach.

— Men uni qoziqqa bog'lab keldim, — deb qo'ydi Arslonqul.

— Hali tushovlaganingiz yo'qmi, lochin?

— Oshiqib turibman, — dona-dona qilib dedi Arslonqul. — Bema'ni savollaringizni to'xtating. Faqat bir narsani takror so'ramoqchiman. Menga: «bek bo'lib olishingda yordamlashaman», degan edingiz, yodingizdami?

— O'rtaga xudoni qo'yib qasam ichganman, lochin.

— Bo'lmasa bu kecha Namozning ustiga bostirib borasizlar. Men ichidan turib, sizlar tashqaridan turib otryadni qiramiz.

Mingboshi janoblari gap nimadaligini darrov payqab, shahar politsmeysteri bilan harbiy pristavga odam yubordi. Harbiy pristav polkovnik Sokolskiy janoblarining kuni kecha bu yerdan o'tgan jazo otryadiga qo'shilib, Nurota taraflarga jo'nab ketgandi. Politsmeyster janoblari halloslaganicha yetib keldi. Namozning daragini eshitib, garchi uning turgan joyi aniqlanganidan xursand bo'lsa-da, ammo olti mirshab va rotmistr Konev rahbarligidagi o'n otliq bilan orqasidan quvib borish g'irt ahmoqlik bo'ladi dedi. Ammo, rotmistr yosh, qiziqqon bir yigit edi. Namozni yakka o'zi qo'lga tushirib, dovrug' taratmoqchi bo'ldiyu, «mingboshi janoblari, aytingchi, bu sartga ishonsa bo'ladimi?» deb so'radi.

— Xuddi menga ishongandek ishoning! — iltimos qildi mingboshi.

— Oting nima, sart?

Arslonqulning qoshlari g'alati chimirilib ketdi.

- Meni sart dema.
 - Ha mayli... isming nima?
 - Ismimni Namoz qo'lga tushgandan keyin bilasan.
 - Ja dimog'dor ekansan-ku?
 - Xudo shunaqa qilib yaratgan meni.
 - Bizni aldayotganing yo'qmi?
 - Ishonmasang bormay qo'ya qol.
 - Mingboshi janoblari o'rtada turganlari uchun ishonaman. Qani bizga ayt-chi, shayka bu yerdan olisdami? Arslonqulning qoshlari yana chimirildi, yutinib oldi:
 - Shayka emas, otryad.
- Mo'ylovleri hali sabza ham urmagan yosh Konevga Arslonqulning qo'rs javoblari ma'qul tushmay jahli chiqqa boshlagan edi, mingboshi janoblari «keyin hammasini o'zim tushuntirib beraman», degandek ko'z qisib qo'ydi.
- Otryadda necha kishi bor?
 - O'ttiz besh otliqmiz.
 - Demak, bu kecha o'sha yerda, soy bo'yida tunaysizlar, shundaymi? Biz borguncha otryadni ushlab tura olasanmi?
 - Harakat qilaman.
 - Qasam ich.
 - Men qasam ichishni yomon ko'raman.
 - Ha, mayli, ichmasang ichmay qo'ya qol, sart. Lekin, biz yetib borguncha shaykani ushlab turishga harakat qil.

Izzattalab Arslonqulning bu yerdan nafsoniyati olinib chiqdi. Xuddi yosh boladek muomala qilishdi unga. Bugun-erta butun Zarafshonga bek bo'laman, deb turgan bir kishiga shunday muomala qilishlari adolatdanmi! Nuqul «sart, sart» deyishadi. «O'zing sartsan!» yertepinib qo'ydi Arslonqul. Ammo, shunday bo'lsa-da, ko'nglini ko'taradigan bir tarafi bor edi bu ishning. Axir ular bu kecha hujum qilib qolishlari ham mumkin-ku? Mabodo shunday voqeа sodir bo'lsa, maqsad sari yana bir bahya yaqinlashib oladi-ku.

Arslonqul qarama-qarshi o‘ylarga berilib, Namoz uchun axborot to‘plab qo‘yishi kerak bo‘lgan bir-ikki kishiga uchrashdi-yu, shoshilib otning boshini qarorgoh tarafga burdi.

Mehmonlar tarqalishib, o‘rtaga yoqilgan katta gulxan o‘chib, bir-ikki chala tutab turibdi. Yigitlar usti shox-shabba bilan omonat yopilgan katta bostirma ostida kiyim-boshlari bilan duch kelgan joyga dumalashib, dong qotib uxlab qolishgan. Dasturxon yig‘ilmagan, idish-tovoqlar har yer-har yerda sochilib yotibdi. O‘ti o‘chib qolgan gulxan yonida Nazarmatvey bilan Namoz yonboshlashib olib suhbatlashishyapti. Yonlarida ko‘zacha, kosalarga limmo-lim qilib musallas quyilgan. Ikkovi ham qattiq mast.

— Beri keling, og‘a, — Arslonqulni yoniga chorladi Namoz, — xo‘p charchagandirsiz?

— Charchadim, bek uka, — cho‘kka tushayotib dedi Arslonqul.

— Xo‘sh, otliqni quvib yetdingizmi?

— O‘nlab otliqni quvib o‘tdim, ammo, mirshabni uchratmadim.

— Boshqa yo‘ldan ketdimikan u mug‘ambir?

— Shunday bo‘lishi ham mumkin. Boshqasi, hammasi joyida bo‘ldi. Kerakli joylarga uchrashdim. Sokolskiyning jazo otryadi bir kecha shaharda tunab, o‘n to‘rt kishini qamab, kuni kecha Nurotaga jo‘nab ketibdi.

— Surishtirdingizmi, Nurmat mingboshining navkarlari qayerda ekan?

— Surishtirdim. Mingboshi sayil qilgani Kumushsoy tarafga ketibdi.

— Demak, sadoqatli og‘am, bugun-erta bizga hujum qilishlari ehtimoli yo‘q ekan-da?

— Xudo xohlasa, bek, bunday xavf yo‘q.

— Arslonqul og‘a, — qo‘l siltadi Namoz, lekin bu kecha bizga hujum qilishlari shart edi, qarang, men

mastman, Nazar ukangiz mast, yigitlarim bo‘g“izlangan qo‘ydek xirillab yotishibdi... Shunday imkoniyatni qo‘ldan boy berishsa ular ahmoq ekan... yuzlab mehmonlar kelib ketdi. Shulardan bittasi sotqin emas deb o‘ylaysizmi, gapiring, sadoqatli og‘am. Oramizda sotqin yo‘qmi?

— Shubhalanishni yomon ko‘raman, bek.

— Lekin og‘am, rahmat sizga. Halol yigitsiz, kaltaklaganman, kelisholmay qolganmiz, lekin hammasi unut bo‘ldi. Keling yonimga, ichamiz, to‘yib-to‘yib ichamiz bu kecha...

— Yo‘q, bek, bu kecha o‘zingiz aytganingizdek, har balo bo‘lishi mumkin, men hushyor turishim kerak.

— Nazarmat, eshitdingmi, og‘amning so‘zini, ofarin. Arslonqul og‘a, keling, bag‘rimga bir bosay. Shu so‘zlariningiz uchun sizni nima bilan mukofotlasam ekan? Yo‘q, siz anavi xirillab yotganlarga o‘xshamaysiz, sodiqsiz. Lekin og‘a, bugun bayram. Sizga ham biron sovg‘a qilishim kerak. Kechiring meni, ustimidagi avra chuponimdan boshqa hech narsam qolmadi. Ulashib bo‘ldim. Lekin... sizga xanjarimni beraman. Mang, oling.

— Mang, qinini ham beraman. Taqib oling-chi, yarasharmikan. Bilaman, siz mag‘rursiz. Ammo, yoningizda bunday keskir xanjar bo‘lsa g‘ururingiz yana ham baland bo‘ladi... Siz tufayli biz katta fitnaning oldini olib qoldik. Men bu yaxshilingizni o‘la-o‘lgunimcha unutmayman, unutmayman, eshityapsizmi?.. Taqib oling buni, lekin qinidan behuda sug‘urmang. Faqat haqsizlikka qarshi sug‘uring. Sug‘urdingizmi, endi ikkilanmang, ikkilansangiz, qo‘rroqlik qilsangiz raqibingiz sizni chavaqlab tashlaydi, murdangizni oyoqlari ostiga olib ezg‘ilaydi... Mening xaloskorim, yuragida kek saqlamaydigan mard og‘amsiz. Uqdingizmi, og‘amsiz.

— Uqdim, bek uka, men ham o‘lguncha sizning xizmatingizda bo‘lamан.

— Bu menga sovg‘a edi. Betiga so‘z bitilgan. O‘qing, o‘qiy olmaysizmi? «Ilgimdin kelguncha zolim tig‘in ushotib, mazlum jarohatig‘a intiqom malhamini qo‘ydim», deb bitilgan. Endi boring, ul-bul yeb qorningizni to‘yg‘azib oling... Nazar, Nazarmat deyapman! — Namoz yonginasida mushuk boladek beozorgina xurrak otib pish-pish uqlab yotgan do‘sining ikki qulog‘idan baravar cho‘zib o‘rnidan turg‘iza boshladi, — tur do‘stim, muzdek suvga bir tashlab olaylik. Tur, hech bo‘lmasa ikkimiz hushyor turishimiz kerak...

XVIII bob

Panadan otilgan o‘q

Konev qahramonliklar ko‘rsatishga ishtiyoqi baland bir yigit edi. Darhol Damariq, Ishtihon, Mingariq bo‘lis hokimlariga chopar yuborib o‘ntadan navkar so‘radi. Shahar mingboshisi yigirma yigitni qurollantirib berdi. Rotmistr shom g‘ira-shirasida yo‘lga otlandi. Mo‘ljali qarorgohga barvaqtroq yetib olib tong qorong‘isida, Namoz mast uyquda yotgan bir pallada tappa bosmoq edi. Ammo, o‘sha mash‘um kechada, ya’ni ming to‘qqiz yuz-u yettinchi yilning yigirma ikkinchi mart tongotarida boshqa bir janob ham qasoskor yigitning boshini tanidan judo qilish uchun qilich yalang‘ochlagan edi. Qorasuv dahasining mingboshisi, qiziqqonlikda Konev to‘radan qolishmaydigan, yigirma uch yoshli Arabxon kazak askarlar tomonidan qurshovga olib borilayotgan qasoskor yigitlarni Ziyovuddin begligiga o‘tkazib yuborganlikda ayblanib Oqposhsho ma‘muriyatidan tanbeh eshitgan, bir oy ichida Namozni tutib bermasa, unga yonbosganlikda ayblanib, qamalajagi haqida qattiq ogohlantirilgan edi. Qamalishdan ko‘ra ham amaldan tushib qolishdan qo‘rqan Arabxon shu kecha-kunduzda oyog‘i kuygan

tovuqdek tipirchilab yurgan edi. Oqshom paytida Namoz Sho'rchasoy yoqasida tunayotganligi haqida unga ham ketma-ket xabar borib qoldi. Atrof bo'lislardan, Nagornaya stansiyasidagi mirshabxonadan jami qirq uch yigitni safga tortib, orqasidan ergashtirarkan:

— Yo o'ldiraman, yo o'laman! — deb qasam ichdi.

— O'sha Namoz degan qaroqchini tirik ushlamasam otimni boshqa qo'yaman! — deb kelmoqda edi xuddi shu paytda rotmistr Konev.

Muzdek suvgaga cho'milib, kayfi tarqab, ruhi ham jismi xiyla yengil tortgan Namoz uyg'oq edi. Ba' zan uch kunlab uyqusini qochib ketadigan odati bor uning. Manz, ikki kecha bo'ldiki yana mijja qoqmaydi. Ikki qo'lini orqasiga qilgancha bitta-bitta qadam tashlab, qarorgoh atrofini aylanib yuribdi.

Tong otib kelyapti. Qorong'ilik hali butunlay tarqagan emas, huv naridagi tepaliklar orti, soy bo'yidagi to'p-to'p daraxtzorlar ichi hali nimqorong'i.

Past tomondan quyun tezligida otliq chopib kela boshladi. Namoz yuragi noxush bir narsani sezgandek Nazarmatga o'girildi:

— Yigitlarni uyg'ot.

Otliq naq Namozning peshonasiga kelib jilovni tortgan edi, bedov oldingi oyoqlarini osmonga ko'tarib kishnab yubordi.

— Jarlik ichiga otliqlar kelib tushdi, — entikib dedi cho'pon yigit.

— Chamaladingmi? — tez borib o'ynoqlab turgan otning jilovidan ushladi Namoz, — necha kishicha bor?

— Elliktacha.

— Qurollanganmi?

— Ha.

Orqangga qayt, harakatlarini kuzat, biz tomon yursa, o'qqa tutinglar.

Qarorgoh to's-to' polon bo'lib ketdi. Uyg'onganlar otlarni egarlashga tushdilar, uyg'onmaganlarni, qattiq

mast bo'lib uchib qolganlarni Nazarmatvey ko'tarib suvga ota boshladi.

Soyning yuqori tomonida Namozning ham poyloqchilari bor edi. Qurban tabib degan yigit o'sha tarafdan ot qo'yib tushib kela boshladi.

— Namoz aka, — otning boshini tortolmay ancha nari o'tib ketdi Qurban tabib.

— Nima gap?

— Nagorniy yo'lida uch to'da otliq ko'rindi.

— To'dalar kattami?

— Kattaga o'xshaydi.

— Orqangga qayt. To'dalar tepalik yonidan o'tayotganda uchoving ham ikki durkundan o'q bo'shat. So'ng oldimga yetib kelinglar.

Past tarafdan varanglagan miltiq ovozi eshitildi. Sokin tong qo'ynida uyqusirab yotgan dasht bir seskanib tushgandek bo'ldi. Jarlik tarafda otishma boshlandi. «Bizni qurshab olishmoqchi. Yo'llar to'silgan. Dashtga. Faqat dashtga chekinish mumkin», fikridan o'tdi Namozning.

— Eshbo'ri! — deb chaqirdi so'ng, — o'tovni yig'. Qobil, yigitlaring bilan foytunni soydan olib o't, tepalikka olib chiqasan.

O'ttiz qadam chamasi naridan yigirmaga yaqin otliq chiqib, to'dalanib turgan otliqlarni o'qqa tutib, yaqin qiyqirishib, yalang'och qilichlarini havoda o'ynatib, negadir, soy yoqalab yuqoriga o'tib ketishdi. Ular bilan izma-iz ot qo'yib kelayotgan boshqa bir to'da uch yuz qadam chamasi narida to'xtab, qarorgohni pala-partish o'qqa tuta boshladi.

— Arslonqul og'a, yigitlaringizni olib, tepalikka chiqing, to'dalanib turgan otliqlarni o'qqa tuting, yaqin yo'latmang. Nazarmat, yigitlaringni olib yonimga kel, — ketma-ket shoshilib buyruqlar bera boshladi Namoz.

To'polon boshlanishi bilanoq Arslonqul sakrab o'rnidan turib, ko'zлari javdirab jo'ralariga zimdan o'q

uzish uchun panaroq joy axtarayotgan edi. Namozboyning «yigitlariningizni olib tepalikka chiqing», deyishi ayni muddao bo'ldi. Soyning o'ng qirg'og'idagi katta tollar panasiga o'tib olib, har ikki tomonni o'qqa tutish uchun hozirlilik ko'ra boshladi. Otryadning xazinachisi Eshbo'ri og'ani xasis, qurumsoq deb jonidan battar yomon ko'rasi. «Hayotimni xavf ostida qoldirib, boylarning uyini bosib, tillolarni men keltirsam-u, sen ularga xo'jayin bo'lib olib, o'zimga bittangalab berib yursang, — qahrli bir fikr o'tdi Arslonqulning boshidan, — soydan shaloplab o'tishini qarang. Yelkasida xurjun, xuddi bobokalonidan qolgan boylikni orqalab olgandek. Men keltirganman u tillolarni. Endi seniki bo'lib qoldimi. Ol nasibangni, ol, xasis!..»

— Eshbo'ri og'amni otib qo'ydilar! — qichqirib yubordi yigitlardan biri. — Hoy ushlanglar-chi, suv oqizib ketyapti uni.

Arslonqul Namozning boshiga ko'z tikkanidan buyon Nasibadan hadiksirab keladi. G'alati-g'alati qarashlar qiladi bu juvon. Nigohiga hech tushunib bo'lmaydi. Avvaliga «menga ko'ngil qo'ygan bo'lsa kerak, toqqa olib qo'chsammikan?» degan o'nga ham borib yurdi. Ammo, bora-bora bu fikridan qaytib, «qarashlar quv, shumlik berkingan bu nigohlarga, sirimdan voqif bo'lib qolgan bo'lsa-ya», deya tashvishlana boshladi. «Yo'q, bu kecha seni ham gum qilishim kerak! — entikib ketdi Arslonqul, — seni daf qilmaguncha oltinbosh Namozning yaqiniga yo'lab bo'lmaydi...»

Nasiba yetim singillarini soydan eson-omon olib o'tib, foytunni ko'tarib tepalikka chumolidek o'rmalab chiqayotganlar ortidan goh orqasiga o'girilib dushman tarafga o'q uzib, goh emaklab yuqorilab borayotgan edi. Katta tolning panasida turib otishayotgan Arslonqul uning orqa miyasini mo'ljalga oldi.

— Nasiba opa, opajon! — yelkasida qop orqalab borayotgan To'xtashvoy dodlab o'zini Nasibaga tashladi.

Chekinayotganlar tepalikka chiqib oldilar. Eng oxirida Namoz, Arslonqul, Nazarmatvey uchovlari ko'tarilishdi. Yelkasini o'q yalab o'tgan Arslonqulning chap qo'li shalvirab qolibdi. Ammo g'ururi baland bu yigit ko'p qon yo'qotib, rangi dokadek oqarib borayotgan bo'lsa-da, o'zini dadil tutib turardi.

— Yaradorlarni foytunga olinglar, — shoshilib dedi Namoz, — Qurbon tabib qayerdasan? Foytunga chiq, ular bilan birga ket. Pastda hech kim qolmadimi?

Qiziq, uch chaqirim chamasi ot qo'yib bordilar hamki, negadir, orqalaridan quvish boshlanmadi. Odatda bunaqangi paytda yov qochsa botir ko'payar deganlaridek, qilich yalang'ochlab qiyqirishib kim o'zarga poyga qo'yuvchilar ko'payib qolguchi edi. Bu gal nega quvishmayapti ekan?

G'ildiraklari toshdan-toshga urilib, sakrab, sapchib borayotgan foytun aravaning orqa o'qi cho'rt uzilib ketdi, ket tarafi yerga sudralib qoldi. To'xtashdi. Yaradorlarni olib, maysa ustiga yotqiza boshladilar. Eshbo'ri bilan Xalilboyning joni uzilibdi. Nasibaning og'zidan qon sizib kelib turibdi, hushidan ketgan. Boshqa ikki yarador, xayriyat ancha tuzuk ko'rindi.

— Qurbon tabib, yaradorlarga yaxshilab qara,— negadir Namozning ovozi juda bosiq edi, — Qoravoy, Hayit, To'xtash qorovulda qolasanlar. Qolganlar orqamdan...

Namozning g'azabi goho tutqanoqqa aylanib ketar, bunday paytda uning vujudi tarashadek qotib, butun borlig'i qattiq tugilgan mushti-yu, o't chaqnab turgan ko'zlaridangina iborat bo'lib qolar edi. O'lgan, yaralangan do'starini ko'rib bir nafas dovdirab turgan Namozning vujudida qasos alangasi to'satdan lovillab yonib ketdi.

O't bo'lib yonib borar edi u.

Hozirgina o'zları chekingan tepalik yonida otning boshini tortib, vazivatni chamalab ko'rish uchun pastga,

qarorgoh tarafga ko'z tashlab Namoz hang-u mang bo'lib qoldi. Pastda otishma avjiga chiqib ketgan, huv naridagi do'nglik yonida qilichbozlik davom etmoqda edi... Arabxon mingboshi bilan Kattaqo'rg'on mingboshisi qarshi taraf navkarlarini Namozning yigitlari gumon qilib bir-birlarining ustiga ot qo'yishgan ko'rindi. Yuqoridan berilgan ko'rsatmada qasoskorlar goh rus askarlari kiyimida, goh politsiyachilar qiyofasida, goho mingboshi yigitlari libosida bo'ladi, deb uqtirilgan edi ularga. Namoz chekinish bilan izma-iz qarorgohga bostirib kirgan rotmistr Konev Nagorniy tomonidan baloqazodek yopirilib tushib kelayotgan otliqlarga ko'zi tushib, shoshilib qilichini sug'urarkan:

— Itvachchalar, politsiyachilar kiyimini kiyib olishibdi! — deb qo'ydi.

— Qarorgohni o'rab olinglar! — deb buyruq berdi tepalikdan seldek quyilib kelayotgan Arabxon mingboshi, — xudo xohlasa qamab oldik.

Bir daqiqa hang-u mang bo'lib turgan Namoz gap nimadaligini darhol tushunib kulimsirab turgan Nazarmatveyga yuzlandi:

— Xo'sh, endi nima qildik?

— Yaxshisi, xalaqit bermaylik, — maslahat berdi Nazarmatvey. — O'zlarini-o'zlar qirib tashlaganlari ma'qul.

Qaytib kelib, dahshatli bir manzara ustidan chiqib qoldilar. Qorovulda turganlarning boshi g'amgin egilgan, poyonsiz dasht-u adirlardagi giyohlar jum sukulga ketgan, qiyg'os ochilgan lolalarning bag'ri qip-qizil qon, tog'lar ortidan asta-sekin ko'tarilib kelayotgan quyosh ham bamisoli qon qusayotgandek...

— Namoz aka, opaginamdan ayrilib qoldik! — ko'ksini yirtib odam bolasi chiday olmaydigan g'ussali bir ovoz bilan ho'ngrab yubordi To'xtashvoy.

«Qo‘rg‘on senga ham nasib qilmagay»

Tun yarimlab qolgan. Osmonning har yer-har yerida uvadadek titilgan bulutlar bor. Chala oydin bir kecha. O‘klon tarafdan cho‘l oralab qorong‘ilik qa‘rini yirtib kelayotgan yetti otliq Jarqishloqqa kiraverishda tappa-tappa otdan tushdi. Namoz bedovning jilovini Avazga tutqizib hech kimga hech narsa demay, qishloq oralab yurib ketdi. Quvg‘inda yurgan Ulug‘oy opasini ko‘rgani borgandi. Opa-uka bir-birining bag‘riga kirishib, yum-yum yig‘lab olishdi. Yig‘lab-yig‘lab qaytyapti Namoz. Pochchasi rahmdil Xolbek, qaynotasi pahlavon Javlonqul, qaynonasi kamtarin-u mehribon Bibiqiz xlolar rahmatli bo‘lib ketishdi. Namoz ularning biron ma’rakasiga qatnasha olmadi. Kelib qabrlarini ham ziyyorat qila olgani yo‘q. Bugun fursat topdi...

Qishloq oralab xo‘rsina-xo‘rsina o‘tib boryapti. Qishloq egasi tashlab ketgan hovlidek huvillab qolgan. Uch marta jazo otryadi keldi bu yerga. O‘nlab kishilar qamoqqa olindi, qolganlari arang qochib qutuldi. Tirik jon qolmagan hozir bu qishloqda. Uylar kuygan, ayvonlar bosib tushgan.

- Namoz aka, — shivirladi To‘xtashvoy.
- Nima deysan? — orqasiga o‘girildi Namoz.
- Qabrularini ko‘rganmisiz o‘zi?
- Birinchi marta kelyapman, uka.
- Birga boray, ko‘rsatib qo‘yaman.
- Yura qol.

Bu mozoriston Namozning ikkinchi uyidek bo‘lib qolgan. Qochdi-qochdi chog‘larida ko‘pincha shu yerga berkinib jon saqlardi. Ochiq qabr ichiga tushib olib uch kunlab yorug‘ dunyoga chiqmay yotgan paytlari bo‘lardi... Qabriston qishloq tomonga sal kengayibdi, yangi go‘rlar paydo bo‘libdi.

Namoz qaynonasining bosh tomoniga cho'kka tushdi. Xo'rlikdanmi, judolik g'ussasining og'irligidanmi, vujudi terak bargidek dir-dir qaltirar edi.

— Xolaginam, mehribonim!.. — yo'q uyog'ini aytolmadi. «Nasibamdan ayrıldım, qizingizni ehtiyyot qilolmadım, meni kechiring!» demoqchi edi. Alam tomog'idan xippa bo'g'di-yu haligi qaltiroq ko'zyoshiga aylanib shovullab quyila boshladi...

Uch kun bo'ldi Nasibasini Qizbuloqda dafn etganiga, hali qabri sovugani ham yo'q. Lolavoy dashti bilan Nuriddin dashtlari qo'shiladigan joyda ajib bir manzilgoh bor. Yer ostidan sizib, qiz bolaning ko'zyoshidek miltillab chiqayotgan buloq ustiga yakka-yu yolg'iz o'sgan sershox chinor quloch yozib soya tashlab turadi...

Aytishlaricha, qadim-qadim zamonlarda bu atrofda bir fojiali voqeа bo'lib o'tgan ekan. Ikki cho'pon oilasida bir kechada bir o'g'il-u bir qiz tug'iladi. Qizga Zulkumor deb, o'g'ilga Rustam deb ism beradilar. Qo'y-u qo'zilar bilan o'ynoqlashib ikkovlari ham durkun bo'lib o'sadilar. Qizga tabiat shunday bir husn ato qiladiki, o'n yetti yoshga yetganda bu go'zallik ovozasi olamga ketadi. Rustam Rustami dostondeк pahlavon bo'lib o'sadi. O'n yetti yoshida unga teng keladigan pahlavon bu atrofda topilmay qoladi. Bir-birlariga ko'ngil qo'yishgan ekanlar. Yigit sevgilisiga atab quchoq-quchoq lolalar keltirarkan, qiz pahlavoniga atab chiroyli do'ppilar, hoshiyali ro'molchalar tikarkan.

Yurtning begi qizgasovchi yuboradi. Rad javobini olgach, zo'r lab olib kelish uchun o'nta navkar jo'natadi. Dashtda qo'y boqib yurgan Rustam sevgilisini o'g'irlab ketayotganlardan xabar topib, qilich-qalqonini taqib, uchqur bedovga minib orqalaridan quvlashga tushadi. Qizbuloqning o'rnida qattiq olishuv bo'ladi. Pahlavon yigit to'rt navkarni chavaqlab tashlaydi. Ammo tengsiz olishuvda o'zi ham halok bo'ladi... Zulkumorni bek nikohlاب oladi. Ammo qiz o'ch olish uchun payt axtaradi.

Nihoyat, bir zulmat kechada battol bekning ko'ksiga xanjar urib o'ldiradi. Uyiga o't qo'yib, bir bedovga minadi-da, dashtga qarab qochadi. Quvib kelayotgan navkarlar uni sevgilisi Rustamning qoni to'kilgan joyga yetganda ushlab olib, tiriklayin yerga ko'mishadi. O'sha zahotiyog bu yerdan buloq otilib chiqadi, o'sha zahotiyog bu yerdan bir tup chinor ham unib chiqadi. O'shandan buyon Zulkumor yer ostida yig'lar ekan, o'shandan buyon chinorga aylanib qolgan yigit sevgilisini erkalab, jazirama oftob-u dasht shamollaridan ehtiyyot qilib, boshiga soyabon bo'lib turarkan...

Nasiba bu afsonani ko'p marotaba tinglagandi. Shu atrofga kelganlarida Qizbuloqqa qo'nib o'tishni Namoz akasidan iltimos qilardi. Qasoskor cho'pon qizining mardonavor qilmishi uning ruhiga qattiq ta'sir qilgandi. Xuddi Zulkumor bilan suhbatlashayotgandek, goho buloq boshida uzoq-uzoq qolib ketardi u.

Nasibani xuddi shu yerga dafn etdilar.

Namoz yuziga fotiha tortib, sekin o'rnidan turdi.

— Hamdamboynikiga, — dedi u jo'ralarining yoniga qaytgach, otiga sakrab minarkan. — Endi hisob-kitobni ham tugatsak bo'lar deyman, nima deding Nazarmat?

O'n kuncha bo'ldi Hamdamboyning Samarqanddan davolanib qaytganiga. Nasiba otgan o'q chap biqinidan kirib qovurg'asini sindirib chiqib ketgan ekan. O'ris doktorlari hayotini saqlab qoldi uning. Ammo, o'zi yarimjon bo'lib qoldi. Kecha oqshom juda katta xatmi qur'on o'qittirdi. Bir tomoni Jo'yidevonada halok bo'lган Zamonbekning arvohini yo'qlash, bir tomoni o'zi tuzalib oyoqqa turgani, yana bir sababi Namoz otryadi Kattaqo'rg'on taraflarga quvib yuborilganligiga xayr-xudoyi qildirdi Hamdamboy. Shu oqshom butun xonodon jamuljam edi. O'g'illar, kelin-u nabiralar, kunbo'yi mehmon kutib charchashgan ekan, ertaroq yotishdi. Boy anchagacha uyqusи qochib fikran pullarini hisoblab o'tirdi. Bir haftadan buyon o'n to'rt bozorda bug'doy

sottiryapti u. Yurt och edi, o'zini qorayaloqdek donga uryapti. Kuniga qoplab pul kelib turibdi bu yerga. Samarqanddagi araq zavodi kimosharga savdoga qo'yilgandi. «Olaman, albatta olaman. Ana undan keyin jamiki rus to'ralari atrofimda girdikapalak bo'lishadi!» deya shirin xayollarga berilgan Hamdamboy allakimning ustidan kulayotgandek sovuq jilmaygancha uxbab qoldi.

Mirza Qobil qorovul qilib qoldirib ketgan to'rt navkar boyning katta xonadonida oyoq tovushi tinishi bilan darvozaxona yonidagi uychaga to'planib, «gardkam» deya to'rt oshiqni boshlab yuborishdi.

Nazarmatvey eshikni sekin ochib ichkari kirdi-da:

— Qimorvoz yigitlarni yaxshi ko'raman, — deya qo'lidagi ikki to'pponchasini baravar o'qtaldi. — Ular mard bo'lishadi. Lekin, qimirlaganni peshonasidan otib tashlaydigan yomon odattim bor. Qani, peshonalarining yerga qo'yib turinglar-chi, barakalla. Avaz, amakilarining miltig'ini tashqariga olib chiq. Tag'in biz ketgandan keyin bir-birlarini otib qo'yishmasin.

Tashqarida esa avvaldan mo'ljallab qo'yilgan ishlar juda tezlik bilan bajarilmoqda edi. Har bir yigit qanaqa yumush bajarishini, qayerda turib harakat qilishini aniq bilganidan ko'z yumib-ochguncha fursat ichida katta xonadonning jamiki a'zosi qo'l-oyog'i bog'lanib, og'ziga latta tiqilib, tashqarida kutib turgan aravaga yuklab bo'lindi.

— Avaz, o't qo'yishni boshlanglar! — buyurdi Namoz oxirida, — aravalarni esa mening orqamdan haydang.

Bo'lib o'tgan ishlar shunday tez, shunday chaqqon bajarildiki, boyning o'g'il-qizlari bu voqealar o'ngida sodir bo'lyaptimi yoki yomon tush ko'rishyaptimi, yaxshi anglay olmay qoldilar. Aravada chayqalib-chayqalib borayotgan Hamdamboy ham anchagacha o'ziga kelolmadi. So'ng gap nimadaligini tushunib, to'satdan dahshatga tushib qoldi. «Nahotki, bu Namoz bo'lsa? — o'ylay boshladi u. — Yo'g'-e, axir uni oqshom

Kattaqo'rg'onda deyishgandi-ku. Tamom, hammasi tamom bo'ldi. Tiriklayin daryoga tashlab yuborishadi endi... E, parvardigor".

Ko'pam uzoq yurishmadi. Boyning yangi qo'rg'onidan bir chaqirimcha narida qamishlar bilan qoplangan zaxkash yerlar bo'lguvchi edi. Namoz shu yerda to'xtab, bandilarni aravadan tushirib og'izlaridan lattalarini olishga buyurdi. Og'zi bo'shagan boyvachchalar yig'lashib naq cho'lni boshlariga ko'tarib yuborishdi.

— Jim bo'linglar! — yer tepinib miltiq o'qtaldi Nazarmatvey. — Bo'lmasa hammangni otib tashlayman.

Jon shirin ekan, xuddi og'izlariga qayta latta tiqligandek yana jim qolishdi.

— Xo'sh, boybuva, ahvolingiz qalay endi? — Nomoz qamchi dastagi bilan Hamdamboining iyagini ko'tardi,

— gapirsinlar.

— Qaroqchi! — qon tupurdi Hamdamboy.

— Egnimdag'i avra cho'ponimdan boshqa hech narsam yo'g'u men qaroqchimanmi? — Samarqanddan tortib Kattaqo'rg'ongacha bo'lgan bozorlarga bug'doy sotyapsan, — boshqalar ham eshitsin deb ovozini balandlatib davom etdi Namoz. — Qayerdan olding bu bug'doylarni! Umring bino bo'lib bir ketmon yer chopmagansan-ku? Gapir. Xo'sh, begoyim, nega qaltirayapsiz, sovuq qotdingizmi? Umringizda hech sigir soqqanmisiz, tappi dumalatganmisiz, biron marta issiq tandir oldida turib non yopganingizni eslay olasizmi? Ustingizdag'i mana shu kimxob ko'yak, boshingizdag'i zar ro'mol, qari bo'yningizga hech yarashmay turgan mana bu shoda-shoda marvaridlar kimning peshona teriga kelganligini biron marta o'ylab ko'rghanmisiz? Ayting-chi qaysi birimiz qaroqchi ekanmiz? Yoki bularning hammasini charx yigirib kalava sotib oldingizmi? Xo'sh, Davrbek, nega chaqchayyapsan? Nega Jarqishloqqa o't qo'yding? Nega? Nega, aybsiz bechoralarni cho'lga haydading? Kaltakni mening

yigitlarimdan yeb o'chini himoyasiz kampirlardan oldingmi? Shunaqangi polvon bo'lib ketdingmi sen? Qo'l-oyoqlarini yechib qo'yinglar. Mana, qarshingdaman. Zo'r bo'lsang kuchingni ko'rsat endi! — Namoz otdan sakrab tushib Davrbekning qarshisiga borib, ko'kragini keng ochdi. — Qani, olishasanmi? Meni yiqitsang mana bu igna yutgan ipdek dildirab turgan surriyodlaringni bandilikdan ozod etaman. Bo'lmasa hammasini otib tashlayman. Qani, olishasanmi? Qo'rroq, kesak ostida qolgan quyondek nimjonsan-u, poshsholikka, otangning davlatiga orqa qilib o'zingni Alpomish his qilasan. Mushtlashishga yaramaysan, ketmon chopishga, o'roq tortishga ojizsan, ammo palovning yog'lig'ini yeishiga hammadan zo'rsan. Tekinxo'rlar, zuluklar. Kasal yotgan pochchamni nega otding? Qaynotam mayib majruh edi-ku, majruh odamni otish qaysi musulmonning ishi? Gapir!

Namoz gurzidek mushti bilan Davrbekning chap jag'iga shunday qattiq urdiki, qo'rquvdan dag'-dag' qaltirab turgan yigit yetti qadam nariga borib tushib, negadir ikki oyog'ini barobar silkitib qo'ydi.

Tez-tez qon tupurib, boshi gir-gir aylanib nasha eltgan bangidek chayqalib-chayqalib turgan Hamdamboy teskari o'girilib lovullab yonayotgan qo'rg'onga ko'zi tushdi-yu, shamdek qotib qoldi. Aftidan, jon talvasasida oyoqlarini silkitib yerda cho'zilib yotgan o'g'lidan ko'ra ham qo'rg'on qimmatiroq, muhimroq edi unga. Nazarida qo'rg'on emas, ich bag'ri yonmoqda edi uning shu paytda. "Veksellar kuydi, qog'oz pullar kuydi. Gilam-u kimxoblarg'a o't ketdi. Tangalar erib ketadi endi..." — ana shunday fikrlar o'tmoqda edi uning karaxt boshidan. U kar, hech narsani eshitmas, u ko'r — hech narsani ko'rmas edi. Alanga qo'rg'onda emas, bamisol'i ko'zlarining ichida yonayotgandek. Miyasining qayeridadir:

"Hammasi tamom bo'ldi, kuydi, kuydim!" degan o'y charx urib aylanar edi.

Hamdamboy tikka turgancha jon bermoqda edi.

— Namozbek, — to'satdan jonlanib ketdi boy, — yigitlaringga ayt, o'tni o'chirishsin.

— Yo'q, — bosh chayqadi Namoz, — qo'rg'onga endi qaytmaysan boy!

— O'tni o'chir, bir xum tilla beraman!

— Tillangni eritib, og'zingga quyaman. Qo'rg'onga qaytmaysan, bola-chaqang ham qaytmaydi u yerga. Bu qo'rg'onni tiklashga kim peshona teri to'kkан bo'lса hammasi halok bo'ldi. Haq talashib chiqib, nohaq o'limga duchor bo'ldi ular. Endi bu qo'rg'on senga ham nasib qilmagay! Turgan joyingdan yangi yer ochasan, eshitayapsanmi boy, ketmon chopasan, o'roq tortasan. Qamishdan kapa tikib olasan. Minglab kapada yashayotganlar qatori peshona teri bilan yashaysanlar. Tekinxo'rlik qilishlaringga yo'l yo'q endi.

— Ot! — Namoz tomonga to'satdan tashlanib baqirib yubordi Hamdamboy. Shu asnoda yuzturban yerga yiqildi-yu boshini qayta ko'tamadi, — joni chiqib ketgan edi uning.

XX bob

Oy yorug'ida xanjar yaraqlaydi

Beomon quvg'in boshlanganiga uch kecha-yu uch kunduz bo'ldi. Biron bekat yoki qarorgohda to'xtab nafas rostlab olishning hech iloji yo'q. O'sha bekat yoki qarorgoh atrofida pistirmada qonsiragan mingboshi navkarlari yoki Sokolskiy janoblarining kazaklari poylab turgan bo'ladi. Amirlik tarafga o'tib ketish uchun uch-to'rt bor urinib ko'rdilar, bo'lmadid. Qushbegi sherbachchalarini chegaraga tirband qo'ygan ekan, andak bo'lmasa tutdek to'kilib ketishayozdi.

Namoz yo'l-yo'lakay qasoskor yigitlarini mayda-mayda to'dalarga ajratib qishloqlarga tarqatib kelyapti.

Yigitlarni omon saqlab qolishning eng to‘g‘ri yo‘li shu deb bildi u. Otarchiga tushib, bu yerda bekinib, yotgan Vasila va Vakilabibini o‘zi bilan birga olib, To‘xtash bilan Hayitning orqasiga mingashtirdi. Yetim qizlarni bir amallab bexavotir joyga berkitmoqchi. Bo‘lmasa, marhum Hamdamboyning o‘g‘il va kuyovlari ularni chavaqlab tashlashadi. Namoz avlodini qirib tugatmaguncha orqamizga qaytmaymiz, deb ular ham ot qo‘yib yuribdi.

Oqliqlar Qizbuloq tarafga bormoqdalar. Bedovlar horigan, tez-tez qoqilib, goho munkib-munkib ketmoqdalar. Shu jonivorlarga ham jabr bo‘lib ketdi. Tik turgancha to‘rvada yem yeb olishadi. Terlagan otni suvga qo‘yib bo‘lmaydi deydilar, kasalga chalinarmish, ammo, bedovlar uch kundan buyon terlab-pishib turgan bir ahvolda suvga tumshuq suqadilar. Namozning oti oqsab chopayapti. Oldingi oyoqlarini avaylab yerga tashlaydi — taqasi tushib ketganga o‘xshaydi. Bu kecha albatta qurshovni yorib o‘tishlari kerak. Ertaga kech bo‘ladi! Otlar chopolmay qoldi — qo‘lga tushib qolishlari mumkin edi. Ammo, nima bo‘lganda ham Namoz Nasibasi bilan xayrlashib olmoqchi. Kim biladi, bu ellarga endi qachon qaytadi, ehtimol qaytmas ham.

Baxmal tog‘lari orqali Forishga o‘tib Qo‘qonga — Sergey tabib huzuriga borib olishi mumkin edi. Ammo, dilini hijil qiladigan bir narsa chiqib qoldi. Arslonqulning xotini, ikki o‘g‘lini Ziyovuddin begi garovga olib qamab qo‘yibdi. Kelib taslim bo‘lsa chiqarib yuboraman, bo‘lmasa uchovini ham otib tashlayman, deb jar chaqirtiribdi.

Bu shum xabarni keltirganlariga ham, mana bir xaftacha bo‘lib qoldi. Arslonqulning jiyani Jo‘raqul aytди bu gaplarni. O‘zi ham otryadga qo‘shilib yuribdi. U taraflarga yolg‘iz borgani yuragi dov bermayotgan emish; tog‘am bilan birga qaytaman, deydi... Namoz qo‘rs, qaysar Arslonqulni beglik tarafga jo‘natgisi kelmayapti.

U jasur, ammo Nazarmatvey yoki Qobil o‘nboshidek tadbirkor emas, pala-partish ish tutadi. «Qo‘lga tushib bekordan-bekorga osilib ketadi, birga borishim kerak, — deb o‘yladi Namoz, — men uni ko‘p kaltakladim, diliqa ozor berdim. U bo‘lsa fitnani fosh qilib meni naqdgina bo‘lib qolgan o‘limdan asrab qoldi... Ozorlarimni yaxshiligidan bilan yuvishim kerak. Do‘stning boshiga tashvish tushganda qochib ketish nomardlik bo‘ladi, deb do‘stlarimga ko‘p aytdim. O‘z so‘zimga o‘zim amal qilmasam u dunyo-yu bu dunyo yuzim qaro bo‘ladi.

Shu yo‘sin yetti otliq: Nazarmatvey, Arslonqul, Jo‘raqul, Nurbobo, ikki qizni mingashtirgan Hayit bilan To‘xtashvoylar tizzaga urib qolgan maysalar oralab Qizbuloqni mo‘ljalga olib ot qo‘yib boryapti. «Nahotki, hammasi tugagan bo‘lsa, — o‘ylarini to‘xtata olmaydi Namoz, — axir, yuzlab yigitlarga ot mindirgan edim, beliga qilich taqqandim, qani ular? Nahotki, birlashishni xohlamasalar? Yo‘q, ular birlashmoqni istar edilar, men birlashtira olmadim. Nimadir yetishmayapti, nimagadir aqlim yetmayapti... Morozov domla chindan ham ajoyib ekan, bugungi ahvolimni bir yil oldin bashorat qilgan edi-ya! Mana, qiyg‘ir urgan chumchuqlardek har tomonga to‘zib ketyapmiz. Bizning partiyaga a’zo bo‘l, birgalashib inqilobi g‘oyalarni targ‘ib qilamiz, degandek bo‘luvdi. Qasoskorni qamashlari, o‘ldirishlari mumkin, ammo mazlumlarning ongiga singgan inqilob g‘oyalarni qamab ham, o‘ldirib ham bo‘lmaydi, degan edi-ya! Kech qoldim shekilli. Yo‘q, kech emas. Eson-omon qurshovdan chiqib olsam, u avliyonи albatta axtarib topaman, ishni qaytadan boshlayman. Yigitlarimni ham partiyaga olib kirganim bo‘lsin. Yo‘q deyishmaydi. Faqat yaxshilab tushuntirmog‘im darkor. Sustkashlik qildim. Qasos olishga boshim bilan sho‘ng‘ib ketdim... Demak, qasos olish, mazlumlarning jarohatiga intiqom malhamin qo‘yish, bu hali inqilob emas ekan-da? Mazlumlarning o‘zları oyoqqa turmaguncha qasoskorlar bilan zulm

daraxtini qo‘porib tashlash mumkin emas ekan-da? Yo‘q, nima bo‘lganda ham men u sersoqol avliyoni topib, unga qo‘l berishim kerak! Kitoblar beraman degan edi, o‘shalarни tishim o‘tgancha tatalab bo‘lsa ham o‘qimog‘im darkor... Mayli, bir yil ketar, mayli, ikki yil ketar, lekin o‘qiyman, ko‘zim ochilmaguncha u avliyoning etagini qo‘yib yubormayman... Ana undan so‘ng biz ham o‘zimizni anglab olamiz. Hozircha chekinish kerak. Chekinish o‘lim emas-ku! Vaqtি-soati kelib men ham qarshi hujumga o‘tarman axir! Ana unda mening ham zambaragim, to‘plarim, bombalarim bo‘ladi! Senlar bilan hali ko‘p olishaman, zolimlar! Shoshmay tursanglar, hali g‘aflat uyqusida yotgan Zarafshon uyg‘onadi. Axir, odam bolasi bir umr uyquda yotmaydi-ku, uplash uchun tug‘ilmaydi-ku, qachonlardir uyg‘onishi kerak-ku, axir!..»

Qizbuloqqa shom g‘ira-shirasida yetib keldilar. Yigitlar otlardan tap-tap tushib, bu yerda ham uzoq to‘xtamasak kerak, deb o‘ylashib darhol bedovlarning boshiga yemli to‘rva ildilar. Bu yerga Nasibadan tashqari yana to‘rt qasoskor dafn etilgan. Nurbobo tahorat olib, ularning arvoхini xushnud etish uchun tilovat qilishga tushdi. Dardli ovoz bilan chayqalib Qur‘on o‘qiy boshladi. Namoz suyuklisining qabri yoniga cho‘kka tushib uzoq o‘tirib qoldi. Boshi egilgan, turtib chiqqan yelkasi har zamonda silkinib-silkinib qo‘yayapti. «Qani endi anavi beshovi bo‘lmasa-yu, shartta orqa miyasidan otsang, — g‘ijinib o‘ylay boshladi Arslonqul, — keyin boshini kesib xurjunga solsang, lekin hali vaqt ertaroqqa o‘xshaydi. Yana ozgina chidashim kerak. Arslonqul shoshmaydi. U bir marta hamla qiladi va yengadi!»

O‘rtaga dasturxon yozishdi, go‘sht maydalashdi, non ushatildi. Namozning tomog‘idan negadir hech narsa o‘tmadi. Bir tishlam go‘shtni uzoq chaynadi, yutolmadi. Muzdek buloq suvidan bir-ikki hovuch ichib otlar tomon ketdi. Bedovlar negadir xo‘rak yemapti. To‘rvadagi arpa

shundoq turibdi. Bir xillari to'rt oyog'ini bir joyga qilib, boshini solintirib dir-dir qaltirayapti. «Tavba, otlar ham tik turib uxlар ekan-da, — fikridan o'tdi Namozning, — bugun yaxshilab dam bermasak jonivorlar ertaga chopolmaydi, adoyi tamom bo'lishibdi. Namoz otining sag'riniga boshini qo'yib ancha mahal jim qoldi. «Charchagansan jonivor, hammamiz ham charchaganmiz. Charchash uchun tug'ilgan ekanmiz o'zi bu dunyoda. Lekin, na chora, xudo bizga shunday taqdir bitgan bo'lса, qochib qayoqqa ham borardik. Sen, jonivor nega yotmading? Oyoqlaringni cho'zib ozgina rohatlanib olsang bo'lmaydими? Yoki sening ham qalbing to'la g'ashlikmi, tavba, bu lanj kayfiyat menga qayoqdan yopisha qoldi? Ruhim injiq, dilim qorong'i. Badbashara, nomsiz bir maxluq tepamda qanotlarini yozib tik turgandek, tirjayadi, masxaralaydi, ruhimni ezadi... Tovba!...»

Namoz qaytsa, do'stlari o'tirgan o'rnlarda uyqu allalab mudray boshlashibdi. Vasila qiz bilan Vakilabibi opalarining qabri yonida — bir-birlarini qo'lтиqlab tik turishibdi.

— Qani hammang boshingni ko'tar-chi, — to'satdan hozirgi kayfiyatiga hech yarashmaydigan quvnoq bir ohangda dedi Namoz, — maslahatlashib oladigan gap bor. Vasila, Vakilabibi sizlar ham kelinglar. Nazarmatvey, qiyomatli do'stim, buyrug'imni eshit.

— Eshitaman! — taomilga ko'ra qo'lini ko'ksiga qo'yib, sallali boshini xiyol egib qo'ydi Nazarmatvey.

— Otryadni ikkiga bo'lamiz. Boshqa iloj yo'q, — keskin va shiddatli bir ovoz bilan dedi Namoz, — sen do'stim, To'xtash, Hayit, Vasila, Vakilabibilarga bosh bo'lib hoziroq Qo'qonga jo'naysan.

— Namoz! — sakrab o'rnidan turib ketdi Nazarmatvey.

— Elib qo'y, — Namozning ovozi hamon keskin va qilichdek o'tkir ham edi, — to'rttovi ham mening

jigarbandim. Bu ikki qiz otam o‘rnida ota bo‘lgan Javlonqul amakimdan, onam o‘rnida onam bo‘lgan Bibiqiz xolamdan, hech biringizdan yashirmayman, behad suyganim Nasibamdan yodgorlik! Ayt, Sergey tabib ularni ehtiyot qilsin, o‘qitsin. Ayt, biz yengilganimiz yo‘q, balki chekinyapmiz. Ayt, biz uning maslahatiga hamon muhtojmiz. Men Arslonqul og‘amning boshiga tushgan tashvishni biryoqli qilmagunimcha bu atrofni tark etolmayman. Og‘am oldidagi qarzimni o‘tagach, men ham orqalaringdan qanot boylab uchaman. Biz Morozov domlani axtarib topishimiz, keyingi ishlarimiz xususida u bilan kengashib olishimiz kerak. Qarorim shu! Meni Qo‘qonda kut. Biz ham endi inqilob yo‘lidan boramiz, qorong‘i so‘qmoqlarda adashib yurganimiz yetar endi.

— Namoz, bari bir, men seni tashlab ketolmayman.

— Nega?

— Sening hayoting uchun xavf behad kuchaygan bir paytda seni tashlab ketishga haqqim yo‘q.

— Tashlab ketayotganing yo‘q, do‘stim! Balki, topshirig‘imni bajargani boryapsan. Meni to‘g‘ri tushun, qiyomatli do‘stim, otlar horib qoldi, ertaga quvg‘in boshlansa bir yo‘la hammamiz qo‘lga tushib halok bo‘lamiz. Undan ko‘ra hech bo‘lmasa mana shu yetimlarni qutqarib qolganimiz yaxshi emasmi. Loaqlar arvoqlar oldida yuzimiz yorug‘ bo‘ladi-ku!

— Menga qara, o‘ris bola, — halidan buyon qoshlarini g‘alati chimirib turgan Arslonqul salmoqlab gapira boshladi, — boshliqning buyrug‘ini ikki qilishga hech birimizning haqqimiz yo‘q, qolaversa biz ham shu bek ukamning boshini ehtiyot qilamiz, deb qilich yalang‘ochlab yuribmiz.

— Biz tirik bo‘lsak, u kishiga hech kim tahdid sololmaydi, — qasam ichgandek qilib dedi Nurbobo, — ko‘nglingiz tinch bo‘lsin, Nazar mullo!

— Mayli, — xo'rsinish aralash dedi Nazarmatvey,
— qachon jo'naymiz?

— Hoziroq jo'nangiz. — Namozning ham ich-ichidan
bir xo'rsinish keldi, — ha do'stim, tezroq otlan! Nurbobo!

— Labbay, bek aka?

— Do'stim Nazarmatga, ukalarim Hayitboy bilan
To'xtashvoylarga o'ttiztadan o'q, ikki bomba ber.
Durbinni ham bittasini bera qol, yo'lida asqotib qolar.
Endi Nazarmatvey, oxirgi gapim shu: yetimlarni ehtiyot
qil. Qo'qonga qanday qilib yetib olishni esa o'zing hal
qil. Tadbirkorlikda birovdan qolishadigan joying yo'q.
Xohlasang, otlarni sotib, otash aravada ketsanglar ham
mayli. Jigarlarim, turinglar endi, xayr lashamiz.
Yig'lamanglar! Ko'zyoshini yomon ko'raman. Vasila qiz,
Vakilabibi, kelinglar bir achomlashaylik, yig'lama
deyapman! Xudo xohlasa tez kunda yaxshi kunlar
keladi... dashtdan yer ochamiz, qator-qator dang'llama
uylar quramiz, singillarimni o'zim kuyovga beraman,
ukalarimni uylantiraman. Eh-e, shunday ajoyib to'ylar
qilaylikki! Endi otlarga mininglar, xayr jigarlarim! Xayr,
sizlarni xudoga topshirdim!!

Oqliqlar tepalik ortiga o'tib, ko'zdan g'oyib bo'lguncha
ham Namozni tutqanoqdek tutib kelayotgan ruhiy xuruji
bosilmadi. Qiziq, yig'lar, yig'lagan sari dili yorishib,
ko'ngli kunduzdek charaqlab borardi uning. Nahotki,
dilini ezib turgan qora sharpa shu yetimlarning g'ami,
qo'lga tushirib yoki o'qqa uchirib qo'ymasam edi degan
tashvish bo'lsa. Yo'q, ko'pam undan emasdир. Qiziq,
nimadan ekan, to'satdan diliga quyilib kelayotgan bu
charog'onlik?

...Ko'pincha qochdi-quvdilardan omon chiqib intizor
Nasibasi huzuriga borganda, goho borayotganda ana
shunday charog'on bir ruhiy holatni tuyar, bunday
pallada tomirlarida allaqanday allalovchi to'lqin
qo'zg'alib, vujudini kuydirar, qah-qah otib kulgisi,
ashulalar aytgisi, hayqirigisi kelib ketardi... Lekin hozir

suyuklisi bilan ko'rishgani yo'q-ku, uning oldiga ham borayotgani yo'q-ku! Lekin visol umidida paydo bo'ladigan o'sha tanish tuyg'u, o'sha qaynoq his ruhiga bir daqiqagina mehmon bo'lib o'tdi, kayfiyatini ko'tarib, qorong'i diliga sham yoqib ketgandek bo'ldi.

— Jo'raqul, uxlaganing yo'qmi? — so'radi Namoz orqasiga qaytib.

Arslonqul bilan suhbatlashib o'tirgan Jo'raqul o'rnidan turdi:

— Bek aka, uyqu qayoqda deysiz.

— Haligi go'shtingdan qolganmidi?

— Ulushingizni olib qo'yganman bek aka. Qani buyoqqa.

Jo'raqul shoshib to'nini yechdi-yu, qo'yarda qo'ymay Namoz akasining tagiga to'shab berdi. Go'sht maydaladi.

— Obbo bek aka-ey, lekin yesirlarni Qo'qonga jo'natganingiz soz bo'ldi, — deb qo'ydi so'ngra, — agar Nazar mullo yo'q deganda xudo haqqi, o'zim olib jo'nagan bo'lardim... Bek aka, yonboshlab oling. Ha, ana shunday...

Oyog'ingizni ikki siqib qo'yaymi? Namoz kului:

— Jo'raqul, sen g'alati yigit ekansan-ku!

— Bek aka, o'lay agar sizni jonimdan ortiq yaxshi ko'rib qoldim. Tog'amni qamoqdan qutqargan edingiz, endi bu kishining bola-chaqasini ozod etmoqqa ketyapsiz. Siz xuddi ertaklardagi bag'ri keng pahlavonlarga o'xshaysiz.

— Qo'lingni ol, uyat bo'ladi.

— Xo'p deng, jon aka.

— Yo'q, — Namoz Jo'raquldan oyog'ini olib qochish uchun chordana qurib o'tirib oldi, — undan ko'ra qani, yaqinroq o'tiringlar. Qurshovdan chiqishning yo'lini axtaraylik. Arslonqul og'a, nega xafa ko'rinasiz? Tashvishlanmang dedim-ku. Xudo xohlasa bu kecha qurshovni yorib chiqamiz. Erta, nari borsa indinga xotiningiz bilan o'g'llaringizni ozod etamiz... Yaqinroq keling, menda reja bor. Qoracha tog'i tarafga yuramiz.

Bu yerda ikkita qorovul posti bor. Ikkoviga ham biz bu tomonga kelayotganimiz haqida kechayoq xabar kelgan. Kechadan buyon ular bizni poylab yotishibdi. Hoynahoy, kechasi o'tsa kerak, deb tuni bilan mijja qoqmay chiqishadi va azonga borib, charchab albatta, uxbab qolishadi. Xuddi shu payt biz ikki qorovul o'rtasidan o'tib Dahanisoy darasiga kirib olamiz... Uyog'ini men yaxshi bilaman. Moxovxona qamoqxonasidan qochganimda ikki oycha shu joylarda jon saqlaganman. Xo'sh, bu reja qalay?

— Menga ma'qul, — deb qo'ydi Arslonqul.

— Ammo, lekin, bek aka ajoyib kallangiz bor ekan! — zavqi oshib dedi Jo'raqul, — har bir narsani juda chuqur, juda keng o'ylar ekansiz, bekorga bu kallaga yuz ming tillo tikishmagan ekan, nima dedingiz, tog'a?

— Ahmoq! — urishib berdi Arslonqul, — hadeb egasining belbog'ida non ko'rgan kuchuk boladek dumingni likillataverasanmi?!

— Mayli urishmang, — deb qo'ydi Namoz, — bu hammasi xursandchilikdan. Endi do'stlarim, vaqt ham allamahal bo'lib qoldi. Oz-ozdan mizg'ib olaylik. Nurbobo, sen Jo'raqulni yoningga olib Yakkaqayrag'ochgacha borib kel, atrofni sinchiklab kuzatinglar. Hoynahoy, qorovul shu atrofda bo'lsa kerak. Lekin ehtiyot bo'linglar, sezib qolishmasin. Poyloqchi bor-yo'qligini aniqlasalaring bas, qolganini o'zim hal qilaman. Lekin, tez qaytinglar, qani jo'nanglar. Oq yo'll! Arslonqul og'a, mudrayapsizmi deyman? Charchagan bo'lsangiz, mayli, avval siz jindak mizg'ib ola qoling. Men poyloqda turarman.

— E, bek ukam, xotini bilan o'g'illari garovda turgan odamning ko'ziga uyqu kelarmidi! O'zingiz mizg'ib oling. Uch kundan buyon ot ustidan tushganingiz yo'q! Odam bolasi o'zini bunchalik qiynay berishi ham yaxshi emas. Uxlang, bek ukam, ozgina orom oling. Oromingizga o'zim poyloqchi bo'lay.

Namoz xurjunidan Nasibasidan xotira bo'lib qolgan zarang tovoqni olib xotinining qabri tomon ketdi.

Yechinmasdan oyoq tomoniga cho‘zilib, tovoqni to‘nkarib, ustiga boshini qo‘ydi. Bu tovoqning ajib bir xislati bor. Uch chaqirim naridagi oyoq tovushini ham, otning dupurini ham ilib olib, kuchaytirib beradi. Namoz uni boshiga qo‘ysa bexavotir uxlaydi. Shunga o‘rganib qolgan. Ko‘p mahal asqotgan ham. Lekin bu sirni hech kimga aytmaydi. Shunchaki xotinimning hidi kelib turadi, deb qo‘ya qoladi. Uyqu allalay boshladi Namozni. Uyqu bilan uyg‘oqlik o‘rtasidagi faqat alladan iborat bo‘lgan, tanga, tomirlarga orom bag‘ishlaydigan bir ruhiy holat boshlandi. Tasavvurlari xiralashib, xayolot kuchaydi. Olam bepoyon bo‘shliq, qalin tumanlikdan iboratdek... tumanliklar ortidan Nasiba chiqib kela boshladi. Oppoq kiyinib olgan. Qo‘lida chaqaloq, Nasiba ozib-to‘zib ketibdi. Rangi ham bir ahvol. «Qoching, qoching, qo‘lga tushasiz», deb qichqirgandek bo‘ldi... Namoz bir cho‘chib tushdi. Boshini ko‘tarib atrofga olazarak qaradi. Tepalik ustida Arslonqul tik turibdi. Tinchlikka o‘xshaydi. Namoz zarang tovoq ustiga yana bosh qo‘ydi... qo‘yan zahotiyooq uxbab qoldi...

«Ey, xudo, ey, parvardigori olam, hammasi o‘zim kutgandek bo‘lyapti-ku, nahotki menga ko‘maklashayotgan bo‘lsang!.. Uxladi shekilli, ha, o‘likdek qotib qoldi... Otsammikan? Yo‘q, o‘q ovozi chiqmasligi kerak... Ko‘ksiga xanjar ursam-chi? Uyg‘onib ketsa o‘zimni chavaqlab qo‘yishi mumkin. Yaxshisi avval boshiga mana bu tosh bilan uraman-u, behush qilib so‘ng bo‘g‘izlayman. E, tavba, bu toshni ham xudoning o‘zi yetkazganga o‘xshaydi... Oyoqlarim qaltirayapti, hayajonlanyapman. O‘zing qo‘llab yubor, ey, parvardigor, axir bu daqiqalarni men yillab kutgan edim-ku, yillab kutganim keldi-ku, vujudimda qasos alangasi yonyapti, qaltiroq shundan... lekin mard eding, oq ko‘ngil ham rahmdil eding, Namoz!.. Meni kaltaklamaganingda,beklikka intilganimda yo‘limga g‘ov bo‘limganiningda sen yashagan bo‘larding, endi yashamaysan. O‘lishing shart.

Sen o'lishing kerak! Mana, xudoga shukur, vujudimdag'i qaltiroq ham to'xtadi shekilli, ruhim sokin, fikrlarim tiniq. Sen o'lishing kerak, ovmin, oblohu akbar!»

Tepalik ustida soyadek qotib turgan Arslonqul oyog'i ostidagi bir pudcha keladigan dumaloq toshni olib mushukdek sharpasiz qadam bosib Namozga bosh tomonidan yaqinlashib kela boshladi... Vujudida yana qaltiroq turgandek bo'ldi, qo'rquvgami, ikkilanishgami o'xhash bir tuyg'u oyoqlaridan orqaga tortayotganini sezib qoldi. Ehtimol, shuning uchundir, garchi Namozning boshini mo'ljalga olgan bo'lsa-da, tosh uning naq ko'kragiga kelib tushdi. Tosh tushgan zahoti Namoz sakrab o'rnidan turib ketdi. Turdi-yu, uyqusidan uyg'onmasidanoq xuddi birov oyog'idan chalgandek yana gursillab yerga yiqlidi. Uyqusi qochib ikki qo'liga tayanib jonholatda turmoqchi bo'lgan edi Arslonqul orqasidan kelib qoq boshini mo'ljalga olib to'pponchadan ketma-ket o'q uzib qimirlatgani qo'ymadi. «O'ldi, xudo xohlasa, o'ldi, — fikridan o'ta boshladi Arslonqulning, — yaratganga ming qatla shukur. Endi tezroq boshini kesishim kerak... Tavba, nega vujudimni sovuq ter bosib ketdi, qo'l-oyog'im birdan qaltirayapti, qo'rquyapmanmi?» Arslonqul Namoz sovg'a qilgan xanjarni yalang'ochlab negadir bir zungina soyadek tek qotib qoldi. Qo'rquvni, kuchli hayajonmi, vujudini karaxt qilib kela boshladi. Oy yorug'ida sovuq yiltirab turgan xanjarni og'irlik qilgandek tashlab yuborayozdi, qo'llari ham uvishib qolgandek. «Qinidan behuda sug'urma, sug'urdingmi, endi ikkilanma!» degan edi xanjarning egasi. «Yo'q, ikkilanmayman!» Arslonqul chalqancha yotgan Namozning boshini orqasiga qayirib tuxumdek irg'ib chiqqan kekirdagiga kuch bilan xanjar tortib yubordi. Hali boshini tanidan kesib ulgurmagan ham edi, yaqinginadan, juda ham yaqindan otlarning dupuri eshitilgandek bo'ldi-yu, Arslonqul sakrab o'rnidan turib ketdi...

SO'NGGI SO'Z

O'sha oqshom Nazarmatvey boshliq to'da Qo'qonga jo'nab ketmagandi. «Namoz qattiq charchagan, uch kundan buyon mijja qoqqani yo'q. Dam olgani qo'nishdi. Uxlab qolishlari ham mumkin. Uxlab qolishsa Kattaqo'rg'on tarafdan quvib kelayotgan Sokolskiy otryadi ularni qurshab olishi hech gap emas. Yo'q, ularni shu ahvolda tashlab ketib bo'lmaydi. Jo'nab ketgunlaricha yaqinroqda poylab turishlari kerak... Hayitboy, To'xtashvoy, Nazarmatvey uchovlari o'zicha xuddi shu xususda o'ylab borishardi. Birinchi tepalik ortiga o'tishlari bilan Nazarmatvey otning boshini tortdi.

— Demak, to'xtamaymizmi? — quvonch bilan so'radi To'xtashvoy.

— Ketib qolsak, ahmoqlik qilgan bo'lamiz, — deb qo'ydi Hayitboy. Otlardan tushib, qizaloqlarga uplash uchun joy hozirlab berishdi. Kattaqo'rg'on taraf yaxshi ko'zga tashlanadigan bir tepalik ustiga chiqib, har tarafga ko'z tashlab suhbatlashib o'tirishdi. Qo'qonga bexavotir yetib olish uchun o'zlaricha har xil rejalar tuzishardi, bir to'xtamga kelganlaricha ham yo'q edi... To'satdan Qizbuloq tarafdan to'pponchadan ketma-ket otilgan o'qlarning ovozi eshitilib qoldi.

— Otga mininglar, — sakrab o'rnidan turib ketdi Nazarmatvey, — bir kori-hol bo'lganga o'xshaydi.

Qizbuloqqa yaqinlashhib kelayotganlarida tepalik ortidan bir otliq o'qdek otilib chiqib ketganini Nazarmatvey ham, To'xtash-u Hayitboy ham g'ira-shira ko'rgandek bo'lishdi. Ammo, uchovi ham hali gap nimadaligini bilmaguncha uning ortidan quvlashni

o'rinsiz deb bilihdi. Namoz akalari xoinona so'yilganini ko'rishgach esa, fursat o'tib qolgani uchun, qotilni quvplashni yana befoyda deb topishdi.

Namoz Pirimqul o'g'lini qayerda so'yilgan bo'lsa, xuddi shu yerga — suyukli Nasibasi qabrining oyoq tomoniga dafn etdilar.

Hayitboy tilovat qildi, yuzlariga g'amgin fotiha tortishdi.

Qo'qon safari qoldirildi.

Nazarmatvey, To'xtash, Hayitboy uchovlari qabr ustiga tiz cho'kib, qotilni topib jazolamaguncha yegan nonimiz harom bo'lsin, deb qasamyod qilishdi.

Bu voqeal ming to'qqiz yuz yettinchi yilning uchinchi iyun kuni yarim tunda sodir bo'ldi.

Oradan bir necha kun o'tgach Samarcand gubernatori Gesket janoblari nomiga tabriknoma keldi:

«Xayriyat, sizning ajoyib tashabbuslaringiz va jiddiy tadbirdarlarining tufayli biz Namoz Pirimqul o'g'lidan qutuldik. Tashakkurimni qabul qilgaysiz. Namoz harakatini tugatishda faol ishtirok etgan barcha ma'muriyat boshliqlarini, qo'shinlar qo'mondonlarini mening nomimdan tabriklab qo'ying. Lozim topganlaringizni zudlik bilan mukofotga taqdim eting.

*Kamoli ehtirom ila Turkiston
general gubernatori N. GRODETOV.
1907-yil, 9-iyun, Toshkent shahri.*

Namoz Pirimqul o'g'li yigitlaridan kaltak yeb cho'lma-cho'l qochib yurgan ma'muriyat kishilari, boy-u badavlatlar ushbu tabrikdan nusxa ko'chirtirib, bo'yinlariga tumor qilib taqib yurgan bir paytda, Qizbulloqda, Namozning qabri ustida tumor shaklida qirqilgan oppoq marmartosh paydo bo'ldi

*«Namoz Pirimqul o‘g‘li
tavalludi — 1879-yil,
vafoti — 1907-yil.
Ilgidin kelguncha zolim
tig‘in ushotib,
Mazlum jarohatig‘a
intiqom malhamin qo‘ydi.
Lolavoy dashti cho‘ponlaridan».*

Zarafshon mazlumlari Namoz Pirimqul o‘g‘lidek mard, jasur ham mehribon bir yigit hamisha yonlarida bo‘lishini orzu qilishardi. Xalqning bu orzusi boshqa qasoskorlar shaxsida namoyon bo‘la boshladidi. Sal kun o‘tmay «Men Namozman, men o‘lgan emasman» deya boshqa azamatlar qilich yalang‘ochlab chiqa boshladilar. Yozning o‘rtalariga borib Namoz nomi bilan harakat qilayotgan to‘dalarning soni o‘ttizdan ortib ketdi. Nazarmullo, Tursun aravasoz, Abduqodirxo‘ja, Qobil o‘nboshi, Katta Qoravoy, usta Nazar, Namozning jiyani Omon polvonlarning qasoskor to‘dalari hokim navkarlarining tinka-madorini quritib yubordilarki, bu to‘lqinlar kuchayib borib, keyingi suronli voqealarga qo‘silib ketdi.

1976—1980

Adabiy-badiiy nashr

XUDOYBERDI TO'XTABOYEV

QASOSKORNING OLTIN BOSHI

Roman

Muharrir
Navro'z BEKMURODOV

Badiiy muharrir
Uyg'un SOLIHOV

Texnik muharrir
Vera DEMCHENKO

Musahhih
Ma'mura QUTLIYEVA

Kompyuterda sahifalovchi
Feruza BOTIROVA

Bosishga 11.05.2010 y.da ruxsat etildi. Bichimi 84x108 1/32.
Bosma tobog'i 12,5. Shartli bosma tobog'i 21,0.
Garnitura «LexTimes Cyr+Uzb». Ofcer qog'oz.
Adadi 1000 nusxa. Buyurtma № 91.
Bahosi kelishilgan narxda.

«Yangi asr avlod» NMMda tayyorlandi.
«Yoshlar matbuoti» bosmaxonasida bosildi.
100113. Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60.

Murojaat uchun telefonlar:
Nashr bo'limi – 278-30-52; Marketing bo'limi – 128-78-43
faks — 273-00-14; e-mail: yangiasr@inbox.ru